

KOVARA LÊGERÎN Û LÊKOLÎNÊ

BÎR

ARAŞTIRMA-İNCELEME DERGİSİ

EHMEDÊ XANÎ

EREFXANÊ BÎDÎSÎ

CELADET BEDIRXAN

EREFÊ XANÎ

ZIMAN Û WÊJYA KURDÎ

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

B Î R

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

B Î R

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

BÎR

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

Şertên abonetîyê

Bo nêva welat salek 30 YTL
Bo derveyê welat salek 100 \$

Çapxane/Matbaa:

Bariş Matbaa Mücellit

Davutpaşa cad. Güven Sanayi Sitesi

C. Blok No: 274, 275, 276

IST/Topkapı

Tel:(0212) 6748528-29

Cîyê Rêvebirinê/Yönetim Yeri:
İnönü caddesi Magül İş Merkezi

No: 49

Dağkapı /DİYARBAKIR

Tel: (0412) 2287828

*Berpîrsyariya her nivîsê yê nivîskar bi xwe
ye.*

Mesuliyetiya her nûsteyî ê nuştoxî bi xo ya

Ji Sê Mehan Carekê Tête Weşandin
Ûç Ayda Bir Yayımlanır

17ê Çiriya Pêşîn 2005

Bûha: 7 YTL

BÎR Reklamcılık -Yayıncılık

Sahibi ve Sorumlu Yazışleri

Müdürü:

Turgut ERSOY

Redakte:

Roşan LEZGÎN

Seîd VEROJ

Tîprêzî-Mîzanpaj: BÎR

e-mail: kovarabir@yahoo.com
kovarabir@hotmail.com

NAVEROK - İÇİNDEKİLER

Dr. Tove Skutnabb-Kangas

Tehlike Altındaki Dilsel ve Kültürel Çeşitlilik ve Tehlike Altındaki
Biy çeşitlilik-Çeşitliliğin Korunmasında Dilsel İnsan Hakları Eğitiminin

Rolü / 7

Tove Skutnabb-Kangas, dr. phil

Eğitimde Dilsel İnsan Hakları ve Türkiye - Uluslararası Bazı
Karşılaştırmalar / 38

Eyyup Eser Karayel

Ana Dil / 63

Dr. Maruf Xeznedar

Zimanê Kurdî / 76

Prof Îzedîn Mustafa Resul

Kürt Edebiyatının Ortaya Çıkışı Şiirle Olmuştur / 81

Remezan Alan

Encamên Celebîniyekê / 85

Mamoste Qedrî

Elfabeya Xelîl Xeyalî / 92

Michael L. Chyet

Rûpelek ji Dengnasiya Dîrokî ya Zimanê Kurdî / 108

Seîd Veroj

Divê Kurdî Wek Zimanê Fermî Bête Qebûlîkirin û ji Dibistana Seretayî
Bigre Heta Unîversîteyê Bibe Zimanê Perwerdeyî / 112

Hüseyin Zorava

Bir Dili Savunmak / 122

Remezan Alan

Careke Din Edebiyata Netewî / 128

Dr. Ebdullah Yasîn Amîdî

Hizra Bergirî di Hozana(Helbesta) Tîrêj da / 133

Roşan Lezgîn

Tercume û Aversiyayîşê Ziwanî de Rolê Tercumeyî / 147

Husên Duzen

Pira di Navbeyna Ziman û Çandên Cihê de: Wergera Wêjeyî/ 152

Mamoste Qedrî

Kur'an ve Sünnet Işığında Irklar ve Diller Mozaigi / 157

Fehîm Işık

Di Medreseyên Kurd de Jiyan û Hînkarî / 159

Mehabad Qeredaxî

Jin û Ziman, Le Raman û Dahênanî Kurdî da / 265

Îbrahîm Guçlu

Ziman-Çand-Dîrok-Welat: Netewe/Netewetî û Zimanê Kurdî/ 173

Prof. Celîlê Celîl

Radyoya Kurdî Li Yerîvanê û Bingehtanîna Wê / 183

Malva:

Ez Dizanim Huner Çawa Dibe Rengek ji Xwînê / 196

Nezîrê Cibo

Hevêrkan Aşîret Konfederasyonu ve Alikê Batê Olayı-2 / 218

Ferhad Yeşîl

Wergirtinên Bê Nîşandayîna Çavkanî / 226

Roşan Lezgîn

Ferhenga Jîn / 235

Dr. Zorab Aloian

Pêkhatiyên Kovara *Vate* / 240

Redaksiyon

Serrastkirina Hinek Xeletiyên Hejmara (2.) ya Kovara BÎR / 245

Pêşgotin

Kovara BÎR, ji bo tayînkirina rojeveke acîl a li ser rewşa zimanê kurdî, bi dosyayeke dewlemend û nivîsên balkêş ên li ser ziman û edebiyata kurdî amade bû. Bêguman bi her aliyî ve lêkolanîn û zelalkirina wisa mijarên pirralî û kûr, di nav rûpelên hejmareke kovarê de ne mimkun e. Lêbelê dîsa jî hûn dê li ser vê mijarê gelek şiroveyên girîng û xalên balkêş bixwînin.

*

Zimanê kurdî di pêvajoya dîrokî de bi çend alfabeyên cuda hatiye nivîsîn û ev yek niha li pêş netewayetiya kurdan muşkuleyeke şênber e. Bêguman hemû berhemên kurdî yên ku bi alfabeyên cuda hatine nivîsîn dewlemendiya kelepora ziman û çanda kurdî ne. Redkirina vê mîrasa sedsalan ne tiştekî aqilane ye. Lêbelê berdewamkirina karanîna alfabeyên cuda jî qutbûnekê di navbera xwendevanan û pê re jî di navbera gelê kurd de peyda dike. Mînak: Bi giştî em kurdên Kurdistana Bakur nikarin ji berhemên alfabeya erebî ya ku li Kurdistana Başûr û Rojhelatê tê karanîna îstifade bikin û her wisa, ew jî nikarin ji yên me îstifade bikin. Ji ber vê yekê, xebat û hewlên yekîtiya alfabeya kurdî li ser kurdan êdî ferz e. Bêguman, ne ji ber rehetiya kurdên bakur, lêbelê bi giştî ziman-nasên biyanî û xomalî, Alfabeya Latînî ji bo zimanê kurdî alfabeya herî kêrhatî û hêsan dibînin. Bi ya me jî alfabeya Celadet Bedirxan ji bo nivîsandina hemû diyalektên kurdî qîm dike. Mînak, kurdên kirmanc (zaza) jî, bi kurdiya kirmancî (zazakî) dipeyivin û dinivîsin, tu kêmasî di alfabeya latînî ya Celadet Bedirxan de nîn e ku pê diyalekta kirmancî neyête nivîsandin û her wiha, ji ceribandîna me derketiyê holê ku yekbûna alfabeyê, diyalektan jî nêzîkî hev dike. Dîsa ji zanîna me ya her du alfabeyan (Latînî û Erebi) jî baş tê îspatkirin ku kurdiya soranî jî dikare bi latînî xweştir ji karanîna alfabeya erebî bête nivîsandin û xwendinê.

Pirraniya zimanên zindî yên dinê jî, ji gelek diyalekt û devokên cûrbicûr pêk tên. Pirrî caran axiftvanên van diyalekt û devokan bi zehmetî ji hev û din têdighên, yan jî tînağihên. Ji ber vê yekê, ji bo silametiya paşerojên netewa xwe pêdivî bi zimanekî standard û hevpar dibînin.

Li vê derê, ji bo me jî pirsar "kîjan diyalekt dê bibe bingeha zimanê hevpar?" dertê holê. Di derbarê bersivandina pirsar "kîjan zarave dê bibe bingeha zimanê hevpar?" de, du xalên girîng hene: "Ya yekemîn, rêvebiriya siyasî ya wê herêmê; ya duyemîn jî îtibara kulturî ya wê diyalektê ye." Li gor me, ku ev ne mimkun bin, hingê dê hêza rewşenbîrî-entelektuelî ya neteweyî rola vê yekê bigre ser xwe! Wê demê divê desthilatên siyasî guh bidin hêza rewşenbîrî ya kurd.

Divê em li hemû diyalektên xwe xwedî derbikevin. Ne ku diyalektek, divê tu peyvek an jî versiyona peyvekê ya ji zimanê me wînda nebe. Ger hebe, windabûna kurdiya goranî (Hewremanî) ya li jêr fişara kurdiya soranî, windabûnek ji aliyekî giyanê netewa kurd e. Lewre, ger em rabin desthilatiya diyalektekê li ser diyalektên din îlan bikin an jî bi wê fehmê tevbigerin, helbet ev dê nebe karekî

aqilane. Hingê li pêş me, di heyama îroyîn de karê ku em niha dikarin bikin ev in: 1.Yekkirina alfabeyê, 2. Standardîzekirina formên peyvvan bi awayê ku diyalakt nê- zîkî hev bibin û her wiha, wek belgeyeke esasî, 3. Amadekirina ferhengeke giştî...

Ji bo yekkirina alfabeyê, çareseriya rastnivîsîn û formên peyvvan û çareserkirina problemên din ên zimanê kurdî divê "Kongreya Zimanê Kurdî" were lidarxistin û di encamê de saziyeke domdar bête damezirandin. Di vê saziyê de zimanzan û kurdologên ku ji hemû diyalaktên kurdî hatine hilbijartin divê tê de bixebitin.

*

Di nav sînoren Tirkîyê de kêmtirîn panzdeh (15) mîlyon kurd hene û ji beriya hatina tirkên, ew li ser vê cografayê dijîn û xwediyên esasî yên vê axê ne. Lê mixabin, îro li ser axa wan mafê wan ê xwerêvebirinê tune, li ser navê xwe ne xwedî desthilateke siyasî ne û her wiha mafê wan ê kulturî û zimanî jî nîn e!

Bi zimanê serdest perwerdekirina zarokên kurd, şiyana (karîna) têgihîştin û serketina wan dadixîne; pêşî li wan dide xetimandin...

Di vê rewşa hanê de zimanê perwerdeyî yê serdest şûna zimanê wan ê zikmakî digre û zimanê wan ê zikmakî dimirîne. Ev jî, li gor tarîfên peymanên navnetewî jenosîd e, nijadkuji ye.

Bêguman îro meseleya zimanê kurdî, heman demê meseleyeke siyasî ye. Bivê-nevê dema mafê kulturî û zimanî bêne gengeşkirin, rasterast siyaseta jî dikeve nav. Ji ber vê yekê, em ji bo çareseriya mafê zimên bo îdareya Tirkîyê pêşniyarên li jêr dikin:

a. Divê peyvên "lehçe û devokên herêmî" ji "Biryarnameya Karanîna Lehçe û Devokên Herêmî" bête derxistin û her ziman bi navê xwe di qanûnê de bête nivîsandin.

b. Divê zimanê kurdî li Tirkîyê wek zimanê fermî yê duyemîn bête qebûl kirin û ji dibistana seretayî bigre heta unîversîteyê bibe zimanê perwerdeyê.

c. Divê zimanê kurdî di hemû saziyên fermî û teknîkî de bête karanîn.

d. Divê zimanê perwerdeyê, ne li gor pîrrianiya hejmara xwendevanan, li gor pîrrianiya hejmara rûniştvanên (akincihên) wê herêmê bête diyarkirin. Ji bo kurdên rûniştvanên li rojavaya Tirkîyê jî, li gor hejmara xwendevanên kurd, dibistan an jî li dibistanê dersxaneyên taybet bêne vekirin.

Digel vana, dîsa jî bi tenê geşkirina zimanê me tu car divê li dewletên serdest neyête sipartin! Zindîkirin û pêşxistina zimanê me bi xwestin û helwesta me ve girêdayî ye; divê her kes; ferd, malbat, komik, komel, rêxistin, partî, medya; tevayî dezgeh û saziyên kurd rewşa zimanê kurdî munaqeşe bikin û bi hemû şiyana xwe zimanê xwe di her warê jiyanê de kar bînin. Pîrsa zimên divê di ser hemû meseleyan de bête dîtin û her wiha divê êdî baş bête zanîn, ew siyaseta ku li ser navê kurdan bi zimanê desthilatên dagirker tê kirin, ji bilî asîmîlekirin û nijadkujiya kurdan, bi kêrî tu tiştekî nehatiye û dê tu car nayê jî!...

Bi hêviya rojên xweştir û hejmareke dewlemendtir.

BÎR

Tehlike Altındaki Dilsel ve Kültürel Çeşitlilik ve Tehlike Altındaki Biyoçeşitlilik- Çeşitliliğin Korunmasında Dilsel İnsan Hakları Eğitiminin Rolü

Dr. Tove Skutnabb-Kangas
Roskilde Üniversitesi, Danimarka ve Abo Akademi Üniversitesi,
Vasa, Finlandiya

İngilizceden çeviren: Zeri İNANÇ

Kültürel Çeşitlilik Ve Dilsel Çeşitlilik

1. Giriş

İki başbakan kültürel çeşitliliğin istenilirliği konusunda ne düşünüyorlar? Türkiye Başbakanı Erdoğan, Türkler: Bin Yılın Yolculuğu 600-1600¹ adlı dev serginin neredeyse 500 sayfalık kataloguna yazdığı önsözde, bu serginin "karşılıklı anlayış, hoşgörü ve barışı daha da geliştireceğine" inandığını yazmaktadır. "Kültürel çeşitlilik bütün uluslar için bir zenginlik kaynağıdır" demektedir (2005:9). İngiltere başbakanı Tony Blair, "bu yolculuk, dünyada yaşamın devam etmesi bakımından, farklı kültürler arasındaki etkileşimin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir" diyerek bu konuda Erdoğan'a katılmaktadır (2005:9). Erdoğan'a ve Türk devletine ilk sorum şu: "Kültürel çeşitlilik" (dilsel çeşitlilik dahil), bugünün Türkiye'sinde "karşılıklı anlayış, hoşgörü ve barışı" geliştiren bir "zenginlik kaynağı" olarak görülüyor mu? Türkiye'deki dilsel ve kültürel çeşitlilikler destekleniyor, korunuyor ve geliştiriliyor mu?

Bu yazıda², egemen dilin anadiline ek olarak öğretilmesi yerine, egemen

¹ Londra: Kraliyet Sanat Akademisi, 22 Ocak-12 Nisan 2005

² Bu sempozyuma katılımımı önerdiği ve bunu mümkün kıldığı için Sertaç Bucak'a ve Türkiye'deki hukuksal duruma ilgili olarak bana kapsamlı materyal sağlayan Sertaç ve Şevki Hüseyin Kızılocak'a yürekten teşekkür ederim (her zamanki gibi, bakınız daha fazla hukuksal analizler yaptığım Skutnabb-Kangas 2002, İngilizce ve Türkçe). Aynı şekilde, Diyarbakır/Amed'de teknik bakımdan ve dil konusunda bana sunduğu destek için Haydar Otlı'ya ve çeviri hazırlıkları için neredeyse sabaha kadar çalışan Şilan Otlı'ya teşekkür ederim; onlar olmadan, Uluslararası PEN organizatörlerinin haftalar öncesinden hazırlandığı bu sempozyumda sunuş yapamazdım. Ve harika Kürt ve çok sayıda ki Türk katılımcıların hepsine teşekkür ederim, bu gerçekten unutulmaz bir konferanstı!

dilin çocuğun anadili pahasına öğretildiği, eksiltici* batran** (ya bat ya yüz) eğitimin, çocuklarda kavrayışsal, eğitsel, dilsel, psikolojik, toplumsal yönden ve bunun sonucu olarak iş piyasası ve siyasal katılım bakımından ciddi zihinsel hasarlara neden olabileceğini ve çoğu zaman bunun yaşandığını ortaya koyuyorum. Bu tür bir eğitim, BM Soykırım Sözleşmesi'ndeki beş soykırım tanımından ikisine (IIb ve IIe) uymaktadır. Bu çalışmada, dünyanın birçok bölgesinden örneklerle bu konular üzerinde durulacak ve ele alınan meseleler Türkiye'deki Kürtlerin durumu ile ilişkilendirilerek, kökleri insan haklarına dayanan araştırma-temelli çözümler önerilecektir.

2. Dünya Dillerine Neler Oluyor ve Neden Dil Ölümü Paradigması ve Dil Cinayeti/Dilsel Soykırım Paradigması?

Dünya dillerinin çoğu çok küçük diller. Dünyada, konuşulan bir dilin kullanıcılarının ortalama sayısı Darrel Posey tarafından 5000-6000 olarak tahmin edilmiştir (Posey 1997). Dünyada konuşulmakta olan yaklaşık 7000 dilden³ 5000'ini ve işaret dillerinden⁴ en az % 99'unu kullanan kişi sayısı 100.000'den azdır.

Günümüzde dünya dillerine neler oluyor? Bu diller korunuyor mu? Cevap HAYIR. Bu dillere ne olacağına ilişkin iyimser tahminler, yaklaşık 2100 yılına gelindiğinde bugün konuşulan dillerin en az %50'sinin yok olabileceğine ya da ciddi şekilde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceğine ("ölü" veya sadece yaşlıların konuştuğu bir dil olması ve hiçbir çocuğun o dili öğrenmemesi anlamında "can çekişen" diller) işaret etmektedir. Michael Krauss'la (1992) başlayan bu tahmin, UNESCO'nun bazı yayınlarında da kullanılan bir tahmindir (örneğin bakınız <http://www.unesco.org/endangeredlanguages>, Çok Dilli Dünyada Eğitim, UNESCO 2003c, <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001297/129728e.pdf>). Kötümser ama yine de tamamiyle gerçekçi tahminler ise 100 yıldan daha kısa bir sürede dünya dillerinin %90-95'inin yok olabileceğini ya da ciddi şekilde tehlike altında olabileceğini iddia etmektedir; Krauss'un bugünkü tahmini budur⁵ (örneğin Krauss 1992, 1995, 1996, 1997). UNESCO'nun Manevi Kültürel Miras Birimi'nin, Tehlike Altındaki Diller Ad Hoc Uzman Grubu (bakınız UNESCO 2003a; ayrıca bakınız UNESCO 2003b,c), Dillerin Yaşama Gücü ve Tehlike Altındaki Diller raporunda bu tahmini kullanmıştır (http://portal.unesco.org/culture/en/file_download.php/1a41d53cf46e10710298d314450b97dfLanguage+Vitality.doc). Ebeveynlerden çocuklara aktarılacak suretiyle tehdit altında olmaktan kurtulan diller olarak geriye sadece 300-600 konuşulan dil kalabilir; bu diller muhtemelen

* İngilizce "subtractive" sözcüğüne karşılık kullanılmıştır: eksiltken, eksiltici (ç.n)

** İngilizce "submersion" sözcüğüne karşılık kullanılmıştır: batırma eğitim, batran/batırıcı eğitim. "Submersion" eğitim programlarında, dilsel azınlıklar çoğunluğun diliyle öğrenim görmektedirler(ç.n)

³ Dünyada konuşulan dillerle ilgili en iyi liste için bkz. The Ethnologue, www.ethnologue.com

⁴ Dünya Sağırklar Federasyonu, dünyada en az 70 milyon sağır olduğu tahmininde bulunmaktadır. Bkz. www.wfdeaf.org

⁵ Krauss bu tahminini, Mart 2005'te İzlanda'da yapılan konferansta da tekrarlamıştır.

bugün bir milyondan fazla kişi tarafından konuşulan diller ile belki birkaç tane de diğer dil olacaktır. Daha da kötümser tahminlerde ise, gelecek birkaç yıl içinde, soba, buzdolabı, kahve fincanı gibi sözcükleri kendi dilinizde kullanabileceğiniz, yani Microsoft Software, Nokia cep telefonu menülerinin bu dillere çevrildiği sadece 40-50 dilin kalacağı ifade edilmektedir (Rannut 2003).

Kimse, işaret dillerinin geleceği konusunda bir öngöründe bulunmamaktadır ama Dünya Sağırılar Federasyonu, her ülkede daha güçlü konumdaki işaret dillerinin, özellikle, aynı zamanda uluslararası nitelikteki Amerikan işaret dilinin, küçük işaret dillerini⁶ silip süpüreceği kaygısı duymaktadır. Tablo 1'de, tehlike altındaki dillere ilişkin bazı listelerin yer aldığı internet adresleri verilmiştir.

Tablo 1. Yok Olma Tehdidi Altındaki Diller için Kırmızı Kitaplar

Diller için bakınız
Avrupa: < http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html >
Kuzeydoğu Asya: < http://www.helsinki.fi/~tasalmin/nasia_index.html >
Asya ve Pasifik: < http://www.tooyoo.lu-tokyo.ac.jp/redbook/asiapacific/asia-index.html >
Afrika: < http://www.tooyoo.lu-tokyo.ac.jp/redbook/africa-index.html >
Tehlikedeki Fin-Urgic diller için veri bankaları: http://www.helsinki.fi/~tasalmin/deful.html http://www.suri.ee
Rusya: < http://www.eki.ee/books/redbook/ >
Güney Amerika: < http://www.tooyoo.lu-tokyo.ac.jp/redbooks/samerica/index.html >

Dillerin, bugün insanlık tarihinde hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde yok olmasının nedenlerini anlamaya çalışırken, iki açıklayıcı paradigma ile, iki açıklama çabası ile karşılaşırız: dilin ölümü paradigması ve dil cinayeti veya dilsel soykırım paradigması (bakınız Tablo 2).

Tablo 2. "İnsanlığın Manevi Mirasının Büyük Kütüphaneleri" Olan Dillerin (Wurm 2001) Yok Olma Nedenlerinin Analizinde İki Paradigma

Diller doğal olarak yok olurlar... doğarlar, büyürler; belirli bir yaşam süreleri vardır ve bu süre küçük dillerin çoğu için sona ermiştir. A r s o n : Kütüphaneler yanıyor!

⁶ "Sağırılar dünyası giderek küçük bir küresel köy haline geldiğinden, baskın işaret dillerinin 'daha küçük' işaret dillerini yok etmesine izin verilmemelidir [...]" (Karar 2003:33'ten). Kulak implantasyonu ve bununla ilgili yanlış beklentiler ve ayrıca genetik mühendisliği de işaret dillerinin sayısını azaltıcı bir etki yapabilir: "insan haklarını ve insan onurunu ihlal eden ve insan çeşitliliğini azaltan gelişmeleri ve biyo- teknoloji ve genetik mühendisliğinin potansiyel kullanımını şiddetle kınayarak [...]". (Karar 2003:33'ten) (ayrıca bkz. Dünya Sağırılar Federasyonu sitesi www.wfdeaf.org).

ÖLÜM	CİNAYET/SOYKIRIM
Diller doğal olarak yok olurlar... doğarlar, büyürler; belirli bir yaşam süreleri vardır ve bu süre küçük dillerin çoğu için sona ermiştir.	Arson: Kütüphaneler yanıyor! Diller doğal olarak ortadan kaybolmazlar. "Diller" "intihar" ETMEZLER; yani, birçok durumda bir dili konuşanlar, o dili gönüllü olarak, önemli sebeplerle ve kendi yararlarına terk etmezler. Tersine, diller "katledilmektedir". Yok olan dillerin çoğu dilsel soykırım kurbanıdır.
Diller intihar ederler; bir dili konuşanlar o dili gönüllü olarak, önemli sebeplerle ve kendi yararlarına terk ederler.	BM Soykırım Sözleşmesi'nin 2b ve 2e maddelerindeki tanımlara göre eğitim sistemleri, kitle iletişim araçları vs. dilsel ve kültürel soykırıma katılmaktadırlar.

Diller doğal olarak ortadan kaybolmazlar. "Diller" "intihar" ETMEZLER; yani, birçok durumda bir dili konuşanlar, o dili gönüllü olarak, önemli sebeplerle ve kendi yararlarına terk etmezler. Tersine, diller "katledilmektedir". Yok olan dillerin çoğu dilsel soykırım kurbanıdır.

Diller intihar ederler; bir dili konuşanlar o dili gönüllü olarak, önemli sebeplerle ve kendi yararlarına terk ederler. BM Soykırım Sözleşmesi'nin 2b ve 2e maddelerindeki tanımlara göre eğitim sistemleri, kitle iletişim araçları vs. dilsel ve kültürel soykırıma katılmaktadırlar.

Kuramsal Olarak Hangi Paradigmayı Kullandığımızı Fark Eder mi?

Eğer dillerin doğal olarak yok olduklarına, bitkiler gibi doğal bir şekilde öldüklerine (doğarlar, büyürler; belirli bir yaşam süreleri vardır ve bu yaşam süresi küçük dillerin çoğu için sona ermiştir) inanıyorsak, bunda bir sorumlu aramaya gerek yoktur. Tek suçlanacak olan, o dili konuşanların kendileridir. Bu ONLARIN bireysel ve kolektif sorumluluğudur ve onlar bu dil değişikliğinden fayda sağlamış gibi görünmektedirler (bu tür argümanların bir analizi için bakınız Skutnabb-Kangas 2003).

Ama diğer yandan, eğer biz dillerin katledildiğine/öldürüldüğüne inanıyorsak, bunun sorumlusu olan yapısal ve ideolojik ajanları analiz edebiliriz: dünyanın ekonomik, tekno-militer, sosyal ve siyasal sistemlerini... Dil değiştirme, o dili konuşanların "rızası" ile gerçekleşmiş gibi görünen durumlarda bile, bu "yapay rıza"nın (Herman & Chomsky 1988) arkasında yatan ideolojik faktörler incelenebilir. Ben, günümüzde ve en az son ikiyüz yıldır ve hatta daha uzun bir süredir, birçok dilin yok olma nedenlerinin en iyi şekilde soykırım paradigması ile anlaşılabilirliğini iddia ediyorum. Birazdan dilsel soykırım kavramına değineceğim ama önce öldüren diller ve eksiltici öğretim tanımlarını yapalım.

3. Öldüren Diller

Öldüren dil nedir? "Büyük" diller, artırıcı*** (anadiline ilaveten) değil de, eksiltici (anadili öğretilmeden) olarak öğretilmişinde öldüren diller haline gelirler. Dolayısıyla öldüren dil "haline gelmek" bir dilin özelliği DEĞİLDİR. Bu bir ilişkidir. Bu, bir dilin diğer dillerle ilişkisinde nasıl bir işlevinin olduğuyla ilgili bir sorundur. Her dil diğer diller açısından öldüren dil haline gelebilir.

Ayrıca, "diller" birbirlerini öldürmezler. Diller arasındaki eşitsizliğin asıl nedeni, bu dilleri konuşanlar arasındaki iktidar ilişkileridir ve bu ilişki, başka bir grubun hakimiyeti altındaki gruplara mensup insanların, kendi anadillerinde öğre-nim görmeme pahasına, başka dillerde, eksiltici öğrenim görmelerine neden olur.

Bugün, dünyanın en önemli öldüren dili İngilizcedir ama egemen konum-da olan dillerin çoğu, küçük diller karşısında öldüren dil haline gelebilirler. Diller arasında iç içe geçen bir hiyerarşi vardır. Büyük diller küçük dilleri "yer", büyük olanlar da daha büyükler tarafından "yenir". Bir dili konuşanlar konuştuıkları dili değiştirdiklerinde ve kendi dilleri yok olduğunda, konuşulan yeni dil öldüren dil haline gelebilir.

Peki ya Türkçenin Kürtçe ile ilişkisi?.. Türkçe, Kürtçe açısından öldüren dil işlevi görmüş müdür? Kürtçe konuşanların bir kısmı/çoğu, tek dillerinin Türkçe olması yönünde büyük oranda asimile edilmişler midir? Türkçe halen Kürtçe açısından öldüren bir dil midir? Benim bu üç sorunun tümüne cevabım evettir.

İngilizce, araştırma, yüksek öğretim vb. bazı alanlarda Danca, Fince, İsveççe ve diğer "büyük" AB dilleri ile ilişkisinde bile öldüren dil işlevi görüyor olabilir. Nordik ülkelerde bu konuda birkaç araştırma yapılmıştır ve hükümetler, her amaçla kullanılabilmeleri için büyük ulusal dilleri "tam" diller olarak korumak amacıyla aktif planlamalar yapmaktadırlar. Elbette bu, BÜTÜN azınlıkların, hatta göçmen azınlıkların dil hakları ile birlikte yürütülmektedir⁷. Bu bakımdan İngilizce'nin Türkçe ile ilişkisi nedir? Araştırma alanı gibi, Türk araştırmacıların kendi alanlarını Türkçeden ziyade İngilizce daha iyi bildikleri alanlar var mıdır? Bu durumda, çok "büyük" bir dil olan Türkçe bile İngilizce nedeniyle alan kaybediyor olabilir. Bu, Türkçe konuşanların, durumun Kürtçe konuşanlar açısından ne denli kötü olduğunu kavramalarını sağlayabilir.

4. Eksiltici Öğretim Kırım Getirir-Okuryazarlığa Bir Bakış

Dünyadaki yerli halkların ve azınlıkların çoğunun çocukları artırıcı öğren-im yerine eksiltici öğrenim görmektedirler. Eksiltici öğretim (Tablo 3) nedir ve yerli halk veya azınlık çocuklarına neler getirmektedir?

*** İngilizce "additive" sözcüğüne karşılık kullanılmıştır; artıran, artırıcı. Türkçede, özellikle tıp alanında "additif" olarak kullanılmaktadır (ç.n).

⁷ Ulusal dil planlarıyla birlikte bu konudaki en son Nordik önergeler için bkz. [http:// www. norden. org/ spark/sk/index.asp](http://www.norden.org/spark/sk/index.asp) adresinden ulaşılabilir.

Tablo 3. Artırıcı Öğretime Karşı Eksiltici Öğretim

Egemen bir dil aracılığıyla (egemen dili öğretim dili olarak kullanarak) yapılan EKSİLTİCİ öğretimde egemen dil, azınlıkların anadilinin yerine geçer. Anadilini, çocukların dilsel repertuarından çıkarır.
Temel olarak azınlığın anadili aracılığıyla ve egemen dilin ikinci dil olarak iyi bir şekilde öğretilmesiyle verilen ARTIRICI öğretim, çocukların dil repertuarını büyütür ve onları üst düzeyde iki dilli ya da çok dilli hale getirir. Çocuklar hem kendi dillerini hem de diğer dilleri iyi bir şekilde öğrenirler.

Türkiyedeki bütün Kürt çocukları, batran (bat veya yüz) eğitim programlarıyla eksiltici öğrenim görmektedirler. Öğretim dili Türkçedir. Kürtçenin öğretim dili olduğu herhangi bir eğitim almamaktadırlar. Kürtçe ders olarak dahi öğretilmemektedir.

Bu öğretim, Kürt çocuklarını okur yazar yapar mı? Çoğu durumda bu sorunun cevabı "hayır"dır. UNESCO'nun yaptığı çalışmalar dahil bu alanda yapılmış birçok araştırmaya dayanarak, eğitim dilinin kendi anadiliniz olması koşuluyla çeşitli düzeylerde okuryazar olmak için kaç yıl zorunlu eğitim gerektiği konusunda aşağıdaki sonuçlara varabiliriz:

A. Metin okuma teknik becerisini edinme, dile, alfabeye ve genel olarak öğretmenlerin ve okulların düzeyine bağlı olarak en az 1-2 yıl sürmektedir.

B. Okuldan ayrılır ayrılmaz teknik becerilerin daha az unutulduğu, kalıcı bir "teknik" okur-yazarlık, en az 4-6 yıllık bir resmi eğitim süresini gerektiriyor gibi görünmektedir. Teknik becerilerin okuldan ayrıldıktan sonra unutulması, birçok Afrika ülkesinde yaşanan genel bir durumdur.

C. Temel eğitimin daha ileri düzeyde bir eğitim alabilmek ve sivil toplumun bir üyesi olabilmek için kullanılabilmesini ve sivil toplumun bir üyesi olabilmeyi sağlayan bir okur-yazarlık düzeyine ulaşmak en az 8-9 yıl sürmektedir; bu süre, birçok ülkede zorunlu eğitim süresidir.

D. Genel olarak iş piyasasına ve topluma tam katılımın sağlanması için gerekli eğitim (bilgisayar kullanımı dahil), çoğunlukla 12 yıllık resmi eğitimi, yani, pekiyi derecesiyle bu süreyi tamamlamayı veya mezun olmayı gerektiriyor gibi görünmektedir. Bu, üniversiteye başlayan öğrencilerin sahip olması beklenen düzeydir.

Ama bütün bunlar sadece, öğrenciye kendi anadilinde eğitim sağlanması koşuluyla doğrudur. Eğer öğrenci, bir yabancı dille (genellikle egemen dil/çoğunluğun dili/üstün konumdaki dil) öğrenim görüyorsa ve eğer öğrencinin sadece okuma yazmayı değil, anadiliyle eğitim veren bir okulda okuması halinde öğreneceği konuları da öğrenmesini istiyorsak, A'ya 2 yıl, B, C ve D'ye de 4-5 yıl daha eklemek zorundayız. Azınlık mensubu bir öğrencinin bir yabancı dille gördüğü eğitimle, o dili, 1-2 yıl gibi kısa bir sürede, yüz yüze ilişkilerinde günlük şeyleri konuşabileceği düzeyde (Cummins'in terimleriyle söyleyecek olursak

Kişilerarası Temel İletişim Becerileri-KTIB****) akıcı konuşabilmesi halinde bile, bu öğrencinin o yabancı dilde Bilişsel Akademik Yeterlilik (BAY)***** kazanması, en az 5-7 yıl, çoğunlukla 9 yıla varan bir eğitim süresini gerektirmektedir. Karmaşık içerikli konuların kavranabilmesi için bu becerinin edinilmesi gereklidir (bkz. Bibliyografyada yer alan Cummins ve Thomas & Collier referansları). Azınlık mensubu bir öğrencinin entelektüel ve dilsel bakımdan zor, soyut kavramların karmaşık içeriğini anlamasını sağlayacak düzeyde bir akademik yeterliliğe sahip olması halinde, bu öğrencinin, kendi anadiliyle öğrenim gören diğer öğrencilerin öğrendiklerini öğrenmesi yeterli olmaz; söz konusu öğretim dilini henüz yeterince bilmediği döneme ilişkin bilgi eksikliklerini de tamamlamak zorundadır. Tablo 4'te, bunun için gerekli süreye ilişkin tahminler yer almaktadır.

Tablo 4. Kaç Yıllık Resmi Eğitim Sizi Okuryazar Yapar?

Resmi eğitim yılı, eğer eğitim...		Edinilen okuryazarlık düzeyi/türü
Anadilinde ise	Yabancı bir dilde ise	
1-2+2=3-4	A. 1-2 yıl	A. metin okuma teknik becerisi
4-6+4-5=8-11	B. 4-6 yıl	B. Kalıcı "teknik" okuryazarlık
8-9+4-5=12-14	C. en az 8-9 yıl	C. İleri düzeyde eğitim alabilmek ve sivil toplumun bir üyesi olabilmek için edinilmesi gereken temel okuryazarlık düzeyi
12+4-5=16-17	D. en az 12 yıl	D. İş piyasasına ve topluma tam katılım için gerekli okuryazarlık (bilgisayar kullanımı dahil)

Dünyadaki yerli halkların ve birçok azınlık çocuklarının büyük bir kısmı kendi anadillerinde değil, egemen bir dilde eksiltici bir öğrenim gördüklerinden, bu çocukların büyük bir çoğunluğu tam bir eğitim alacak kadar uzun süre okula devam etmemektedirler.

Ya Türkiye'deki Kürt Çocukları?

Yabancı bir dille verilen eksiltici öğretim azınlık çocuklarını nasıl etkilemektedir? Eksiltici öğretim köklü bir eğitimi engeller. Öğrencilerin, mevcut kapasitelerine cevap verecek ve sosyo-ekonomik mobilizasyon ve demokratik katılım sağlayacak bilgi ve beceriler kazanmalarını engeller. Öğretim dili anadillerinin yerini alır ve anadillerini öldürür. Sadece çocuğun ve içinde bulunduğu toplumun kaynaklarının boşa harcanmasına değil aynı zamanda ülke kaynaklarının da büyük oranda boşa harcanmasına neden olur. Sürdürülebilir kalkınmayı engeller. UNESCO Soykırım Sözleşmesi'ndeki tanımlara göre bu bir soykırımdır.

**** Basic Interpersonal Communicative Skills-BICS (ç.n)

***** Cognitive-Academic Language Proficiency-CALP (ç.n)

5. Eğitimde Dilsel Soykırım

5.1. Dilsel Soykırımın Tanımları

Eksiltici öğretim zorla asimilasyona neden olur. Bu, BM Soykırım Sözleşmesi'ndeki tanımlara göre soykırımdır. Dilsel soykırımdan söz edildiğinde birçok insan şok oluyor. Soruyorlar: Soykırım mı? Bu fazla sert bir terim değil mi? Dilsel soykırım, soykırım kavramını sulandırmıyor mu; her şeyden önce soykırım insanların fiziksel olarak öldürülmeleri değil midir?

Azınlık eğitimi konusunda yaşananların gerçekten bir soykırım olabileceğini göstermek için Birleşmiş Milletler Soykırım Sözleşmesi'ne bakmalıyız. BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Uluslararası Sözleşmesi'nde (E793, 1948) beş soykırım tanımı yapılmaktadır. Bu tanımlardan ikisi, günümüzde yerli halkların ve azınlıkların eğitimine uygun tanımlardır.

Madde II(e): "gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek"; ve,
Madde II(b): "grup üyelerinin bedensel veya zihinsel olarak ciddi şekilde zarar görmelerine neden olmak" (vurgu bana ait).

Bu tanımların ne anlama geldiğini daha somut olarak ortaya koymak için dünyanın çeşitli bölgelerinden örnekler vereceğim. Okuyuculardan, her örneğin, Türkiye'deki Kürt çocuklarının durumuna uyup uymadığını düşünmelerini istiyorum.

5.2. Örnek: Avrupa

Pirjo Janulf (1998), İsveç'te, 9. sınıftaki Finli göçmen azınlık çocuklarının (İsveç ve Finlandiya'daki birkaç farklı kontrol grubuyla birlikte) temel kaynak oluşturduğu, büyük ölçekli (9. sınıftan 1200 çocukla görüşerek) ve uzun vadeli bir araştırma yaptı. Bu çocukların eğitiminin tamamı İsveççe idi. Janulf, 15 yıl sonra bu çocuklardan bulabildiği herkese yeniden ulaştı.

15 yıl sonra ulaştığı bu kişilerden hiçbiri kendi çocuklarıyla hiç Fince konuşmuyorlardı. Janulf'un bilgi kaynağı olan bu kişilerin -kendileri Fince'yi tamamen unutmamış olsalar dahi- çocukları, en azından dilsel olarak kesinlikle çoğunluk gruba zorla asimile edilmişlerdi.

Ya Türkiye'deki Kürt çocukları? Asimilasyoncu eğitim soykırımı yönelik bir eğitimidir. Bu tür bir eğitim, çocukları dilsel ve kültürel olarak zorla kendi gruplarından bir başka gruba nakleder.

5.3. Örnek: Afrika

Edward Williams (1995), Zambiya ve Malawi'de, 1-7. sınıflar arasındaki 1500 öğrenci üzerinde geniş ölçekli bir araştırma yaptı. Zambiyalı öğrenciler tüm eğitim hayatlarında yalnızca İngilizce eğitim görüyorlardı. Williams'a göre çok sayıda Zambiyalı öğrenci "her iki dilde de çok zayıf veya sıfır düzeyde okuma yeteneğine" sahipti. Malawi'li çocuklar, İngilizcenin ders olarak okutulduğu ilk 4 yılda yerel dillerde (bu, genellikle çocukların anadili idi) öğrenim görüyorlardı; 5.

sınıftan itibaren eğitimleri İngilizce yapıyordu. Bu Malawi'li öğrencilerin test sonuçları, İngilizce'de bile, Zambiyalı öğrencilerden az da olsa daha iyiydi. Ayrıca kendi dillerinde okumayı ve yazmayı öğrenmişlerdi. Williams'ın vardığı sonuç şu: "eğitim dili olarak İngilizce'nin kullanılması politikasının, akademik ve kavrayışsal gelişimi ilerletmekten çok duraklatabileceği riski çok açık bir risktir."

Bir çocuğun akademik ve kavrayışsal gelişiminin duraklaması, "çocukta ciddi zihinsel zararlara" elbette neden olur; yani bu durum, BM Soykırım Sözleşmesi'nin soykırım tanımına uymaktadır.

Ya Türkiye'deki Kürt Çocukları?

5.4. Örnek: Kanada

Katherine Zozula ve Simon Ford'un 1985 tarihli, Ikidilli Eğitim Üzerine Keewatin Perspektifi adlı raporunda, anadillerinde değil de İngilizce öğrenim gören Kanadalı Inuit öğrencilerin, her iki dili de akıcı konuşmadıklarından ve her iki dilde de okur-yazar olmadıklarından söz edilmekte ve öğrencilerin "9 yıllık okul hayatından sonra ancak 4. sınıf düzeyine ulaşabildiklerini"⁸ gösteren istatistikler sunulmaktadır. Ya Türkiye'deki Kürt çocukları?

Mick Mallon ve Alexina Kublu (1998), "kendi dillerini tam olarak konuşmayan önemli sayıda genç insan"dan ve "genellikle iki dilde de minimum düzeyde yetenekli, tüm eğitim hayatları boyunca bu dillere kayıtsız" çok sayıda öğrenciden söz etmektedirler. Bu çocuklar da, eğitim hayatları boyunca İngilizce öğrenim görmüşler. Ya Türkiye'deki Kürt çocukları?

1998 Mart ayında yapılan Nunavut Dil Politikası Konferansında "bazı kişiler hiçbir dili tam olarak bilmiyorlar" denmektedir. Ya Türkiye'deki Kürt çocukları?

Kitikmeot, Inuktitut'un Ölmesini Engellemek için Mücadele Ediyor (1998) adlı bir başka raporda "gençler büyükanne ve babalarıyla rahat iletişim kuramıyorlar" deniyor. Ya Türkiye'deki Kürt çocukları?

Eksiltici, sadece egemen dille yapılan batıran eğitim, yerli halklara, azınlıklara ve/veya egemen olmayan gruplara mensup öğrencilerde ciddi zihinsel hasarlara neden olmuştur ve bu, bu öğrencileri dilsel bakımdan bir başka gruba zorla nakletme girişimidir (daha fazla örnek için bkz. Skutnbb-Kangas 2000, 2003 ve Magga ve diğerleri 2005)

5.5 Devletler Dilsel Soykırımı Kasıtlı Olarak mı Uyguluyorlar?

Bir edimi soykırım olarak nitelendirmek için bu edimin kasıtlı olması gerekir. Devletler "gruba mensup çocukları bir başka gruba zorla nakletmek"; ve "grup üyelerinin bedensel veya zihinsel olarak ciddi şekilde zarar görmelerine neden olmak" niyetinde midirler?

Benim cevabım evettir; evet, ne yazık ki devletler bunu kasıtlı olarak yap-

⁸ Kanada ile ilgili bütün örnekler, Ian Martin'in Kanada Nunavut hükümeti için yazdığı raporlardan alınmıştır (Ian Martin 2002a ve 2002b).

maktadırlar. Bazı devletler geçmişte bu niyetle hareket etmişlerse de, kuşkusuz çok azı bunu açıkça ifade etmiştir (bkz. Kanadalı yerlilerin eğitimini ele alan çarpıcı kitap Milloy 1999; ayrıca bkz. Churchill 1997). Dolayısıyla, soruyu yeniden düzenlemek zorundayız: Devletler, kendi yerli halklarının ve azınlıklarının eğitimine ilişkin düzenlemeleri, bilerek mi, sonunda bu dillerin yok olmasına neden olacak şekilde düzenliyorlar? Devletler bu tür bir eğitimin sonuçlarının ne olacağını bili- yorlar mı?

Eksiltici öğretimin olumsuz sonuçları 1800'lerin sonlarından beri bilinmektedir. Devletler ve eğitimle ilgili otoriteler (kiliseler dahil) bunu biliyorlardı. Bu konuda Nordik ülkelerden çok sayıda örnek mevcuttur (bkz. Örneğin Skutnabb-Kangas & Phillipson 1989'da yer alan açıklama ve referanslar). ABD Kızılderili Komiserler Kurulu 1880'de şöyle demektedir (akt. Francis & Reyhner 2002:45-46):

...çocuklara önce kendi dillerinde okuma ve yazma öğretilmesi, İngilizce eğitime geçtiklerinde bu dili daha kolay öğrenmelerini sağlar... İlk dört yıllık eğitimine Dakota diliyle başlayan bir çocuk, bu dönemin sonunda, bu sürede Dakota dilinde eğitim almayan çocuğa göre İngilizce'de çok daha fazla ilerleme kaydetmiş olur (s.77). ... Misyonerlerimiz, Kızılderili diliyle başlayıp 3 veya 4 yıl sonra İngilizceye geçil- mesinin, eğitimin baştan itibaren bütünüyle İngilizce yapılmasından daha iyi olduğunu söylemekte haklıdır (s.98).

Yerli halk ve azınlık eğitiminin nasıl olması gerektiğine ilişkin "modern" ve anadilinin en iyi öğretim aracı olduğunu açıkça ortaya koyan araştırma sonuçları, bu sonuçların özetlendiği, UNESCO'nun uzman grubunca hazırlanan ve bu alanda ufuk açıcı bir kitap olan Eğitimde Anadili Kullanımı (1953) adlı çalışmanın yayımlanmasından beri, en az 50 yıldır mevcuttur. Günümüz okullarında yerli halkların ve azınlıkların çocukları ile baskı altına alınan grupların çocuklarının büyük çoğunluğu eksiltici öğrenim görmektedirler.

Eğer devletler, buna rağmen ve gerektiği gibi uygulanan artırıcı öğretimin çok olumlu sonuçlarına rağmen, eksiltici öğretimin sonucunun olumsuz olabileceğini ve dolayısıyla "grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakledeceğini" ve "grup üyelerinin bedensel ve zihinsel olarak zarar görmelerine neden olacağını" bi- lerek, eksiltici eğitim vermeye devam etmişlerse ve halen de devam ediyorlarsa, bu, kasıtlı bir tutum olarak görülmelidir.

6. Dilsel Soykırıma Karşı Koymak: Uluslararası Hukukta Anadiliyle Eğitim Konusunda Bir Dilsel İnsan Hakkı Var mı?

Eğer dilsel ve kültürel soykırıma karşı koymak istiyorsak, dilsel insan hakları bunda bir rol oynayabilir mi? İlk olarak şu soruyu sormak zorundayız: Bu tür haklarımız var mı? Uluslararası hukukta dilsel insan hakları konusunda ne tür hakların olduğunu kısaca özetleyeceğim. Ben de en çok dilsel insan haklarıyla ilgileniyorum (geniş bir özet için bkz. Skutnabb-Kangas 2000, 7. Bölüm).

Anadiliyle eğitim görme hakkı, bugün uluslararası hukukta zayıf bir haktır.

Kişinin, ödediği vergilerle eğitim veren devlet okullarında kendi anadiliyle eğitim görme hakkı, hukuksal bağlayıcılık anlamında garanti edilmiş bir hak değildir; bu hak sadece dilsel çoğunluk mensubu çocukların bir kısmı (hepsi bile değil) için geçerlidir.

Kişilerin ayrımcılık yapmalarının yasaklandığı, insan özelliklerinin en önemlilerinden biri dildir. Diğer insan özellikleri ise cinsiyet, "ırk" ve dindir. Buna rağmen, hukuksal bağlayıcılığı olan insan hakları belgelerinin eğitime ilişkin hükümlerinde genellikle dilden söz edilmemektedir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948): eğitime ilişkin maddesinde (Madde 26) dile hiçbir şekilde değinmemektedir. Benzer şekilde ırk, renk, cinsiyet, din vb. konulara, genel maddesi Madde 2.2'de eşit derecede yer veren Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966'da kabul edildi ve 1976'dan beri yürürlükte), eğitime ilişkin 13.1. maddesinde açıkça 'ırksal, etnik veya dinsel gruplar'dan söz etmektedir. Ancak, dile veya dilsel gruplara değinmemektedir:

... eğitim, herkesin özgür bir topluma etkin bir şekilde katılmalarını sağlar, tüm uluslar ve ırksal, etnik veya dinsel gruplar arasında anlayışı, hoşgörüyü ve dostluğu geliştirir... (vurgu bana ait).

Ayrıca, insan hakları belgelerinin eğitime ilişkin bağlayıcı hükümlerinde, diğer hükümlere oranla daha fazla, ilgili hükmün uygulanmamasına karar verme, o hükmü değiştirme veya seçeneklerden birini tercih etme olanağı vardır. Bunun bir örneği de, 1992 tarihli BM Ulusal veya Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi'dir. Uygulanması "zorunlu" ve pozitif önlemleri italik, ilgili hükmün 'uygulanmamasına karar verme hakkı'nı bold olarak vurguladım. Aslında belirsiz bir kavram olan kimliğe ilişkin iki paragrafta devletlere oldukça katı bir görev yüklenirken, eğitimde kullanılan dile ilişkin paragrafta, hükmü uygulamaktan vazgeçme olanaklarıyla doludur.

1.1. Devletler kendi ülkelerindeki azınlıkların varlığını ve ulusal ya da etnik, kültürel, dinsel ve dilsel kimliklerini korurlar ve bu kimliklerin geliştirilmesinin koşullarını teşvik ederler.

1.2. Devletler bu amaçlara ulaşmak için uygun yasal önlemler ile diğer önlemleri alırlar.

4.3. Devletler, azınlık mensubu kişilerin, mümkün olduğu ölçüde, anadillerini öğrenmeleri veya ana dillerinde eğitim görmeleri için yeterli olanaklara sahip olmalarını sağlayacak uygun önlemler almalıdırlar.

Her ikisi de 1998'den beri yürürlükte olan Avrupa Konseyi'nin Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi⁹ ile Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'nda¹⁰ da, çok sayıda bu tür değiştirme, uygulamaktan kaçınma, seçeneklerden birini tercih etme olanağı vardır: Bunun bir örneği, Çerçeve Sözleşme'nin eğitime ilişkin 14(2) maddesidir:

⁹ Bazı önemli yorumlar için bakınız Skutnabb-Kangas 2004, Thornberry 1997, 2002, Thornberry & Gibbons 1997 ve Wilson 2004.

¹⁰ Bu konudaki bir analiz için bakınız Grin 2003.

Ulusal azınlıklara mensup kişilerin geleneksel olarak veya *önemli sayıda* yaşadıkları bölgelerde, *yeterli* talep olması durumunda, taraflar, *mümkün olduğu ölçüde* ve *kendi eğitim sistemleri çerçevesinde*, bu azınlıklara mensup kişilerin azınlık dilinin öğretilmesi veya bu dilde eğitim görmeleri için yeterli olanaklara sahip olmasını sağlamaya *çaba gösterirler* (vurgu bana ait).

Aşağıdaki listede Avrupa Konseyi'nin Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi¹¹ ile Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'nda yer alan bu tür bazı ifadeler sıralanmıştır:

- * 'mümkün olduğu ölçüde'
- * 'devletlerin eğitim sistemleri çerçevesinde'
- * 'uygun tedbirler'
- * 'yeterli olanaklar'
- * 'yeterli bir talep varsa'
- * 'önemli sayıda'
- * 'bunu isteyen öğrencilerin sayısı yeterli bulunursa'
- * 'eğer bir bölgesel dili veya azınlık dilini kullananların sayısı bunu gerekli kılıyorsa'

Azınlıkların çoğu, eğitim konusunda bağlayıcı dilsel insan haklarından yoksun olarak, egemen dil/çoğunluğun dili aracılığıyla eksiltici eğitim almayı kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. Daha önce de yazdığım gibi, bu, çoğu zaman asimilasyona neden olmakta ve entegrasyonu engellemektedir. Buna rağmen yeni ve olumlu, ama henüz bağlayıcı olmayan bazı tavsiyeler var; bu tavsiyelerin bazılarında aşağıda söz edilecektir.

Bağlayıcı uluslararası hukuk kapsamında anadilinde eğitim hakkı halen zayıfsa şunu sormak zorundayız: Bu hak neden daha güçlü değil? Bu, anadiliyle eğitimin bir hak olmaması gerektiği anlamına mı geliyor? Bu, yapılan araştırmaların sonuçlarının, yerli halkların ve azınlıkların anadiliyle eğitim görmeleri yerine, egemen dilde eğitim görmelerinin daha iyi olduğunu ortaya koyduğu anlamına mı geliyor? Anadilde eğitim hakkını reddeden ülkeler (Türkiye gibi), gerçekte rasyonel mi davranıyorlar? Bütün bunların ötesinde, azınlıklar hayatta başarılı olmak için egemen dili öğrenmek zorundadırlar.

Bu nedenle benim bunun ardından gelen sorularım şunlar olacaktır: Devletler rasyonel mi davranıyorlar? Bu alanda yapılan araştırma sonuçları uygulanıyor mu?

7. Yerli Halkların ve Dilsel Azınlıkların Eğitim Dilinin ne Olması Gerektiği Konusunda Araştırma Sonuçlarına Dayanan Tavsiyeler Nelerdir?

7.1. İki Dilli Eğitimin Uygulanmamasındaki Çelişki

Yerli halkların ve azınlıkların çocukları, aldıkları resmi eğitimle en azından

¹¹ Bu belgeler özellikle dil ve eğitim konularında zayıf olsalar da, her iki belgeyle ilgili izleme komiteleri, belgelerin kapsamını genişletmeye çalışıyorlar-bkz. Wilson 2004 ve Skutnabb-Kangas 2004.

iki dilli olmak zorundadırlar. Süreklilik, kimlik, güvenlik, özgüven, duygusal huzur ve kavrayışsal gelişim için kendi ana dillerini bilmeleri gerekir. İş piyasası açısından, çoğu kez daha ileri bir eğitim almak için, topluma daha geniş ölçekte demokratik katılım ve entegrasyon için yaşadıkları ülkedeki çoğunluk dilini/egemen dili öğrenmek zorundadırlar.

Her türlü ikidilli eğitim, hem araştırma hem de bu konuda bir politika belirleme bakımından çok özel ve hassas bir alandır. Bununla birlikte, azınlık çocuklarının üst düzeyde iki dilli veya çok dilli olabilmeleri için bu çocukların nasıl bir eğitim görmeleri gerektiğine ilişkin somut tavsiyelerde bulunabilmenin ön koşulu, bu konuda ayrıntılı bir bilgiye sahip olmaktır. Ebeveynlerin veya politikacıların ve hatta öğretmenlerin bu konudaki temel ilkeleri bilmesi beklenemez.

Bu konudaki zorluklardan biri, eğitim sisteminin desteğiyle çocukların nasıl üst düzeyde çok dilli olabilecekleri konusunda bilimsel olarak somut ve uygulamada doğruluğu kanıtlanmış bazı ilkelerin, sezgilere ve genel kaniya aykırı olmasıdır.

Evinde anadilini konuşan bir yerli halk veya azınlık çocuğu, iki dilli olacak ve egemen dili / çoğunluk dilini iyi öğrenecekse, genel kaniya göre bunun en iyi yolu, çocuğun, (1) egemen dil eğitimine ve egemen dille eğitime erken başlaması ve (2) diğer bir çok şeyin öğrenilmesi için gerektiği gibi burada da egemen dile maksimum düzeyde açık olmasıdır; pratik her şeyi mükemmel hale getirir.

Gerçekte bu iki görüş de yanlıştır. Egemen dille eğitime erken başlamak ve bu dile maksimum düzeyde açık olmak yanlıştır. Aslında, yerli halklar ve azınlık çocuklarının öğretim dili, eğitimin ilk aşamalarında ne kadar uzun süre kendi dillerinde olursa, bu çocuklar egemen dilde de o kadar iyi olurlar; bu elbette ki, tercihen iki dili de bilen öğretmenlerce verilen iyi bir eğitimin olması koşuluyla sağlanabilir.

Bu, UNESCO'nun eğitime ilişkin yeni Tutum Belgesi'nde de kabul edilmiştir: Çok Dilli Dünyada Eğitim. UNESCO Eğitim Konusunda Tutum Belgesi, 2003, <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001297/129728e.pdf>. Bu kitap, UNESCO'nun 50 yıldır eğitimcilere rehberlik eden klasik kitabı Eğitimde Anadili Kullanımı (Paris, 1953) adlı kitabın yerine geçebilir. 1953 tarihli bu kitapta da anadiliyle eğitim tavsiye edilmektedir.

Büyük Çelişki, politikacıların ve okul yönetimlerinin çoğunun, uygulamada engellemeye çalışırken, azınlık çocuklarının kendi anadillerini ve özellikle egemen dil(ler)i bir an önce öğrenmelerini istediklerini söylemeleridir ("İki dilli eğitim yöntemlerinin başarısı kanıtlanmış olduğu halde, federal hükümet 1880'lerde yerli halk dilinin dahil edildiği eğitim programlarına olumsuz tepki vermiş ve bu tür programları engellemiştir", Francis & Reyhner 2002; 46, ABD hakkında).

7.2. Araştırma Sonuçları- Bazı Temel Çalışmaların Özeti

O halde, araştırma sonuçları tam olarak ne söylemektedir? Burada, gerçek-

ten büyük ölçekli ve iyi planlanmış iki temel araştırmadan söz edeceğim; 1991 tarihli *Ramirez ve diğerleri* araştırması ile *Thomas & Collier* araştırması.

Ramirez ve diğerlerinin 1991 tarihli ve 2352 öğrenciyle yaptıkları araştırmada, İspanyolca konuşan üç grup azınlık öğrencileri karşılaştırılmaktadır (bakınız Tablo 5). İlk grup sadece İngilizce eğitim görmüştür ama bu öğrencilerin bile iki dilli öğretmenleri vardır ve çoğunluğu İspanyolca'yı ders olarak almıştır ki bu, batırma eğitim programlarında oldukça alışılmadık bir durumdur; ikinci grup, bir veya iki yıl İspanyolca eğitim aldıktan sonra İngilizce eğitime geçen, kendi anadilinden erken-ayrılan öğrencilerden oluşmaktadır; üçüncü grup ise, İngilizce eğitime geçmeden önce 4-5 yıl, anadilleri olan İspanyolca ile eğitim gören, anadillerinden geç-ayrılan öğrencilerden oluşmaktadır.

GRUP	EĞYTİM DİLİ	SONUÇ
Sadece İngilizce	İngilizce	Düşük seviyede bir İngilizce ve okul başarısı; hiçbir zaman gereken düzeyi yakalamama olasılığı
Erken-ayrılarak geçiş	1-2 yıl İspanyolca, sonra hep İngilizce	Oldukça düşük düzeyde İngilizce ve okul başarısı; gereken düzeye ulaşma olasılığı zayıf
Geç-ayrılarak geçiş	4-6 yıl İspanyolca, sonra İngilizce	En iyi sonuç; anadili İngilizce olanlarla hemen hemen aynı seviyeyi yakalama

Tablo 5. Ramirez ve diğerleri Araştırması, 1991, 2352 öğrenci

Burada, genel kaniya göre, İngilizce'ye erken başlayan ve en çok iç içe olan, sadece İngilizce eğitim gören öğrencilerin İngilizce'de, matematikte ve genel olarak eğitim başarısında en iyi sonucu elde edeceği; kendi anadilinden geç-ayrılarak İngilizce eğitime başlayanların ve bunun sonucunda İngilizce ile en az iç içe olanların ise İngilizce ve diğer derslerde en kötü sonucu elde edeceği ileri sürülecektir.

Gerçekte sonuçlar bunun tam tersi oldu. Kendi anadilinden geç-ayrılarak İngilizce eğitime geçen öğrenciler en iyi sonucu elde ettiler; diğer iki grup başlangıçta hızlı bir gelişme gösterdikten sonra gittikçe biraz daha geriye düşerken ve belki de hiçbir zaman anadili İngilizce olan akranlarının seviyesinde bir İngilizce ve genel olarak okul başarısına sahip olamayacakları yargısına varılırken, bu gruptaki öğrenciler, daha sonra anadili İngilizce olanların seviyesine ulaşma şansına sahip tek grup idi.

Thomas & Collier'in araştırması (bakınız her iki isim altında da bibliyografya), 210.000 öğrenciyle, azınlık öğrencilerinin eğitimi konusunda dünyada yapılan en kapsamlı araştırmadır. Bu araştırmada ABD'nin, hem kentsel hem de kırsal yerleşim alanlarında yapılmış ayrıntılı çalışmalar yer almaktadır. Bu araştır-

mada, tamamen azınlık dilinde verilen eğitim programları, hem azınlık hem de çoğunluk dilinin (çoğunlukla İngilizce ve İspanyolca) öğretim dili olduğu iki dilli eğitim programları, geçişli ikidilli eğitim programları ve İngilizcenin ikinci dil (ID) olduğu programlar ve sözde temel, yani sadece İngilizce eğitim veren batırma eğitim programları yer almıştır (bkz. Skutnabb-Kangas & Garcia 1995 ve çeşitli eğitim programlarının özellikleri için Skutnabb-Kangas 2000).

Bütün bu farklı eğitim modelleri içinden, en üst düzeyde iki dilliliği ve eğitim başarısını yakalamış olan öğrenciler, eğitim süresinde kendi anadiliyle en uzun süre eğitim görmüş olan öğrenciler olmuştur. Öğrencilerin ikinci dildeki (ID, İngilizce) kapasite ve kazanımlarının ve okul başarılarının en güçlü göstergesi, birinci dildeki (BD) eğitim süresinin uzunluğu olmuştur.

Thomas & Collier bunu şu şekilde ifade etmektedirler (2002:7): " Öğrencilerin ikinci dildeki başarılarının en güçlü göstergesi birinci dilde aldıkları zorunlu eğitim süresidir. BD'de ne kadar üst düzeyde eğitim alınırsa ID'de o kadar yüksek bir başarı elde edilmektedir."

Hem Ramirez'in hem de Thomas & Collier'in araştırmalarında varılan sonuç, iki dilli öğrencilerin eğitimdeki başarılarını öngörmenin en önemli faktörü, anadiliyle eğitim süresinin uzunluğu oldu. Bu, yoksul ve/veya baskı altındaki yerli halklara veya azınlıklara mensup öğrenciler açısından çok çok önemli olan sosyo-ekonomik statüden de çok daha önemli bir faktördü.

En kötü sonuçları (yüksek orandaki dışlanmışlar dahil¹²) elde edenler, öğrencilerin anadillerinin (birinci dil) hiçbir şekilde desteklenmediği ya da bu dillerin sadece ders olarak okutulduğu batırma eğitim programlarına devam eden öğrenciler oldu. Bu, eksiltici öğrenim görme durumudur.

Çok farklı grupları ve çok sayıda dili kapsayan ve birçok ülkede yapılmış yüzlerce daha küçük ölçekli araştırmalar benzer sonuçlar vermiştir¹³.

Benim İsveç'in Stockholm kentinde, işçi sınıfına mensup Finli göçmen azınlıkları arasında yapmış olduğum küçük ölçekli araştırma bu tür araştırmaların tipik bir örneğidir (Skutnabb-Kangas 1987). Benim araştırmamdaki öğrenciler orta sınıf mensubu Finli öğrencilerdi ve aynı okullardaki İsveçli öğrenciler, karşılaştırma grup larımı oluşturuyordu. Finli öğrencilerin İsveççe dilindeki yeterliliklerini belirlemek için, genellikle orta sınıf çocuklarının işçi sınıfı çocuklarından daha başarılı oldukları zor bir İsveç dili testi uyguladım (bk. Tablo 6). 9 yıllık temel olarak Fince ve ikinci dil olarak İsveççenin iyi öğretildiği bir eğitimden sonra, bu işçi sınıfından Finli öğrenciler, temel olarak İsveççe eğitim gören orta sınıf karşılaştırma gruplarından bir biçimiyle daha iyi sonuçlar elde ettiler. Ayrıca, bu öğrencilerin Fincesi hemen hemen Finlandiya'daki Finli karşılaştırma gruplarının Fincesi kadar iyi idi.

¹² Okul başarısızlığında öğrencileri, onların kişiliklerini, ebeveynlerini ve kültürlerini suçlayan yoksunluk temelli teorilerde bunlara "okula devam etmeyenler" denmektedir.

¹³ Özet bilgiler ve referanslar için bkz. örneğin: Baker 1993, Baker&Prys Jones 1998, bibliyografyada Cummins'e yapılan referanslar, Dolson&Lindholm 1995, Huss 1999, Huss et al 2002, Leontiev 1995, May & Hill 2003, May et al 2003, Skutnabb-Kangas 2000, basında ed.1995, ve 8 ciltlik Dil ve Eğitim Ansiklopedisi (Encyclopedia of Language and Education), özellikle Cummins&Corson, eds.1997.

Tablo 6. İsveççe Test Sonuçları ve Deneklerin İsveççe Yeterliliği Konusunda Kendi Değerlendirmeleri

KENDİ DEĞERLEN- DİRMELERİ (1-5)		TEST SONUCU(1-13)		
SS	O	Standart	Ortalama	
0.26	4.83	2-23	5.42	İsveç kontrol grubu
0.41	5.68	1.86	4.50	Araştırmaya katılan Finliler

O=Ortalama SS=Standart sapma

İsveç'te, 9 yıl Fince eğitim gören Finli ve işçi sınıfına mensup göçmen azınlık mensubu gençler; İsveçli kontrol grubu: aynı okullardaki paralel sınıflarda eğitim gören orta sınıf mensubu İsveçli gençler; İsveççe testi: kavramsallaştırılmamış, orta sınıftan gençlerin daha yüksek başarı göstermesi beklenen CALP tipi test (Skutnabb-Kangas 1987).

Bir başka çok iyi yürütülmüş çalışma ise, Saikia & Mohanty'nin (2004), Hindistan'ın Assam bölgesinde yaşayan Bodo yerli halkına/aşiretine mensup çocuklar üzerine yaptıkları araştırmadır. Bodolar, güçlü bir mücadeleden sonra anadilde eğitim hakkını henüz elde etmişlerdir. Saikia ve Mohanty, her biri 45 çocuktan oluşan, dördüncü sınıf seviyesinde üç grubun, çok sayıda ölçümle, dil ve matematik başarıları arasında bir karşılaştırma yaptılar. "Bu üç grup sosyo-ekonomik statüleri, aldıkları eğitim kalitesi ve köylerinin ekolojik koşulları bakımından izlendi." Bodo diliyle eğitim gören Grup BB'deki Bodo çocukları, Assam diliyle eğitim gören yerli halk mensubu Bodo çocuklarının olduğu BA grubundan, BÜTÜN testlerde önemli oranda daha iyi sonuçlar elde ettiler. Grup BA bütün testlerde en kötü sonuçları elde eden grup oldu. Anadili Asam dili olan ve bu dilde eğitim alan grubun oluşturduğu Grup AA, matematik konusundaki üç testin ikisinde en başarılı grup oldu. Dil ölçümünde Grup BB ve Grup AA arasında hiçbir fark yoktu. "Elde edilen bulgular, anadilde eğitimin Bodo çocukları için pozitif bir rolü olduğunu ortaya koymuştur."

Bütün bu araştırmalar, anadilinde yapılan artırıcı eğitimin olumlu sonuçlar, egemen dilde yapılan eksiltici eğitimin ise çoğu zaman olumsuz sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır.

Sadece egemen dilde verilen batırma programların "azınlık dilini konuşan öğrencilerin eğitimi açısından en az etkin programlar oldukları kanıtlanmıştır." Bu, Yeni Zelanda Eğitim Bakanlığı'nın Aotearoa Maori Bölümü'nün başlattığı ve Stephen May ile Richard Hill (May&Hill 2003: 14, ayrıca bakınız May etal. 2003) tarafından özetlenen büyük ölçekli ve kapsamlı araştırmayla varılan sonuçtur.

Tekrarlıyorum: Sadece egemen dilde verilen batırma programların "azınlık dilini konuşan öğrencilerin eğitimi açısından en az etkin programlar oldukları kanıtlanmıştır." Türkiye'nin Kürt çocukları için kullandığı model bu modeldir.

Türk devleti Kürt çocuklarının Türkçe'yi iyi öğrenmelerini istiyorsa, bunun en iyi yolu, hem Türkçe hem de Kürtçe bilen öğretmenlerin görevlendirilmesiyle, temel öğretim dilinin Kürtçe olması ve Türkçenin ders olarak okutulmasıdır.

Bu tür bir öğretimin çocukları iki dilli yapacağı çok açıktır. HEM Türkçeyi HEM DE Kürtçeyi iyi öğrenecekler ve akademik başarı elde etme şansları olacaktır.

Türkiye'nin, ikidilli ve ikikültürlü bir kimlikle iyi eğitim almış iki dilli insanlara ihtiyacı var. Dilsel ve kültürel insan haklarının hepsinden yararlanabilmek, istikrarı ve birbirine bağlılığı geliştirir.

Bu tür bir eğitim, AGIT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği'nin 1996 tarihli Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Lahey Tavsiyeleri'ni de karşılamış olur (bakınız <http://www.osce.org/hcnm/> ve UNESCO'nun Çokdilli Dünyada Eğitim başlıklı Eğitim Konusundaki Tutum Belgesi, 2003). Lahey Tavsiyelerinde, ikinci derece eğitim dahil, okul hayatının her düzeyinde azınlıkların kendi anadillerinde eğitim görmeleri tavsiye edilmektedir. Buna, ikinci dil olarak egemen dili öğreten ikidilli öğretmenlerin görevlendirilmesi dahildir (Madde 11-13). Tavsiyeleri açıklayan ve netleştiren Açıklayıcı Not'ta açıkça şu ifade yer almaktadır:

'Müfredat programının sadece devletin dili aracılığıyla uygulandığı ve azınlık çocuklarının bütün eğitim süresince çoğunluğun çocuklarıyla aynı sınıflarda okutulduğu batran nitelikte yaklaşımlar, uluslararası standartlara uygun değildir.' (Açıklayıcı Not, p.5)

Kürtçenin okullarda sadece ders olarak okutulması (eğitimin geri kalanı Türkçe iken), çocukların kimlik ve kendilerine güvenleri açısından iyi bir başlama noktası olabilir ama bu, çocukların Türkçeyi iyi öğrenmelerini sağlamaz; Kürtçeyi iyi bir şekilde öğrenmelerini de sağlamaz.

Günümüzde, araştırma sonuçları UYGULANMAMAKTADIR. Türkiye bu tür araştırma sonuçlarını uygulamakta mıdır? HAYIR. Türkiye dahil bütün devletler bu konuda rasyonel bir tutum sergilememektedirler. Teori ve pratik arasında, araştırma ve uygulama arasında, retorik ve gerçekler arasında büyük bir fark vardır.

Bütün yerli halklar ve azınlıklar açısından en önemli haklar, eğitim konusundaki dilsel insan hakları, özellikle de anadilde eğitim hakkıdır. Bu haklar olmadan, çocukları okula devam eden bir azınlık/halk, kendini bir azınlık/halk olarak sürdüremez. Entegre olamazlar ama asimilasyona zorlanırlar.

Birçok ülke, azınlıklara yönelik dilsel ve kültürel soykırımı katlıyor olsa da, Türkiye, ne yazık ki dünyada bu konudaki en kötü ülkelerinden biridir, birkaç bakımdan en kötü...

Dolayısıyla benim sorum şu: Devletler, politikalarının irrasyonel ve kendi çıkarlarına aykırı olduğunun ne zaman farkına varacaklar?

8. Türkiye Uluslararası İnsan Hakları Standartlarına Yaklaşıyor mu? Yaklaşabilir mi?

Birçok yasal değişiklik kabul edilmiş (en azından kağıt üzerinde) olsa bile, Türkiye, ne eğitim ne de dil haklarının diğer boyutları bakımından henüz uluslararası insan hakları standartlarının yanından bile geçmemektedir.

Temel dilsel ve kültürel insan haklarının HEPSİ gereklidir. Şunu sorabiliriz: Türkiye'deki azınlıklar (Müslüman olanlar) için bu haklar var mıdır? Türkiye'nin bu hakları tanımasının kesinlikle mümkün olduğunu göstermek için birkaç karşılaştırma yapmak istiyorum. Finlandiya ile başlayalım.

5.2 milyon civarında bir nüfusu olan Finlandiya'da anadili İsveççe olan 300.000'den daha az bir grup (nüfusun %5.8'i), üç farklı Sami dilini konuşan toplam 7000 kişi, 5000-7000 civarında sağır kişi ve başka birçok dili (Romani, Rusça, Tatarca vs.) konuşan insanlar var. Türkiye'de Kürtçe konuşanların oranını bu oranla karşılaştırın. Nüfusun % 5.8'inden şüphesiz daha büyük bir oran!

Fince ve İsveççe, BÜTÜN resmi alanlarda (eğitim, medya, ordu, kilise, mahkemeler, resmi makamlarla iletişim vs.)¹⁴ aynı haklara sahip ulusal dil konumundadırlar. Bu Türkiye'de Kürtçenin olabileceği ve olması gereken bir konumdur.

Üç ayrı Sami dili bile bölgesel olarak resmi statüye sahip diller.¹⁵ Fince işaret dili dahil, diğer dillerden anayasada söz edilmektedir ve bu diller Türkiye'de Kürtçenin sahip olduğu haklardan çok daha fazlasına sahipler.

Şimdi şu soruyu sorabiliriz: Temel dilsel ve kültürel insan haklarının varlığı, Fin devletinin dağılmasına neden olmuş mudur? Birliğe yönelik bir tehdit midir? Bunlar Türkiye'nin her zaman -en son hukuksal reform paketinde bile (Yabancı Dilde Eğitim ve Öğretime İlişkin Kanunda Yapılan Değişiklikler, 2002)- öne sürdüğü şeylerdir, bakınız www.abgs.gov.tr/abportal/uploads/files/Analytical%20Note%20on%20Constitutional%20Amendments%20.doc ve www.deltur.cec.eu.int/english/e-g-regular2002.html ayrıca bakınız Skutnabb-Kangas 2002a,b).

Elbette hayır! Finlandiya'da etnik olarak İsveçli olup İsveççe konuşanlar siyasal bakımdan Finli/Fin vatandaşı sayılmaktadırlar. Kendi dilleri ve kültürleri var ama İsveç'teki etnik İsveçlilerden ziyade, kendilerini Fince konuşan Finlandiyalıları çok daha yakın hissediyorlar. Küçük bir aşırı milliyetçi Finli grup dışında, İsveç'te yaşayan İsveçlilerle özdeşleştirilmiyorlar; Fince konuşan birçok kişi bunun, İsveççe konuşan azınlığın Fince konuşanlarla eşit haklara sahip olması gerektiğinin bir kanıtı olarak görüyor.

Ama, bir devlet, dilsel insan haklarının tam olarak tanınmasının parçalanmayı önleyebileceği ve olumlu ilişkiler kurulmasında, entegrasyonun ve barışın

¹⁴ Anayasa ve 2004 tarihli yeni, Fin Dil Yasası'nda yer alan bu haklar için bkz. www.om.fi/21910.htm ve <http://www.om.fi/20802.htm>.

¹⁵ Bkz. Aikio-Puoskari 2001, Aikio-Puoskari & Pentikainen 2001, Aikio-Puoskari & Skutnabb-Kangass basın; Samiler hakkında genel bilgi için bkz. <http://www.gaku.org/english/>, www.nsi.no, <http://www.saamicouncil.net/?deptid=1116>, <http://www.samediggi.fi/index.htm>, <http://www.sametinget.se/sametinget/view.cfm?oid=1000>, <http://www.samediggi.no/Artikkel.asp?Aid=1&back=1&Midl=1>.

daha iyi bir düzeyde sağlanmasında bir köprü görevi göreceğine ikna edilse bile (bakınız Eide 1993, 1994, Hettne 1987, 1990, Mohanty, basında) şu sorunun sorulması hâlâ mümkündür: bu çok pahalıya mal olmaz mı? Öğrencilerin iyi derecede eğitim almalarını, yaratıcılıklarını ve üst seviyede çok dilli olmalarını sağlayan sürdürülebilir eğitim ve dünya dillerinin korunması mümkün mü ve bu, ekonomik bakımdan gerçekleştirilebilir mi?

Bu konuda vereceğim örnek Papua Yeni Gine olacaktır. Yaklaşık 5 milyon nüfusu olan bu ülkede 850'den fazla dil var. Papua Yeni Gine dünyada en fazla dilin konuşulduğu ülkedir ve bu dillerin çoğunu konuşanların sayısı çok düşüktür. Aşağıda verdiğim bilgi, David Klaus, World Bank (2003; ayrıca, benim ele almış okduğum Papua Yeni Gine örneğine bakınız, 2003) tarafından yapılan bir araştırmadan alınmıştır.

2002 yılı itibariyle, okul öncesi eğitimde ve okul eğitiminin ilk iki yılında eğitim dili olarak kullanılan dil sayısı 470'tir. Bunun bazı sonuçları şöyledir:

- Çocuklar daha hızlı ve daha kolay okur yazar olmaktadır.
- İngilizceyi, eski sistemle İngilizce öğrenen kardeşlerinden daha hızlı ve daha kolay öğrenmektedirler.
- Kızlar dahil, bütün çocuklar okula devam etmektedirler.
- 1993'de anadiliyle eğitime başlamış olan üç şehirde 6. sınıf sınavlarında sağlanan başarı, ilk günden itibaren İngilizce eğitim veren şehirlerde sağlanan başarıdan çok daha yüksek olmuştur.

Dolayısıyla, dilsel soykırıma katılmamak ve dilsel ve kültürel çeşitliliği desteklemek için, hem eğitim alanında hem de diğer alanlarda, dil ve kültürün dahil edileceği düzenlemeler yapmak kesinlikle mümkündür.

9. Dünyanın Dilsel Çeşitliliğinin Korunması İçin Daha Başka Nedenler Var mı?

Dünyadaki dilsel çeşitliliği korumak gerçekten gerekli mi? Hepimiz birkaç büyük dili kullansak ve küçük diller yok olsa daha iyi olmaz mı? Hepimiz birbirimizi anlarız, birbirimizle konuşabiliriz ve belki de dünya daha barışçıl ve müreffeh bir yer olur, değil mi?..

Anadilde eğitimin sürdürülmesi dahil, temel dilsel insan hakları aracılığıyla dünyadaki bütün dillerin korunmasının kısaca üç nedeninden (çok daha fazla neden var) söz edeceğim:

- 1.Bilgi toplumlarında tektip olmak bir handikaptır. Yaratıcılık, yenileşme ve yatırım, artırıcı öğretimin ve çok dilliliğin bir sonucudur.
- 2.İngilizce yetmez.
- 3.Dilsel çeşitlilik, biyoçeşitliliğin ve yeryüzündeki yaşamın devam etmesinin ön koşuludur.

9.1. *Neden 1:* Bilgi toplumlarında tektip olmak bir handikaptır. Yaratıcılık, yenileşme ve yatırım, artırıcı öğretimin ve çok dilliliğin bir sonucudur.

Bilgi toplumlarında tektip olmak bir handikaptır. Bir bilgi toplumunun

temel değerleri (kültürel mirası) ve insanoğlunun değişime uyum sağlamasının ve insan eliyle yaratılan felaketlere bir çözüm bulmasının önkoşulu, yaratıcılık ve yeni fikirlerdir. Çokdillilik yaratıcılığı geliştirir, tek dillilik ve homojenlik ise yaratıcılığı öldürür.

Bazı tektip durumlar, sanayileşme koşullarını geliştirmiş olabilir. Sanayileşme sonrası bilgi toplumlarında tektiplilik mutlak bir handikap olacaktır.

Yaratıcılık, keşfetmek, yatırım, çokdillilik ve artırıcı öğretim bir bütündür. Bilgi toplumunun temel değerleri (kültürel mirası) ve insanoğlunun değişime uyum sağlamasının ve insan eliyle yaratılan felaketlere bir çözüm bulmasının önkoşulu, yaratıcılık ve yeni fikirlerdir.

Sanayileşmiş bir toplumda, temel ürünler mallardır (giysi, yiyecek, kitap, buzdolabı, araba, silah vs.). Hammaddelere erişimi kontrol edenler (kişiler ve ülke- ler) ve üretim için gerekli diğer şeylere ve üretim araçlarına sahip olanların durumu iyidir.

Öte yandan, bilgi veya iletişim toplumlarında, temel ürünler, malların yanı sıra, bilgi ve fikirlerdir. Bu toplumlarda, farklı bilgiye, farklı enformasyona ve farklı fikirlere ulaşanların (kişiler veya devletler) durumu iyidir. Bilgi toplumlarında tektiplilik bir handikaptır. Bazı tektip durumlar sanayileşme koşullarını geliştirmiş olabilir. Sanayileşme sonrası bilgi toplumlarında tektiplilik mutlak bir handikap olacaktır. Yaratıcılığın, yenileşmenin, yatırımların artırıcı öğretimle ve çokdillilikle bağlantılı ve bunun bir sonucu olduğunu artık biliyoruz. Bir bilgi toplumunun temel değerleri (kültürel mirası) ve insanoğlunun değişime uyum sağlamasının ve insan eliyle yaratılan felaketlere bir çözüm bulmasının önkoşulu, yaratıcılık ve yeni fikirlerdir.

Yaratıcılık, yenileşme ve yatırım, artırıcı öğretimin ve çokdilliliğin sonucu olabilir. Sebep sonuç ilişkisi şu şekilde gerçekleşir:

- 1.Yaratıcılık, yenileşmeyi ve ayrıca mal üretimini getirir.
- 2.Yaratıcılıktan sonra yatırım gelir.
- 3.Çok dillilik yaratıcılığı geliştirebilir.
- 4."Zeka", yaratıcılık, farklı düşünme, kavrama esnekliği vb. özellikleri çeşitli şekillerde ölçen testlerde, üst düzeyde çok dilli olanlar grup olarak, tek dilli olanlardan daha başarılı olmuşlardır.
- 5.Artırıcı öğretim yüksek düzeyde çokdillilik sağlayabilir.

Bu demektir ki, ülkeler, sadece etik kaygılarla değil ama aslında kendi çıkarları için, ilk olarak, yerli halklar ve azınlıkların dilsel insan haklarını en üst düzeye çıkarmalıdır. Ayrıca, bilgi toplumlarında iyi bir konumda olmak isteyen ülkeler, dilsel çoğunluğu oluşturan nüfusun tek dilli olarak kalmalarını da göze alamazlar. Sadece yerli halk veya azınlık çocuklarına değil, bütün çocuklara artırıcı eğitim sağlayan, dilsel bakımdan zengin toplumların/ülkelerin, bilgi/iletişim toplumlarında başka nitelikte bir sermayeye dönüştürülebilecek bir tür dilsel ve kültürel sermaye geliştirme imkanları vardır. Bu nedenle, dilsel çoğunluğa mensup çocukların, yerli halk ve azınlık çocuklarının anadilleriyle (veya diğer bir azınlık diliyle, yani, daldırma***** veya iki yönlü daldırma eğitim

programları kapsamında ikinci bir dille verilen eğitim (bkz. Baetens Beardsmore 1995, Dolson&Lindholm 1995, Lindholm 1997, 2001, Skutnabb-Kangas 1996a, ed.1995, Skutnabb-Kangas & Garcia 1995, bununla ilgi sunumlar ve karşılaştırmalar için) artırıcı öğrenim görmesi de gereklidir. Kuzey Amerikalı hiçbir çocuğun temel eğitim dilinin İngilizce olması gerekmez; bu çocukların temel eğitim dili İspanyolca, Cree, Navajo, Estonya dili, Ermenice veya diğer herhangi bir dil olabilir. Türkiye'deki hiçbir çocuğun temel eğitim dilinin Türkçe olması gerekmez; temel eğitim dili başka herhangi bir dil olabilir. Yerli halk ve azınlık çocukları temel olarak kendi anadilleriyle eğitim görürler, Türkçe konuşanlar azınlık dillerinden herhangi birinde. Bu şekilde eğitim verilmesi, Kuzey Amerika ve Türkiye'de hem zeka ve hem yaratıcılık düzeyini artırır.

9. 2. Neden 2: "Herkesin İngilizceye İhtiyacı Var; İngilizce Yeter"

Bugün birçok devlet -örneğin Rusya- ve ayrıca birçok yerli halk ve azınlık mensubu ebeveyn, eğitimin amacının, "Kuzeyin yerli halka mensup küçük azınlıklarını ... yeni yaşam koşullarına uyum sağlama becerisine sahip liderler, uzmanlar ve işçiler olabilecekleri yeni bir nesil olarak yetiştirmek ve şekillendirmek" olduğunu, yani onları "pazar ekonomisi koşullarına uygun hale getirmek" olduğunu düşünürler (Birleşmiş Milletler... Rusya Federasyonu. E/C.19/2004/5/Add.3:12). Pazar ekonomilerinde başarı için İngilizce yeterliliği çok önemli olduğundan ve yerli halk ve azınlık çocukları yaşadıkları ülkedeki egemen dili tam olarak öğrenmek zorunda olduklarından, ekonomik yeterlilik ve rasyonel davranma kaygısıyla anadili çoğu zaman feda edilmektedir. Bu nedenle, İngilizce bilmenin ne ölçüde yeterli olduğuna ilişkin tartışmalara bakmak önemlidir.

The Financial Times, 2.12.2001 tarihinde, akademik çevrelerin ve çok uluslu şirketlerin oluşturduğu bir birlik olan Community of European Management Schools için yapılan bir araştırmayı haber yapmıştır. Bu araştırmada, bir şirketin, müşterisinin dilini konuşamamasının, o şirketin işi kaybetmesine neden olabileceği, çünkü bunun şirketin yetersiz bir çaba gösterdiği anlamına geldiği sonucuna varılmaktadır. İngiltere gazetesi *The Independent* (31.5.2001), yabancı dil öğrenmiş olarak mezun olanların, sadece İngilizce bilenlere göre daha fazla para kazandıklarını yazmıştır. Nuffield Diller Araştırması (2000) şu sonuca varmaktadır: "İngilizce yeterli değildir. Küresel bir dil konuştuğumuz için şanslıyız ama zeki ve rekabetçi dünyada sadece İngilizceye güvenmek, Birleşik Krallık savunmasız kılma ve başkalarının dil yeterliliğine ve iyi niyetine bağımlı hale getirmektedir... Birleşik Krallık'tan gençler iş piyasasında giderek biraz daha dezavantajlı bir konuma düşmektedirler." Profesör Tarık Rahman, Pakistan (kişisel iletişim, 2002; ayrıca bkz. bibliyografyada yapılan referanslar) şöyle söylemektedir: "İngilizce eğitim veren okullar, kendi kültürlerine ve dillerine tamamen yabancılaş-

***** İngilizce'de "immersion" sözcüğüne karşılık kullanılmıştır. Immersion-daldırma eğitim programları, artırıcı-additive ikidilliği geliştiren programlardır; bu eğitim programlarında ikinci bir dilde -çoğunluk dilinden başka bir dilde- öğretim yapılmaktadır; bu eğitim programlarındaki öğretmenler her iki dili de bilirler (ç.n).

miş snoplar yaratmaktadırlar... Bildiğimiz her şeyi İngilizce olarak biliyorsak, zihinsel olarak sömürgeleştirilmiş ve kültürlerimize yabancılaştırılmışız demektir.

"İyi" İngilizce bilmek, dünün okuryazarlığı bugünün bilgisayar kullanımı gibi olacaktır; işverenler bunu açık ve gerekli bir nitelik ama iyi işler bulmak için yetersiz görmektedirler. Bu durumu örneklemek için temel ekonomik teorilere başvurabiliriz. Arz ve talep teorileri, geçmişte kıt bir mala (anadili İngilizce olanlara yakın bir İngilizce bilgisi) birçok insan sahip olduğunda fiyatların düşeceğini öngörür. Bir ülkenin veya bir bölgenin veya dünyanın büyük bir kısmı İngilizce'yi iyi bildiğinde, finansal açıdan teşvik edici bir unsur olarak "çok iyi" İngilizce bilmenin değeri büyük oranda azalır (Grin, 2000). Grin 'arz'ı, "üreticilerin, belirli miktardaki belirli bir mal veya hizmeti belirli bir süre için sabit fiyatla sunma isteği" olarak talebi ise, "tüketicilerin, belirli miktardaki o mal veya hizmeti belirli bir süre içinde belirli bir birim fiyattan satın alma isteği" olarak tanımlamaktadır (Grin, 2003:26). Genelde fiyatlar yükseldiğinde arz artarken talep azalır. Bu nedenle, arz ve talep eğrileri, iki-boyutlu (fiyat-miktar) bir alanda çıkışarak, Şema 2'de gösterildiği gibi, hem miktar (m) ve hem de fiyat (f) için bir denge noktası belirler"(Grin 2003:26). Ben bunu üst düzeyde İngilizce yeterliliğine uyguladım. Benim tahmini arz (yani anadili İngilizce olanlara yakın düzeyde İngilizce bilenlerin sayısı) bugün halen talepten daha düşük olabilir; dolayısıyla bu alandaki yeterliliğin iş piyasasında halen yüksek bir fiyatı var; diğer bütün koşullar eşitken, iyi İngilizce bilenler birçok alanda iyi işler bulmaktadırlar. İşte, eğitime "yatırım" aldatmacasına kapıldıklarında birçok ailenin düşündüğü şey budur ve kendi anadillerini kaybetme pahasına da olsa bu tür bir eğitimin, çocuklarının "iyi" İngilizce öğrenmelerini sağladığına inanmaktadırlar. Ama benim bu konudaki öngörüm, bu denge bozulduğu anda, yani "iyi" bir İngilizceye sahip insan arzı talepten yüksek olduğunda, ya da bu özellikler, hemen hemen herkesin sahip olduğu "doğal" bir özellik haline geldiğinde, fiyatların düşeceğidir. Bunun, bugünden itibaren 15 yıl içinde gerçekleşeceğini düşünüyorum-bu elbette tamamen "bilgiye dayalı bir tahmin". Hem devletlerin eğitimle ilgili birimlerinin hem de ebeveynlerin, eğitimde dil tercihi yaparken bunun bilincinde olmaları gerektiğini düşünüyorum.

Grin'in büyük ölçekli araştırmalarından birine (Grin & Sfreddo 1997) göre, İsviçre'de daha şimdiden, Almanca konuşanlarla Fransızca konuşanların birbirlerinin dilini bilmeleri, iyi derecede İngilizce bilmelerinden daha fazla para kazandırmaktadır.

Türkiye için buradan çıkarılacak sonuç nedir? Türkiye'deki okullar en az 3 dilde yeterli bir eğitim vermeyi hedeflemelidir:

1. Herkesin kendi ANADILINDE (Arapça, Ermenice, Kürtçe, Türkçe vs.);
- 2a. Bütün azınlıklar için egemen devlet dilinde (TÜRKÇE);
- 2b. Anadili Türkçe olanlar için yurtiçindeki bir AZINLIK DİLİNDE;
3. Herkes için İNGİLİZCE (veya diğer büyük uluslararası dillerden birinde).

9. 3. 3. *Neden:* Bu gezegendeki biyoçeşitliliğin ve yaşamın sürmesinin önkoşulu dilsel çeşitliliktir, çünkü dilsel çeşitlilik ile biyoçeşitlilik karşılıklı ve

nedensel olarak birbiriyle ilişkilidir; çünkü biyoçeşitliliğin nasıl korunacağına ilişkin bilgiler yerli halkların küçük dillerinde saklıdır; çünkü bu dilleri öldürerek, biyolojik çeşitliliğin ve dolayısıyla yeryüzündeki yaşamın sürmesinin önkoşulunu öldürmüş oluyoruz.

Günümüzde dilsel çeşitlilik biyolojik çeşitlilikten çok daha hızlı bir şekilde yok olmaktadır (Tablo 7; daha fazla ayrıntı için bakınız Skutnabb-Kangas 200, 2002c 2003 basın).

Tablo 7. Yokolan veya "can çekişen" canlı türleri ve diller hakkında tahminler

Diller	Biyolojik Türler	TAHMINLER	2100 yılı dolaylarında yok olacağı veya can çekişeceği tahmin edilen canlı türleri ve dillerin yüzdesi
% 50	% 2	'iyimser gerçekçi'	
% 90	% 20	'kötümser gerçekçi'	

2100 yılı dolaylarında yok olacak / 'can çekişecek' biyolojik türlerin ve dillerin karşılaştırması şöyle: iyimser tahminlere göre biyolojik türlerin % 2'si ama dillerin % 50'si yok olacak veya ciddi şekilde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Kötümser ama yine de gerçekçi tahminlere göre biyolojik türler için bu oran % 20, diller içinse % 90-95'dir. Biyolojik çeşitliliğin nasıl korunacağına ilişkin bilgiler dünyanın küçük dillerinde saklıdır. Bu dilleri öldürerek biyolojik çeşitliliği korumanın önkoşulunu öldürmüş oluyoruz.

Çok farklı çeşitlilikler arasındaki karşılıklı ilişki hakkında ne biliyoruz? Çok sayıda yüksek omurgalının (memeliler, kuşlar, sürüngenler, hem suda hem karada yaşayan canlılar) yaşadığı yerlerde çok sayıda da dil var: büyük bir ilişki. En yüksek sayıda yerel dile (=sadece tek bir ülkede konuşulan) sahip ilk 25 ülkenin yer aldığı liste ile en yüksek sayıda yüksek omurgalının yaşadığı ilk 25 ülke listesini karşılaştırdığımızda, bu 25 ülkeden 16'sının her iki listede de yer aldığını görürüz (David Harmon, 2002). Diller ve çiçekli bitkiler arasında da benzer bir ilişki kurabiliriz: bir bölgede ne kadar çok sayıda bitki varsa o kadar dil, veya ne kadar az sayıda bitki varsa o kadar az dil bulunmaktadır. Diller ve kelebekler arasında da büyük bir ilişki olduğu görülüyor, kuşlar ve diller arasında olduğu gibi (bu tür ilişkiler için bkz. www.terralingua.org). Tablo 8 bu tür bazı ilişkileri ortaya koymaktadır:

Tablo 8. Yerel Diller-Biyoçeşitlilik Karşılaştırması

Son zamanlarda yapılan araştırmalar karşılıklı ilişki hipotezinin nedensel de olabileceğine dayanak teşkil eden kanıtlar ortaya koymaktadır: Bu iki tür çeşitlilik, karşılıklı olarak birbirini geliştiriyor ve destekliyor gibi görünmektedir (bakınız Maffi 2000a,b). 1992'de Rio de Janeiro'da yapılan Biyolojik Çeşitlilik Dünya Zirvesi'nin (biyoçeşitlilik konusunda sahip olduğumuz bilgilerin bir özeti

	Sıra, toplam sayı						Mega çeşitlilik listesinde mi?
Ülke	Yerel diller Sıra Sayı		Yerel Omurgalılar Sıra Sayı		Çiçekli Bitkiler	Yerel Kuş Bölgeleri (YKB)	
PAPUA YENY GİNE	1	847	13	203	81	6	evet
ENDONEZYA	2	655	4	673	7	1	evet
Nijerya	3	878					
HINDISTAN	4	309	7	373	12	11	evet
AVUSTRALYA	5	261	1	1,346	11	9	evet
MEKSİKA	6	230	2	761	4	2	evet
KAMERUN	7	201	23	105	24		
BREZİLYA	8	185	3	725	1	4	evet
K O N G O DEMOKRATİK CUMHURİYETİ	9	158	18	134	17		evet
FİLİPİNLER	10	153	6	437	25	11	evet
ABD	11	143	11	284	9	15	evet
Vanuatu	12	105	21	113	19	14	evet
TANZANYA	13	101					
Sudan	14	97					
Malezya	15	92			14		evet
ETİYOPYA	16	90	25	88			
ÇİN	17	77	12	256	3	6	evet
PERU	18	75	8	332	13	3	evet
Çad	19	74					evet
Rusya	20	71			6		
S O L O M O N ADALARI	21	69	24	101			
Nepal	22	68			22		
KOLOM BİYA	23	55	9	330	2	5	evet
Coİte d'Ivoire	24	51					
Kanada	25	47					

için bakınız Heywood, ed 1995) organizatörlerinden biri olan Birleşmiş Milletler Çevre Programı (United Nations Environmental Program-UNEP, ç.n), 1999 Aralık ayın (Kaynak: Skutnabb-Kangas, Maffi & Harmon 2003: 41).

da, bu nedenselliğin kanıtlarından bazılarının özetlendiği ve Darrel Posey (1999) tarafından hazırlanan, çok büyük hacimli, Biyolojik Çeşitliliğin Kültürel ve Duygusal Değerleri. Küresel Biyoçeşitlilik Değerlendirmesini Tamamlayıcı Bir Katkı adlı bir kitap yayımladı. Aynı şekilde, Luisa Maffi'nin (2001) kitabındaki Biyokültürel Çeşitlilik Üzerine. Dil, Bilgi ve Çevre Arasındaki İlişki adlı bölüm bu konuyu ortaya koymaktadır. Çeşitliliğin hiçbir türü, diğer tür bir çeşitlilikle ilişkisinde tamamen bağımsız bir değişken olarak görülemeyeceğinden, bana göre güçlü bir korelasyonda doğrudan bir nedensellik ilişkisinin ortaya konmasına gerek yoktur. Ancak, dilsel ve kültürel çeşitlilik, insan- oğlu varolduğu sürece biyoçeşitliliğin korunmasında ve tersi ilişkide, mutlak dolaylı bir değişken olabilir. İnsanlar varoldukları andan itibaren doğanın geri kalanını et- kilemeye başladı (nasıl etkilediğine ilişkin olarak bakınız Diamond 1998 ve bu etkilerin felaket sonuçları için bkz. Diamond 2005). Bugün, "el değmemiş bir doğa"nın kalmadığını söylemek bir tehlike oluşturmuyor; oysa, doğal çevrenin tamamı, eğitilmiş olmayan gözlemcilerin hemen fark edemeyeceği yerler bile, insan faaliyetlerinden etkilenmiştir ve etkilenmektedir. Yeryüzündeki bütün alanlar kültürel alanlardır. Bugün, UNESCO'nun bile bunu kabul ediyor olması ilginçtir; bu, Terra Nullius (=boş topraklar) kavramının sonunda hükümsüz kaldığı anlamına gelmektedir. İnsanlar, hayvanların ve bitkilerin yaşam koşullarını etkilemektedirler. Farklı insanların çevrelerini çeşitli şekillerde etkileme biçimleri kültürel yapılarından süzülüp gelmiştir ve halen de öyledir.

Bazı örnekler:

"İnek, domuz, fare, köpek eti yeme gibi kültürel davranışlar, bu hayvanların varlığını, yaşam alanlarını ve koşullarını etkiler.

"Güney Avustralya'da yaşayan Aborijinler 40.000'den fazla yenilebilen bitki biliyorlardı; bu bitkilerden çok azı Avrupalı işgalcilerin mutfaklarında yerini almıştır; Avrupalılar ne bu yiyeceklerin sözlüklerini yapmışlar ne de onları tüketmişlerdir; bu, o bitkilerin ("yabani otlar") yok olmasını etkileyen bir unsurdur. Bunun gibi, yerel doğa özellikleri, insanların bu doğayla ilgili ayrıntılı bilgileri ve bu bilgileri kullanmaları, yaşamlarını sürdürmek için yaşadıkları doğaya bağımlı olan yöre halklarının kültürlerini, dillerini ve evrenin nasıl yaratıldığına ilişkin görüşlerini etkilemiştir. Bir örnek: Arktik bölgeler gibi, insanların uzun zamandır yaşamakta olduğu bölgelerde bol miktarda hayvansal protein ama az miktarda bitkisel protein varsa, vejetaryen olmayı destekleyen dinlerin gelişebilmesi olasılığı zayıftır ve zaten, bu tür dinler bu bölgelerde gelişememişlerdir. Bütün türler arasındaki bu ilişkiyi ve karşılıklı etkileşimi, yerli halkların çoğu elbette ki her zaman bilmişlerdir ve bu bilgilerini UNEP'in yayımladığı kitapta birkaç makalede anlatmışlardır. James Nacion'a göre (2001:470), "Hazel Henderson'un 'kültürel DNA' diye adlan- dırıldığı.." ve anadillerinde ifadesini bulan ve toprağın ve doğal kaynakların sürekli olarak kullanılmasını sağlayan koruyucu gelenekler, "sahip olduğumuz tek yer olan bu gezegende, sağlıklı ekosistemlerde,

sürdürülebilir ekonomiler yaratmamıza yardımcı olabilir (Gell-Mann 1994: 292)" Biz, *Terra Lingua*¹⁶ mensupları, hatırlanmayacak kadar eski zamanlardan itibaren insanların kendi doğal çevreleriyle birlikte geçirmiş oldukları uzun süreli kalıcı evrim sürecinin, doğanın ve insanların yeni duruma uygun değişimi ve adaptasyonu (bkz. Mühlhausler, 1996) için yeterli bir süre olmadan birdenbire dağılması halinde, bunun bir felaket getireceğini düşünüyoruz. Yeni duruma uyarlanma süreci onyılları değil yüzyılları gerektirir (bkz. Mühlhausler, 1996, 2003). Dünyanın farklı bölgelerinden iki örnek: Meksika'daki yerli halka mensup gençler kendi dillerini öğrenmeden ve kendi dillerinde eğitim görmeden tek dilli bir eğitim aldıklarında, tedavi edici bitkiler ve bu bitkilerin nasıl kullanıldığına ilişkin bilgiler ve küçük ayrıntılar kaybolmaktadır; bu bilgiler, bu tür ayrıntılara ve gerekli söz dağarcığına sahip olmayan İspanyolcaya geçmemiştir (ayrıca bkz. Luisa Maffi'nin doktora tezi, 1994; ayrıca Nabhan 2001).

Bir süre önce, Finlandiya'nın Sami Parlamentosu Başkanı (29 Kasım 2001) Pekka Aikiobana bir örnek anlattı. Finli balık biyologları, somon balığının, yumurtalarını bırakmak için Teno nehrine dökülen çok küçük dereleri bile kullanabildiklerini yeni "keşfetmişlerdi"- daha önceleri, bunun imkansız olduğu düşünülüyordu. Pekka, Samilerin bu bilgiye hep sahip olduklarını söyledi- bu küçük derelerden birkaçının Sami dilindeki geleneksel isimlerinde, Sami dilinde "somon balığı yumurta yatağı" anlamına gelen sözcükler var. Bu, ekolojik bilgilerin yerli dillerindeki kayıdır. Özetlemek gerekirse,

"Ekolojik çeşitlilik gezegenimizin uzun vadede hayatta kalması için gereklidir. Çeşitlilik, adaptasyon potansiyeli içerir. Esnek olmamayı getiren ve koşullara uyma yeteneğini yok eden tek tiplilik, canlı türlerinin varlığını tehlikeye sokar. Diller ve kültürler ölüirken, insanlığın entelektüel kazanımlarının kanıtları azalır. Ekolojik dilde, en güçlü ekosistemler en çeşitli olanlardır. Çeşitlilik, istikrarla doğrudan ilişkilidir; farklılık, uzun vadede hayatta kalabilmek bakımından önemlidir. Bu gezegende hayatta kalmayı başarmışsak bunun nedeni, binlerce yıldır farklı çevre koşullarına uyum sağlama yeteneğine sahip oluşumuzdur. Bu anlamda bir uyum yeteneği çeşitlilikten doğar. Bu nedenle, dilsel ve kültürel çeşitlilik, insanlığın hayatta kalmayı başarma ve uyum sağlama olanaklarını en üst düzeye çıkarır" (Colin Baker'ın incelemesi, Skutnabb-Kangas 2000).

Bu demektir ki, biyokültürel çeşitlilik (=biyoçeşitlilik+dilsel çeşitlilik+ kültürel çeşitlilik) bu gezegenin uzun vadede hayatta kalabilmesi için gereklidir, çünkü, yaratıcılığı ve uyum yeteneğini ve dolayısıyla istikrarı geliştirir. Bugün, insanlık tarihinde hiç olmadığı kadar hızlı bir şekilde biyokültürel çeşitliliği öldürmekteyiz.

Dünyanın mega biyoçeşitlilik içeren bölgelerinin çoğu, yerli halkların idaresi veya koruması altındadır. Dünyanın dilsel çeşitliliğinin büyük bir kısmı yerli

¹⁶ Bkz. UNEP tarafından yayımlanan kitapta, dilsel çeşitlilik konusunda Luisa Maffi ve benim (Terralingua başkanı ve eski başkan yardımcısı) yazdığımız makale (Jonah Andrianarivo, Maffi, et al 1999 alıntılarıyla birlikte); ayrıca bkz. Maffi 2000b, Maffi (ed.) 2001'deki makaleler ve Skutnabb-Kangas, Maffi & Harmon 2003.

halkların küçük dillerinde saklıdır. Biyolojik çeşitliliğin nasıl sürdürüleceğine ilişkin ayrıntılı bilgilerin çoğu, yerli halkların dillerinde kayıtlıdır. Bu nedenle, gezegenimizde yaşamın devam edebilmesinin anahtarı yerli halklardır. ABD, Kanada, Avustralya gibi haydut devletlerin, Yerli Halkların Hakları Bidirgesi taslak metninden çıkarmak için mücadele ettikleri, yerli halkların kendi geleceklerini belirleme hakkı, bu gezegende yaşamın devam etmesi için gerekli bir ön koşuldur.

Dilsel çeşitlilik ve biyoçeşitlilik karşılıklı ve nedensel olarak birbiriyle ilişkilidir. Biyoçeşitliliğin nasıl korunacağına ilişkin bilgi küçük dillerde kayıtlıdır. Bugün yaptığımız gibi, bu dilleri öldürerek, biyoçeşitliliğin korunmasının önkoşullarını öldürmüş oluyoruz.

Ya Türkiye? Türkiye Kürdistanı biyoçeşitlilik, dilsel çeşitlilik ve kültürel çeşitlilik bakımından ZENGİNDİR. Türkiye, bütün bu çeşitlilikleri maksimum düzeyde korumayarak, irrasyonel ve kısa ve uzun dönemli çıkarlarına aykırı davranmış olmuyor mu?

İstikrarın önkoşulu, çeşitliliğin korunması ve desteklenmesidir. Dilsel ve kültürel insan haklarının olmaması çatışmalara neden olur. Çatışmalar ekonomik olarak da pahalıya mal olur. Dilsel ve kültürel insan haklarının herkese tanınması, istikrarlı ve daha fazla uyum içerisinde bir arada yaşamayı sağlar.

Bibliyografya:

- Aikio-Puoskari, Ulla (2001). Saamen kielen ja saamenkielinen opetus Pohjoismaissa. Tutkimus saamelais-ten kielellisistä ihmisoikeuksista Pohjoismaiden kouluissa (Teaching of and through the medium of Saami in the Nordic countries. A study of the linguistic human rights of the Saami in Nordic schools). Juridica Lapponica 25. Rovaniemi, University of Lapland.
- Aikio-Puoskari, Ulla & Pentikäinen, Merja (2001). The language rights of the indigenous Saami in Finland under domestic and international law. Juridica Lapponica 26. Rovaniemi, University of Lapland.
- Aikio-Puoskari, Ulla & Skutnabb-Kangas, Tove (in press). When few under 50 speak the language as a first language: linguistic (human) rights and linguistic challenges for endangered Saami languages. In Helander, Nils Øyvind (ed.). Guovdageaidnu/Kautokeino: Sámi Instituhtta/Nordic Saami Institute.
- Baker, Colin (1993). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. Clevedon & Philadelphia: Multilingual Matters.
- Baker, Colin (2001). Review of Tove Skutnabb-Kangas Linguistic genocide in education - or worldwide diversity and human rights?. Journal of Sociolinguistics, 5:2, May 2001, 279-283.
- Baker, Colin & Prys Jones, Sylvia (1998). Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education. Clevedon/Philadelphia: Multilingual Matters.
- Blair, Tony (2005). Foreword. In Roxburgh, David J. (ed.). Turks. A journey of a thousand years, 600-1600. London: Royal Academy of Arts, 9.
- Churchill, Ward (1997). A Little Matter of Genocide. Holocaust and the Denial in the Americas 1492 to the Present. San Francisco: City Lights Books.
- Collier, Virginia P. (1989). How long? A synthesis of research on academic achievement in a second language, TESOL Quarterly 23, 509-531.
- Collier, Virginia P. (1987). Age and rate of acquisition of second language for academic purposes, TESOL Quarterly 21, 617-641.
- Collier, Virginia P. & Thomas, Wayne P. (2002). Reforming Education Policies for English Learners Means Better Schools for All. The State Educational Standards 3:1, 30-36.
- Cummins, Jim (1996). Negotiating Identities: Education for Empowerment in a Diverse Society. Ontario, California: California Association for Bilingual Education.
- Cummins, Jim (2000). Language, Power, and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

- Cummins, Jim & Corson, David (eds) (1997). *Bilingual Education*. Volume 5. *Encyclopedia of Language and Education*. Dordrecht, Boston & London: Kluwer Academic Publishers.
- Diamond, Jared (1998). *Guns, Germs and Steel A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years*. London: Random House.
- Diamond, Jared (2005). *Collapse. How Societies Choose to Fail or Survive*. London: Penguin Books.
- Dolson, David & Lindholm, Kathryn (1995). World class education for children in California: A comparison of the two-way bilingual immersion and European School model. In Skutnabb-Kangas, Tove (ed.). *Multilingualism for All*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 69-102.
- Eide, Asbjørn (1993). Possible ways and means to facilitate the peaceful and constructive solution of problems involving racial minorities. E/CN.4/Sub.2/1993/34 and Add.1-4. New York: United Nations.
- Eide, Asbjørn (1994). *New approaches to minority protection*. London: Minority Rights Group International.
- Erdogan, Recep Tayyip (2005). Foreword. In Roxburgh, David J. (ed.). *Turks. A journey of a thousand years, 600-1600*. London: Royal Academy of Arts, 9.
- Francis, Norbert & Reyhner, Jon (2002). *Language and Literacy Teaching for Indigenous Education. A Bilingual Approach*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Gell-Mann, M. (1994). *The Quark and the Jaguar*. New York: W. H. Freeman.
- Grin, François (2000). Evaluating policy measures for minority languages in Europe: Towards effective, cost-effective and democratic implementation. ECMI Report 6, October 2000. Flensburg: ECMI.
- Grin, François with contributions by Regina Jensdóttir and Dónall Ó Riagáin, (2003). *Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional and Minority Languages*. London & New York: Palgrave, Macmillan.
- Grin, François & Sfreddo, Claudio (1997). *Dépenses publiques pour l'enseignement des langues secondes en Suisse*. CSRE-SKBF.
- [The] Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities & Explanatory Note, October 1996, The Hague; for the use of the OSCE High Commissioner on National Minorities, Max van der Stoep, <<http://www.osce.org/hcnm/>>.
- Harmon, David (2002). *In Light of Our Differences: How Diversity in Nature and Culture Makes Us Human*. Washington, D.C.: The Smithsonian Institution Press.
- Herman, Edward S. and Chomsky, Noam (1988). *Manufacturing Consent: the Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon.
- Hettne, Björn (1987). *Etniska konflikter och internationella relationer, Rapport 6 från DEIFO*. Stockholm: DEIFO (Delegationen för invandrarforskning).
- Hettne, Björn (1990). *Development Theory and the Three Worlds*. Harlow: Longman.
- Heywood, V.H. (ed.) (1995). *Global Biodiversity Assessment*. Cambridge & New York: Cambridge University Press & UNEP (United Nations Environmental Program).
- Huss, Leena (1999). *Reversing Language Shift in the Far North. Linguistic Revitalization in Scandinavia and Finland*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 31. Uppsala: Uppsala University.
- Huss, Leena, Camilleri, Antoinette & King, Kendall (eds) (2003). *Transcending Monolingualism: Linguistic Revitalisation in Education*. Series Multilingualism and linguistic diversity. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Janulf, Pirjo (1998). *Kommer finskan i Sverige att fortleva? En studie av språkkunskaper och språkanvändning hos andragenerationens sverigefinnar i Botkyrka och hos finlandssvenskar i Åbo*. (Will Finnish survive in Sweden? A study of language skills and language use among second generation Sweden Finns in Botkyrka, Sweden, and Finland Swedes in Åbo, Finland). Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Fennica Stockholmiensia 7. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Klaus, David (2003). The use of indigenous languages in early basic education in Papua New Guinea: a model for elsewhere? *Language and Education* 17:2, 105-111.
- Krauss, Michael (1992). The world's languages in crisis. *Language* 68:1, 4-10.
- Krauss, Michael (1995). Paper at a conference of the American Association for the Advancement of Science, reported in *The Philadelphia Inquirer* 19.2.1995, p. A15.
- Krauss, Michael (1996). Status of Native American Language Endangerment. In Cantoni, Gina (ed.) (1996). *Stabilizing Indigenous Languages*. Flagstaff: Northern Arizona University. (available from <http://www.ncela.gwu.edu/miscpubs/stabilize/>).
- Leontiev, Alexei A. (1995). Multilingualism for all - Russians? In Skutnabb-Kangas, Tove (ed.). *Multilingualism for All*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 199-214.
- Maffi, Luisa (1994). *A Linguistic Analysis of Tzeltal Maya Ethnosymptomatology*. Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley. [UMI order # 9504901].
- Maffi, Luisa (2000a). Linguistic and biological diversity: the inextricable link. In Phillipson, Robert (ed.). *Rights to Language. Equity, Power, and Education*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 17-22.

- Maffi, Luisa (2000b). Language preservation vs. language maintenance and revitalization: assessing concepts, approaches, and implications for language sciences. *International Journal of the Sociology of Languages* 142. Dorian, Nancy C. (ed.). Small languages and small language communities, 175-190.
- Maffi, Luisa (ed.) (2001). *On Biocultural Diversity. Linking Language, Knowledge and the Environment*. Washington, D.C.: The Smithsonian Institution Press.
- Maffi, Luisa, Skutnabb-Kangas, Tove & Andrianarivo, Jonah (1999). Language diversity. In Posey, Darrell (ed.) (1999). *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity. A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment*. London: Intermediate Technology Publications, for and on behalf of the United Nations Environmental Programme, 19-57.
- Martin, Ian (2000). Aajjiqatigiingniq. Language of Instruction Research Paper. A Report to the Government of Nunavut. Department of Education, Iqaluit, Nunavut, Canada. Manuscript [imartin@glendon.yorku.ca].
- Martin, Ian (2000). Sources and Issues: a backgrounder to the Discussion Paper on Language of Instruction in Nunavut Schools. Department of Education, Nunavut. Manuscript [imartin@glendon.yorku.ca].
- May, Stephen. (2001). *Language and minority rights: ethnicity, nationalism, and the politics of language*. Harlow, Essex, England & NewYork: Longman.
- May, Stephen & Hill, Richard (2003). *Bilingual/Immersion Education: Indicators of Good Practice. Milestone Report 2*. Hamilton: Wilf Malcolm Institute of Educational Research, School of Education, University of Waikato.
- May, Stephen, Hill, Richard & Tiakwai Sarah (2003). *Bilingual/Immersion education: Indicators of Good Practice. Milestone Report 1*.
- Milloy, John S. (1999). "A National Crime". *The Canadian Government and the Residential School System, 1879 to 1986*. Winnipeg, Manitoba: The University of Manitoba Press.
- Mohanty, Ajit (in press). Multilingualism of the unequals and predicaments of education in India: Mother tongue or other tongues? In García, Ofelia, Skutnabb-Kangas, Tove & Torres Guzmán, María (eds). *Imagining Multilingual Schools: Language in Education and Globalization. Series Linguistic Diversity and Language Rights*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Mühlhäusler, Peter (1996). *Linguistic ecology. Language change and linguistic imperialism in the Pacific region*. London: Routledge.
- Mühlhäusler, Peter (2003). *Language of Environment - Environment of Language. A Course in Ecolinguistics*. London: Battlebridge.
- Nabhan, Gary P. (2001). Cultural perceptions of ecological interactions: an "endangered people's" contribution to the conservation of biological and linguistic diversity. In Maffi, Luisa (ed.) *On Biocultural Diversity. Linking Language, Knowledge and the Environment*. Washington, D.C.: The Smithsonian Institution Press, 145-156.
- Nations, James D. (2001). Indigenous peoples and conservation. In Maffi, Luisa (ed.). *On Biocultural Diversity. Linking Language, Knowledge and the Environment*. Washington, D.C.: The Smithsonian Institution Press, 462-471.
- [The] Nuffield Foundation (2000). *Languages: the next generation. The final report and recommendations of the Nuffield Languages Inquiry*. London: The Nuffield Foundation.
- Posey, Darrell (1997). Conclusion of Darrell Posey's 'Biological and Cultural Diversity - the Inextricable Linked by Language and Politics', *Iatiku. Newsletter of the Foundation for Endangered Languages* 4, 7-8.
- Posey, Darrell (ed.) (1999). *Cultural and Spiritual Values of Biodiversity. A Complementary Contribution to the Global Biodiversity Assessment*. New York: UNEP (United Nations Environmental Programme) & Leiden: Intermediate Technologies, Leiden University).
- Rahman, Tariq (1996). *Language and Politics in Pakistan*. Karachi: Oxford University Press. [Paperback reprint, 1998 and 2000].
- Rahman, Tariq (1999). *Language, Education and Culture*. Karachi: Oxford University Press. [Paperback reprint, 2000].
- Rahman, Tariq (2000). *Unpleasant Essays : Education and Politics in Pakistan*. Lahore: Vanguard Books.
- Rahman, Tariq (2002). *Language, Ideology and Power*. Karachi: Oxford University Press.
- Ramirez, J. David (1992). Executive Summary. *Bilingual Research Journal*, 16(1&2), 1-62.
- Ramirez, J. David, Pasta, David J., Yuen, Sandra D., Billings, David K. & Ramey, Dena R. (1991). Longitudinal study of structured immersion strategy, early-exit, and late-exit bilingual education programs for language minority children (Vols. 1-2). San Mateo, CA: Aguirre International

- Ramirez, J. David, Yuen, Sandra D. & Ramey, Dena R. (1991). Executive Summary: Final report: Longitudinal study of structured English immersion strategy, early-exit and late-exit transitional bilingual education programs for language-minority children, Submitted to the U. S. Department of Education. San Mateo, CA: Aguirre International.
- Rannut, Mart (2003). Postmodern Trends in Current Language Development. In Metslang, Helle & Rannut, Mart (eds). (2003). Languages in development. München: Lincom Europa, 19-30.
- Resolution, 14th World Congress of the World Federation of the Deaf, Montreal, Quebec, Canada., 18-26 July 2003. WFD News, December 2003, 16:3, 33. [See also www.wfdeaf.org].
- Saikia, Jayashree & Mohanty, Ajit K. (2004). The role of mother tongue medium instruction in promoting educational achievement: A study of grade four Bodo children in Assam (India). Manuscript.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1987). Are the Finns in Sweden an Ethnic Minority? Finnish Parents Talk about Finland and Sweden. Research Project "The Education of the Finnish Minority in Sweden", Working Paper nr 1. Roskilde: Roskilde University Centre, Institute VI.
- Skutnabb-Kangas, Tove (2000). Linguistic Genocide in Education - or Worldwide Diversity and Human Rights? Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 818 pages.
- Skutnabb-Kangas, Tove (2002a,b). Linguistic human rights in education and Turkey - some international comparisons. Invited plenary paper at the International Conference on Kurds, the European Union and Turkey, Copenhagen, Denmark, 14th October 2002. (Can be downloaded at <http://www.kurds.dk/english/2000/news115.html> and at <http://www.kurdistan.nu/english/tove.htm>. The Turkish version (2002b) can be downloaded from <http://www.kurds.dk/kurdi/2000/nuce24.html>
- Skutnabb-Kangas, Tove (2002c). Language Policies and Education: the role of education in destroying or supporting the world's linguistic diversity. Keynote Address at the World Congress on Language Policies, 16-20 April 2002, organized by the Linguapax Institute in co-operation with the Government of Catalonia, Barcelona, Catalonia, Spain. (Can be downloaded at <http://www.linguapax.org/congres/plenaries/skutnabb.html>).
- Skutnabb-Kangas, Tove (2003). Revitalisation of Indigenous Languages in Education: Contextualising the Papua New Guinea Experience. *Language and Education* 17:2, 81-86.
- Skutnabb-Kangas, Tove (2003, in press). (Why) should diversities be maintained? Language diversity, biological diversity and linguistic human rights. Glendon Distinguished Lectures 2003, York University, Glendon College, Toronto, Ontario, Canada. Download from <http://www.glendon.yorku.ca/englishstudies/events.html>
- Skutnabb-Kangas, Tove (2004). "How (unnecessary) political tension leads to confusion, controversies, inconsistencies and, ultimately, lack of linguistic human rights in education. [Title changed in the book by Council of Europe, without permission, from the title of my original presentation, to The status of minority languages in the education process]. In Filling the Frame. Five years of monitoring the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Proceedings of the conference held in Strasbourg, 30-31 October 2003. Strasbourg: Council of Europe Publishing, pp. 234-254.
- Skutnabb-Kangas, Tove (in press). Education of ethnic minorities. In Dias, Patrick (ed.). *Multiple Languages, Literacies and Technologies as Sources of Social Innovation. Series Multilingualism, Subalternity and Hegemony of English, Volume 2*. Frankfurt am Main & New Delhi: Multilingualism Network/Books for Change.
- Skutnabb-Kangas, Tove & Bucak, Sertaç (1994). Killing a mother tongue how the Kurds are deprived of linguistic human rights. In Skutnabb-Kangas, Tove & Phillipson, Robert (eds.), in collaboration with Mart Rannut *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language* 67. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 347-370.
- Skutnabb-Kangas, Tove & García, Ofelia (1995). Multilingualism for All - General Principles? In Tove Skutnabb-Kangas (ed.). *Multilingualism for All*, Lisse: Swets & Zeitlinger, Series European Studies on Multilingualism, 221-256.
- Skutnabb-Kangas, Tove, Maffi, Luisa and Harmon, Dave (2003). *Sharing A World of Difference. The Earth's Linguistic, Cultural, and Biological Diversity*. Paris: UNESCO Publishing. UNESCO, Terralingua, and World Wide Fund for Nature. (ISBN UNESCO 92-3-103917-2).
- Skutnabb-Kangas, Tove & Phillipson, Robert (1989). *Wanted! Linguistic Human Rights*, ROLIG-papir
-

44. Roskilde: Roskilde University Centre. 93 pp. (1st printing January 1989, reprint October 1989)(also available on microfiche from ERIC Clearinghouse on Languages and Linguistics, Center for Applied Linguistics, Washington, D.C.).
- Skutnabb-Kangas, Tove (ed.) (1995). *Multilingualism for All*, Lisse: Swets & Zeitlinger, Amsterdam, Series European Studies on Multilingualism.
- Thomas, Wayne P. and Collier, Virginia (2002). *A National Study of School Effectiveness for Language Minority Students' Long-Term Academic Achievement Report: Project 1:1*. Fairfax, Virginia: VREDE, George Mason University. www.crede.ucsc.edu.
- Thomas, Wayne P. and Collier, Virginia P. (2002). *A National Study of School Effectiveness for Language minority Students' Long Term Academic Achievement* George Mason University, CREDE (Center for Research on Education, Diversity & Excellence). http://www.crede.ucsc.edu/research/llaa/1.1_final.html
- Thornberry, Patrick (1997). *Minority Rights*. In Academy of European Law (ed.). *Collected Courses of the Academy of European Law. Volume VI, Book 2*, 307-390. The Netherlands: Kluwer Law International.
- Thornberry, Patrick (2002). *Indigenous peoples and human rights*. Manchester: Manchester University Press.
- Thornberry, Patrick & Gibbons, Dianna (1997). *Education and Minority Rights: A Short Survey of International Standards*. *International Journal on Minority and Group Rights. Special Issue on the Education Rights of National Minorities* 4:2, 1996/1997, 115-152.
- UNESCO (1953). *The use of the vernacular languages in education*, Monographs on fundamental education VIII. Paris: UNESCO.
- UNESCO 2003a. *Language Vitality and Endangerment* UNESCO Intangible Cultural Heritage Unit's Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. Approved 31 March 2003 by the Participants of the at International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages, UNESCO, Paris-Fontenoy, 10 -12 March 2003.
- UNESCO 2003b. *Recommendations for Action Plan*. International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages, UNESCO, Paris-Fontenoy, 10-12 March 2003.
- UNESCO 2003c. *Education in a multilingual world*. UNESCO Education Position Paper. Paris: UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001297/129728e.pdf>.
- United Nations Economic and Social Council, Permanent Forum on Indigenous Issues, Third Session, New York 10-21 May 2004. Information received from Governments. Note by the Secretariat Addendum. Russian Federation. E/C.19/2004/5/Add.3.
- Williams, Edward (1998). *Investigating bilingual literacy: Evidence from Malawi and Zambia*. Education Research No. 24. London: Department For International Development.
- Wilson, Duncan (2004). *Report: A critical evaluation of the first results of the monitoring of the Framework Convention on the issue of minority rights in, to and through education (1998-2003)*. In *Filling the Frame. Five years of monitoring the Framework Convention for the Protection of National Minorities*. Proceedings of the conference held in Strasbourg, 30-31 October 2003. Strasbourg: Council of Europe Publishing, pp. 163-233.
- Wurm, S.A. ed. 2001. *Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*. Second edition. Paris: UNESCO Publishing.

Diyarbakır/Amed, 20-25 Mart 2005

Eğitimde Dilsel İnsan Hakları ve Türkiye - Uluslararası Bazı Karşılaştırmalar¹

Tove Skutnabb-Kangas, dr. phil.

Roskilde Üniversitesi, Dil ve Kültür Bölümü

(İngilizceden çeviren: Uluslararası PEN çevirmenleri)

1. Giriş:

Negatif ve Pozitif Haklar; Tolerans-Temelli ve Destek-Temelli Haklar

Benim, Avrupa ve uluslararası dilsel insan haklarına göre, özellikle Türkiye Parlamentosu'nun 3 Ağustos'ta benimsediği çeşitli kanuni değişiklikleri içeren yeni reform paketi öncesi ve sonrası, Kürtlerin, Türkiye'deki etiminin bugünkü durumunu yorumlamam istendi. Elbette Türk kanunları konusunda uzman olan bir hukukçu olmadan, ve dahası, bunların henüz pratikteki uygulanmasını görmeden yapılan düzenlemelerin uygulanması konusunda tam detaylı bilgi sunmak imkansızdır.

Bu nedenle ben daha çok, Türkiye'nin Avrupa ve uluslararası insan hakları dokümentlerine, buna bağlı olarak sadece konvensiyonlar, antlaşmalar ve temel belgelere göre değil, aynı zamanda bu alandaki otoritelerin yorumlarına, deklarasyonlara, Birleşmiş Milletlerin İnsan Hakları Komitesi'nin genel yorumlarına ve başka yazılı olmayan temel haklara göre, Kürtlere vermiş olması gereken bazı haklar üzerinde yoğunlaşmak istiyorum.

¹ Ben, Türkiye Parlamentosu'nda kabul edilen son reform paketi ile ilgili çok sayıda İngilizce dokümanı sağlayan Ş. Hüseyin Kızılcak ve Bent Cornillie'ye teşekkür etmek istiyorum. Ben aynı zamanda, metnin Danimarkaca çevirisindeki hukuksal terimleri kontrol etmelerinden dolayı Jens Vedsted Hansen ve Bent Christensen'a ve Danimarkaca çeviriden dolayı Jonna Dalsgaard'a teşekkür ederim.

Önce, bazı genel belirlemeler. Tabi ki, insanların **özel yaşamlarında**, kendi evlerinde, belli bir dilde konuşmaya (ya da bu nedenle işaretle anlaşmaya mecbur eden) zorlayan veya yasaklayan bir kanun olamaz; herkes kendi evinde, istediği herhangi bir dilde konuşmakta serbesttir. Bu nedendir ki, dilsel insan hakları, **dillerin açık olarak, her yerde kullanılmasına** ilişkindir.

Max van der Stoep, AGIT², Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü'nün Ulusal Azınlıklar eski Yüksek Komiseri, **negatif ve pozitif haklardan**, insan haklarının iki temel direği olarak bahsediyor. (bak: 1999:8-9)³: Negatif Haklar "insan haklarının ayrımcılık yapılmadan, rahatlıkla kullanılabilmesi" ile ilgilidir. Pozitif Haklar ise "azınlıkların kendi kimliklerini koruma ve geliştirme ve özgürce - kendilerine özgü kültür, din ve dil haklarını- kendi yaşamlarında kullanabilmesi ile ilgilidir. O çeşitli hakları şöyle sıralıyor (bak: aynı kaynak):

Birinci koruma⁴ [...] Azınlıkların, etnik köken, milliyet ya da dini statülerine bakılmaksızın, bütün öteki haklarını kullanabilmesini güvence altına alır; Bunlar, ülkedeki diğer herkesin kullanabildiği bir dizi dilsel hakları kullanabilmesidir. Örneğin: Düşünce ve ifade özgürlüğü, mahkeme-lerde haklarındaki iddiaların, kendilerinin anlayacağı bir dille anlatılması, zorunlu hallerde parasız tercüme sağlanması.

İkinci koruma, ayrımcılık yapılmamasının⁵ da ötesinde zorunlu yükümlülükleri içeriyor. Bu, kendi dillerini kullanma hakkı gibi, sadece azınlık statülerinden dolayı sahip olmaları gereken bir dizi hakları içeriyor. Bu koruma zorunludur çünkü, sadece ayrımcılığın olmaması normu, azınlıklara mensup insanların çoğunluğun dilini konuşmaya zorlama etkisi yaratır ki, bu, indirek olarak, onların kendi kimliklerini kullanma hakkını kabul etmemektir. (AGIT, Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri, 1999:8-9).

Figur 1: Türkiye'de eğitimdeki dilsel hakların Ağustos 2002'de çıkarılan reform paketinden önce (1) ve sonraki (2) durumu

AÇIK

1 Yasak tolerans ayrımcılık yok 2 izin/müsade destekleme

² Metnin sonundaki kısaltmaların listesine bakınız.

³ Rotherberger'in Derlemelerine de bakınız, 1997.

⁴ Birinci koruma, ör: Kopenhag Dokümanlarının 31. paragraf, ICCPR'nin 2(1) ve 26. maddeleri, ECHR'nin 14. maddesi. Framework Konvansiyonun 4. maddesi, ve 1992 BM [Azınlıklar] Deklarasyonu'nun 3(11)'inci maddesinde görülebilir.

⁵ İkinci Koruma, ör: Kopenhag Dokümanlarının 32. paragrafında, ICCPR'in 27. maddesinde, Framework Konvansiyonun 5. maddesinde, ve 1992 BM Deklarasyonun 2(1) maddesinde mevcuttur.

KAPALI

Robert Phillipson ile ben aynı negatif ve pozitif hakları birbirini tamamlayan iki boyutlu bir çizelgede sosyolojik bir açıdan ele aldık. Birinci boyut daha çok **tolerans-temelli** ayrımcı olmayan hükümleri ve daha çok **desteklemeye-dayalı** haklar var. (Bak: Skuttnabb-Kangas & Phillipson 1994). Devamlı boyut, dil kullanımının, örneğin Kürtçenin, Türkiye'de olduğu gibi, resmi kullanımının tamamen ya da genellikle **yasak** olması ile başlıyor. Bunu takiben dilin kullanımına **tolerans** gösterilmesi aşaması ve **ayrımcılığın olmaması**, dilin yasaklanmasının yasaklanması geliyor. Bundan sonra dilin kullanılmasına **müsade** edilmesi ve en sonunda bütün dünyada tabii olarak olması gereken, açık ve resmi olarak dil kullanımının **tesvik** edilmesi, desteklenmesi geliyor. Bütün bu evreler başka bir boyut ile göreceli olarak **açık ve kapalı** olarak kesişiyor. Yani kanunların dilsel hakları yasakladığını mı yoksa desteklediğini mi açıkça gösteriyor.

1994'teki bir kitabımın analizinde Sertaç Bucak ve ben, Türkiye'yi çizelgemizin sol üst köşesine koyduk. Türkiye bir dilin, tabi Kürtçe'nin, kullanılması, açık ve hukuki olarak, dünyada en fazla yasaklamaya çalışan ülke idi.⁶

Bana öyle geliyor ki, reform paketi, Kürtçede, dil fonksiyonlarını aşağı sağ tarafa, yarı kapalı toleransa doğru çekmekten başka bir şeye yaramıyor. Türkiye, halen negatif haklardan olan ayrımcılığı yasaklamaktan çok uzaktır. İlerde bununla ilgili bazı örnekler vereceğim.

2. "İnsan Hakları Olimpiyatı" - İnsan Hakları Belgelerinin Türkiye Tarafından Onaylanması

Başlangıç olarak, Türkiye'nin yerinin, benim İnsan Hakları Olimpiyatı diye tanımladığım, olimpiyatın neresinde olduğuna bakalım. Devletlerin insan haklarına ne kadar "saygılı" olduklarını görmek için, önce onların hangi insan hakları belgelerini imzalayıp tastik ettiklerine, daha sonra da onları ne kadar ve nasıl uyguladıklarına bakarak başlayabiliriz. (Çok ilginçtir, çok sayıda ülkenin, başka ülkelerin insan hakları performanslarının global bekkiliğini yaparken, özellikle de bu Amerika Birleşik Devletleri için geçerli, gerçekte kendi içlerinde ve uluslararası arenada, insan haklarına ne kadar az saygılı davrandıklarını görüyoruz.

BM'ye üye 193 ülkenin hepsini, 31 Mayıs 2000 tarihine kadar, 52 temel Uluslararası İnsan Hakları Belgelerinden kaç tanesini onayladıklarına bakarak hiyerarşik bir sıralamaya yerleştirdim. (UNESCO 2000'ne bakınız, BM'lerin bu konuyla ilgili en son dokümanı; BM dokümanının kendisi onaylanan

⁶ Bak: Skuttnabb-Kangas & Bucak 1994 ve Skuttnabb-Kangas 2000:512

dokümanların sayısını vermiyor, sadece listesini veriyor). Her gruba bir sıra numarası verdikten sonra (Tablo 1'de) belgelerin yüzde kaçının hangi grup tarafından onaylandığını belirtiyorum. Kabul edilen belge sayısını takiben yüzde rakamı veriliyor.

Tablo 1. 31 Mayıs 2000 tarihine kadar 52 Uluslararası İnsan Hakları Belgesinin kaç tanesi hangi ülkeler tarafından onaylandı?

1. 84.6% (44): Norway
2. 82,7% (43): Bosnia and Herzegovina
3. 80.8% (42) Croatia
4. 78.8% (41): Denmark, Finland, Netherlands
7. 76.9% (40): Sweden, Hungary, Italy, Spain
11. 75.05% (39): Australia, Germany, Poland
14. 73.1%(38): Slovak Republic, Slovenia, United Kingdom
17. 71.2% (37): Argentina, Cyprus, Ecuador, Guinea, Macedonia (The former Yugoslav Republic of), Romania, Russian Federation, Senegal, Tunisia, Yugoslavia
27. 69.2% (36): Costa Rica
28. 67.3% (35): Austria, Belarus, Bulgaria, Czech Republic, France, Greece, Guatemala, Latvia Niger, Philippines
38. 65.4% (34): Algeria, Azerbaijan, Belgium, Bolivia, Brazil, Cuba, Egypt, Iceland, Luxembourg Malta, Portugal, Ukraine, Uruguay, Venezuela, Zambia
53. 63.5% (33): Chile, Ireland, Libyan Arab Jamahiriya, Mali, Nicaragua
58. 61.5% (32): Barbados, Jordan, Kyrgyzstan, Peru, Seychelles
63. 59.6% (31): Albania, Cote d'Ivoire. New Zealand, Uganda
67. 57.7% (30): Burkina Faso, Ethiopia, Israel, Jamaica, Mexico, Switzerland, Yemen
74. 55.8% (29): Cameroon, Canada, Colombia, Panama, Togo
79. 53.8% (28): Antigua and Barbuda, Belize, Congo, Madagascar, Malawi, Mongolia, Morocco, St. Vincent and the Grenadines, Tajikistan, United Rep. of Tanzania
89. 51.9% (27): Armenia, Chad, Georgia, Ghana, Guyana, Lesotho, Sri Lanka, Zimbabwe
97. 50.0% (26): Central African Republic, Dominican Republic, Estonia, Moldova (Republic of), Nigeria, Rwanda, South Africa
104. 48.1% (25): Burundi, Cambodia, Iraq, Kuwait, Lithuania, Paraguay, Sierra Leone, Turkmenistan
112. 46.2% (24): Bangladesh, Benin, Dominica, Gabon, Honduras, India, Mauritius, Suriname, Trinidad and Tobago, Turkey
122. 44.2% (23): El Salvador, Rep.of Korea, Syrian Arab Republic
125. 42.3% (22): Bahamas, Cape Verde, Dem.Republic of the Congo, Fiji, Haiti, Liberia, Mauritania, Mozambique, Nepal, San Marino, Swaziland, Uzbekistan
137. 40,4% (21): Botswana, Japan, Kenya, Papua New Guinea
141. 38.5% (20): Afghanistan, Iran (Islamic Rep.of), Lebanon, Namibia, Sudan
146. 36.5% (19): Angola, China, Djibouti, Liechtenstein, Pakistan, Saint Lucia
152. 34.6% (18): Gambia, Indonesia, Solomon Islands
155. 32.7% (17): Kazakhstan, Lao People's Dem.Rep., Viet Nam
158. 30.8% (16), Equatorial Guinea, Grenada, Guinea-Bissau

161. 28,8% (15): Bahrain, Comoros, Monaco, Somalia, United States of America
 166. 26.9% (14): Malaysia, Qatar, United Arab Emirates
 169. 25.0% (13): Sao Tome and Principe, Singapore, Thailand
 172. 23.1%(12):Myanmar
 173. 21.2% (Ü): Dem.People's Rep. of Korea, Maldives, Samoa
 176. 19.2% (10): Holy See
 177. 7.3% (9): Brunei Darussalam, Oman, Saint Kitts and Nevis
 180. 15.4% (8): Eritres, Tuvalu, Vanuatu
 183. 13.5% (7): Fed. States of Micronesia, Kiribati, Palau, Tonga
 187. 11,6% (6): Andorra, Bhutan
 189. 1,9% (1): Cook Islands, Marshall Islands, Nauru, Niue

Türkiye, 52 Belgeden 24'ünü onaylayarak Bengladeş, Benin, Dominika, Gabon, Honduras, Hindistan, Muritrus, Surinam, Trinidad ve Tabago ile birlikte 193 ülke arasında 112'inci sıra ile 121'inci sıralamayı paylaşıyor. Gerçi, iyi bir grupta. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri, diğer dört ülke ile birlikte "insan hakları olimpiyatı"nda 161 ile 164'üncü sırayı paylaşıyor-ahlaki olarak kabul edilemeyecek bir rekor. ABD, uluslararası kanunların kendi kanunlarından daha üstün olduğunu kabul etmiyor. Noam Chomsky, Amerika'nın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyindeki temsilcilerinin "bütün devletleri uluslararası kanunlara riayet etmeye" davet eden bir önergeyi veto etmesini buna bir örnek olarak gösteriyor. (bak: Noam Chomsky'nin notları (1991: 16, Pilger de (1998;27 yapılan almtı). Kimi ABD kaynaklarınca "kanunsuz devletler" diye tanımlanan devletlerin, bu İnsan Hakları Olimpiyat'ında hangi sıralamada olduğunu görmekte ayrıca ilginçtir. (Iran 141-145 arası, Irak 104-111, Libya 53-57 ve Kuzey Kore 173-175). Kuzey Kore'nin dışında hepsinin karnesi ABD'den daha iyi ve Irak ile Libya, Türkiye'den daha iyiler.

Tablo 2'de sadece Avrupa Konseyi üyesi olan 41 "Avrupa" ülkesin'den, BM'lerin 52 Belgesini onaylayanların listesini verdim. Ülkeleri, hem harf sıralamasına hem de onayladıkları belge sayısına göre sıralayarak listeye koydum. Buna ek olarak, şu anda Avrupa Birliği üyesi olanları yıldız ile işaretledim.

Tablo 2. 31 Mayıs 2002 tarihine kadar 52 Uluslararası İnsan Hakları Belgesini onaylayan "Avrupa" ülkesi sayısı

Burada, Türkiye'nin sıralamada, 24 onaylamayla sondan bir önceki ülke olduğunu görüyoruz. Sadece, uluslararası faaliyetlere fazla katılmayan ve küçücük bir ülke olan Andora, Türkiye'den sonra geliyor. 15 Avrupa Birliği üyesi

Alfabetik Sıralama	Onayladıkları belge sayısına göre sıralama
--------------------	--

44 Norway	Luxembourg*, 34	Andorra 6
42 Croatia,	Macedonia (The former	Albania, 31
41 Denmark*, Finland*,	Yugoslav Republic of), 37	Austria*, 39
Netherlands*	Malta. 34	Belgium*, 34
40 Hungary, Italy*, Spain*,	Moldova (Republic of), 25	Bulgaria, 35
Sweden*	Netherlands*, 41	Croatia, 42
39 Austria*, Germany*, Poland	Norway, 44	Cyprus, 37
38 Slovak Republic, Slovenia,	Poland, 39	Czech Republic, 35
United Kingdom*	Portugal*, 34	Denmark*, 41
37 Cyprus, Macedonia,	Romania, 37	Estonia, 26
Romania, Russian	Russian Federation, 37	Finland*, 41
Federation, Yugoslavia	Slovak Republic, 38	France*, 35
35 Bulgaria, Czech Republic,	Slovenia, 38	Germany*, 39
France*, Greece*,	Spain*, 40	Georgia 27
Latvia,	Sweden*, 40	Greece*, 35
34 Belgium*, Iceland,	Switzerland, 30	Hungary, 40
Luxembourg*, Malta,	Turkey, 24	Iceland, 34
Portugal*, Ukraine	Ukraine, 34	Ireland*, 33
33 Ireland*	United Kingdom*, 38	Italy*, 40
31 Albania	Yugoslavia, 37	Latvia, 35
30 Switzerland		Lithuania, 25
27 Georgia		
26 Estonia		
25 Lithuania, Moldova (Republic of)		
24 Türkiye		
6 Andorra 6		

ülkenin onayladığı belge ortalaması 37.6(564:15=37.6). Avrupa Birliğine aday olan ve Aralık 2003'te büyük bir ihtimalle üyeliğe kabul edilecek olan 10 ülkenin ortalaması 34.7 dir. Bu Türkiye'nin 24'ünden çok fazladır.

Uluslararası belgelere ek olarak, UNESCO yayınları **bölgesel belgele- ri** onaylayanların da listesini veriyor: Bunların 26'sı **Avrupa Konseyi'nden**, 4'ü **Afrika Birliği Örgütü'nden** ve 14'ü ise **Amerika Devletler Örgütünde'ndir**. Bu örgütlere, sırasıyla 41, 53 ve 35 ülke üyedir. Öyle görünüyor ki, Uluslararası belgeleri onaylayanlar ile Bölgesel Belgeleri onaylayanlar arasındaki ilişki yüksek ve birini imzalayanlar diğerini de imzalıyorlar. Tablo 3'te 26 Avrupa Konseyi Belgesini onaylayan üye devletlerin onayladıkları belge sayısını yukarıda adı geçen UNESCO yayınından aldım.

Tablo 3. 31 Mayıs 2000 tarihine Radar 41 üye devletten, 26 Avrupa Konseyi İnsan Hakları belgesinden kaç tanesini onayladıklarına ilişkin tablo

Burada da, Türkiye, Bulgaristan ve Ukrayna ile birlikte, 41 ülke içinde 37-39'uncu sıradadır. Sadece Andorra ve Gürcistan'ın durumu daha kötüdür.

Onaylama Tablolarının en sonuncusu, daha çok dil ile bağlantılı olan, **Avrupa Bölgesel yada Azınlık Dilleri Sözleşmesi** ile ilgilidir. Tablo 4 ⁷ 15 Ağustos 2002 tarihine kadar bunu imzalayanları ve onaylayanları gösteriyor.

22: Sweden
21: Italy
20: Norway
19: Finland,
Netherlands
17: Denmark, France, Spain
16: Greece, Slovenia
15: Czech Republic, Hungary, Portugal, Slovak Republic
14: Austria, Cyprus, Germany, Ireland
13: Iceland, Luxembourg, Romania, Switzerland
12: San Marino, United Kingdom
11: Belgium, Liechtenstein, Malta, Poland
10: Croatia, Estonia, Lithuania, Macedonia (the former Yugoslav Republic of), Moldova (Republic of)
9: Albania, Latvia, Russian Federation
8: Bulgaria, Turkey, Ukraine
5: Andorra
4: Georgia |
|--|

Ülkeleri sadece üç kategoriye göre sıraladım. 17 ülke hem imzaladı hem de onayladı⁸. 12 ülke sadece imzalamış ama daha onaylamamıştır ve 15 ülke, Türkiye de dahil, ne imzalamış ne de onaylamıştır. Bu son kanun paketiyle bile Türkiye, bu belgenin şartlarını yerine getirmekten çok uzaktır.

Tablo 4. Avrupa Bölgesel veya Azınlık Sözleşmesini imzalayanların, onaylayanların ve onaylamayanların listesi

Sonuç olarak, onaylamalara baktığımızda, Türkiye, dil hakları da dahil olmak üzere, insan haklarını kabul etmekten çok uzaktır. Devletler uluslararası arenada, diğer devletlerin adil olmalarını istemeden önce, bütün devletlerin kabul ettiği ortak kurallara uymalıdır.

Bütün ülkeleri aynı ölçülere göre değerlendirmeliyiz. - Bunun dışında

3. Ne imzalayanlar ne de onaylayanlar	2. İmzalayan ama henüz onaylamayanlar	1. İmzalayalar ve onaylayanlar
---------------------------------------	---------------------------------------	--------------------------------

⁷ Tablo hem UNESCO 2000 hem de ilgili Web sitesine dayandırılmıştır ve (<http://www.conventions.coe.int/treaty/EN/cadreprinciples.htm>)'den, 15 Ağustos 2002'de indirildi.

⁸ Beyannameleri ve çekinceleri burda göz önüne almadım - daha detaylı bir incelemede bunların da ele alınması gerekir.

Albania, Andorra, Belgium, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Estonia, Georgia, Greece, Ireland, Latvia, Lithuania, Poland, Portugal, San Marino, Turkey	Azerbaijan, Czech Republic, France, Iceland, Italy, Luxembourg, Malta, Moldova, Romania, Russian Federation, Macedonia, Ukraine	Armenia, Austria, Croatia, Cyprus, Denmark, Finland, Germany, Hungary, Liechtenstein, Netherlands, Norway, Slovakia, Slovenia, Spain, Sweden, Switzerland, United Kingdom
--	--	--

yapılanlar ikiyüzlü güç politikasından başka bir şey değildir ve temel demokratik değerlere karşıdır.

3. Dil Eğitimde İnsan Hakları - Sunuş

Avrupa ve Uluslararası İnsan Hakları belgeleri, özellikle eğitim konusunda ne gibi insan haklarını içermektedir? Azınlıkların, kamu idarelerinde, mahkemelerde, basın ve yayın gibi alanlarda dillerini kullanmalarına bazı destekler veriliyor⁹ ama bağlayıcılığı olan Avrupa ve Uluslararası sözleşmeler, antlaşmalar ve konvansiyonlar, dilsel haklara, diğer temel insan hakları olan "ırk", cinsiyet ve din gibi haklardan çok daha az destek veriyor. Genellikle dil, eğitim ile ilgili paragrafların arasında yok olup gidiyor. Eğer vaktimiz yeterse size bununla ilgili örnekler vermek isti- yorum (örnekleri Skutnabb-Kangas 2000, 7'de görmek mümkündür). Eğitime değinen maddelerde, özellikle ana dilde eğitime değinen maddelerde, dile ya belirsiz bir şekilde değiniliyor veya daha fazla bu konudaki çekincelere yer veriliyor. Dil hakları konusunda yazılmış bir sürü kitap ve makalede bunu doğruluyor¹⁰. Aşağıda bunun bazı örnekleri verilmiştir.

1945 sonrası insan hakları belgelerinin çoğunda, dil konusuna, girişte ve genel paragraflarda, kişilerin hangi temel insan haklarını kullanma konularında ayrımcılığa tabi tutulamayacağına ve temel özgürlüklerden yararlanmak için gerekli olan temel prensipler olan ("ırk", "cins" ve "din" ile beraber) yer verilmiştir. (örnek: BM Evrensel Beyannamesinin 2. maddesi, ve ICCPR'nin 2.1; BM Evrensel beyannamesinin 13. maddesi). Bu da gösteriyor ki, dil, insanların insan haklarından yararlanabilmesi için gerekli olan en önemli

⁹ Frowin, Hofmann & Oeter'in hazırladığı 1993 ve 1994 yıllarında Avrupa devletlerinde azınlıkların sahip oldukları hakların çok güzel bir toplu değerlendirmesini veriyor.

¹⁰ Bak: örneğin, Guillorel/Koubi (red.) 1999, Kontra et al. (eds.) 1999, Mayıs 2001, Phillipson & Skutnabb-Kangas 1994, 1995, 1996, Skutnabb-Kangas 1996 a, b, 1999, 2002, xx, Skutnabb-Kangas & Phillipson 1994, 1997, 1998, de Varenness 1996).

temel prensiplerden biri olarak görülmüştür.

Fakat, insan hakları belgelerinin önsözlerinden bağlayıcı hükümlere geçtiğimiz zaman, özellikle de eğitimle ilgili maddelere baktığımızda, dil dışındaki bütün diğer temel hak ve özgürlükler burda yer alırken, dil genellikle burda yer almıyor. Örneğin: **BM Evrensel Beyannamesinin** (1948) eğitim ile ilgili (26) maddesi dil konusuna hiç değinmiyor. Bunun gibi, **ICESCR**, genel maddede (2.2) dile, ırk, cinsiyet, renk ve din ile aynı yerde yer verirken, eğitimle ilgili maddede (13), "ırklar, etnik ya da dini gruplardan" açıkça bahsederken, dil yada dil gruplarına hiç değinmiyor:

...eğitim bütün herkesin, özgür olarak toplumda etkin olarak yer almasını sağlamak, bütün milletler, ırklar, etnik ya da dini gruplar arasında anlaşmayı, toleransı ve dostluğu teşvik edecektir...

Patrick Thomberry (1997, 348-349); 1950'den bu yana, ECHR'in sadece eğitimde dil hakları konusunda değil, ama aynı zamanda genel olarak azınlık hakları konusunda da sessiz kaldığını, söylüyor: "Antlaşma, azınlıklara bireysel haklar tanımadığı gibi, kolektif haklar da tanımıyor. Bu konvansiyonun karar ve prensipleri de zamanla giderek etkisizleştirdi. 1990'larda, azınlıkları ve azınlık dillerini koruyan çok sayıda yeni deklarasyon ve antlaşma kabul edildi. Ama bunların çoğunda dil konusuna yer verilmedi. Örneğin; BM tarafından ilan edilen, ırk ayrımcılığına karşı BM yılı (1996) nedeniyle, Cenevre'deki BM İnsan Hakları Merkezi tarafından hazırlanan. **Model National Legislation for the Guidance of Governments in the Enactment of Further Legislation against Discrimination** (Rak Ayrımcılığına Karşı Ulusal Kanunları Daha da Etkili Hale Getirmek İsteyen Hükümetler İçin Kanun Taslağı)'nda, ırk, renk, köken, millet veya etnik köken ırkçılığın tarifinde birer tanım olarak yer alınırken, dilden hiç bahs- edilmiyor.

Şayet bir maddeye dil hakları dahil edilirse ve detaylandırılırsa, maddedeki dil ile ilgili kısımlar tipik olarak etkili olmayan ve hatta anlamsızlaşan haklar haline dönüşüyor. Oysa aynı maddelerde diğer temel insan haklarından bahsedilirken, bunlar açık, uygulanmamasının yollarını kapatan ve bağlayıcılığı olan maddeler şeklinde formüle edilmişlerdir. Diğer temel insan haklarını uygulamaktan kaçınan devletler için, bu hakların uygulanmasının garanti edilmesi için "zorunluluk" getiriyor ve bunların geliştirilmesini devletlerin önüne bir görev olarak koyuyor. Ama dil, özelliklede eğitim söz konusu olunca bu böyle değil.

BM Genel Kurulunun Aralık 1992'de kabul ettiği, **BM Azınlıklar Deklarasyonu**'nda, - dil hakları hariç, diğer maddelerin çoğunda yükümlülük getiren "yapılacak, edilecek" şeklinde formülasyonlar kullanılıyor ve bunların uygulanmamasına veya alternatif yollar bulunmasına fazla imkan bırakmıyor. Örneğin; kayıtsız, şartsız destekleyici bir şekilde formüle edilen 1. madde ile

eğitim ile ilgili 4.3.'ü maddeyi karşılaştıralım. (dikkat çekmek için; zorunluluk ifadeleri italik ve bağlayıcı olmayan terimler siyah harflerle yazılmıştır.)

1.1 Devletler, sınırları dahilindeki azınlıkların varlığını, onların ulusal ya da etnik, kültürel, dini ve dilsel kimliklerini *koruyacak* ve bu kimliklerin *desteklenmesi* için gerekli şartları *oluşturacaktır*.

1.2. Devletler, *bunların oluşması* için **uygun** olan *hukuki ve diğer* tedbirleri almalıdır.

4.3. Devletler, azınlık mensuplarının kendi ana dillerini öğrenmeleri ya da ana dillerinde ders görmeleri için yeterli imkanları, **mümkün olduğunca** sağlayacak **uygun** tedbirler **almalıdır**.

'Uygun tedbirlerin' ya da 'yeterli imkanların' neler olduğuna kim karar verecek, ve nedir 'mümkün olan'?

Aynı belirsiz, anlamsız formülasyonları, değişiklikleri ve alternatifleri en son kabul edilen iki Avrupa belgesinde, **Avrupa Konseyi'nin Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Antlaşması**¹¹ ve **Bölgesel ya da Azınlık Dilleri için Avrupa Bildirgesi**¹²'nde de görmek mümkün. Şu örnekler adı geçen bu iki belgeden alınmadır: Azınlık dilleri ve hatta bazen onları konuşanlar, BELKI, '**mümkün olduğu kadar**', ve **[devletin] eğitim sistemi çerçevesi içinde**, belli belirsiz bazı haklar alabilir. '**Uygun tedbirler**', ya da **yeterli imkanlar**', "**şayet yeterli talep varsa**" ve "**önemli sayıda**" yada '**yeterli kabul edilebilecek sayıda öğrencinin isteği üzerine**' ya da '**bölgesel ya da azınlık dillerini kullananların sayısal olarak kullanım hakkını haklı kılacak gerekçeleri varsa**'. Eğitimde kullanılacak dil ile ilgili maddeler öyle çok sınırlandırılmıştır ki, bu azınlıkları tamamen devletin insafına terk ediyor. **Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Antlaşması**'ın eğitimin dili ile ilgili maddesinden bir örnek:

Geleneksel olarak, ulusal azınlıklara mensup şahısların oturduğu bölgelerde, ya da **önemli sayıda, şayet yeterli sayıda talep olursa**, taraflar **mümkün olduğu kadar**, ve **eğitim sistemleri çerçevesi dahilinde**, o azınlıklara mensup olan kişilerin azınlık dillerinde **yeterli** okutulma imkanlarına sahip olması **ya da** bu dilde eğitim görmesi için **gayret** göstereceklerdir (siyah vurgular yazarın).

Bölgesel ya da Azınlık Diller için Avrupa Sözleşmesi'inde, bir devlet, antlaşmanın hangi paragraflarını yada alt-paragraflarını uygulayacağını kendisi belirleyebilir (en az 35 tane uygulanmalıdır). Diğerleri gibi, Kürtler içinde önemli olan nedir? O, bir devletin, antlaşmanın hangi diller için uygulanacağı

¹¹ Kasım 1994, Şubat 1998'den beri yürürlüktedir.

¹² Haziran 1991, Mart 1998'den beri yürürlüktedir

na kendisinin karar verebilmesidir. Elbette antlaşma ve sözleşmeyi uygulamak istemeyen, buna değişik yorumlar getiren gönülsüz bir devlet, uygulamayı en aza indirmek isteyecektir. Uygulamanın "mümkün" ya da "uygun" olmadığını, veya kişi sayısının "yeterli" ya da "hak edecek" düzeyde olmadığını ya da azınlıklara kendi dillerinin eğitimini, kendilerinin parasını ödeyecekleri bir ders olarak düzenlenmesine "izin" verdiklerini gerekçe göstererek, uygulamayı en az düzeyde tutmaya imkan veriliyor.

Çerçeve Antlaşması, politikacılar ve hatta normalde değerlendirmeleri konusunda çok dikkatli olan, Keele Üniversitesi hukuk profesörü Parrick Thomberry gibi uluslararası hukukçular tarafından da eleştirildi. O, son derece dikkatli ve detaylı bir incelemeden sonra şu genel değerlendirmeyi yapıyor:

"Devletlerin hassasiyetlerini eğer bunlardan [antlaşmadaki maddelerden] herhangi birisi tehdit edecekse, Açıklayıcı Rapor, devletlerin "antlaşmayı" imzalamak zorunda olmadıklarını açıkça belirtiyor..... Bütün iyi niyetine rağmen, maddeler azınlık haklarının minimal bir kısmını kapsıyor ve bu da ancak maddelerin formülasyonlarının içeriğinin tümüyle anlamsızlaşmasına yarıyor". (Thirnberry 1997, 356-357).

Buna dayanarak yapılacak bir değerlendirmeye göre, Türkiye, Kürtlere, herhangi bir pozitif dilsel hak tanımaması nedeniyle, iyi olmayan ülkeler arasında yer alıyor. Ama, eğer dilin -özellikle eğitim dilinin- korunması konusunda gerçek bir koruma yoksa, bu Türkiye'nin sadece diğer ülkeler ne yapıyorsa, onlar gibi yaptığı anlamına mı geliyor? Kesinlikle hayır. Çünkü, bir yandan, ülkelerin hepsi olmasa da, gerçekte çoğu ülke azınlıklara, örneğin: ayrımcılık uygulamama gibi negatif haklar olarak kabul edilen haklar veriyor. Öte yandan, son zamanlarda, uluslararası hukukta ve özellikle de yazılı olmayan kural ve normlarda, yeni ve pozitif yorumlamalar, yeniden yorumlamalar ve gelişmeler var. Türkiye'deki azınlıkların durumu, dünyadaki bütün ülkelerle olmasa bile büyük bir kesimi ile karşılaştırdığımızda, son derece ağırdır.

4. İnsan hakları kanunlarında son dönemlerde yapılan yorumlar, yeniden yorumlamalar ve gelişmeler ışığında, Kürtlerin eğitimde dilsel hakları var mıdır?

Geleneksel olarak, kimi "azınlıkların" (sayılarına göre) hem kağıt üzerinde hem de pratikte, az ya da çok, ülkedeki çoğunlukla aynı dilsel insan haklarına sahip olduğu ülkelere (Kanada, Finlandiya, İsviçre, Hindistan, Güney Afrika) ek olarak, bazı durumlarda sadece kağıt üzerinde de olsa, pozitif

gelişmeler olarak değerlendirilebilecek bazı yeni örnekler var. Elbette bunların pratikte uygulamaları (ör: Hindistan ve Güney Afrika) veya hakların bütün azınlıkları ve yerli halkları kapsayacak şekilde genişletilmesi zorunludur (örneğin: Kanada). Pratikte uygulama, kontrol ve gerekli şikayet mekanizmaları oluşturulmadan, aşağıda bahsi geçen yeni ya da gelecekte mümkün olacak imkanların etkisi olmayacaktır.

Aşağıda, Kürtler ve Türkiye açısından geçerli olacak olan, azınlıkların eğitiminde, asgari dil hakları standartlarını içeren, otoritelerin yorumlarını örnekleyeceğim. Ben, bunların ışığında, Türkiye'deki durumuda, -yeni reform paketini göz önüne alarak- yorumlayacağım. Söz konusu yorumlama, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü'nün (OSCE/AGIT) **Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiseri'nin, Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Haag Önerileri** ve Açıklayıcı Not¹³, 1996'dan sonra; [http:// www. osce.org/](http://www.osce.org/) sitesinden indirilebilir. Haag Önerileri direkt olarak eğitimle ilgilidir. Bu eğitim kılavuzu, insan hakları ve eğitim (TSK dahil) konusunda uzman olan küçük bir grubun çalışmaları sonucu hazırlandı ve grup üyelerinin bazıları BM İnsan Hakları Komitesinin eski üyeleridir. **Onlar, alanlarında otorite olarak kabul edilebilecek bir yorum ve günümüzdeki asgari insan hakları standartlarının somutlaştırılmasını temsil ediyorlar** (bak: van der Stoep 1997, Rothenberger 1997).

'Uluslararası mekanizmaların Ruhu' adlı bölümde, iki-dillilik, ulusal bir azınlığa mensup bir şahıs için bir hak ve yükümlülük olarak görülüyor (madde 1), ve devletlere sorumluluklarını sınırlı bir şekilde yorumlamamaları hatırlatılıyor (madde 3). 'İlkokul ve lise seviyelerinde, azınlıkların eğitimi' adlı bölümde, anadilde eğitim bütün düzeylerde önerilmekte ve bunun bir parçası olarak çoğunluğun dilini ikinci dil olarak konuşan iki- dilli öğretmenler önerilmektedir (madde 11-13). Öğretmen yetiştirilmesi devletin bir ödevi olarak belirlenmiştir (madde 14). En önemli maddeler aşağıda sunulmuştur:

11) Bir çocuğun gelişmesinde eğitimin ilk yılları belirleyici öneme sahiptir. Eğitim ile ilgili araştırmalar, ideal olarak, okul öncesi ve anaokullarında kullanılan dilin, çocuğun kendi dilinde olmasını tavsiye ediyorlar. Devletler, mümkün olan her yerde, ailelere bu olanaktan yararlanabilme koşullarını yaratmalıdırlar.

12) Araştırmalar, ilkokulda temel derslerin, ideal olarak, azınlık dilinde verilmesini öneriyor. Azınlık dili, düzenli olarak verilen bir ders olmalı. Devlet dilinin de, mümkün olduğunca, çocukların dili ve kültürel kökenlerini iyi bilen iki-dilli öğretmenler tarafından, düzenli bir ders olarak ve-

¹³ Her ne kadar kullanılan terim 'ulusal azınlık' ise de, kılavuz diğer gruplar için de geçerlidir; örneğin: Göç etmiş azınlıkları da içeriyor, ve kılavuz tarafından korunması için kişinin vatandaş olması gerekmiyor (Bu iki gözlem BM İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorum'unun 27. maddesinden kaynaklanıyor, bak.4.2 bölüm).

rilmesi öneriliyor. Bu sürecin sonlarında, devlet dilinde teorik olmayan, pratik konular verilmelidir. Devletler, mümkün olan her yerde aile bu olanaktan yararlanabilme koşullarını yaratmalıdır.

13) Liselerde, temel derslerin önemli bir kısmı azınlık dilinde öğretilmelidir.

Azınlık dili ders olarak düzenli öğretilmelidir. Devlet dili de ders olarak, mümkün olduğu kadar çocukların dilini ve kültürel kökenlerini iyi bilen iki-dilli öğretmenler tarafından düzenli bir şekilde verilmelidir. Bu süreç boyunca, devlet dilinde öğretilen ders sayısı yavaş yavaş çoğaltılmalıdır. Araştırmalar, devlet dilinde verilen ders sayısı ne kadar az çoğaltılırsa çocuklar için o kadar iyi olacağını gösteriyor.

14) İlkokul ve lisede, azınlık eğitiminin korunması, büyük ölçüde, bütün derslerde anadilde eğitim görmüş öğretmenlerin olmasına bağlıdır. Dolayısıyla, azınlık dillerinde eğitim verme mecburiyetinden dolayı, devletler, bunun için gerekli olan eğitimi ve öğretmenlerin uygun bir şekilde yetiştirmeleri için gerekli olan bütün imkanları sağlamalıdır.

Açıklayıcı Not, sonuç olarak:

"Temel dersler öğretilirken, azınlık kökenli çocukların, çoğunluk üyesi çocuklarla birlikte, sadece devlet dilinde eğitimin yapıldığı sınıflara entegre edilerek eğitilmesinin, "uluslararası standartlara" uygun olmadığını" belirtiyor. (sayfa 5).

Türkiye'de Kürt çocuklarının eğitimi, bütün okul öncesi, anaokulu ve okullarda -hem devlet hem de özel okullarda-, hem şimdi hem de yeni reform paketinin uygulanmasından sonra, 11., 12. ve 13. maddelerin tavsiye ettiği gibi Kürtçe değil, tümüyle Türkçedir. Öğretmenlerin çoğu (hepsi değil) tavsiye edildiği gibi iki dilli değil, tek dili ve Türkçedir. 14. Madde'de önerilmesine karşın, Kürt öğretmenler için, bütün dersleri Kürtçe verecek, buna Kürt dilinin kendisini öğretmekte dahil, bir eğitim yoktur. Türkiye'de, Kürt çocuklarının hepsinin eğitimi tamamen eritme politikasına dayalıdır ve bu Açıklayıcı Not'a (sayfa 5), 'uluslararası standartlara' uygun değildir.

Türkiye'nin, son kanun değişiklikleri paketi ile '**Yabancı Dilde Eğitim ve Öğretim Kanunu**'nda' değişiklik yapmak istemektedir "Türk vatandaşları tarafından günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullanılan değişik dil ve lehçelerin öğrenilmesinin önündeki kanuni engelleri kaldırmak ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın çıkaracağı bir kararname ile özel kursların açılmasını

mümkün kılmak" (son reform paketi... 2002). Resmi olmayan tercümelere¹⁴ göre şunlar söyleniyor:

Yabancı Dil Eğitim ve Öğretimin Kanununda Değişiklik

Değişiklikler, Türk vatandaşları tarafından günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullanılan değişik dil ve lehçelerin öğrenilmesinin önündeki kanuni engelleri kaldırıyor ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın çıkaracağı bir kararname ile bu dil ve lehçelerde kurs verecek özel kurslar düzenleneceği belirtiliyor.

Yabancı Dilde Eğitim ve Öğretim Kanunu'nun 2. maddesinin (a) bendine aşağıdaki eklemeler yapıldı.

'Özel eğitim kurumları tarafından, 8.6.1965 tarihli ve 625 nolu kanuna bağlı olarak, Türk vatandaşları tarafından günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullanılan değişik dil ve lehçelerin öğrenilmesini mümkün kılacak özel kurslar açılabilir. Bu kurslar, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda dile getirilen temel prensiplere ve ülke ve milleti ile devletin bölünmez bütünlüğüne aykırı olamaz. Bu kursların açılması ve yürütülmesi ile ilgili usul ve prensipler, Milli Eğitim Bakanlığı'na çıkarılacak bir kararname ile düzenlenecektir.'

Bu kararname hakkında şu anda bildiklerimiz, (eski Milli Eğitim Bakanı Necdet Tekin'in bildirdiğine göre, "Eğitim, Türk devletinin çıkarları doğrultusunda yapılacaktır") (Kürtçenin eğitim dili olarak kullanılacağına dair herhangi bir öneri yapılmıyor) Kürtçe öğretilmesi için 16 şart öngörülüyor. Bunlardan bazıları şunlardır (Numaralama sırası benim)¹⁵:

16 Şart

1. Sadece 12-18 yaşları arasındaki kişiler Kürtçe öğrenebilir.
2. Bu kişiler ilkokulu bitirmiş olmalıdır.
3. Bu kişiler kursa başlamadan önce, ruhsal ve fiziksel bir sakatlıkları olmadığına ait doktor raporu alacaklardır.
4. Bu kişilerin velilerinden izin alınması şarttır.
5. Etnik giyim ve kuşama izin verilemez.
6. Kürtçe eğitim sadece normal eğitimin olmadığı zamanlarda yapılabilir (hafta sonları ve tatil günlerinde).
7. Eğitim sadece özel okullarda yapılabilir. Resmi devlet okullarında yapılamaz.

¹⁴ Danimarkaca çevrilen bütün Türk kanun ve genelgeleri, Türkçeden İngilizceye yapılan, resmi olmayan çevirilerden alınmıştır. Kasım 2002 tarihinde bu çeviriler yapıldığında henüz herhangi bir resmi çeviri yoktu.

¹⁵ 13 Ekim 2002 tarihine kadar, bütün uğraşılarıma rağmen, resmi bir İngilizce çeviri bulamadım. (Bu konuşmanın yapıldığı konferans 14 Ekim 2002 tarihinde yapıldı). Bu liste ve diğer bütün alıntılar çeşitli internet sayfalarından alındı (sondaki kaynaklara bakınız). Bu nedenle sayfa numarası yazılmadı.

8. Kurslar için Milli Eğitim Bakanlığı'ndan izin almak zorunludur.
9. Eğitim Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kontrol edilecektir.
10. Öğretmenler Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olacaktır.
11. Öğretmenler bakanlığın kabul ettiği, eğitim verecek kişiler olmalıdır.
12. Devlete karşı suç işlemekten tutuklanmış olanlar öğretmenlik yapamaz.

Açık olmayan yerler için kısa bir değerlendirme: Eğer öğretmenler eğitim yapacak vasıfları taşıyacaksa (11), ama devlete karşı suçlardan dolayı tutuklanmamış olacaklarsa (12), -açık toplantılarda birkaç Kürtçe söz söylemiş olmak veya Kürtçe gazete satmak gibi-, ve Türkiye vatandaşı olacaklarsa (10), ki bunun anlamı, Türkiye'de bu vasıfları taşıyan çok az sayıda kişi bulunabilir, demektir. Türkiye'de, resmi olarak Kürtçe kurslara katılıp, dili okuyup yazabilen kişiler sadece askeri kurumlarda çalışanlardır¹⁶, ve herhalde, Kürtlere karşı eyleme katılmış bu kişiler, Kürt çocukları için "en iyi öğretmenler" olamazlar. Eğer, yurt dışında, Kürtçe eğitimi de dahil, öğretmenlik eğitimi alan Kürtler, Kürtçe öğretmenlik yapmak için geri dönmek isterlerse, ki bunlar ya genellikle Türkiye vatandaşı değildirler (belki tutuklanmadan Türkiye'ye dönebilirler ama öğretmenlik yapamayabilirler) veya bunlar Türkiye vatandaşı iseler ve Kürtçe eğitimi görmüşlerse, geri döndüklerinde, Kürtçe eğitim görmelerinden dolayı "devlete karşı suç işlemekten" tutuklanabilirler. Öğrenci velilerinden izin verdiklerine dair imza toplaması (4) ile ilgili bilgiler ise, büyük oranda, Türk polisi tarafından onlara karşı kullanılabilir. Bu kanuna (yukarda belirtildiği gibi), "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda dile getirilen temel prensiplere ve ülke ve milleti ile devletin bölünmez bütünlüğüne aykırı olamaz" şeklinde bir ibare koymak, eğitimde ağırlıklı olarak, Türk milliyetçiliğinin ve devlet idolojisinin öğretileceği, anlamına gelir. Bu benim aklıma eski misyonerlerin, Incili "inançsızlara" kendi dillerinde anlatırlarsa, onların ruhlarına ulaşacakları şeklindeki inançlarını aklıma getiriyor. Türkiye, Reform Paketi ile eğitimde aşağıdaki değişiklikleri gerçekleştirdiğini iddia ediyor: "Katılım Ortaklığı Belgeleri'ndeki beklentiler doğrultusunda, hukuki sınırlamalar kaldırıldı ve Avrupa Birliği normlarına uygun değişiklikler gerçekleştirildi."

Gerçekte ise, Türkiye'de Kürtlerin eğitimi, hem bugün hem de kanun paketi uygulanmaya konulduktan sonra, bir jenosit (halk katliamı)dır. Bu eğitim yine de, **Birleşmiş Milletlerin, Jenositlerin Durdurulması ve Jenosit Suçlarının Cezalandırılmasına İlişkin Konvansiyonu'nda** belirtilen 2 belirlemeye uymaktadır (E793.1948). Jenosit Konvansiyonu Jenosit'in 6 şekilde tarifini yapıyor:

Madde 11 (e): 'grubun çocuklarını zorla bir başka gruba nakletmek'; ve

¹⁶ Öyle görünüyor ki, Türk Askeri Kurumlar 11 yıl kendi adamlarına Kürtçe öğretti.

Madde 11 (b): 'grup üyelerinin ciddi bedensel **veya zihinsel** zarara uğramasına neden olmak'; (vurgu benimdir).

Türkiye, Kürt çocuklarını eğitim yoluyla zorla Türk yapmaya çalışıyor, başka bir deyişle, Türkiye, çocukları dilsel ve kültürel olarak bir başka gruba dahil etmeye çalışıyor. Bu, Birleşmiş Milletler'in tarifine göre jenosit'tir. Türkiye, çocukların kendi dillerini öğrenmelerini ve okulda genel olarak eğitim almalarını engelliyor, ve bu şekilde çocukların okulda, kendi doğal potensiyellerine erişmelerine mani oluyor. Yani, başka bir alternatif olmaması nedeniyle, azınlıklar hakim çoğunluğun resmi dili ile eğitiliyor. Bu şartlara rağmen yine de başarılı olabilen azınlık mensubu çocuklar, onu, okuldaki düzenlemelerden dolayı değil, okula rağmen gerçekleştiriyorlar. Dünyanın dört bir yanında, Türkiye'de var olan koşullara benzer şartlarda (ama genellikle Türkiye'deki kadar değil) yaşayan azınlık çocuklarına **zihinsel** olarak, ne kadar ciddi zararlar verildiğini gösteren yüzlerce büyük ölçekli araştırma var. (bunun için Skutnabb-Kangas 2000'e bakınız) Buna ek olarak, Kristina Koivunen yakın bir zaman önce hazırladığı doktora çalışmasında gösterdiği verilerdeki göstergeler gibi, Türkiye sağlık hizmetlerini, Kürdistan'da özellikle de Kürdistan'ın bazı bölgelerinde Bangladeş ve Tanzanya ile aynı seviyede, hatta bazı durumlarda daha da kötü şartlar altında tutarak, çok fazla sayıda Kürt çocuğuna (ve yetişkinine) ciddi fiziksel zararlar vermektedir (2002, bak. örneğin, Tablo 12, sayfa 209, 1997'deki bebek ve çocuk ölüm oranları).

İşte, verilen zararları göstermek için, büyük bir ihtimalle sonuçları Türkiye'den daha da iyi olan, diğer ülkelerden birkaç örnek: İlk örnek Afrikadan: Bu, Edward Williams'in, Zambiya ve Malavi'den 1-7 sınıflarındaki yaklaşık 1500 öğrenciyi kapsayan 1995 tarihli çalışmasıdır. Araştırma sonucu, Zambiyalı öğrencilerin büyük çoğunluğunun (eğitimin tümü İngilizce yapılmış)' iki dilde de çok az yada hiç okuyamadıklarını' gösteriyor. Malawili çocukların (eğitim ilk dört yıl yerel dilde yapılıyor ve İngilizce sadece bir ders olarak okutuluyor). İngilizce imtihan sonuçları, Zambiyalı çocuklardan daha iyi durumdaymış. Williams, eğitim dili olarak İngilizcenin kullanılması politikasının, çocukların akademik ve entellektüel gelişmelerini desteklemek yerine, ciddi olarak engelleme riski taşıdığı' sonucuna varıyor. Bu, BM'in jenosit "ciddi olarak zihinsel sakatlığa uğrama sebebi" tarifine uyuyor (ayrıca Lowel&Devl'in 1999'deki değerlendirmeye -rine bakınız).

Diğer örnekler Kanada'dan. Katherine Zozula ile Simon Ford'un **İki Dilli Eğitim Üzerine Keewatin Perspektifi** adlı 1985 tarihli Kanada Eskimoları ile ilgili olarak yazdıkları raporda, "öğrencilerin hiçbir dili akıcı olarak konuşup yazamadıklarını" ve okul istatistiklerinin öğrencilerin' 9 yıllık bir okul sürecinden sonra, ancak 4. sınıf seviyesine gelebildiklerini gösteriyor. (alıntı, I. Martin 2000a:3; ayrıca I. Martin 2000b).

Aynı sonuçlar, **Kanada Kraliyet Komisyonu'nun Yerli Halklar ile ilgili, 1996 Tarihli Raporu'nda** da bulunuyor. "Ne çocuğun ilk anadiline saygılı olan, ne de ona ikinci dili tam olarak öğrenmesine yardım etmeyen eritme stratejileri, çocuğun her iki dili de tam olarak öğrenememe sonucunu yaratabileceğini" yazıyorlar (alıntı, I. Martin 2000a:15). Mart 1998'de Nunavut'ta toplanan, Dil Siyaseti Konferansı'nda benzer şeyler dile geti- riliyor ve "bazı şahıslarda, her iki dil de tam olarak yerine oturmuyor" deniyor. (I. Martin 2000a:23'den alıntı). Bu açıklama, kısmen Mick Mallon ve Alexina Kublu adlı tecrübeli iki Arctic Koleji eğitimcisinin, 1998'deki konferansa sundukları deneyimli araştırmalarına dayanıyor. Bunlara göre; "Gençlerin önemli bir kesimi kendi dillerini iyi öğrenemiyorlar", ve öğrencilerin çoğunun "derslere ilgisi azalıyor, çoğu zaman her iki dilde de çok az başarılılar". (I. Martin 2000a (9:27) den alıntı yapılmıştır). 1998'deki bir raporda (**Kitikmeot struggles to prevent death oflnuktitut**) 'ergenlik çağındaki gençlerin büyük anne-babaları ile rahatça konuşamadıklarına' dikkat çekiliyor (I. Martin 2000a:31'den alıntı). Bütün bu örneklerin hepsi Türkiye için de rahatlıkla verilebilir ve bu yeni yasalar durumu iyileştirmeyecektir.

Buna ilave olarak, Türkiye, **Dilsel Jenosit'in** özel tarifine göre aynı zamanda dilsel jenosit'te yapıyor. Daha hazırlık tartışmaları sırasında, ki sonradan kabul edilen, **BM'in Jenosit'in Önlenmesi ve Suçun Cezalandırılması Uluslararası Konvansiyonu**, (Halk Katliamı Konvansiyonu (E 793, 1948), dilsel ve kültürel jenosit, fiziksel jenosit'le birlikte tartışıldı. Her üçü de insanlığa karşı işlenmiş önemli suçlar olarak görülmüştü (bak: Caporti 1979:37). Konvansiyonu hazırlayan Hazırlık Komitesi, 3. paragrafta dile getirilen şu durumları, kültürel jenosit'in yapılmasına delil olarak belirlemişti: Paragraf III "Bilinçli olarak yapılan her türlü dil, din yada milliyet grubunun kültürünü, milliyet ya da ırk kökenlerinden ya da dini inançlarından dolayı bilerek yoketmeye yönelik aşağıda belirtilen her türlü işlem:

(1) Bir gurubun kendi dilini günlük yaşamlarında veya okullarda kullanmasını, yada o gurubun dilindeki yayınların basım ve dağıtımını yasaklamak.

(2) Guruba ait kütüphanelerin, müzelerin, okulların, tarihi anıtların, kutsal yerlerin yada gurubun diğer kültürel kurumlarının ve nesnelerinin yıkılması yada kullanılmasının engellenmesi (vurgu benim).

Nihayet Konvansiyon Genel Kurul tarafından kabul edildiğinde, dilsel ve kültürel jenosit'i kapsayan 3. madde, dahil edilmedi (**bak: Genel Kurulun Resmi Tutanakları, 3. oturum, bölüm 1, 6. Komite, 83. toplantı**). Böylece, 1948'deki nihayi konvansiyona *dahil edilmedi*. Bundan geriye kalan ise, o

zaman BM'e (üye olan devletlerin kabul etmeye razı olduğu, dilsel Jenosit'in' tanımı kaldı. Türkiye'de, Kürtlerin eğitimi, dilsel Jenosit'in bu tanımına da uyuyor. Buna ek olarak, Türkiye Kürdistanı'ndaki köy yıkımları, ve dünyanın en eski yerleşim yerlerinden birisi olan ve tarihi hazinelerle dolu- Hasankeyf ilçesinin yıkılmasına yol açacak Ilısu Barajı'nın¹⁷ inşası, BM'lerin tarifine göre birer kültürel jenosit örneğidirler.

Eğer Haag Dokümentleri (**Hague Recommendations**) uygulamaya konulsaydı, eğitimdeki dilsel jenosit durdurulacak ve çocuklar, Dilsel İnsan Hakları'nın en can alıcı olanlarından bazılarına sahip olabilirlerdi. Çok sayıda kitap bunun pratikte nasıl gerçekleşebileceğini gösteriyor (e.g. Cummins & Corson, eds 1997, Heugh et al, eds 1995, Hinton & Hale, eds 2002, Huss 1999, Huss et al, eds 2002, Klaus, in press, Lipka et al, 1998, May, ed. 1999, Skutnabb-Kangas, ed. 1995, Skutnabb-Kangas & Garcia 1995, Thomas & Collier 2002). Türkiye reform paketinde, Haag Dokumentlerini kesinlikle uygulamıyor, böylece eğitimde, asimilasyoncu bir halk katliamına devam ediyor. Rodolfo Stavenhagen, dünyanın en saygın antropologlarından biridir. O uzun seneler Birleşmiş Milletler için çalıştı ve aynı zamanda Tokyo'daki Birleşmiş Milletler Üniversitesi'nin Rektör yardımcısıdır (Vice-Chancellor). Stavenhagen'm karamsar (fakat gerçekçi değerlendirmesi (1995: 76-77) Türkiye'nin yaptıklarına tam da uyuyor:

Çok sık olarak, ulusal entegrasyon ve ulusal kültürel geliştirme politikaları, esasında etnikleştirme politikalarını ima ediyor ki, bu kültürel grupların bilinçli olarak yok edilmesidir [...] Halkların kültürel gelişimi, ister azınlık isterse de çoğunluk grubun olsun, herkesçe kabul edilen uluslararası standartlara göre, halkların kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı çerçevesinde ele alınmalıdır, ki bu en temel insan hakkıdır ve yokluğunda diğer insan hakları gerçekten yaşanamaz. [...] Hükümetler, eğer azınlıkların kendi kaderlerini tayin etme hakkını, tam siyasi bağımsızlık hakkına sahip olma anlamında ele alırlarsa, belki o zaman, var olan devletlerin dağılabileceklerinden korkuyorlar. [...] **Dolayısıyla günümüzde halen, devlet menfaatleri, halkların insan haklarından daha önemlidir.** (vurgu benim).

¹⁷ "Baraj, Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) bir parçası olarak Dicle ve Fırat nehirleri üzerindeki 22 barajdan birisi olarak Türkiye tarafından, Kürt şehri olan Batman şehrinin yakınlarında inşa etmeyi planlıyor. Yapımı tamamlanan Atatürk Barajı, 50.000 kişinin yerlerinden olmasına yol açtı. Ilısu Barajı, elli köyü su altında bırakacak ve büyük çoğunluğu Kürt olan 20.000 kişinin yerlerinden olmasına yol açacak. Bu baraj sayesinde, Türkiye, Suriye ve Irak'a akan suyun akışını kontrol edecektir." (Skutnabb-Kangas 2000:318).

5. Kürtler, Azınlıklara Tanınmış Olması Gereken İnsan Haklarına Sahip Bir Azınlık mıdır?

Türkiye, hâlâ, Türkiye'de başka ulusal yada etnik azınlığın olmadığını, sadece dini azınlıkların olduğunu iddia ediyor. Bu şu demektir: Kürtler, bu yoruma göre, uluslararası kanunların azınlıklara verdiği güvencelere sahip değiller. Acaba Türklerin bunu iddia ettiklerinde, haklı mıdırlar? Acaba gerçekten uluslararası standartları mı uyguluyorlar? Ben bu bölümde Kürtlerin bir azınlık olup olmadıklarını inceleyeceğim. Bu soru ile bir şekilde Kürtlerin kendilerini, kendi kaderlerini kendilerinin tam olarak -eğer istiyorlarsa bağımsızlık dahil- tayin etmeye hakları olan bir ulus olarak görmelerini ve başkaları tarafından görülmelerini dışlamıyor. Biz burda, Türkiye (ya da başka devletler) kabul etsin ya da etmesin, sadece Kürtlerin her halükarda sahip olmaları gereken en asgari hakları ele alacağız.

Uluslararası alanda, halkların hakları¹⁸ konusunda, evrensel olarak kabul gören bir azınlık tanifi bulunmuyor, fakat tanımlamaların büyük çoğunluğu gerçekten de birbirlerine benziyor. "Tanımlamaların büyük çoğunluğu aşağıdaki özellikleri tanımlamalarında kullanıyorlar:

A. Sayıları¹⁹;

B. Hakimiyet, bazı tanımlamalarda kullanıldı ama bazılarında kullanılmadı ('alta ve iktidar olmayan pozisyonlarda', Andrysek 1989:60; temel olmayan pozisyonlarda, Capotorti 1979:96);

C. Etnik veya dini ya da dilsel özellikler, belirtiler yada karakterler, veya kültürel bağlar ve nüfusun diğerlerinde var olanlardan (belirgin olarak) farklı olan bağlılıklar (tanımlamanın çoğunda mevcuttur);

D. Bir istek/arzu, grubun **kültür**, veya **gelenekler**, **din**, veya **dilini koruma**, **muhafaza etme** yada **yaşam biçimlerini ve davranışlarını güçlendir- meyi** isteme, arzu etme özelliklerine bir çok tanımlamada değiniliyor (örneğin, Capotorti 1979:96). **Dil**, tanımlamaların hepsine olmasa da çoğuna dahil edilmiştir (örneğin, Andrysek'in tanımlamasında yoktur 1989: 60).

¹⁸ Bak Capotorti 1979, azınlıkları tarif etmenin zorluğuna dair, ayrıca bak. Andrysek 1989, Packer 1993.

¹⁹ Bu terimler, halkların hakları ile ilgili olarak, azınlıklardan hangi grupların korunacağını tespit etmek için kullanıldığını unutmamak gerekir. Eğer bir grup sayı olarak azınlıkta değil de, çoğunlukta ise, hükmeden durumdaysa, örneğin: statü, sınıf, cins ve buna benzer karakterlerden dolayı bu haklara sahip olabilir. Sosyolojik olarak, örneğin: çoğunluk grubu, azınlıkların sıkça karşılaştıkları ayrımcılığa uğruyorlarsa, azınlıklaştırılmış çoğunluk olarak görülebilir.

E. Vatandaşlık/ulusallık, sözü edilen devletin vatandaşı/milliyeti olma, antlaşma ve sözleşmelerin tanımlamalarında bir zorunluluk olarak görülmüştür, örneğin, tanımlamalara göre, ulusal ve bölgesel azınlıklar, göçmen ve ilticacılardan (bunlar tariflerinden de anlaşılacağı gibi bölgesel ve ulusal değildir) daha fazla haklara sahiptirler. Buna karşın, araştırma amacıyla yapılan akademik tanımlamalarda, çoğu zaman vatandaşlıktan bir kriter olarak bahsedilmiyor'. (Skuttnabb-Kangas 2000:489-490).

Geniş bir tanımlamaya örnek olarak, ben kendi tarifimi sunuyorum (Skuttnabb-Kangas & Phillipson 1994: 107, 2. not). Bu benim, Avrupa Konseyi'nin Kanun Yoluyla Demokrasi tanımına dayanarak yaptığım yeni formülasyona dayanıyor (91)7, madde 2 ²⁰).

'Bir grup, ki sayı olarak devletin diğer nüfusundan daha azdır ve onun üyelerinin etnik, dini ya da dilsel şekillenmeleri, nüfusun diğer üyelerinden farklıdır ve ima yoluyla olsa bile, kendi kültürlerini, geleneklerini, dinlerini ya da dillerini koruma istemi ile yönlendiriliyorlar.

Bu tarifi şartlarına uyan her hangi bir grup, etnik, dini ya da dilsel azınlık olarak kabul edilmelidir. Bir azınlığa mensup olmak, sadece kişinin kendi tercihiyle bağlıdır'.

Ben bu tanımlamaya, vatandaşlık (bir devletin vatandaşı) şartını dahil etmedim, çünkü bana göre, temel insan haklarından faydalanmak için, zoraki olarak dayatılan vatandaşlık, bir şart olarak ileri sürülemez²¹. Ayrıca, Türkiye'deki koşullarını tartıştığımız Kürt grupları, zaten Türkiye vatandaşıdır -bunu, sadece Kürtçeyi öğretecek öğretmenlerin Türkiye vatandaşı olmaları gerekir, diyen 16 şartlı eğitim kararnamesini göz önüne aldığımızda bir anlam kazanıyor.

Göründüğü gibi, Kürtler bütün kriterleri yerine getiriyorlar:

1- Onlar, grup olarak "Türk devletinin diğer nüfusundan sayı olarak daha azlar;

2- Hüküm ve iktidarı ellerinde bulundurmuyorlar.

3- Onlar ' ... diğerlerinden farklı olan bir dilsel karaktere sahiptirler, ve

4- Onlar, örgütleri vasıtasıyla ve başka şekillerde, kendi kültürlerini, geleneklerini... ya da dillerini muhafaza etme arzularını dile getiriyorlar'.

Bu sebeptendir ki Kürtler, **Bölgesel ya da Azınlık Dilleri İçin Avrupa Sözleşmesi ve Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Konvansiyonu'** nun

²⁰ Bu taslak Avrupa Konseyi tarafından kabul edilmedi ve diğer kabul edildiğinde de, Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Konvansiyonu, azınlıkların tanımını yapmıyor.

²¹ Bu yorum, daha sonra Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nun genel değerlendirmesine dayanak oldu.

uygulanması gereken bir ulusal, dilsel azınlıktır. Eğer bir şahıs kendisinin ulusal bir azınlığın mensubu olduğunu iddia ederse, ve devlet de, ülkede öylesi bir ulusal dilsel azınlığın olmadığını iddia ederse, ve devlet ulusal azınlık mensubuna ya da gurubuna antlaşmalarla sağlanan haklarını vermeyi redd ederse, orada çatışma vardır. Azınlığın birçok tanımlamalarında, azınlık hakları yada azınlığın varlığı, bu şekilde devletin ilk önce, böyle bir azınlığın varlığını kabul etmesine bağımlı hale geliyor.

Yukarıda aktarılan tanımlamaya göre (ki bu bölümü Avrupa Konseyi'nin kendisi önermiştir, ve çok sayıda halkların hakları ile ilgili uluslararası dokümanda tekrarlanmıştır), azınlık statüsü, devletin onayına bağı DEĞİL, ama ya 'objektif olarak' ('bu tanımlamanın şartlarını yerine getirerek') ya da subjektif olarak tespit edilebilen ('şahsi tercih olarak') belirlemezdir.

Bu yorum **BM'in İnsan Hakları Komitesi**'inde 1994 yılında onaylandı. Bu yeniden yorumlamalar, **BM'lerin Uluslararası Sivil ve Siyasi Haklar Antlaşması**'nin 27'inci maddesi (1966 kabul edildi, 1976'de yürürlüğe girdi). 6 Nisan 1994 tarihli (BM Dok. CCPR/C/2 I/Rev. I/Add.5,1994) bir **Genel Yorumda** da yer alıyor. 27. madde halen, dilsel hakları, bağlayıcı olarak, en geniş ve kapsamlı biçimde kabul eden temel insan hakları maddesidir:

"Etnik, dini ya da dilsel azınlıkların varolduğu devletlerde, böylesi bir azınlığın mensuplarına, grubun diğer üyeleri ile birlikte, toplum olarak, kendi kültürlerini serbestçe hayata geçirme, kendi dinlerinde ibadet etme, ya da kendi dillerini kullanma haklarından mahrum edilemezler."

Yeniden yorumlanıncaya kadar, madde şöyle algılanıyordu:

- * Göçmenler hariç tutuluyordu (azınlık olarak görülmedikleri için);
- * Devlet tarafından azınlık olarak tanınmayan gruplar (vatandaş olsalar bile) dışında tutuluyordu;
- * Sadece ayrımcılığa karşı kısmi güvenceler verildi (= 'negatif haklar') ama koruma ve geliştirme gibi pozitif haklar, hatta kendi dilini kullanma hakkı bile verilmedi;
- * Devletlere herhangi bir yükümlülük yüklemiyordu.

BM İnsan Hakları Komitesi şimdi maddeyi şöyle görüyor:

- * Maddede özellikle belirtilsin ya da belirtilmesin, bir devletin sınırları içinde yaşayan yada kanunlarına tabi olan tüm azınlık mensuplarını, (örneğin, göçmenler ve mülteciler de dahil) koruyor;
- * Bir azınlığın varlığı, devletlerin onların varlığını kabul edip etmemesine göre değil, ama objektif kriterlere göre belirlenmelidir;
- * Varlığın kabul edilmesi "bir hak";

* Devletlere pozitif sorumluluklar yüklüyor.

Kürtler için, bu şu demektir: Türkiye (ve diğer ülkeler!), Kürtleri en azından, madde 27 tarafından korunan bir azınlık olarak kabul etmek zorundadır. Bununla birlikte, yeniden yorumlama ile, Kürtler dahil, azınlıkların sadece ayrımcılığa karşı korunma gibi negatif haklar değil, pozitif dil haklarının da olması gerekir. Kürtlerin yaşadığı devletlerin, elbette sayıca çok oldukları yerlerde, konumuz gereği özellikle Türkiye'nin, azınlık olarak Kürtlere karşı pozitif hakları verme yükümlülükleri vardır.

6. Kendi kaderini tayin hakkı, "etnik çatışma", ve dilsel insan hakları

Çoğunun hakim dili konuşmaları ve bunun da doğal olarak kabul edilmesi sebebiyle, azınlıkların, temel insan haklarından yararlanmak için verdikleri mücadele nerdeyse imkansız hale geliyor. Eğitimde dilsel insan hakları, özellikle de insanın kendi ana dilini tam ve düzgün olarak sözlü - fizyolojik olarak eğer bu mümkün ise, sağır olmayanlar- ve yazılı olarak öğrenme hakkı, yerli halkların ve azınlıkların en çok istediği hakların başında geliyor. Anadilde eğitim, **kollektif bir hak olarak, varlıklarının ve tamamen farklı bir kollektif topluluk olarak yeniden üreme hakkının hem tanınması hem de resmileşmesi için**, azınlıkların istedikleri en önemli haklardan biridir. Kendi kaderini tayin hakkı ile anadilde eğitim hakkı gibi bu iki önemli talebin önemini, **AGIT Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserinin**, Orta ve Doğu Avrupa'da çatışmaların önlenmesi için yaptığı uygulamada görebiliriz. (ör: van der Stoel 1997:153) Yine çok açıkca bu Afrika ve Asya'da da görülebilir. Örneğin: Etopya'daki ayaklanmacılar, yıllarca, kendi anadillerinde eğitim alabilmeyi, kendilerinin otonomi ve kendi kaderlerini tayin atme taleplerinin merkezine koymuşlardı'(Prag 1995a:7). Veya Latin Amerika'da, Subcommandante Marcos'un yazılarında görebiliriz.

Eğer bir devlet, eğitimde dilsel haklarda dahil, temel insan haklarını azınlıklara ve yerli halklara vermeyi garanti etmezse, bu durum genellikle "etnik çatışmalar" denen duyguların harekete geçmesine neden olabilir. Özellikle de bu durum, dilsel ve etnik sınırların ekonomik ve diğer sınırlarla çakışması halinde veya dilsel ve etnik olarak tanımlanan grupların göreceli olarak politik güç farklarının olması halinde görülebilir. İster kültürel, isterse de bölgesel, ekonomik ya da sosyal otonomi gibi doğal olan halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkının değişik biçimleri karşılanmazsa, bu talepler çoğu durumda tümüyle ayrılma taleplerine dönüşür. Bu nedenle, azınlıklara verilmesi gereken eğitim ve dil ile ilgili temel haklar, genellikle çatışmaların önlenebilmesinin bir parçası olarak görülür. Bütün bu sorunları Subkommandante Markos kendisi ile yapılan bir röportajda harika bir biçimde belirtmiştir. Orada, devletlerin parçalanma korkularına hitap eden Markos, aynı zamanda kollektif haklar, barış ya da 'etnik' çatışma, ve globalleşme arasındaki bağlara da dikkat çekiyor ve şöyle diyor:

Bizim amacımız, Meksika Kongresi'nin, 'kollektif hakların' bir hak olarak yerli halkın kimliğini tanımasını yasal olarak sağlamaktır. Meksika Anayasası yerli Kızılderilileri tanımıyor. Biz, hükümetin, Meksika'da değişik halkların yaşadığını kabul etmesini istiyoruz. Bizim yerli halkımızın kendilerine özgü değişik politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmeleri ve onlar (İlkelerine, toplumlarına, köklerine ve tarihlerine sıkıca bağlıdırlar.

Biz, başkalarını dışlayan bir otonomi talep etmiyoruz. Biz, bağımsızlık çağırısı yapmıyoruz. Biz, Maya ulusunun doğuşunu ilan etmek istemiyoruz, ya da ülkeyi bir sürü küçük yerli ülkeye bölelim demiyoruz. Biz, sadece Meksika toplumunun önemli kesimini oluşturan ve kendilerine özgü örgütlenmeleri olan bu halkın, yasal olarak tanınmasını ve haklarının ve- rilmesini istiyoruz.

Amacımız barıştır. Karşılıklı diyaloga dayalı ve göstermelik olmayan bir barış. Chiapas'ın yeniden inşasını temel alacak ve EZNL'nin normal siyasi hayata girmesini mümkün kılacak bir dialog. Barış ancak yerli halkın otonomi hakkının kabul edilmesiyle mümkündür. Bu tanınma, EZNL'nin illegal çalışmalarının sona erdirmesi, silahlı mücadeleyi bırakması, düzenli politikaya açık olarak katılması ve globalleşmenin tehlikelerine karşı mücadele etmesi için önemli bir ön şarttır (Ramonef'ten 2001:1).

Marcos, anadilde eğitim talebinin, yerel kendi kaderini tayin etme hakkı'nın yanı sıra Şubat/Mart 2001 tarihinde, Chiapas'tan Meksiko City'e yapılan Zapatista yürüyüşünü motive eden en önemli etkenlerden birisi olduğunu da vurguladı. (Jens Lohmann'm raporu, *Information* Mart 2001).

Bu sözler, birçok Kürt meslektaşım tarafından da söylenmiş olabilirdi. Diğerleri ile beraber yaşadıkları bölgede, nasıl daha iyi bir yaşam idame edebileceklerini gördükleri bir diyalog sürecinde, eşit bir taraf olarak görülmek istiyorlar. Bu, onların, hem dilsel ve eğitimsel insan hakları da dahil, temel insan haklarına sahip olmalarını ve hem de kollektif olarak, kendi tercihlerine göre bir azınlık ya da ulus olarak kendilerini yeniden geliştirme hakları olmasını öngörüyor.

Konuyu toparlarken, barış araştırmacısı John Galtung'ın (1996) yaptığı negatif ve pozitif barış değerlendirmesi ile bir paralellik kurabiliriz. (ki negatif barış sadece savaşın olmaması iken, pozitif barış, herkesin refaha kavuşmasını beraberinde getirir). Ve sonuca negatif savunma demokrasisi. (Bu, başlangıç olarak, hakim grupların yolu açması için zorlayabilir ve eğitimde dilsel insan haklarının eksikliğini - demokrasi eksikliğinin bir işareti olarak kabul edilebilir-) ve pozitif, aktif, desteklenen demokrasi (ki çoğumuz bunu dile getiriyoruz) diyebiliriz. Azınlıkların eğitimde anadillerini kullanabilmeleri de dahil, kendi dilsel insan haklarını savunabilmeleri ve geliştirebilmeleri için bazı şartların oluşması zorunludur. Bu azınlıkların, kendilerini bir azınlık olarak korumaları ve geliştirebilmeleri için en önde gelen şartlardan biridir. Bu, azınlıkların bu iki tür demokrasiden hangisine ihtiyaçları olduğunu, sopa, havuç analizi olarak nitelenen analize göre bulabiliriz:

Figür 1. Negatif ve Pozitif Demokrasi İçin Şartlar: Bir Azınlığın Neye İhtiyacı vardır?

Kürtlerin bugün Türkiye'de hiçbir güvenceleri yoktur. Yaşadıkları bölgeler, Türkiye'nin diğer bölgelerine göre çok fakirdir (bu, Kürdistan'ın doğal ve diğer zenginliklere sahip olmamasından değil, Türk devletin uyguladığı politikaların bir sonucudur); Ve Kürtlerin çoğu bilinçli olarak yapılan baskıcı dil eğitimi nedeniyle bilgiden yoksun bırakılıyor.

Sopalar	Havuçlar	Fikirler
	Negatif Demokrasi savunmada	
Dışarıdan gelecek fiziki sakırdan korkmasını sağlayacak yeterli siyasi güç	Dışardaki havuçlara bağgmlğ olmayacak kadar yeterli materyal olanak	Dışardan gelen fikirleri analiz edebilecek ve değerlendirebilecek bilgi
GÜVENLİK	(MATERYAL) OLANAK	BİLGİ
	Partların eşitlenmesine yol açar	

Türkiye bu reform paketi ile Kürtlere negatif haklar bile vermiyor. Negatif bir demokrasinin oluşması için ayrımcılığa karşı olmak yada negatif haklara sahip olması da yeterli değildir. Negatif demokrasi olmadan, azınlıklar ve egemen çoğunluk gruplarının istekleri bile konuşmaya başlanamaz.

Pozitif demokrasi olmadan, onların istekleri **dinlenmeyecektir**.

Pozitif Demokrasi- DAHA AKTİF		
Gerekirse (ve istendiğinde) sopayı kullanabilecek siyasi güç	Eşit olarak pazarlık yapabilecek kadar yeterli materyal olanak	Diğerlerini iknaya yetecek kadar kendine ait yenilikler yaratacak fikirler; tüm toplumu ilgilendiren kararların alındığı görüşmelerin hepsine
SİYASİ GÜÇ	EKONOMİK GÜÇ	DİLSEL VE KÜLTÜREL (KİMLİK DAHİL) sermaye; sembolik güç
Şartların efit olmasına yol açar		

Avrupa Birliğı'nin sorunu çözme veya çatışmayı durdurmadaki rolü nedir? Avrupa Birliğı, NATO'nun Türkiye'deki üslerinde gezinen, Irak ve Rus petrolerini kontrol eden ve Kürdistan'ın su ve diğer kaynaklarını kontrol eden

Amerikan köpeğinin sallanan kuyruğu mudur? AB, 100 milyon Euro ile Türkiye'de, özellikle de "Güney ve Güneydoğu da" 12 şehirdeki Türk temel eğitim reformunu destekliyor (Turkish Daily News, 10 Ekim 2002). Onlar, Türkiye'deki AB ve demokrasi yanlısı güçleri mi yoksa Türkiye Kürdistanı'nda uluslararası standartlara (Haag Dokumentleri ve Tavsiyeleri, bak yukarda) ters düşen, tek taraflı, tek dilli, milliyetçi bir eğitimi mi destekliyor? Ben pek umutlu olmamakla birlikte, Avrupa Birliği'nde karar alanların, en azından durum hakkında biraz bilgilerinin olmasını diliyorum, ama -şimdiki Danimarka Başbakanı'nın 2001 yılından beri yaptığı basın açıklamalarına göre değerlendirilirse- durum hiç de öyle değil.

Kısaltmalar:

ECHR: **European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms**
Framework Convention: (Council of Europe's) **Framework Convention for the Protection of National Minorities**

ICCPR: **UN International Covenant on Civil and Political Rights**

ICESCR: **UN International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights**

OSCE: **Organisation for Security and Co-operation in Europe**

UN Universal Declaration: **United Nations Universal Declaration of Human Rights**

UN Charter: **United Nations Charter of Human Rights**

UN (Minorities) Declaration: **UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities.**

ANA DİL

Eyyup Eser Karayel

*"Sözgelimi, bulunduğu topluluğun dilini kullanamayan bir okul, o topluluğun bir parçası haline gelemmez."*¹

"Bir dilin yaşayabilmesinin temel koşulu eğitim dili olmasıdır. Ana dil başka eğitim dili başkaysa kendi toplumuna, kültürüne, değerlerine yabancı, geçmişle ilişki kuramayan bireyler yetiştirilmesi beklenen bir sonuçtur."²

Giriş

Anadilde eğitim konusu günü müz toplumsal süreçlerinin en önemlilerinden biridir. Türkiye'de ve Kürdistan'da Anadilde Eğitim ve İletişim konusu birçok yerde ve çevrelerde sıkça tartışılmasına ve konuşulmasına

rağmen ciddi bir akademik araştırmanın konusu olamamıştır. Bu sorun, aslında biraz da siyasi duruşları da içine alan bir konu olması bakımından akademiden çok siyasi çevrelerin üzerinde durduğu bir sorun olarak kalmıştır. Sorunun asıl alanına indirgenebilmesi ve rahatlıkla tartışabilmesi de anılan tarzda yani akademik kaygılarla incelenmesi ile sağlanabilecektir. Aslında sorun temelde insani bir sorundur fakat ele alınış biçimi ise siyasi kaygılara dayalı olarak şekillenmiştir. Bu olumsuzlukların bertaraf edilmesi ve konu ile ilgili kamuoyunun doğru bir biçimde bilgilendirilmesi için bu tür çalışmaların ne kadar yaşamsal öneme sahip olduğu açıktır. Konu özü ve önemi itibarıyla politik bir nitelik taşısa da diğer yandan akademik boyutu da çok büyük hatta daha önceliklidir.

Buradaki temel sıkıntının kaynağında akademinin doğasına aykırı bir korku yatmaktadır: Gerçeklerden kork-

¹ H. Lailaba, Afrika Ruh Bilimi Kurumu Genel Sekreteri, *Eğitim Açığı*, UNESCO

² Harun Demirkaya, *Yabancı Dilde Eğitim Üzerine*

mak ve onu görmezlikten gelerek kurtulunabileceğini sanmak! Gerçekten de Türkiye'de ve Kürdistan'da eğitimin insanların ana dilinde verilmemesi sadece yanlış bir uygulama olmaktan öte neredeyse 100 yıldır uygulanan bir "Toplumsal-Ulusal Yok Ediş-Asimilasyon Politikası"nın bir parçası hem de çok önemli bir parçasıdır!

Bugün Türkiye egemenliği altında yaşayan Kürt Milleti'nin nüfusu 20 milyonun üstündedir ve bu millet hiçbir hakkına sahip değildir. Özgürlükler ve Demokrasi Çağı olarak adlandırılan ya da böyle olması umut edilen günümüzde bu durum tüm insanlık için büyük bir trajedidir.

"Düşünce ve dil incelemesi, psikolojide işlevler arası bağıntıların açık biçimde kavranmasının özel bir önem taşıdığı alanlar arasındadır."³

Bireyler düşüncelerini üretim ve paylaşım noktalarında araç-vasıta olarak dili kullanırlar. Dil düşüncenin üretim ve sunuş mekanıdır. İnsan-oğlunun en önemli özelliği olarak adlandırılan düşünce, dil olmadan üretilmesi-yaratılması ve aktarılması imkansız hale gelecek olan yaşamsal (insani anlamda) bir malzeme okuduğuna göre dile verilen herhangi bir zarar ya da önüne çıkartılan bir engel tek kelimeyle "insanlık suçu"dur. toplumun, ulusun bireyleri arasında "Dil terimiyle, herhangi bir anlaşma sağlayan dizge anlatılır... Toplum halinde yaşayan insan, dil denen kurumu ortaya koymuştur. İnsanın, dünya-daki yerini ve değerini belirleyen, yaşamını sürdürebilmesine olanak

sağlayan dildir. O, bireyleri, bir topluluğu, topluma dönüştürür. Geçmişle gelecek arasındaki zincirin halkasıdır. Toplumsal kültürün, etnik topluluğun aynasıdır. Bütün sanatların hammadde-si ve ürünü de dildir."⁴

Genel olarak Anadil konusu içerik itibari ile dilbilimsel, pedagojik, tarihsel, etnolojik, sosyolojik, antro-polojik ve psikolojik öğeleri barındırmaktadır. Çünkü dil her toplumun sahip olduğu kültürün somut olarak temsil edildiği biricik alandır. Bu alanı sınırlamadan veya yargılamadan doğru bir biçimde okumak her şeyden önce var olan kültüre karşı bir insanlık görevidir. Bu sebeple yapılacak tartışma ya da çalışmaların ya bu alanların tümünü kapsamaması ya da bu alanlardan biri noktasında akademik yeterliliğe sahip olması önem taşımaktadır.

"Egemen toplumsal sınıf(lar)ın ve devletin çıkarlarına uygun olan egemen bilgi ve değerler, aslında ötekilere (ezilen ve sömürülen toplumsal sınıflar, milletler, cinsiyet, dinler, etnik topluluklar, vb.) göre ve karşı tanımlanmaktadır. Bu açıdan ders kitaplarımızda hiç değinilmeyen ya da çok az yer verilen ötekiler (işçi sınıfı, kadınlar, çingeneler, aleviler, sakatlar, Çerkezler, Kürtler, Rumlar, Yunanlılar, Ermeniler, Museviler, çevreciler, savaş karşıtları, underground gruplar, vb.) ne asli kimliğin bir parçası olarak görül-mekte ne de ulus-devletin geleceği içinde yerleştirilmektedir. Tüm ötekiler, çok kültürlü (multicultural) bir coğrafya ve toplumsal yaşam içinde görülmemelerinin yanı sıra her an

³ L.S.Vygotsky, 1998, *Düşünce ve Dil, Kuram*

⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*

nasıl dışlanacaklarına ilişkin politikalarla karşılaşmaktadırlar."⁵

Eğitimin bir süreç, bireyde isten-
dik davranışlar meydana getirme
sürecidir. Lakin dünyanın birçok
yerinde ve özellikle de tek ulus-tek
sınıf egemenliğine dayanan ülkelerde
bu süreç istendik tipte (resmi ideolo-
ji) bireyler yetiştirilmesi amacıyla
uygulanmıştır.

Özellikle resmi ideolojinin doğru-
luk ve gerçekliğe uzaklaştığı ölçüde
eğitim süreci dayanılmaz bir işkence
haline gelmekte, bu çocukluktan
itibaren eğitime ve okula karşı bir
düşmanlık oluşturmakta ve toplumda
da bireyin toplumsallaşma sürecini
tabiri yerinde ise imkansız kılarak
yok etmektedir.

Anadil konusu, bilim insanları ve
konunun içeriğinden dolayı da özel-
likle psikologların üzerinde önemle
durması gereken bir olgudur. Anlamı
açıklığa kavuşturulmadığı ve işleyişi
doğru (eğitim bakımından) bir zem-
ine oturtulmadığı sürece bireyde ve
toplumda çok ağır tahribatlar yarata-
cağı inkar edilemeyecek bir durum-
dur bu.

Kavramlar

Konumuzla ilgili kavramları açıkla-
yarak başlamak içeriği daha anlaşılır
kılacaktır.

Toplum: Toplum, bireylerin
toplamından oluşan ama aynı zamanda
bu toplamdan da fazla olan bir olgudur.
Toplumu daha doğru bir biçimde

tanımlayabilmek için onun temel
özelliklerini ve işlevlerini de anmak
gerekir. Bu anlamda toplum, ortak bir
amaç doğrultusunda bir araya gelen
ve ortak bir coğrafyayı paylaşan,
ortak dil, din, kültür birliğine ve
hissedişe-duyuşa sahip olan
bireylere sosyalleşme imkânı
sağlayan ve duygusal tatmin veren bir
olgu, bireylerin toplamıdır. Toplumu
topluluktan ayıran en önemli konu
ise, ilişki biçimi ve düzeyidir.
Topluluk daha çok belli bir amaç için
bir arada olan ve aralarında kan bağı-
na dayalı ilişkilerin olduğu insanların
toplamıdır.

"Toplumu toplum yapan etken
olarak anadil, üyesi olduğumuz
toplumla ilişkilerimizi sağlar. Sadece
anadilimizle bir toplumun parçası
olabiliriz."⁶

Anadil: Dil, yani *lingue*, kendine
özümlü yapısı olan ve nesnelere
kendine özümlü anlamlar yükleyen
işlevsel bir yapıdır. Yapısalcılık
açısından dil, insanoğlunun sahip
olduğu en somut yapısal durumdur.
Bu yapının kendi içindeki anlamlılığı
ise nedensel değil tamamen rast-
lantıdır. Özelde ise Anadil, konuşan
her bireyin, aile ve çevresi ile ilişkisi
sırasında öğrendiği, temelde etnik
kimliğine bağlı olan ve genetik
yatkınlık taşıdığı konuşma aracı veya
dildir.

"Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz
kadar çok yönlü, değişik açılardan-
bakınca başka başka nitelikleri
beliren,

⁵ Kemal Inal, 1996, *Eğitimde İdeolojik Boyut*, Doruk y.

⁶ Faik Bulut, 2002, *Kürt Dilinin Tarihçesi*, Berfin y.

kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz bir varlıktır."⁷

"Çocuklukta kavrayış ve iletişim işaretlere olduğu kadar, anlamaya yani genellemeye (nesneyi belirten sözcük-kavram) dayanır."⁸

"Kişi, anadilindeki sözcüğe tamamen farklı bir tarzda duyarlıdır; daha doğrusu, kişi anadilindeki sözcüğe normalde, dilbilim düşüncesinde ve eski çağlarda yaşayanların felsefinsel düşüncesinde yaratılmış kategorilerle tıka basa dolu sözcüğe olduğu gibi duyarlı değildir. Anadilin sözcüğü, kişinin 'eşi dostu'dur; bu sözcüğü günlük giysilerimizi ya da her gün yaşayıp soluduğumuz havayı hissettiğimiz gibi hissederiz."⁹

"Her nesnenin farklı dillerdeki karşılığı olsa bile, bunlar eşanlamlı değildir. Çünkü her dilin kendine özgü bir anlama ve düşünme yolu vardır."¹⁰

"Anlatım yolu, evrene bakış biçimi olarak anadil; çevremize, bu konuşma aracıyla bakmamızı sağlar. Anadilimi- zin anlama ve anlatma yolundan giderek evreni adlandırıp kavramlaştırabiliriz. Böylece anadilimiz, bize ayrı bir evrene bakış, evreni anlatış biçimi verir."¹¹

Insan ister birden çok dilin konuşulduğu bir çevrede ya da ülkede büyüsün, ister ana-babası değişik uluslardan gelmiş olsun, bu dillerden

biri anadilidir; insanı çepeçevre sarar ve bilinçaltına iner."¹²

"Çocuğun aileden, çevreden, soydan ve ulusundan belirli, bilinçli bir öğrenim evresi olmaksızın edindiği dildir."¹³

Eğitim: Bir bireyin belli bir etkinlik alanında ve bu alanda etik, kültürel, davranışsal, entelektüel, teknik... vb. daha önce oluşturulmuş bilgilerle yetiştirilmesi, donatılması sürecidir. Eğitim temelde bir süreçtir. Bireyde istendik davranış meydana getirme sürecidir.

"Eğitim, toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Süreçler bütünüdür. Birey doğumundan ölümüne kadar bu sürecin içindedir. Okulda, ailede, çevrede, iş yerinde olumlu ya da olumsuz davranışları toplumsal yapı içerisinde geliştirir. Bireyin kişilik yapısını oluşturan bu davranışları gerçekleştirmek için başvuracağı en etkili silahı anadili, bağlı olarak aldığı eğitimidir."¹⁴

İletişim: Kavram, işteşlik kipinde olup, karşılıklı yapılan bir fiili dile getirir. Herhangi bir canlının hayatında, doğa ve kendi benzerleri ile çeşitli yöntemler kullanılarak, bilginin, semboller, işaretler, davranışlar, mimikler vb. şekilde bir yerden bir başkasına aktarılmasıdır.

Psikoloji: Bir ya da daha çok kişinin, belli bir etkinlik-yaşam alanında söz konusu olan düşünsel ve ruhsal süreçlerinin toplamıdır.

⁷ Doğan Aksan, age.

⁸ Faik Bulut, age.

⁹ V.N. Voloşnikov, *Marksizm ve Dil Felsefesi*

¹⁰ Humboldt, Akt. Aksan, age

¹¹ Faik Bulut, age.

¹² Doğan Aksan, age.

¹³ Adar Mamoste, *Eğitimde Anadil ve Dil Sorunu*, 2004

¹⁴ Adar Mamoste, age.

Anadilin Önemi

Piaget'e göre, çocuğun bilişsel gelişmesi (çevresini, doğayı tanınması) ile dilsel gelişmesi, dil yetisini kullanarak kavramlarla sözcükler ve dil arasındaki bağlantıyı kurarak konuşmayı öğrenmesi, koşut olarak gelişen süreçlerdir. Ana dilinin ayrıcalığı kavramı bunun doğal bir sonucudur.

Bir topluluğu millet-ulus yapan temel faktörlerin başında dil gelir: Kendine Ait Bir Dil. Kendine ait bir dile sahip olmayan topluluklar zaman içinde ya yok olacaklardır ya da asimile. Tarihteki bütün örnekler bu sürecin sonucunda aynı şeye işaret ediyor: Yokluk!

"Bir ülkede gelecekte hangi dilin yaşayacağı, o ülkede siyasal bakımdan hangi ulusun egemen olduğuna göre değil, okullarda hangi dille eğitim yapıldığına göre belirir. Bunun güzel bir örneği geçmişte Galya/Fransa'da yaşanmıştır. Kelt kökenli Galyalıların dili Galce bugün ölü bir dildir. Çünkü İ.Ö 50'de Romalıların Galya'ya girmelerinden sonra, yenilen halkın seçkinleri çocuklarını Romalıların okullarına, Latinceyle eğitim görmeye yollamışlardır. Sonra 486-534'te Galya'yı ele geçiren Franklar da, Latince eğitim yapılan bu Roma okullarına dokunmamışlar; bu kez yenilenlerin dili Frankça da, 600 yıl önceki Galce gibi ölmüştür.

Demek ki yabancı dille eğitim karşısında, uzun dönemde ne yenilen, ne de yenilen halkın dili yok olmaktan kurtulamamıştır. Bu aşamada, halkın, çocuklarının, Roma okullarında yabancı dille eğitim yöntemiyle

öğrenebildiği çok bozuk Latincenin 842-1000 yıllarından başlayarak oluşturduğu "bayağı halk dilinin" 1789 Devrimi'nde okullarda eğitim dili olarak kullanılmaya başlamasıyla da bugünkü uygarlık dili Fransızca ortaya çıkmıştır. Galce ve Frankça da günümüze yalnızca birkaç yüz sözcük kalmıştır. Gelecekte yaşayan dil, gerçekten, hep eğitimin yapıldığı dil olmuştur. Okullarda eğitim dili olarak kullanılmayan dillerin hepsi ölmüş, gündelik yaşamda bir süre konuşulsa da, değişik çağlarda Galce, Frankça, Latince sonuç olarak yeryüzünden silinmiştir.

İrlanda, Galler ve Iskoçya'da Galce'nin (Irish, Welsh, Gaelic) yok oluşu ise, bu kez başka bir yabancı dille (İngilizceyle) eğitim yönteminin uygulanmasıyla gerçekleşmiştir.

Çünkü uluslaşma da, aydınlanma da, yeniden doğuş da bütün uluslar için, çağlar boyunca hep anadille eğitim aracılığıyla gerçekleşmiş, bunun tersi, hiçbir zaman hiçbir ülkede görülmemiştir."¹⁵

Günümüzün en korkunç, trajik ve gülünç anlayışlarından biri de artık sınırların kalktığı, milli-ulusal değerlerin anlamını yitirdiği ve ulusal bir meseleden yada haktan bahsetmenin gericilik diğer adıyla "ilkel milliyetçilik" olduğu anlayışıdır. Bunu iddia edenler esasında yeryüzünün kendine en çok yabancılaşmış kişileridir. Çünkü her şeyden önce insan, belli bir kimliğe sahip olmanın,

¹⁵ Prof. Dr. Aydın Köksal, *Yabancı Dili İyi Öğretebilmek, Orta Ve Yükseköğretimi Nitelikli Kılmak İçin Yabancı Dille Eğitimden Caymak Zorundayız !*

belli bir yerde yaşamanın, belli bir aileye sahip olmanın ve belli bir topluluğa ait olmanın içsel gerçekliğiyle yüz yüzedir.

"Anadil, başlangıçta anne ve yakın aile çevresinden, daha sonra ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir. Adından da anlaşılacağı gibi, bu dilin anne ile ilgisi, küçümsenemeyecek niteliktedir. Normal durumda çocuk, herkesten önce, annesinin ses dizgesini, annesinin konuştuğu dilin ya da lehçe- nin çeşitli ses özelliklerini kazanır."¹⁶

"Anlatım yolu, evrene bakış biçimi olarak anadil; çevremize, bu konuşma aracıyla bakmamızı sağlar. Anadilimizin anlama ve anlatma yolundan giderek evreni adlandırıp kavramlaştırabiliriz. Böylece anadilimiz, bize ayrı bir evrene bakış, evreni anlatış biçimi verir."¹⁷

Eğitim'de Ana Dilin Önemi

Dil ve eğitim uzmanları, anadilde öğrenmenin yararlarını şöyle sıralar:

- 1-İnsan yabancı dil yerine, kendi diliyle daha rahat düşünür.
- 2-Anadilini iyi bilen, ikinci bir yabancı dili daha kolay ve iyi öğrenir.
- 3-Çocuk, eğitimin içeriğini, çok iyi bildiği anadiliyle daha kolay kavrar.
- 4-Anadilini bilen çocuk, kendisini güvenli hisseder; benliği üzerindeki tasarımları gelişir, kişiliği zedelenmez.
- 5-Dil-Kültür arasındaki güçlü bağ çerçevesinde, anadilini bilen çocuk,

çevresi ve yakınlarıyla iyi ilişkiler geliştirir. Toplumsal bir varlık olarak, kişiliği güçlenir.

Öğrenim Süreci:

Anadil= 6 Yıl

Yabancı Dil= 55 Yıl

Bireyi yaşam içinde en çok sarsan durum travmadır. Travma yaşayan birey yaşamı boyunca az ya da çok, farkında ya da değil bu travmanın etkilerini üzerinde taşır. Yaşanan her travma bireyde iyileşse bile silinmeyecek izleri olan yaralar açar. Diğer yandan da bilinçaltına iner ve neredene zaman nasıl ortaya çıkacağı çok büyük ihtimalle kestirilemeyeceğinden sürekli bir potansiyel olarak taşınır.

"Yapılan araştırmalara göre 2 yaşında bir çocuk ortalama 227 sözcükle konuşabiliyor. 4 yaşında 1540, 6 yaşında 2500 sözcüğe ulaşıyor. Bunlar, çocuğun kullandığı etken sözcüklerdir. Bunun beş altı katı kadar da anlamını bildiği; fakat kullanamadığı edilgen sözcükler belleğinde olmalıdır. Bu birikim yoğunlaştıkça beynin sağ ve sol yarımküreleri arasındaki iletişim artıyor, beyin hareketlenerek bütünsel bir işlev görmeye başlıyor. Başka bir deyimle çocuk büyüyüp tam insana dönüşüyor ve zihinsel olgunluğa erişiyor. Kürt dili'ni öğrenerek okula başlayan çocukların dilini tümüyle yok sayıp Türk dili ile eğitime başlatığımızdan, çocuk şoka giriyor, süreç tamamlanamıyor."¹⁸

Özellikle yakın dönemler, insan-oğlunun en ağır toplumsal sorunlarının başında gelen "yabancılaşma"

¹⁶ Doğan Aksan, age.

¹⁷ Faik Bulut, age.

¹⁸ Faik Bulut, age.

olgusunun kendini yaşamın her alanında hissettirdiği ve neredeyse kaçınılmaz bir şekilde herkeste karşılaşılmaya doğru giden bir sürece işaret etmektedir. Yabancılaşma sonucunda, sadece bireyle toplum arasındaki bağlar zayıflamakla ya da çoğu zaman kopmakla kalmaz, bireyde oluşan kimliksizleşme, değersizleşme, yozlaşma, dejenerasyon gibi ağır süreçlerle bir tükeniş öyküsüne dönüşür.

"Çocukların anadili ve kültürlerini bilmemesi yaşadığı toplumuyla yabancılaşmayı, kültürel yozlaşmayı beraberinde getirir. Giderek çocukların sağlıklı kişilik geliştirmelerini engeller. Bütün bunları engellemek çocukların temel hakkı olan eğitim hakkını kullanarak ana dilin öğretim kurumlarında öğretilmesiyle mümkündür. Bir insanın ana diliyle eğitim görmesi ve bütün gereksinimlerini karşılaması en doğal hakkıdır."¹⁹

Yabancı dilde okuma ve anlama hızı, ana dile göre çok daha yavaştır. Yabancı dille eğitim görmekte olan öğrencilerde bu hız, ana diline göre 3-5, giderek 6-8 kat daha yavaş olabilmektedir. Bir öğrenci için bu yavaşlık, onun bütün öğrenme isteğini ortadan kaldıran bir işkenceye dönüşebilmektedir.

Bütün bilimsel veriler yabancı dille verilen eğitimin sonucunun başarısızlık olduğunu ortaya koymaktadır. Yabancı dille verilen eğitimin başarılı olabilmesi daha doğru bir söyleyişle ana dile 6 yılda ulaşılan noktaya ulaşması 55 yıl gibi çok büyük bir zamanı yani bireyin neredeyse tüm ömrünü gerektirmektedir.

¹⁹ Adar Mamoste, age.

Buna rağmen Kürdistan bölgesinde ve Türk şehirlerinde Kürt Çocukların Türkçe Eğitime mecbur bırakılması bu insanların asimile edilmesinden öte daha farklı bir şey düşündürmekte insana. Bu noktaya ilgili bölümde tekrar döneceğiz.

Şimdi bir fikir jimnastiği yapalım; Kürt öğretmenin Kürt öğrencilere, Türkçe konuşarak örneğin matematik öğretmeye çalışması, sınıfı, gerçeküstü saçma bir kara güldürünün oynandığı bir tiyatroya dönüştürmektedir. Bu durumda, öğretmenin dersi anlatmadaki performansı da, öğrencinin anlamadaki başarımı da her birinin yeteneklerinin ancak bir bölümüyle gerçekleşebilir. Bu performansın %70'şer olması durumunda öğretimde toplam başarıım yarıya, %50'şer olduğundaysa dörtte bire düşmektedir ($0,5 \times 0,5 = 0,25$). Bu yüzden birçok okulda, Türkçe başlayan ders, yasak savar gibi bir süre yabancı dilde anlatıldıktan sonra, bir soru yüzünden ya da başka bir nedenle iletişim Kürtçeye kayar kaymaz, bütün öğrencilerin "uyandıkları" gözlenmekte; ders, ancak o zaman başlamış olmaktadır.

Mehmet Doğan'ın Türkiye'de yabancı dille eğitim verilmesine dönük olarak yaptığı değerlendirme dikkate değer niteliktedir: "Toplumu- muzdaki genel kanı şudur: "Bir yabancı dili öğrenmek için o yabancı dilde eğitim yapan, yani eğitim dili yabancı dil olan okulda okumalıdır." Belki de yalın yaklaşımla neden-niçin ilişkisine girmeden bu sonuç doğru görülebilir. Ancak bu sonuç doğru da olsa kanı ve görüş yanlıştır. Görüşümüze göre öğrencilerimize ve gençlerimize yabancı dil öğretmeliyiz. Ancak bütün eğitim-öğretim

kurumlarımızda eğitim-öğretim dili kesinlikle kendi resmi dilimiz, ana dilimiz Türkçe olmalıdır. Tersî durumunda dilimiz çağa ayak uyduramaz, gelişmelerin dışında kalır, teknolojik ve bilimsel terimler halkımızca kavranamaz. Birey duygu, düşünce ve hayallerini en kolay ancak kendi ana diliyle ifade edebilir. Atasözleri, özdeyişler, sevgi ve üzüntüler en iyi ancak ilk ifade edildikleri dillerde anlaşılır. Yabancı terim ve kavramların Türkçesini öğrenmeyen, bunları günlük yaşamında kullanmayan ve anlam bağıntısı kuramayan gençlerimiz ezberciliğe yönelir. Ne kadar zeki olursa olsunlar o konuya düşünceyle katkıda bulunamazlar. Bilim üretmeleri de çok zor olur."²⁰

Yabancı dilde eğitim dünyanın neredeyse hepsinde reddiye çıkarılmış ve asla bu gibi bir rezalet yaşanmamaktadır. Yeryüzünün her yerinde insanlar kendi dilleriyle aldıkları eğitim sonucunda iyi yerlere gelme şansını edinebilirken Kürdlerin yaşadığı devletler (özellikle Türkiye) bu konuda çok katı bir tutum içerisinde, kendi vatandaşı-kendinden biri olduğunu iddia ettiği Kürtlere büyük bir mezalimi uygulamaktadır.

"Avrupa Birliği'nde 20-24 yaş arası gençlerin % 83'ü en az bir yabancı dile egemen, bu daha yaşlılarda % 50 dolayında. Belçika, Hollanda, İsviçre gibi ülkelerde oran çok daha yüksek. Buna karşın Avrupa'da bütün ilk ve orta öğretim ile üniversite eğitimi kendi ana dillerinde yapılıyor. Başka bir örnek,nüfusu yalnızca 10 milyon olan

Macaristan'da bütün okullar Macarca, tek bir üniversite 1991 sonrası İngilizce açıldı ancak öğrencileri yabancı. Macarca, ülke dışında hiçbir ülkede kullanılmamasına karşın her konuda çok sayıda Macarca kitap basılıyor ve her Macar da bir yabancı dil biliyor."²¹

"Yazarlardan birinin ilginç bir tespiti vardır. İnsanların kız kardeşlerine nasıl davrandıkları, evlenecekleri bayanlara nasıl davranacakları konusunda fikir verebilir. Bunun gibi insanın ana diliyle olan ilişkisi, öğrenmekte olduğu yada öğrenmeyi planladığı dille kuracağı ilişki konusunda fikir verebilir. Sözelimi ana dilinde gazete okumayı sevmeyen biri muhtemelen İngilizce gazete de okumayacaktır. Öğrencinin bunu aşma-ya çalıştığını, yani ana dilinde yapmadıklarını yabancı bir dilde yapmaya çalıştığını düşünelim. Bu da zor olacaktır. Kişi artık bir çocuk değildir. Her şeye yeniden başlamak gerçekten zordur. Dolayısıyla artık bazı becerileri ana dilde geliştirmek ve yabancı dile transfer etmek zorundadır. Sözelimi kitap okuma alışkanlığını ana dilde geliştirip yabancı dile transfer edebilir. Açıkçası ana dilinizde ne kadar iyiyseniz yabancı dilde de o oranda iyi olabilirsiniz. İnsanın yabancı dilini ana dilinden daha çok geliştirmesi beklenemez."

Küçüklüğümüzden başlayarak kazandığımız, kendi ulusumuza özgü dizge, başka dillerle karşılaştığımızda birtakım güçlükler doğurur; yabancı dili kendi dilimiz ölçüsünde öğrenmemizi güç, hatta olanaksız duruma getirir.

²⁰ Prof. Dr. Mehmet DOĞAN, *Yabancı Dil Öğrenimi Ve Yabancı Dilde Eğitim*

²¹ Prof. Dr. Mehmet DOĞAN, age.

Ana Dilde Eğitim Alan ve İletişim Kuran Bireyler, Kendilerini ve Duygu-Düşüncelerini Daha Rahat ve Doğru İfade Ederler

İnsan doğası gereği en büyük yakınlığı kendi türüne duymaktadır. Bunu da coğrafi, kültürel, dilsel, dinsel, düşünsel, siyasal, ulusal... vb. kriterlere göre çeşitlendirmektedir. İnsan sevgisi yeryüzünün her yerinde ortak iken tercihler farklılaşmaktadır. Her birey kendini belli bazı kriterlere göre bir veya birkaç gruba daha yakın görmektedir. Bu farklılıkların bazıları insan doğası gereği var iken bazıları da yaşam süreci içerisinde üretilen tercihler-eğilimlerdir. Sözelimi futbol maçı izlemeye giden bir insan doğal olarak tarafını tuttuğu takımın taraftarlarına kendini yakın hissederken, rakip takımın taraftarlarına uzaklık duyacaktır. Başka bir örnekle bir Müslüman dinsel yakınlığı bir Yahudi ya da Hristiyan'a karşı değil yine bir Müslüman'a duyacaktır.

"Birey duygu, düşünce ve hayallerini en kolay ancak kendi ana diliyle ifade edebilir. Atasözleri, özdeyişler, sevgi ve üzüntüler en iyi ancak ilk ifade edildikleri dillerde anlaşılır."²²

Bu durumu konumuz bakımından örneklemek ön açıcı olacaktır. Ülkesinin dışına giden bir insan bulunduğu yerin dilini bilse dahi kendi dilini konuşan birini arar daima ve bulduğunda da daha önce o insanı tanımasa dahi spontane bir sempati gelişir. Bu doğalında yaşanan bir sü-

reçtir. Yine aynı şekilde herhangi birisi aşık olduğu insana karşı duygularını kendi dilinde ifade ettiği zaman daha büyük bir heyecan ve rahatlık hissedecektir. Ya da doktora giden ve herhangi bir rahatsızlığı olan birey derdini kendi dilinde anlatma şansına sahip olduğu ölçüde kendini ifade edebilme ve iyileşme şansına sahip olacaktır.

Bir Milletin-Ulusun Yok Oluşu: Yabancı Dilde Eğitim

Konuya bir Türk uzmanın görüşleriyle başlayalım:

"Dünyanın hiçbir yerinde yabancı dilde eğitim yoktur. İki nedenle yoktur. Birincisi, böyle bir uygulama o ulusun kendi kökünü kazıması, kendini tarihten silmesi demektir. İkincisiyse bilim olarak da felsefe olarak da başka dilde verilen eğitimle aslında hiçbir şey öğrenilemez. Yalnızca kalıplar ve kurallar yabancı dilde ezberlenmiş olur. Bu da kendi ulusuna ve kültürüne yabancı, dahası düşman insanların yetişmesine neden olur."²³

Gerçekten de yukarıda da verdiğimiz Galce ve Frankça örneklerindeki gibi bir milletin kendi dilinden vazgeçmesi onun tarihin karanlıklarına ileride hatırlanmamak üzerine gömüleceğinin en açık kanıtlarıdır. Nerede olursa olsun, sonsuza dek yaşamını sürdürmek isteyen bir millet kendi diline sahip çıkmaya zorunludur.

Çalışmamızın girişinde de söylediğimiz gibi Türkiye'nin, Kürdistan'da ve Türk şehirlerinde yaşayan 20 mily

²² Prof. Dr. Mehmet DOĞAN, *Yabancı Dil Öğrenimi Ve Yabancı Dilde Eğitim*

²³ Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu, *Yabancı Dilde Eğitim Virüs Üretir*

onu aşkın Kürt nüfusa kendi dilinde eğitim hakkı tanımaması neredeyse 100 yıllık bir projenin önemli bir parçasıdır. Aynen Kürt muhalefeti savaşı alanına çekmek ve orada yok etmek, zorunlu göç, kimiksizleştirme, dejenere etme... gibi. Bu durum ve ortaya çıkaran zihniyet-yapı bütünü itibariyle mahkum edilmedikçe yapısal ve özümsemiş bir ilerleme o devlet için mümkün olmadığı gibi konu hakkında yorum yapan ya da çalışmalar yürüten bilim insanları açısından da absürd bir durum oluşur. Uzmanların ve yorumcuların görüşleriyle zenginleştirmeye devam edelim:

Dil, ortak duyguyu, düşünceyi, sevinci, hüznü geçmişten geleceğe taşıyan bir araçtır. Toplumun ortak bir ürünüdür, toplumsal bir gerçekliktir.

"Kişi hangi dille eğitim almışsa o dilin ve o dile egemen kültürün önce hayranı, sonra savunucusu olur. Yabancı dilde eğitim; kendi ulusuna, ulusal değerlerine, ulusal hedeflerine uygun bireyler yetiştirmeyi hedeflemez. Tersine, dünya yurttaşı yutturmacası adı altında, kendi ulusal değerlerinden kopuk, egemen ülkenin bilimsel gelişmesine uşaklık edip küresel şirketlerin temsilciliğini yapacak bağımlı bir yarı aydın tipi yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bu tür kişilerin, eğitimi aldığı dilin egemen kültürüne duygusal bakımdan bağlanmaları da kaçınılmazdır.

Bir kişi en iyi kendi diliyle okur, yazar, düşünür, üretir. Bilimsel saptamalar kendi dilinden uzaklaştıkça üretkenliğin de düştüğünü, üstelik yok olduğunu göstermektedir.

Yabancı dile bağımlılık sömürge psikolojisidir. Sömürgelerde efendilerin dilini bilmeyenler adamdır sayılmaz. Bu ülkelerde, sömüren ulusların dilini bilmeyen adama iş verilmez. Önemli üretim araçları, doğal kaynaklar ve temel kurumlar sömürgeci devletçe ele geçirilmiştir. Düşünmek, tasarlamak, üretmek, geliştirmek onların işidir. Sömürge aydınlarıysa ancak buyrukları uygulamak, nitelsiz işlerle avunmak düşer. Sömürgeleşme yabancılaşmayı arttırmakta, yabancılaşma kendi değerlerinden uzaklaştırmakta, sömürene daha da yakınlaştırmaktan başka bir alan bırakmamakta ve bu kısır döngü bütün kaynaklarla birlikte insan kaynağının da yabancıların denetimine geçmesine neden olmaktadır. Tam bir kısır döngü, tam bir kurt kapanı...

Diline sahip çıkanlarsa aynı zamanda ekonomilerine sahip çıkanlardır, tarihlerine sahip çıkanlardır, soydaşlarına sahip çıkanlardır, konuştuğu dilin bilimi dili olması ülküsüne sahip çıkanlardır, ulusal geleceklerine sahip çıkanlardır. Daha da önemlisi, ulusal onurlarına sahip çıkanlardır.²⁴

"Yabancı dilde eğitim olur mu? Olursa, sonuç ne olur? Yabancı dilde eğitim kesinlikle olmamalıdır. Olursa, toplum kimliğini yitirir. Yabancı dil, yalnızca öğrenilir. Burada, hemen eğitim ve öğretim sözcükleri üzerinde biraz duralım.

Ancak yabancı dil dersleri yalnızca öğretim dersleridir. Yabancı dil dersinin tek amacı vardır. O da, kişinin o

²⁴ Harun Demirkaya, *Yabancı Dilde Eğitim Üzerine*

dili düzgün ve güzel bir biçimde konuşmasını sağlamaktır. Yabancı dil öğrenen kişi, o yabancı dile mensup ulusların yurttaşları gibi düşünmeye yönelirse, o dilin öğretimini değil eğitimini yapmış olur. Konuya bu açıdan bakıldığında, yabancı dilde eğitim hiçbir zaman yapılmamalıdır. Ama yapılıyor yada yapılmaya çalışılıyor.

"Bir dilin bir insan, iki dilin iki insan" demek olduğunu biliyoruz. Ancak, buradaki dil bilmek, o dili yalnızca öğrenmektir. Oysa ülkemizin, daha 11-12 yaşlarındaki, çocuklarına, dil öğretimi yerine, dil eğitimi verilmektedir. Zaten bugün dil öğretimi için hazırlanan bütün programlar, öğretim amaçlı değil eğitim amaçlıdır. Yani temel amaç öğretilen yabancı dilin kültürünü kazandırmaktır.²⁵

Olayın bir de yine çok önemli olan bir boyutu da Psiko-Patolojik boyuttur. DSM-IV'e göre "Karışık dili algılama bozukluğu" özellikle Kürdistan gibi sömürgelerde görülen ana dilin üstüne ikinci bir dilin gelmesi sonucu yaşanan bir psikolojik bozukluktur. Bu durum iki dilin de kendisi olmayan ama yine üçüncü ve yeni bir dilde olmayan ne olduğu belirsiz karmakarışık-saçma sapan uydurma bir dilin oluşmasına yol açar. Bu durum sömürge ülkelerde insanlara bir zenginlik ya da bir özellik gibi sunularak yabancılaşma sürecinin geriye dönüşü imkansız bir hale gelmesi beklenir. Örneğin Diyarbakır şivesi denilerek, "Gramerî Kürtçe Kelimesi

Türkçe" kullanılıyor ve bunun sonucunda da efendiler övgüler yağdırarak bizlere güzel bir şey yapıyormuşuz hissi vermeye çalışılmakta ve ne yazık ki birçok değerli insanımız-aydınımızda bu saçmalığa kanma gafletine kapılmaktadır.

"...iki dilin değişmeli olarak aynı kişi tarafından kullanılması sonucunda, dil karışması (sessel/dilbilgisel açıdan) doğar. Böylece pek çok dil gereği yitirilmiş olur; iki dilden birinde sapmalar meydana gelir... Bir dilin özelliklerini, bir başka dili konuşur ya da yazarken kullanmaya yol açar. Sözdiziminde yabancılaşma yaşanır..."²⁶ Burada Weinreich'in söylediklerinin yanında bir de içsel ve belki de daha önemli süreçler söz konusudur.

"Ana dilinin sesbirimleri, sözcükleri ve sözdizimiyle, nesneleri, kavramları, ilişkileri ve temel değer yargılarını bir kez dile getirerek oluşturan, böylece kimliğini ve ana dili bilincini edinen çocuk, bundan sonra, bütün kavrayış ve düşünce yeteneğini, yaratıcılığını yaşamı boyunca bu temeller üzerinde, ana dilinin seslerine, sözcüklerine ve kavramlar dizgesine göre tanıyarak, bunlara yaslanarak geliştirir.

Ana dili adını verdiğimiz ilk dilin çok iyi öğrenilmesi, ileride bu kişinin istediği yabancı dili de çok iyi öğrenebilmesi için bilişsel temeli, kültürel altyapıyı sağlar; ana dilini iyice öğrenememiş bir kişi, başka hiçbir dili iyice öğrenemez. Almanya'da Eğitim Bakanlığı'nın "Çocuklarını-zın ana dilleri Türkçeyi iyice öğren

25 Prof. Dr. Ramazan ÖZEY, *Yabancı Dilde Eğitime Niçin Son Verilsin ?*

26 U. Weinreich, Akt. Aksan, age

melerine önem veriniz." diye el kitapçıkları hazırlatması; iki dilli Kanada'da ilkokuldaki kızlarının topluma daha kolay uyum sağlayabilmesi için ne yapmaları gerektiğini soran Türk ana babaya, öğretmenlerin, "Ona ilkin ana dilini çok iyi öğretin." demeleri ve bu doğrultuda broşürler yayımlamaları bundandır.

Türkçeyle eğitim gören Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (SBF) öğrencileri ile İngilizce eğitim gören ODTÜ öğrencileri üzerinde yapılan bir çalışmada, ana dilinde anlama ve anlatım yetenekleri üniversiteye girişte SBF öğrencilerinden daha yüksek ODTÜ öğrencilerinin, son sınıfta, anlama, anlatma yeteneklerinin (demek ki yaratıcılıklarının), SBF öğrencilerinin gerisine düştüğü; giderek lise bitirme aşamasındaki yeteneklerinin gerilediği saptanmış; bu araştırmanın ilk verileri 2003'te iki ayrı bilimsel toplantıda açıklanmıştır.

Ana dilinin yetersiz olduğunu düşünen bir kişinin, yabancı bir kültürün özelliklerinin ve değer yargılarının kendi ulusunkilerden üstün olduğu düşüncesine kapılması olasılığı, kaçınılmaz bir sonuç olarak karşımızdadır.

"Sayıca (sosyal statü, siyasal konum, kültürel, dilsel, vs) azınlıkta olan çocukların benlik kavramları ve ruh sağlıkları genellikle yerinde olmaz; özellikle etnik/dil/kültür farklılığının akranları tarafından kabul görmemesi, reddedilmesi ve aşağılanması sonucu çocuktaki psikik (ruhsal) enerjinin bedeli, gelişiminin başka alanlarında ortaya çıkabilir ve benlik/kişilik gelişiminde önemli sorunlara yol açabilir. Çocuk kendince savunma mekaniz-

maları geliştirir: Aşırı uyarılmayı sınırlar yada geciktirir; kabuğuna çekilir, sürekli ürkek ve temkinli olur; çevresini ger- çekçi biçimde algılayıp değerlendiremez."²⁷

Toparlayacak olursak ana dilinde iletişim kurması ve eğitim alması yasaklanan yada engellenen bireylerde aşağıda sıralayacağımız sonuçlar ortaya çıkıyor:

1. İçer kapanıklık; kendisini ifade edemeyen birey bir süre sonra dışarıyla olan iletişimini koparmaya ve kendi içerisinde yarattığı dünyada yaşamaya başlamaktadır.
2. Davranış bozuklukları ve saldırganlık; normal ve sağlıklı iletişim yollarını kullanma şansı verilmeyen birey kendini farklı şekillerde ifade etmeye yönelebiliyor.
3. Kekemelik-Tutukluk; korkudan kaynaklanan ve düşünce akışının kesintiye uğraması olarak tanımlanan kekemelik ve insanlarla iletişim kurmaktan çekinme sık yaşanan durumlardandır.
4. Özgüven eksikliği; yaşanan travmatik olaylar ve kişilik yıkımları sonucu bireydeki özgüven duygusu ciddi bir gerileme yaşamaktadır.
5. Öğrenme geriliği; kendi dili ile eğitim alamayan-iletişim kuramayan bireyin öğrenme süreci ve yetileri gerilemektedir.
6. Altına kaçırma; çok sık yaşanan

²⁷ Kültür ve Psikiyatrik Tanı

bir durumdur ve temelinde yaşanan yoğun korku vardır.

7. Aileye ve ulusa düşmanlık; birçok çocuk yaşadığı ağır olayları ve sonucunda yaşadığı tahribatları kimliğinin ve ailesinin bir suçu olarak algılamaya başlayabilmektedir. Bunun sonucunda da çocuk tepkisel duyguların temel oluşturduğu bir "sağlıksız gelişim" göstermekte ve sosyopatik bir kişilik oluşturmaktadır.

Amed, 2005

Kaynakça:

1. H. Lailaba, Afrika Ruh Bilimi Kurumu Genel Sekreteri, Eğitim Açığı, UNESCO
2. Harun Demirkaya, Yabancı Dilde Eğitim Üzerine
3. Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim
4. Kemal Inal, 1996, Eğitimde İdeolojik Boyut, Doruk
5. Faik Bulut, 2002, Kürt Dilinin Tarihçesi, Berfin
6. V.N. Voloşnikov, Marksizm ve Dil Felsefesi
7. Adar Mamoste, Eğitimde Anadil ve Dil Sorunu, 2004
8. Prof. Dr. Aydın Köksal, Yabancı Dili İyi Öğretebilmek, Orta Ve Yükseköğretimi Nitelikli Kılmak İçin Yabancı Dille Eğitimden Caymak Zorundayız !
9. Prof. Dr. Mehmet DOĞAN, Yabancı Dil Öğrenimi Ve Yabancı Dilde Eğitim
10. Prof. Dr. Oktay Sinanoğlu, Yabancı

Dilde Eğitim Virüs Üretir

11. Prof. Dr. Ramazan ÖZEY, Yabancı Dilde Eğitime Niçin Son Verilsin ?

12. Kültür ve Psikiyatrik Tanı

13. L.S. Vygotsky, 1998, Düşünce ve Dil, Kuram

14. Mental Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı

Zimanê Kurdî*

Dr. Maruf Xeznedar

Wergerandina ji soranî: Seîd Veroj

Zimanê kurdî di grupa Îranî ya Hîndo-Îranî de ji binemala Hîndo Awrupî ye. Ev zimanê neteweyî yê ku nika tête bikaranîn, ev zimanê ku nika bûye remzê neteweyê kurd di nava pêvajoya dîrokî de li pey guherîneke-sirûştî dirust bûye, ku bav û bapîrên kurd li pêşiya hatina dîne Îslamê û heta nika pê qise kirine û nivîsîne.

Zimanê kurdî jî wek hemû ziman-ên din ên li ser rûzemînê, ji hinek diya lektên gewre û piçûk pêk hatiye. Ji roj-gara dêrîn (kevn) ê mêjûyê ve heta nika bi hemû dîyalektên kurdî berhe- m ên edebî hatine nivîsîn. Bêguman rewşa cografya şirûştî ya Kurdistanê; li şaxê berz û şîwê kûr û robarên berîn û deşt û biyabanê gewre bûye hoyê ji yekûdu dabirîna navçe û cografya û dirustbûna nerît û erdnîgariyek taybet. Eve ne tenê ziman digrêteve, belku hemû alî û yê etnografya jî digrêteve.

Dîyalektên Zimanê Kurdî

Yekemîn kesê ku bi zanistane pencey bo neteweyê kurd dirêj kir û dîyalektên ziman, ew tîre û hozên netewî ku ji wan pêk hatine destnîşan kir, Şerefexanê Bedlîsî (1543-1603) bû di kitêba xwe ya bi navê *Şerefname* de. Li wê de kurdî bi ser çar tîreyên gewre de dabeş kiriye: kurmancî, goranî, loranî û kelhurî.

Di nivê yekem ê sedsala bîstan de Tofîq Wehbî ew bîr û rayên Şerefexan kiriye bince (binyad) û bingeh bo dabeşkirin û dîyarkirina dîyalektên gewre û piçûk ên zimanê kurdî. Li du wî hindek kesên din jî di derbarê vê babetê de qise kirine, belam ew lîsteya ku Tofîq Wehbî bo dîyalektên zimanê kurdî danîbû, rastî û zanistiya xwe wunda nekiriye û bo hemû dewr û zemanê jî dest dide.

1- Kurmancî:

a) *Kurmanciya Serû(jorî)*: Beyazidî, Hekarî, Botanî, Eştî, Behdînanî

* Dr. Maruf Xeznedar, *Mêjûyî Edebî Kurdî*, Bergî yekem, Dezgeyê çap û belawkirdinewey Aras, Hewlêr, 2001

b) *Kurmancîya Xwarû(jêrî)*: Soranî, Mukrîyanî, Erdelanî (Sineyî), Silêmanî, Germiyanî (Kerkûkî).

2- Goranî- Zazayî:

a) *Goranî*: Hewramanî, Zengeneyî, Kakeyî (maço), Bacelanî.

b) *Zazayî*

3) *Lorî*: Feylî, Kirmanşahî, Bextiyarî, Lekî, Kelhurî, Mamesanî.

Nexşeya cografî ya Tofîq Wehbî bo dîyalektên zimanê kurdî wek li xwarê hatiye dîyarkirin e:

1- Kurmancî: dibe du beş.

a) *Kurmancîya Serû(Jorî)*: Ji bakur ve Yerîvan - Qers - Erzingan - Erzerom - Meletiyê - Mereş - Eskenderûn. Ji başûr ve Gola Wanê - bi dirêjayî Zêyê Gewre- Rûbarê Dicle.

b) *Kurmancîya Xwarû(Jêrî)*: Ji bakur ve Gola Wanê- bi dirêjayiya Zêyê Gewre - robarê Dicle. Ji başûr ve Kermansa - Xaneqîn - robarê Dicle.

2- *Lorî*: Ji bakur ve Sultanabad - Kirmanşa - Xaneqîn - Robarê Dicle. Ji başûr ve Şîraz - Kazerûn û heta nîzikê Kendavê.

3- *Goranî*: Ji Sineyê dest pê dike, Kirmanşa berve rojava heta têtê sinûrê Iraq û Îranê pê têtê qisekirin.

4- *Zazayî*: Li hinek parçeyên wîlayetên Erzerom, Xerpût, Bedlîs û Diyarbekirê pê qise dikin. Di binyadê de Goranî û Zazayî digîjin hevûdu.

Mêjûyê Danîna Elîfbê Bo Zimanê Kurdî

Di dirêjayiya dîrokê de li pey belavbûna dînê Îslamê li Kurdistanê, nivîsîna kurdî li ser binyad û bingeha elîfbêya erebî bûye heta seretayê

serdema bîstem. Li paş wê, hewl dane ku elîfbêyên neteweyên din bikar bihênin bo danana elîfbêya kurdî. Em li vê maweyê de basê ew hewl û teqaleyan dikin ku ser nekevtin û nebûn elîfbêya standard a zimanê kurdî bo bikarhênanê:

1- *Hewla Komeleya Hîwa ya Estenbûlê (1910)*: Di sala 1913 de **Komeleya Hîwa** ya qutabiyên kurd li Estenbolê projeyekî danana elîfbêya kurdî pêşnîyaz kir li ser rûpelên kovara *Rojî Kurd* (hejmar: 2, 1913)* Ew elîfbê li ser bingeha elîfbêya erebî bû, ew dengên (mebest tîpên dengdêr in) li pêşiyê tê da nebûn hatin danan. Ênca wan bi baş zanîbû ku di kurdî de tîpên erebî bi yekûdu ve nayin nivîsîn, yanî wek nivîsîna latînî ku tîpan bi yekûdu ve nanivîsînin. Evaya diyar e ku bo nivîsîna dest çap bû, wate ew bû ku ji her du aliyên de tîpan bi yekûdu re nenivîsin.

Ev pêşniyarê serî negirt, ji ya elîfbêya erebî zêdetir gîrûgirift têda hebû û besî zimanê kurdî nedikir, vî karî zêdetir meseleyê dişêwand.

2- *Elîfbêya Kurdî bi Tîpên Ermenî*: Di sala 1920î de li bajarê Tiflîs ê paytextê Gurcistanê, elîfbêyek ji aliyê Lazo ve bo kurdên Qafqas têtê bi rêxistin li ser binyad û bingeha elîfbêya Ermenî. Di destpêkê de ew elîfbêya di qutabxaneyê kurdî ya Tiflîsê de têtê

*Kovar *Rojî Kurd*, li ser hev da çar hejmar hatine çapkirin. Hemû hejmarên *Rojî Kurd* bi tevî kopiyên eslî di sala 2002 ji aliyê Weşanên WAR ve bi tîpên latînî û tirkîya evro ji nû ve hatiye çapkirin. (S.Veroj).

bikaranîn. Her weha kitêbek jî bo vê armancê ji aliyê Lazo ve hatibû çap-kirin bi navê *Şems* û pê ders didan.

3- Du kitêbên ayînî(dînî) yên Êzidiyan *Cilwe* û *Mishefa Reş* li ber dest da ne û ev her du kitêbên pîroz bi elîfbêyekî taybetî hatine nivîsîn. Bêgu- man armanc ew bûye, ku ev tekstan bi nihênî bimînin û tenê çîna serekî yê Êzidiyan, yên wekî Mîr û Şêx bikari- bin van du kitêban bixwînin.

Kilîlê xwendina têkstên ev du kitêban ji aliyê rojhelatnas û kurd-nasên Awrupa ve hatiye dozandin.

4- Ew hemû kurdnasên ku tēkstên edebî yên millî kom kirine, her yek ji wan bi pê hinek nîşanên nû elîfbêyekî latînî danîne bo nivîsandina tēkstên kurdî. Bi hîç cûreyekî, bi tenya yan bi komelî, ev elîfbêyan nebûn elîfbêya resmî û standard ê zimanê kurdî.

5- Qismek kurdên Îsraîlê hewl dan bo danîna elîfbêya li ser binyad û bingeha tîpên Îbrî û pê tēkstên millî yên kurdî-edebî hatine nivîsîn û belavkirin. Ew kesên ku sūdê jê wer-girtine û pê kurdî hîn bûne, şanazî bi elîfbêya Îbrî dikin. Bi piranî ev kar ji aliyê kurdên cihû yên îranî ve hatiye kirin.

6- Hinek tēkstên kurdî di dirê-jayîya mējû de bi elîfbêya suryanî jî hatine nivîsîn.

Mêjûyê Elîfbêya Standard a Zimanê Kurdî

Wekî li jêr hatiye diyarkirin, di vê serdema niha ya me de sê cûre elîfbê bo zimanê kurdî tene bikaranîn:

a) Elîfbêya li Ser Binyad û Binge

Tîpên Erebi:

Bikaranîna vê elîfbê di serdema belavbûna dînê îslamê ve dest pê dike heta nika. Di çend qonaxan de guhe-rîn li ser tîpên vê alîfbê hatine kirin, da ku bi dengên zimanê kurd re bigunce.

1- Yekem pêngav, her ji kevn ve tîpên p-j-v-g xistine ser elîfbêya zimanê erebî, çinku wêneyê van den-gan di erebî de nîn e. Şaîrên kurdî yên klasîk van dangan bikaranîne, her weha kurdnasan jî di tomarkirina tēks- tēn kurdî de ev tîpan bikar anîne.

2- Yusuf Zîyadedîn Paşa yê Xalidî, li sala 1896 di kitêba xwe ya bi navê "*Elhedît Elhemîdît Fî Elafet Elkurdî*" da li derekî diyar kiriye ku sê herekeyê zimanê erebî ser û bor û jêr (-w-) di zimanê kurdî de heye. Pêşniyaz dikebo () û (-w) û (-y) dabinrên, her weha hestê bi dûna du dengdarên din jî kiriye û wawê kiriye (- o) û êy kiriye (). Ev pêşniyaz zû bi zû neketine pratîkê. Di sala 1922an de dîwana Mehîwî hatiye çapkirin, sê herekeyên erebî jî rengê wan nîye.

3- Di salên sîh yên sedê bîstem de ev dengdaran peyda bûn: " =e, =u, î, =û" di nivîsînê de bê destkarî kirin li şiklê tîpên erebî. Herweha di sala 1926 de Ehmedê Ezîz Axa li kitêba *Elîfbêya Kurdî* de pêşniyaz dike ku bo hinek dengdaran tîp bête danîn, li mana (=u) û (=î) her weha bo () û () ji vê aliyê ve dibe: rê li "ser" sûk e, li "gerr" qurs e. Lam li "kelawê" sûk e li "pallaw" ê qurs e. Di vira de daner tenê pêşniyaz dike ku tîp bo van dangan bête danîn.

4- Di sala 1923ê de Wezareta Perwerdeyî ji Tofîq Wehbî xwest ku destûrê zimanê kurdî binivîsîne. Ew xebata wî li ser du beşî hate belavkirin di sala 1929 û 1930 de. Her di wê serdemê de bû Seîd Sidqî "*Muxteser Serf û Nehwî Kurdî*" dana (Bexda 1928), evan hemûyan girîngiyek zêde bi elîfbê dane, bi taybetî ew tîpên ku dengê wan hebû û rengê wan tunebûn. Pêwîst bû bi dirûşmê wek (i), ev tîpan taze dirust bikin.

5- Di sala 1930 de Marîf Ciyawuk "*Bergî Îmlayî Kurdî*" belav kiriye, di wê da herfên bo her sê herekeyên erebî dana û yeka dinê jî xiste ser û navê wî danî **medde**. Ev hemû hewl-dan ji rûyê pratîkê ve di kitêb û hinek kovarên wek *Gelawêj* û *Dengê Gêti Taze* û yên din digehandin encam.

Li dû vê pêngava gorîna elîfbêya kurdî li ser bingeha tîpên erebî, dike-vête paş Şerê Duyem ê giştî. Di vê navberê da her çi pêwîst bû di elîfbêya erebî de ji bo ku bi zimanê kurdî re bigunce digehîne encam. Tenê dengê nebê "jêrî guşrawî sûk" hiç cûre wêneyekî bo nehate danîn, li îmlayê kurdî bi tîpên erebî nayête nivîsîn, belam ji elîfbêya latînî "i" hatiye danîn, wek ew ê bi herfên erebî tête nivîsîn (-kirdin) belam bi latînî "kirdin" tête nivîsîn.

Li paşê bêdengên wekî " " û " "yê qelew hate danîn " -rr" û " -ll" ji dengdêran jî " -u, -o, -û, -ê" hatine nav elîfbêya zimanê kurdî. Bi vê cûre elîfbêya Kurdistana Iraq û Îranê li ser bingeha tîpên erebî gey-işte pileyekî nedikarin zêdetir destkarî pê bikin. Di vê kirinê de roşnibîr û xwendewarên pîrr ên kurd

başdarî tê de kirine, di seriya hemûyan de cîyê Tofîq Wehbî ji vê alî ve aşkira diyar e.

b) Elîfbêya Li Ser Binyad û Bingeha Tîpên Latînî:

Li piştî Şerê Yekem ê giştî ji sê layan ve; li Iraq û Ermenîstan û Sûrya hewl didan ku elîfbêya standard a zimanê kurdî li ser binyad û bingeha elîfbêya latînî bête danîn. Ew kesên ku mijûlê vî karî bûn ji xebat û têkoşîna yekûdu agadar nebûn. Belam ligel vê jî, di gelek hewl û teqe de karê wan ji yekûdu ra dibû, eger cîyawazî jî di navbera wan de hebe, ji ber dîyalektên cîyawaz ên zimanê kurdî bûye. Bi taybetî kurmanciya xwarû (sorani-n.w.) û kurmanciya serû, yê ew ên Iraqê bo kurmanciya xwarû bûye, yê ew ên Ermenistan û Sûrya bo kur-manciya serû bûye.

1- *Latînî di Kurdistana Iraqê da:* Li Bexda zanayê îngilîz E.B. Son di sala 1919 da kitêba *Seretay Destûrî Zimanê Kurdî* belav kiriye. Ev kitêb li ser bince û binewayê dîyalekta kurman-ciya xwarû ya zimanê kurdî bû. Di wê kitêbê de hewl daye wêneyên dengên zimanê kurdî bi tîpên latînî bikêşe. Li paş vê kitêbê hinek kirinên din ketin rû wek yê kirina projeyê Son. Di sala 1920an de Mihemed Zekî û Mîrza Mihemed "Ewilemîn Qiraetî Kurdî" li Bexda belav kirin.

Kitêba Tofîq Wehbî *Xwendewarî Baw* li Bexda di sala 1933 de hate belavkirin. Rêzenivîsekî gotar di kovara *Dengê Gêti yê Taze* de (1943-1944) bi navê *Destûrî Zimanê Kurdî* hatiye belavkirin. Ev hemû meşq bû bo cîgirkirina tîpên latînî di nav kur-

dên Iraqê de. Ew elîfbêya Tofîq Wehbî pêrewî ji hinek karên Sonî ra kiribû, wek belge bo dengên (-ç, -ş,) (ch, sh, gh) danabû, bo (,) qelew (rh, lh) danabû, her weha bo () - yêy qûl - (iy) danabû.

Ji her tiştêkî zêdetir ji ber hoyên sîyasî yên dewleta Iraqê û hoyên ayînî yên navenda hêzên ayînî, vî karî serî negirt. Bi taybetî netewetîya qewmê erebên Iraqê ne ku tenê diji tîpên latînî bûn, belku diji ew dangan jî bûn ku di zimanê erebî de nîn in. Wek (p) û (ç) Li ser vê Tofîq Wehbî tawanbar dikirin ku destkarî li wêneyên tîpên zimanê erebî dike.

2- *Latînî Bo Kurdên Ermenîstanê*: Di sala 1929an de Îshaq Merûglov û Erebe Şemo elîfbê bo kurdên Ermenîstanê danan li ser bingeha latînî. Bi vê elîfbê kitêbên zanistî, hunerî û kitêbên dibistanê hatin çapkirin. Bo demekî dirêj rojnameyê *Rêya Taze* bi wê elîfbê hate çapkirin. Ev li Qafqasê Rusya berdewam bû heta sala 1945. Ji wê demê şûnde elîfbêya li ser binyad û bingeha elîfbêya rusî(slavî) hate danîn.

3- *Latînî di Kurdîstana Sûryê da*: Meseleya elîfbêya taze ya tirkî tesîrekî gewre kir li ser roşinbîrên kurd. Di sala 1932 de li Sûrya Herekol Ezîzan (Celadet Bedirxan) elîfbêya kurdî li ser bingeha latînî dana û di kitêba *Rêzimanê Elîfbêya Kurdî* de(Şam 1932) belav kir. Bêguman danerê elîfbêyek pêrewî dîyalekta kurmanciya serû kiriye. Vê elîfbê rolekî girîng leyist di belavbûna roşinbîriya kurdî di kitêb û kovarên heta dawîya Şerê Duyem ê giştî. Ji wê şûnde ne ku zimanê kurdî belku hebûna kurd li

Sûrya hate qedexekirin.

c) *Elîfbêya li Ser Binyad û Bingeha Elîfbêya Rusî*: Li dawîya Şerê Duyemîn ê giştî, elîfbêya latînî ji nav hemû neteweyên Rusya û bi tevî wan ji kurdan jî dest jê helgirtin û bo wan elîfbêya taze hate danan li ser bingeha elîfbêya rusî. Ev hemû neteweyên Qefqasî û Asya Naverast vegirteve bi taybetî milletên misliman. Belgeyê gorîna latînî bi rusî bo kurdan ev bû ku mindalên kurd bi rusî û kurdî û ermenî dixwênin. Wata vê ev e, ku pêwîst bû zarokên kurd sê cûre elîfbê fêr bibin. Eger zimanê kurdî bi xwe bi elîfbêya rusî bête nivisîn, wata wê ev e ku fêrî du elîfbê dibe; rusî û ermenî. Ev elîfbê bo sê ziman: bi kurdî, rusî û ermenî tete bikaranîn. Ev e, gerçî qezenca wî hebû bo kurdên wê derê, belam bo kurdên derve ziyaneke gewre bû.

Bi vê awayê êsta jî sê cûre elîfbê tete bikaranîn; li Iraq û Îranê, li ser bingeha elîfbêya erebî ye, kurdên Surya û Tirkîya elîfbêya latînî bikar diênin û her weha desgayên zanistiyên hemû Awrupa latînî bikar diênin. Kurdên Ermenîstana Sovyetê elîfbêya rusî bikar diênin. (binêre wêneyê listê elîfbêyên kurdî).

Ev dîyar e ku her çiqas baş û sirûştî nî ye, belam ew xirab jî nîn e, duwaroj ev biryar dê bête dayin ku kîjan elîfbê bête helbijardin? Eger em ji rûyê zanistiyê ve temaşeyî kêşeyê bikin, latînî ji hemûyan baştir e.

Kürt Edebiyatının Ortaya Çıkışı Şiirle Olmuştur

Prof İzedîn Mustafa Resul

İngilizceden çeviren: **Bawer UÇAMAN**

Tarihçiler ve arkeologlar ulusların ortaya çıkışı konusunda değişik görüşler ileri sürmüştür. Çoğu durumda konu hakkında yabancı ve yerli görüşler birbirinin aynısı olurken bazı konularda önemli farklılıklar görülmektedir. Benzerlikler ve farklar ulusların yazılı tarihinde de görülebilir.

Bu durum dünyadaki diğer uluslar gibi, Kürt tarihi üzerindeki tartışmalar için de geçerlidir. Kürt tarihi üzerindeki anlaşmazlıklar daha da keskindir, çünkü yabancı işgalciler Kürtlerin varlığını ortadan kaldırmaya ve tarihlerini, dillerini ve edebiyatlarını inkar ederek yok etmeye çalışmışlardır. Tüm bunlar ise Kürt tarihçilerini kısmen sübjektif yaklaşımlar geliştirerek Kürt varlığını korumaya yöneltmiştir.

Ne denli objektif olduğu tartışmalı doğubilimcilerin görüşlerini dikkate

almadan önce, en azından Kürt kökenli aydın ve uzmanların görüşlerini dinlemek gerektiği kanısındayız. Çoğu Kürt ve Kürt olmayan tarihçi, Kürtlerin atalarının başlıca dinleri "Zerdeşt" olan Medler olduğuna inanır. "Avesta Dili"nin kaynağı da *Avesta*'dır.

Kürt uzmanlar bu dili kuşkuyla yer bırakmadan eski Kürt dili olarak görürler ve modern Kürt dilinin birçok özelliğini ona bağlarlar. Bunun bir örneği Hewremani ile modern Kürt şiiri ve Zerdeşt, Gana arasındaki güçlü ritmik birliktir. Bu benzerlikler bu diller arasındaki fonetik ilişkinin sonucu olarak görülebilir. Kürt edebiyatının ortaya çıkışı kuşkusuz şiirle olmuştur. Bu durum Baba Tahir Hemedani'nin (935 - 1010) şiirlerinde ortaya konmuştur. Bu el yazmaları eski kaynaklarda bulunabilir. Ne yazık ki bazı

araştırmacılar bunları orijinal kabul etmemektedir, fakat Sadık Borakey (Safi Zadda) tarafından "Kürt Edebiyatı" adlı kitabında örnek olarak kullanılan metinlerin çoğunun sahte olması pek olası değildir. Zira çoğu İslam öncesi olan bütün bu isimleri ve vurguları bir kişinin uydurması neredeyse imkansızdır.

Çoğu diğer ulus gibi bu metinler birer birer toplanarak bir külliyat oluşturulmuş ve yazarını öne çıkarmıştır. Bu bakımdan, Baba Tahir Hemedani biçim ve içerik açısından bütünlüklü şiirleri olan ilk Kürt şairidir. Baba Tahir'in Lori lehçesinde yazdığı şiirlerin Kürt edebiyatının başlangıcı olduğu konusunda Kürt uzmanlarının hiçbir kuşkusu yoktur. Onlara göre Lori dilinin Kürtçenin bir lehçesi olup olmadığı tartışması bilimsel, filolojik veya edebi bir tartışmadan ziyade politik bir meseledir.

Biz elbetteki Lorileri Kürt olarak görüyoruz. Çünkü ilk olarak onlar kendilerini Kürt olarak kabul ediyorlar. İkincisi lehçeleri, folklorları ve edebiyatlarının Kürt olduğu bilimsel olarak ispatlanmıştır. Bu gerçekler yabancı işgalciler tarafından hiçbir bilimsel veya filolojik kanıt olmaksızın inkar edilmektedir. Baba Tahir'in şiirleri Kürtler arasında yaygındır, insanlar bu şiirleri seviyor ve ezberliyorlar. Onun külliyatı bir çok defa basılmış ve tüm Kürdistan'da bilinmektedir.

Baba Tahir'in şiirinin özel karakteristikleri ve konuları vardır ve dünya şiirinin çoğu gibi bunlar da

güzellik ve aşk şiirleridir. Şiirleri doğayı tasvir etmektedir. Onun aşk şiirleri genellikle sevdiği kişiye karşı duyduğu yalın aşkla başlar ve giderek bu aşk Tanrı aşkı ve bir sofistin doruğa ulaşma isteğiyle karışır. Onun ardılları özellikle de Erfan şairleri onun yolunu izlediler. Aynı şekilde, onun doğa tasviri, doğaya karşı güçlü bir hayranlık, onun güzelliklerini yüceltme ve varoluşla birleşme anlamında bir tür sofist idealizme ulaşma isteğiyle doludur.

Birçok sofist şair gibi Baba Tahir de gerçeği dış dünyada bulamadığında iç dünyasına döner ve inancının tam ortasında kuşkularla karşılaşır. Bu durum şu sözlerinde çok açıktır:

"Evrenin boynunu kıran, tüm bu insanları yer yüzüne gönderen Tanrıdır. Kimse hayata geri döndüğünü söylemez de daima bir evladının öldüğünü söyler."

Her ne kadar Baba Tahir idealist ve sofist bir hayat sürmüş olsa da, yine de bazen realizm göz kırpar. Onun şiirinde realizm bir akım olarak değil, bir hakikat olarak belirir:

"Eğer feleğin çarkına ulaşabilseydim, ona nasıl oluyor da kimini böyle kayırıp dünyanın tüm nimetlerini bağışladığını ve kimine ise sadece kana doğranmış bir buğday ekmeği verdiğini sorardım."

Baba Tahir'in şiirleri dörtlüklerden oluşur ve iki satırlık Arapça mısralardan ayrılır. Bu biçim Hayyam'dan dört yüzyıl önce Baba Tahir tarafından oluşturuldu. Ritim bakımından da, Avesta'nın Ganasında ve Kürt halk şiirinde kullanılan alfa-

betik hecenin aynısını kullandı.

Kürt şiiri ve gazeteciliğinin gelişimi Kürt yöneticilerinin ve emirliklerinin gelişimiyle yakından ilişkilidir ve bu yüzdendir ki altı yüzyıl boyunca Hamedan ve Cezire'den az şiir ve daha da az şair çıktı. Aslında ritim, ritmik birimler ve şiirsel yazım bakımından klasik doğu şiirine yakın olan bu şiirler, özellikle de Arap ve Fars şiirine daha yakın olanlar diğerlerinden çok daha öne çıkmaktaydı. Bunların bir örneği VI. yüzyıl sonu Melayê Cizîrî'nin şiiridir. Yine, birçok doğulu şair gibi muhtemelen Kürt şairler de Arapça veya Farsça yazdılar ve biz bunları da Kürt edebiyat tarihinin bir parçası kabul etme hakkına sahibiz.

Nizam Genjewayî şöyle diyor:

"Annem bir Kürt lideri olduğundan annelik görevlerini tamamlayarak benden önce öldü." İster "lider" sözcüğünü başkan şeklinde tercüme edelim, ister Raiyisa olan adına bakalım, her ikisi de Nizami'nin Kürt milletiyle bağlantısını teyit eder. Ama bu yazı Kürt diliyle yazılmış metinlerle hakkındaki tartışmalarla sınırlı.

Melayê Cizîrî'nin külliyyatı Hafız ve doğulu şairler gibi tipik olarak doğuludur. Şöyle der:

"Sen! Ey saki! Bana bir kadeh şarap getir."

Ona göre aşk başta kolay ve eğlenceli görünür, sonra ise güçlükler baskın gelir.

Onun aşk külliyyatı, Allah'a tapınmayla karışık, sevgiliye duyulan aşkla başlar ve bir sofistin delice düşkünlüğüne varır. Onun şiiri aynı zamanda

doğanın, özellikle de Kürdistan doğasının ayrıntılı betimlemesini, evrenin gerçekliği hakkında düşünceler ve varoluş konularını da içerir.

Övgü, azarlama ve betimleme dahil doğu şiirindeki neredeyse tüm konulara değinilir. Yine, doğu şiirinde okduğu gibi, her mısra aynı sesle biter, aynı şiir öçüsü ve biçimi kullanılır.

Her ne kadar külliyyat Kürtçe olsa da, yine de Farsça ve Arapça gibi diğer dillerden bölümler de barındırır. Bazı yazarlar Türkçe metin de koyarlar.

Ehmedî Xanî'den (1650-1707) sonra Kürt şiirinin büyük kısmını oluşturduğu düşünülen politik Kürt şiirinin kökleri Melayê Cizîrî'nin yaşadığı döneme dayandırılabilir.

Bu başlangıç Sah Şerif'in hükümdarlığı altındaki Cizre mirlerini öven ve Botan'lı Kürdistan semalarında yükselen güneşle kıyaslayan şiirlerde görülebilir. Şöyle ki:

*"Botan İramî'nin bağının gülüyüm
Kürdistan gecelerinin çırasıyım
ışığım."*

Melayê Cizîrî, Kürtlerin güçlü bir edebiyata sahip olabilmeleri ve Fars edebiyatını rehber almamaları için, sivil bir fenomen olarak klasik edebiyatın temellerini kurdu:

*"Şiirden inciler saçmak istiyorsan eğer
Gel, Mela'nın şiirine bak, Şirazi'ye ne
hacet"****

* Gula baxê îremê Bohtan im
Şebçiraxê şebê Kurdistanim.

**Ger Lûlûyê mensûr ji nezmê tu dixwazî
Der şîhrê Melê be, te bi Şîrazî çî hacet?

Eğer Melayê Cizîrî'nin yaklaşımı Cizre'den Süleymaniye'ye varmış ve XVI. yüzyılda XX. yüzyıla uzanmış ise, o halde Avesta'nın yazım biçimi, Selab'ın yerel ritmi, şiirinde uyak birliği olmayışı, güzelliği ve retorik stili önemsememe hepsi bilmeden yapılıyor.

Bu olgu Sinê-Hewreman şiir yazımında devam etti. Klasik çalışmalarındaki bu serbestlik daha en başlarda duygu, tutku, mutluluk ve hüzn gibi romantik fenomenlerle başlamıştı. Bu Avrupa romantizmine benziyordu fakat oradan etkilenmemişti. Bu durum Melayê Preşan (X. yy), Xanê Qubadî (XVI. yy) ve Mewlewî'de (XIX. yy) çok belirgindir.

Muhtemelen bu sofizm romantik bakımdan Melayê Cizîrî'ye bağlı olan Mehî ile Mewlewî'yi bir araya getirmişti.

Bu sadece başlangıçtı, ama Kürt edebiyatı sonraki dönemlerde de Kürtlere ve Kürt diline karşı uygulanan zulme ve baskıya aldırmaksızın yoluna devam etti.

Türk ve İngiliz şiirinin de Kürt şiirine etkileri oldu ve buradan da romantik bir akım ortaya çıktı. Biçim bakımından Sinê ve Hewreman'a benzeyen bazı biçimlerin varlığı da barizdir. Her iki dünya savaşı sırasında, bölgede realist yaklaşım yaygındı. Günümüzde, bu yaklaşımların birçoğu kimi yazarlar vasıtasıyla Avrupa edebiyatında da ortaya çıktı.

Bu araştırma Kürt edebiyatının doğuşuyla ilgiliydi ama daha detaylara girmiş olsaydık Kürt düzyazısının da XIX. yüzyıldan bugüne dek gelişimin-

den bahsedebilirdik. Ayrıca, çok eski ve çok çeşitlilik arz eden Kürt folklorundan da bahsedebilirdik, ki Kürtler bu alanda öncü olabilecek durumdalar.

Kürtler hâlâ yaşıyor; yaşamları ve birlikleri sürekli olarak gelişiyor; dolayısıyla dilleri ve edebiyatları da Kürtlerin hayata karşı cesur mücadelelerinin göstergesi olarak gelişiyor.

Encamên Celebîniyekê

Remezan Alan

Mem û Zîn, çima ji mesnewiyeke alegorîk¹ zêdetir tiştek e? An Mem û Zîn, çima li gor hinekan berhemek e ku terza jiyana kurd a dewlemend bi aliyên cihê yên çînî û exlaqî ve nîşan daye²; bawerî, fikrên siyasî û çînî yên nivîskarê xwe bi awayekî zelal derxistiye holê³; helbestkarê wê pêxemberê diyaneta me ya millî û ola me ya nijadî ye⁴; tu berhem serî ji stîla wê ya edebî nebihurandiye⁵; tesîr li ser helbestkarên kurd ên realîst û romantîk kiriye⁶; kêmasiyên Platon temam kiriye⁷; bûye pergaleke rawe ya derbarê fikrên netewperweriya kurd⁸; weke meşaleyeke millî rê rohnî kiriye?..⁹ Ev berhem, çiqas hevalbendiya xwendin û şîroveyên pirole¹⁰ yên ku di dor de çerx didin, dike? Ew û nivîskarê wê, ku heya niha di edebiyata kurdî de xwediyê eleqeya herî mezin in, çima gelemperî bi ilmekî derveyî tîrî binavkirin?

¹ Min vê tezê (*Mem û Zîn*, mesnewiyeke alegorîk e), di kovara Warê a Havîna 1997an de, di benda "Mem û Zîn ve Edebiyatîmîyîdaki Yeri" de nîqaş kiribû û navê "olmayanın estetiği /estetika tuneyi" min li wan isnadan danîbû.

² J.Kurdo: *Kürt Kùltürünün Kaynakları ve Uygarlıklar Beşidi Kürdistan*, Özge, 1993, r.75.

³ Qanatê Kurdo: *Tarîxa Edebyeta Kurdî*, Özge, 1992, r.109.

⁴ Celadet Ali Bedirxan: *Klasîkên Me*, Hawar 2 -Hejmar 24-57 (1934-1943), Nûdem, 1998, r.813.

⁵ Mehmed Uzun: *Bir Varoluş Mücadelesi: Kürt Edebiyatı-2* Özgür Gündem, 1992.

⁶ Medenî Ayhan: *Kürdistanlı Filozof Ehmedê Xanî*, ?,1996, r.108.

⁷ H. Mem: *Xanî'den Platon'a Yki Demet Çiçek*, Enstîtuya Kurdî, 1998, r. 87.

⁸ Ferhad Şakelî: *Mem û Zîn'de Kürt Milliyetçiliği*, Doz, 1996, r.84.

⁹ Mûrad Ciwan: *Ahmedê Xanî, jiyana, berhem û bîr û baweriyên wî*, Doz, 1997, r.85.

¹⁰ Yanê ew şîroveya ku ji paşewarê zimanî û çandînî ya metnê re hîrmet nagire. Bnr. Umberto Eco, *Interpretation and Overinterpretation* (Yorum ve Aşırı Yorum) ji wergera tirkî ya Kemal Atakay, Can, İstanbul 2003, r.79.

Wisa guman dikim piraniya ava vê kaniyê, ji bin latê "girîzguh" a *Mem û Zînê* diherike. Ji ber ku malzaroka van nirxandinan, ev beş e. Ez dibêjim qey em ji vir dest pê bikin û sînoren vê nivîsê ji vir xêz bikin dê çêtir be.

*

Helwesta rexnegiriya kurdî -ku eger tişteki wisa hebe!- li hemberî "pariyên berê" an "tradîsyona klasîk" ji helwesta netewên din musamahatir e. Ji ber ku hê ji serî de, rengariyeke ku bi kêfa dilê mirov li ser *red û bijartinê* inş'a bibe nîn e. Berhemên heyî, wekî "temsîlên dîrokî" yê zimanekî tîn dîtin; an ew berhem ji bo afirandina nasnavêkê tîn *emilandin*. Di vê terkîbê de Melayê Cizîrî, Mela Ehmedê Batê, Xarîs Bitlîsî* an Feqiyê Teyran, di nav heman sîwana qudsî de ne û navbera epîstemolojiya dinyaya wan û ya me de mesafe û teferûatên piçûk (!) hene. "Hebûn" a wan, berhemên wan ên ku bi zimanekî bûne temsîliya nasnavêkê, êşkuja kêmasiyekê ne. Ew, parçeyên temambûna pratîkekê ne. Lê ev refleksa ku êşê sivik dike, ev şîroveya ku temambûnê pêk tîne, dema dabaşa behsê tê li ser Xanî, "rasterast" tir e. Ji ber ku di Xanî de argûmaneke ku rê dide vê rasterastbûnê heye. Her çiqas taybetiya ku ji vê argûmanê re mecra dike, adetekî malê helbesta klasîk a Rojhilat** be jî, awayê taserûfa vî adetî, Xanî û berhema wî, ji nîqaşên edebiyat û nasnavê re kiriye referansa herî populer.

Wekî ku tê zanîn di nav cendekê helbesta Îranî û Osmanî de mesnewî, cûreyek bû ku çîrokên evînî, alegoriyên olî û tesewîfî, mijarên dîdaktîk û destanî vedigot. Her çiqas qalibên kurt ên arûzê û beytên bêsinor jê re rehetî û serbestiyek bûn jî wekî hemû cûreyên klasîk, mesnewî jî pala xwe dida qalibekî. Ew qalib, bi beşên "girîzguh" (ku destpêk bû), bi "agaza qiseyê" (ku mijara esas di vir de dihat qisetkirin) û bi "xetîme" yê (ku dawî bû) dihat pê. Beşê girîzguh jî di hundirê xwe de bi jêrebeşên wek "tewhîd" (ku tekûn û wehdeniyeta Xwedê dianî ziman); "mûnacad" (ku lavayî ji Xwedê dihat kirin); "na'd" (ku medhê pêxember dida û jê şefat dixwest); "medhiye" (ku medhê wî kesê jê re berhem hatiye pêşkêşkirin dida) û "sebebê te'lîfê" (ku zelalî daniya sedemê nivîsîna pirtûkê) dihat pê. Şîroveyên ku isnadî Xanî û berhema wî dibin ev e ji van her du jêrebeşên dawîn peyda dibin. De baş e, di van beşan de Xanî çi gotibû ku gotinên wî li ser *hindek fesaneyêd Bohtan ên ku bi hezî û bazî hatibûn terkîbkirin* diket û hemûyê metnê pêgirtiyê xwe dikir?¹¹

Ev yek, mîna pirseke bersiv-hêsan tê çavan, qey nebe ji bo hevokên ewil! Ji ber ku bandora jêrebeşan, hê di gava pêşîn de, bi navê wan dest pê

* Qanatê Kurdo, berhema xwe ya ku li jorê navê wê bihurî de (r.122), ji bo vî helbestkarê sedsala 18an dibêje bi navê *Üsib û Zelîxe, Leyl û Mecnûn* du mesnewiyên wî hene.

** Ji vê têgehê qest, bêtir helbesta Osmanî û Îranî ye.

¹¹ Ehmedê Xanî: *Mem û Zîn*, M.Emin Bozarslan, Hasat, Çapa 3an, 1990, r.458. Hemû jêgiranên vê nivîsê, hema bêje ji vê çapê hatine girtin.

dike: "Derdê Me" û "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî"! Yanê şonakelamên medheke zarîf, derdên rastiyê! Û şemirandina erebî, farisî û osmanî ku li hember kurdî mu'tad bûn!.. Xaniyê ku ji ihsan û comerdiya piştevanekî dûr bû, dê berhema xwe pêşkêşî kî bikira?* An sernavekî ku ji "Derdê Me" îronîktir û berfirehtir hebû?

Derd, bi pirsên vekîşiyayî yên li dû hev, mezintir dibe: (Gelo) *qedeha ku dê saqî bide dest, dê wekî camê Cem** ehwalan keşf bikit; qet mimkun e ji çerxê lewleb talih bibitin ji bo me kewkeb; bextê me ji bo me bibit yar; carek bibitin ji xwabê heşyar; (dê) derdê me bibînitin îlacê, dê ilmê me bibînitin rewacê; (an dê ev bext) heta weku dewrê minteha bit?*¹²

Hêviya ku bi "ji bo carek jî be"re serî derdixe, bi tirsê "an heya wekî dewra dawî"re vedimire. Yanê di vê navheviyê de mêzîn û denge tune. Ji ber ku endîşe, piştî demeke kurt bi rewşa heyî re, bi rastiya salan re, dibe yek: *Ger dê hebûya me serfirazek, sahibkeremek û suxennuwazek; hingê neqdê me dibû bi sîkke meşkûk, nedîma wihe bê rewac û meşkûk.*¹³

Qewî gumanên min nîn in ku mijara rewacê ji 310 salan jî kevintir be***, ji ber ku parçebûna kurdan û dabeilandina xwendewariya wan a ji terefê *zimanên îdarî*¹⁴ yên dewrê, îhtimalên derî aqil nîn in. Îhtimal di dewra Xanî de û beriya wî, bi kurdî nivîsandin, wekî îro paletiya pûşê bû. Di rêza qîmetan de tayê ya "li jêr" girtin, elbet *kohî û kenariyê* bi xwe re tîne. Ji wî belkî Xanî êşek jî bi ser vê zorê ve kir: *Meşkûk*. Yanê şikbar û gumanbar xwuyakirin: Yanê xumamiya li ser qîmeta berhemê: Nerehetiya nîvcomayînê... De baş e sedemê van çi bû? Hesin ji kû de diqurifi û meşkûkî ji çi çêdibû?

Her çi qas bi tecahûleke arîf (*Ez mame di hîkmeta Xwedê da, kurd li dewleta dinê da, aya bi çi wechî mane mehrûm, bîlcimle ji bo çi bûne mehkûm?*)

* Em dizanin ku pêşkêşî kesî nekiriye, lê ji xwezaiya medhiyekê jî dûr nebû Xanî; bi awayekî îronîk xelkê xwe pesinand. Bi qusûrên wî re elbet! Her wekî di jimara 45 a Hawarê de Celadet Alî Bedirxanê ku li ser *Mem û Zîn* destpêk-nivîsek amade kiribû, teferûateke ku em qala "pesn"ekê bikin dabû me. Li gor wî ne diyar bû ku Xanî an yekî din wan sernavan li *Mem û Zînê* kiriye. Lê tiştê diyar ew bû ku ew sernav dirêj bûn. Mesela sernavê van her du beşên ku sînorê vê nivîsê xêz kirin wiha bû: "Eş'arî Medîheta Tewaîfê di Kurdan e, bi Şecaet û Xîretê û Yzhara Bedbextî û Bêtalîhiya Wan e Digel Hinde Şecaet û Hemiyetê" û "Sebeba Nezma Kitab e bi vî Ezmanî di Sûretê Şekwaya ji Dewranê û Giliya ji Ebnayî di Zemanê ko li Bal Wan Yeksan e Hinera Danayî Digel Eyba Nadanî." Bnr. *Hawar 2 Hejmar 24-57 (1934-1943)*, Nûdem, 1998, r.1055-1060.

¹² Ehmedê Xanî: h.b. r.52-54.

** Di mîtolojiya îraniyan de wisa jê tê bawerkirin ku qedeha Cem, pêşerojê eyan dikir, sir û nepenan eşkere dikir.

¹³ Ehmedê Xanî: h.b. r.54.

*** Ji Xanî vir ve gelek caran qeyda vê bêrewaciye hatiye girtin. Di kovaran de mirov bi rehetî dikare du sê nivîsên ku bala xwe dane vê pîrsgirêkê bibîne. An tu kovar û weşanxane tune ku bi îdiaya em ê vê bêrewaciye têk bibin, dernekeve. Beriya 73 salan (di 1932an de), Cegerxwîn, bi dengêkî bilind û hazirî ta'ndayîna "Pir şerm e ko hewara me ta ebed nemînit" digot û gazî kurdan dikir ku ew Hawarê bikin, alîkariya wê bikin. Bnr. *Agir û Pirûsk*, Avesta, 2003, helbesta "ji Kiryarên Hawarê re", r.150-151.

¹⁴ Benedict Anderson vê têgehê, di wateya "zimanê dewletê an yê îqtidarê" de kar tîne. Li gor wî ev ziman, piştî avabûna netew-dewletan ciyê xwe da zimanê gel ê îdarî. Mirina latîniyê jî rastî vê demê dihat. Bnr. *Ymagined Communities / Hayalî Cemaatlar*, Metis, ji wergera tirkî ya Yşkender Savaşır, 1995, r.56-57. Me vê têgehê di wateya zimanê derdorê yê ji bilî kurdî de kar anî.

û bi alîkariya qiyasekê (*wan şehre şohret bi şûr girtine, beldeyên hîmmetê bindest kirine; her mîrekî wan bi bezlê Hatem û her mêrekî wan bi rezmê Ristem [e]*), di nav zeman de "efekta şikestinekê" hazir bikira jî Xanî, stûxwariya *vî qewmî ku ji şecaetê xeyûr û ji minetê jî nefûr bû*, belavî zemanekî ebedî kir:⁷

*Lew pêk ve hemîşe bê tifaq in
Daîm bi temerrid û şiqaq in*¹⁵

Li gor wî nuqta şikestinê, di bêîtifaqî, rik û gelemşa berê (temerrid û şiqaq daîmî) de ye. Ji wî kurd tirba hev dikolin, ji xelkê re kelh û hîsar in û ji vê bîdewletiyê**** ew *îro amanca tîrê qeza nin*; warê wan *xerabey di destê bûm in*; ser û çavê wan *milet-texê* (lewitandiyê) *xwîna behra Rum û Tacîk in*.¹⁶ Êsîriya sedan salan, ji windabûna ruhê hevgirtî pêk dihat. *Ger hebûwa îtifaqek (wan), bi hev ra bikirana înqiyadek* (îtaetî hev bikirana); *rûm û ereb û eceman temamî, ji xwe re dikirin xulamî*; hingê dîn û dewletê jî *tekmîl dikirin, ilm û hîk-metê jî tehsîl dikirin*.¹⁷

Bêguman ev şîrove, xwendinên netewperwerî teşwîq dikin. Jixwe kirin jî. Bi vî beşî, Xanî di nav portreyê pêşewarî netewperweriyê de rûnişt an jî xwendinên cûr be cûr re -ku destpêka nivîsê de qala hinekan hat kirin- bû zemîn. Lê çima tu kes bal nabe li ser beyta dawî ya ku dikare terza xwendîna me ya derbarê Xanî biguherîne an li ber me deriyê "xwendineke duyemîn" vebike? Ew beş, ku bi hevokên şertê, dirêj dibû çawa diqediya:

*Temyîz dibûn ji hev meqalat
Mîmtaz dibûn xwedan kemalat*¹⁸

(Wê wextê gotin ji hev difesirîn û xwediyên kemalê diyar dibûn)

Qesta Xanî ji "meqalat"ê, helbest; ji "xwedan kemalat"ê jî helbestkar bû. Her çiqas wî di beşê "xetîme"ya ku nefis dihat şikestin û bexşîna qusûran dihat xwestin de, navê helbestkaran wek *ey şairê saxir û nikûnser*

¹⁵ Ehmedê Xanî: h.b. r.58.

**** Di nav semantîka kurdî de du wateyên vê gotinê hene: Bê dewletî û kêrnehatin. Lewma ji lawên ku kêrî tiştekî nayên re "lawê bîdewlet" tê gotin. Li vir mirov dikare her du wateyan bi hev re bibîr bîne.

¹⁶ Qismekî van şîroveyan di wergera Bozarslan de nîn e; ji ber ku Bozarslan li gor şertên wê demê mecbûr mabû ku 12 beytan sansûr bike. Van 12 beytan hûn dikarin li *Hawar 2 Hejmar 24-57 (1934-1943)*ê, li rûpela 1055an binêrin ku Nûdemê 1998an de li Stockholmê hemû jîmaran di du cîldan de top kiribû.

¹⁷ Em bibêjin, Xanî bi tespîta bê tifaqiyê re, ji helbesta kurdî ya netewî re mijarekê xelat kir, dê şaş nebe. Zîra ji Hacı Qadirê Koyî yê ku perestîşkarê Xanî bû bigrin, heya Cegerxwîn, Osman Sebrî û Qedrîcan û gelek helbestkaran, ev tespîta qedîm pir carî kaxizan reş kiriye. Di argûmanên siyasî de jî cîyekî wê yî giran heye.

¹⁸ Ehmedê Xanî: h.b. r. 58.

(bêqîmet û sernixûn), *wey sahirê saxir û fisûnker* (qeqşerê beredayî û sihêrbaz), *ey haîmê wadiya dalalê* (serberdayiyê geliyê rê-şaşkirî), *wey xawiyê da'weya kemalê* (xapiyê daweya kemalê)¹⁹ hilanî jî be, qîmet dida wan û xwe. Ya rastî di wî beşî de wekî her helbestkarê Rojhilatê klasîk, ji hezkirina belaxatê, ku makyaja wê helbestê bû, wan ta'rîfên fişalkirî (werimandî) dikir; nexwe Xanî di sînorekî jixwebawer de rawestibû: *Ger dê hebûya me xwedanek, alîkerem û letîfedanek; min dê elema kelimê mewzûn (bi wezin), alî bikira li banê gerdûn*.²⁰ Ez ê gaveke din derbasî çavkaniya wî sînorî bim. Ya rast tam di vê navberê de mirov bi çend gotinan qala peywendiyên helbesta klasîk a bi "îqtidar"ê bike, dê baş be.

Ji bo çi helbestkarek dixwaze nêzîkî îqtidarê bibe? An berevaciyê îro ji bo çi helbestkar dixwaze naîlî teweciha îqtidarê bibe? Ev daxwaz gelo têkiliyeke bivênevê ye?

Li gor Walter G.Andrewsê ku derbarê wate û kevneşopa xezela osmanî de lêkolînek nivîsiye, erê! Gorî wî dev ji helbestkaran berde *şexsekî serê xwe jî nikariya temenê xwe ji ciyê otorîteyê dûr derbas bikira, çimkî li ciyê ku têkilî şexsî bû, mesafe, kesp û destketiyên muhtemel dixist xeterê û "evd", nedibû xwediyê tiştekî ku derî kontrola hikûmdar e: Ne dibû xwediyê hukmekî, ne yê îtibarekî, heta ne yê serwet û debarekê...*²¹ Xanî, aliye wê hêza ku aqûbeta madî û manewî tayîn dikir, wecîztir îfade kiribû: (Ew hêz e) *bi nezerekê qelbêd zexel dikit belorî, pûlêd dexel dikit filorî; yên âla bi qehra xwe dikit edna, yên edna bi lutfê dikit âla; paşan digirt wekî esîran, azad diketin wekî feqîran; her roj hezarê bê newayan, her lehze bi lutfê, sed gedayan zengîn dikir bi destê hîmmet; (û hetta) bi îksîra teweciha wî ya mibarek ew qewl (gotin) hemî dibûn eş'ar (şî'r)*.²² Latîfî jî, ku şair û tezkîrenûsekî osmanî bû û ji Xanî 70 sal piçûktir bû, hêviya xwe ya ji îqtidarê wiha eşkere kiribû:

"Litf û kerema hikûmdarê dewrê û destûra xwedîqudretê demê, îmkana şertên afirandinê û berhem nivîsînê didin şexs, bi saya wê, kesê ku berhemekê tîne pê, ji derdê ebûrê(debarê) xelas dibe, ew kes digihîje rehetiyê û gotinên bisêhr û xeml diafirîne."²³

Te bivê bila "xwedî kemalan" derxe holê, te bivê bila "îtibar" bexş bike, an te bivê bila bi litfa xwe re "derdê ebûrê" ji holê rake, Îqtidar, qibleya hêviyan e di helbesta klasîk de. Bi hemû wateyên xwe ve qibleyeke madî û manewî. Mesela em dizanin, ya Xanî ne madî bû, çimkî wî pere, ew *kîsê ku*

¹⁹ Ehmedê Xanî: h.b. r.480.

²⁰ Ehmedê Xanî: h.b. r.62.

²¹ Walter G. Andrews: *Poetry's Voice, Society's Song / Şiirin Sesi, Toplumun Şarkıysı*, ji wergera Tansel Güney a tirkî, Yletişim, 2001, r.119. Ji bo wan mazmûnên ku di xazelan de "hikûmdar" û "evd" temsîl dikin, mirov hîn bibe, beşê "Otorite ve Gazel Geleneği" gelek guncan e.

²² Ehmedê Xanî: h.b. r.64-66.

²³ Latîfî: *Tezkire-i Şu'ara*, r. 18. Ji pirtûka Walter G. Andrews, r.124.

her kes jê re bûye maşûq û hebîb, ew kîsê ku ketiye *şona ilm û felsefeyê*²⁴, reş dikir û piçûk didît. De baş e nexwe rengê hêviya wî ya manewî çi bû? Ku em dîsa metnê bişopînin û bibêjin, meşrûiyeteke ku meşkûkiyê tune dikir, qîmeta *meqalatan ji hev temyîz dikir*, bû! Yanê îhtiyaca pejirandin û tesdîqbûnê!

Bi rastî jî di seranserê berhemê de, bi awayekî hevgerî, hemû tiştên baş (rewacdîtina berhemên bi kurdî, bilindbûna insanên bêpişt, têkbirina dijminan, tesîskirina îtîfaqê, bidestxistina ilm û hîkmetê...) bi hebûna cihanpenah, padişah, serfiraz, suxen-nuwaz, bext, text, tac, kulah, xwedan, letîfedan, alîkerem, sahibkerem, şahê şehrewayekî tê girêdan. Yanê *pêşwaziya mercdar* (hypothétique proposition) wiha tê sazkirin: Çêbûna "A"yan, bi pêkhatina "B"yê, belê tenê bi ya wê mimkun e!

Gelek êşkere ye Xanî, li Kirdeyekî tîp-mezin digeriya. Navê wî kirdeyî jî "Îqtidar" bû: Hêza ku xwedî derdiket, qîmet dida, qedrê qelemê dizaniya... Xanî vê yekê, bi rastiya dewrê re, bi ya ku zor didayê re dixwest. Bi mecbûriyeteke du serî re! Lê ev mecbûriyet, şexsê wî bi temamî li der jî nedihîşt. Ew jî di nav de bû, lewma "teredûteke edebî" wî radipêça. Gerçî ew celebîniya dîrokî û civakî ya ku navê wê "derd" hatibû dayîn, zor dida Xanî ku tiştêkî "nû" bike, mesela serê kevneşopa mu'tad bipelixîne, û ew zorî, di beşê "Sebebê Nivîsîna Pirtûkê Bi Zarê Kurdî" de dibû îtîrafa ajotîbûneke ku bi wezîfeyê tac bûye,²⁵ lê jêsta vê fazîletê jî têrî nedikir. Di pirtûkê de endîşeyeke kûr a ku, ev kar dê li avê here, hebû. Ji ber ku ne di wateya tekane (hikûmdar) û ne di ya pirane (ewam) de *bazarek* hebû; ne jî kesekî ku *mîtarê* (ronahiyê) bike *camê* (ilm û felsefeyê). *Xerîdarê* (kiryar, mûşterî) *qumaş nîn bûn*, lewma xwediyê berhemê *hewes kiribû ku bibe kîmyager* lê dema dîtibû ku ev ne mimkûn e û dilê wî jî raziye hîleyê nabe, ji neçarî bibû seffar. Her çiqas pûlê wî* (karê ku derxist holê) *bê qîmet jî bû, ew yekrûn û saf û bê buha bû; çî ye bê hîle û xurde bûn, meqbûl bû ji bo muemela ewam; bêguman kurmancî bû sirf, zêr nebû ku bibên "sipîde maye"; zîv nebû ku bibên "kêm eyar e"; sifrê me yê sor e aşîkar; ji wî ev neqd "kêm buha ye" nebêjin; ew tenê ji sîkkeya şahê şehrewa bêpar e, lew wisa bê rewac û mexşûs e, lew bextesiyah û nemirad e.*²⁶

Ev çî ye? Ev, peşklêxistin û sabotaja heman kêmasiya mezin e ku kesp û destketiyan li avê dibe. Çarenûsa ku endîşeyê daîmî û ziyanê zarurî dike! Xanî wisa difikiriya û lewma di beşê "Saqî Mey Têke Qedehê" de, ku ev beş ji bo agaza qîseyê xwegermkirinek e, bi haleruhekî ku vekîşiyaye qada parastinê, dê wiha bigota: *Lê hêvî dikim ji misteîdan* (yên ku dê nû bixwînin), *herfan*

²⁴ Ehmedê Xanî: h.b. r.62.

²⁵ *Da xelq* (kesên ji rêzê) *nebejtin ku "Ekra, bê marîfet û bê esl û bê binyad in; enwaê millet xwedan kitêb in, kurmanc (kurd) tenê tê de bê hesêb in" / Hem ehlê nezer (mitesewif, alim) nebên ku "kurmanc, îşqê nekirin ji bo xwe amanc; bê behre ne ew ji îşqebazî, vala ne ji heqîqî û mecazî".* (r.60-62)

* Di risteyên din de em dibînin ku Xanî vê bêjeyê di şona "sîmyager" de kar tîne. Ji ber ku qala fersendên ku bi hîle û xurde bi dest dikevin tê kirin. Sîmya, wekî kimyayeke betal, mebest dikir ku ji risas û sifrê, zêr û zîv çêbike. Di vir de ji kîmyager an sîmyager qest, bazar çêkirina zimanekî bê bazar bû.

²⁶ Ehmedê Xanî: h.b. r.64.

(xeletiyân) *negirin ji mistefîdan* (istifadekar); *ev name eger xirab e ger qenc, kêşaye digel wê min dused renc* (eziyet); *nûbare ye ti fl e nûresîd e* (nûgîhayî), *masum e effe xanezad e*; *ev meywe eger ne abîdar e, kurmançî ye ew qeder li kar e*; *umîda min ew e ji ehlê îrfan, ew dê negerin li min çû herfan*; *dê min teşnî nekin, wekî xeyûran dê isleh bikin li min qusûran*.²⁷

Ev e ji van du jêrebeşên Mem û Zînê, bi wê kêmasiya mezin a dîrokî re (bêdewletbûn), ev teredûta ha û jana encama wê, dipengizî. Janê jî bi ser ve dikim, ji ber ku Xanî, ji wê teredûtê, bi manewraya "kurmacî ye ew qeder li kar e" dixwest xilas bibe. Û dîsa bi êşa wî dengî re tingêna "qirtasiyeya me bê penahan/rûpelên me yên bêpiştan" hevaltî dikir. Ew êşa ku berê xwe dida hêviyê!

Heya niha derbarê vê kêmasiya mezin de gelek tişt hatine gotin, lê derbarê vê janê de hê nehatiye axaftin. Ew çarenûsa ku bi rexneya aktûel û gelemperî ya Xanî re hevaltîyeke daîmî dike, hê nehatiye dîtin. Û çî ye em ji wê rêdana ku car caran fersenda axaftineke "derveyî" bexşî girîzgahe dikin²⁸ bê xeber in, belaxata hebandinê di devê me de zûtir kelijî. Şona ku em Xanî fêr bikin, bi "emilandinên qismî"*, me wî ji xwe bêtir dûr kir. Jixwe niha wextê vê pîrsê ye: Gelo şîroveyeke ku mûbalexeyên navbera zemanê me û yê wî kêr bike em ê peyda bikin an neşîdeyên hebandina evdan a ku nexweşîyeke vî zemanî ye, em ê terenûm bikin?

Belê Xanî ne bi pergalên çandeke hevpar -Yûsif û Zelîxa an Leyl û Mecnûn-, bi ya çandeke lokal -Mem û Zîn- nivîsand; bi zanebûn xwe kişande bin sî û taliheke kohî û kenarî; celebîniya xwe û ya gelê xwe tevî beşên medhiye û sebebê telîfê kir ku heta ji wê celebîniyê ji me re model û referansek ma... Lê digel van, berhema wî, dîsa jî alegoriyeke "îşq"ê be eger; eger tenê ne bi *Mesnewîya Mewlana* û *Leyla vû Mecnûna* Fuzulî re, hê bi çend mesnewiyên din re di nav têkiliyeke *intertekstî* (navmetnî) de be!.. Tevahiye nedîtin an li ber tevahiye korbûn, sedemekî tevlihevîyê nîn e?

Ji min re wisa tê ku digel kulîyada sitûr a derbarê wî, Xanî hê jî di nav dûrahiyeke ku li benda fêmkirinê de ye li me dinihêre. Belkî rojekê şeraba *mehsera wî ya mutehhar*, bi hemû wechan, "wate"yê ji me re eyan bike.

27 Ehmedê Xanî: h.b. r.74-76.

28 Mesela di sebebê telîf a *Hûs û Aşk* de, ku sûreta wê ya alegorîk gelek dişibe ya *Mem û Zînê*, Şêx Xalîb eşkere dikir ku, li ser pesnên *Hayrabad* a Nabî û gotina dostên wî yên ku "ne qabil e ku tu jê re nazîrek binivîsinî" dest bi xebata xwe kiriye. Xalîb di wî beşî de serê tîrên rexneyên xwe dida tenîşt qusûrên Nabî û dî re jî fikar û nêrînen xwe yên li ser helbestkariyê rêz dikir. Gorî wî helbestkarî, ne dubarekirina tiştên ku me dizaniya, "bînayîyeke derûnî" bû; *zîmanekî wahî* (vahî-i dîl) yê ku bêtir li halê ewliya û enbiyan dihat, bû. Lêgerîneke giyanî ya ku li pahlava xwedî-behreyan diket (ji bo van agahiyan Bnr. Victoria R. Holbrook, *The Unreadable Shores Love / Aşk'ın Okunmaz Kıyıları*, werger Erol Köroğlu-Engin Kılıç, Yletişim, 1998, r.116-118-123.)

Niha em ê rabin, ev e hûn dibînin Şêx Xalîb, helbest û helbestkariyê li gorî ro'ra'rif dike, hê jî nêrîna wî ya li ser van aktûel e, nexwe ew tenê ne helbestkarek e, rexnegir û estetekî pêşketî ye jî, em ê bibêjin? An em ê rexneya Xanî ya radîkal (bêxwedibûn û bêtifaqiya kurdan), ji bo pêşerojê zindîkirina wî ya kevneşopê (ji destana Memê Alan mesnewîyek derxistibû) û daxwaza wî ya pêşketinê (ku li ser banê dewleta dixwest, alê ilm û îrfan û hunerê ba dibûn) bi rêberîya xwendineke Pazwarî (ku Octavio Paz van, mîna elametên modernîzmê didit di Öteki Ses û Children of the Mire/Çamurdan Doğanlar de) binizilînin û em ê bibêjin, Xanî modernîstê me yê yekem bû?

* Bi şîroveyên ku metnê diemilînin re şerkinin, mijara bendeke din e.

ELFABEYA XELÎL XEYALÎ

Mamoste Qedrî

Xelîl Xeyalî (1876-1926 ji Modka ye, ji qebîleya "Mûdan" e. Li cem Seîdê Nûrsî (1876-1960) ders girtiye û gelek di bin bandora wî de maye. Di dawiya sedsala 19an de çûye Stenbolê û li wê derê li ser xwendin û nivîsandina bi zimanê kurdî xebat kiriye. Di sala 1908an de li Stenbolê di damezirandina komeleyên bi navên "Kurd Te'avun û Teraqî" û "Kurd Neşrê Me'arif" de cih girtiye. Ji bo perwerdekirina zarokên kurdan bi zimanê kurdî di sala 1910an de ji aliyê komeleya "Kurd Neşrê Me'arif" ve li Çemberlîtaşê yekemîn dibistana kurdî bi navê "Kurd Nimûne Ybtidaîsi-Meşrutîyet" hatiye vekirin. Xelîl Xeyalî di vekirina vê dibistanê de rolek mezin lîstîye. Di vê dibistanê de li gor elfabe ya wî ya ku em ê jê behs bikin, perwerdeyî bi zimanê kurdî hatiye kirin. Di sala 1912an de li Stenbolê ji aliyê hinek xwendevanên kurd ve komeleya "Hêvî" hatiye damezirandin û heta Şerê Cihanê yê Yekem dewam kiriye. Xelîl Xeyalî di damezirandina vê komeleyê de jî roleke girîng lîstîye.¹ Armanca herî girîng ya vê komeleyê ji bo hêsanîkirina xwendin û nivîsandina bi zimanê kurdî amadekirina elfabe yeke kurdî bû. Xelîl Xeyalî di kovara bi navê "*Rojî Kurd*" de, ku organa weşanê ya vê komeleyê bû, li ser xwendin û nivîsandina bi zimanê kurdî û standardkirina elfabe yeke ku ji bo temamê zaravayên kurdî bi kar bê, çend gotar nivîsandine. Bo nimûne di hejmara sisêyan de di gotara xwe ya bi sernavê "*Ziman*" de pîrsek wiha kiriye: "kurd îro muhtacê çi ne? Em ewan bêjin". Paşê jî tiştên ku ihtiyaciya kurdan bi wan heye di 10 madeyan de rêz kiriye. Di madeyên duyemîn, sêyemîn û heştêyemîn de wiha gotiye:²

2) Ser terzek nû elifbayek.

3) Ji bona temamê zimanê kurdîtiyê qamûsek (ferhengê mezin).

¹ Silopî, Zinar *Mes'eletu Kurdistan (Doza Kurdistan)*, Pêşkêşkîrox: Îzedîn Mistefa Resûl, çapa duyemîn, Beyrut, 1997, r.33-35

² *Rojî Kurd*, 1913, hejmar:3, r. 21-22 (Amadekar: Cemal Xeznedar).

8) Ji bo zimanê kurdan serf û nehwek (rêzimanek).

Çawa ku ji madeya duyemîn jî tê fêmkirin ji ber ku baweriya Xelîl Xeyalî bi diviyatiya amedekirina elfabeyek standard ya kurdî hebû, di sala 1909an de li Stenbolê yekemîn elfabeya kurdî ya bi tîpên erebî çêkiriye û navê wê daniye "Elîfbayê Kurmancî". Seîdê Nûrsî (Kurdî) derbarê wî û elfabeya wî de wiha dibêje:

"Ez mînakek neteweperwerî ji we re pêşkêş dikim ku ew jî Xelîl Xeyaliyê Motkî ye. Mîna her beşek mîletperweriyê di beşa ziman de jî xelata pêşbaziyê a wî ye. Wî elfabe û serf û nehv (rêziman) a ku bingehe zimanê me ye çêkiriye. Vî zatê han nimûneyek mîletperweriyê nîşan daye û ji bo zimanê me yê ku mihtacê temamkirinê ye bingehek daniye. Ez ji ehlê hemiyetê (ji mîletperweran) re tewsiye dikim ku li pey rêça wî herin û zimanê me li ser wê bingehe ava bikin".³

Çawa ku ji gotinên Seîdê Nûrsî tê fêmkirin wekî niha di wê demê de jî rewşenbîrên kurdan ji bo standartkirina zimanê kurdî li ser elfabeyek standard nîqaş kirine. Di nîqaşên di vî warî de Se'îdê Nûrsî xwestiye ku elfabeya Xelîl Xeyalî wekî bingehe bê qebûlkirin. Nexwe di nîqaşên îro de jî divê ev elfabe neyê jibîrkirin, beranberiya wê bi elfabeyên din bê kirin, kêmahî û zêdehiyên wê bèn dîtin û jê were îstîfadekirin. Loma di vê nivîsa xwe de me xwest ku em vê elfabeyê bidin naskirin û wê ji tîpên erebî veguhêzin ser tîpên latînî. Beriya ku em elfabeya wî qeyd bikin em dixwazin çend gotinan bibêjin:

1- Elfabeya Xelîl Xeyalî yekemîn elfabeya kurdî bi tîpên erebî ye.

2- Ev elfabe bi heman çapî di pirtûka Mehmet BAYRAK a bi navê "Açık-Gizli, Resmi-Gayr-ı Resmi Kürdoloji Belgeleri" de hatiye weşandin.⁴

3- Hogir Tahir Tewfîq di xebata xwe ya bi navê "el-Elîfbau'l-Kurdiyye Bi'l-Hurûfî'l-Erebiyye We'l-Hurûfî'l-Latiniyye" (Elfabeyên Kurdî Bi Tîpên Erebi û Bi Tîpên Latînî) de li gor çapa Mehmet Bayrak elfabeya Xelîl Xeyalî jî qeyd kiriye.⁵

4- Elfabe digel mînak û agahiyên cûrbecûr ji 27 rûpelan pêk tê. Naveroka rûpelan wiha ye:

a) Rûpela yekemîn qapax e. Tê de navê xebatê (Elîfbayê Kurdî), navê nivîskar (Xelîl Xeyalî yê Motkî), navê çapkiro (Kurdîzade Ehmed Ramîz) û sala çapê (1325) cih digire.

b) Di rûpela duyemîn de 34 tîpên elfabeyê hatine nivîsandin ku me van tîpan digel latîniya wan li jor da nîşan dan.

c) Di rûpelên sêyemîn, çaremîn û pêncemîn de navê van tîpan û rewşa nivîsandina wan di ser û nav û dawiya bêjeyê de hatiye nîşandan.

d) Di rûpela şeşemîn û heftemîn de li ser rewşa dirêjkirina tîpan, tîpên

³ Nûrsî, Seîd Yîki Mektebê Musîbet (Di nav "Asarê Bedî'îye" de), r.334 -335.

⁴ Tahir Tewfîq, Hogir. el-Elîfbau'l-Kurdiyye Bi'l-Hurûfî'l-Erebiyye We'l-Hurûfî'l-Latiniyye, çapa yekem, Erbil, 2005. Ji bo agahiyên derbarê Xelîl Xeyalî û elfabeya wî di vê kitêbê de binêrin r. 23-40.

⁵ Elîfbêya Kurdî, muherrir (nivîskar): Xelîl Xeyalî, Çapxana Hîvda , çapa yekem, Stenbol, 2004.

bênuqte, tîpên biyeknuqte, tîpên bidunuqte û tîpên bisênuqte hatiye sekinandin.

e) Nivîskar di rûpela heştemîn de li ser bilêvkirina tîpan li gor *ser û cer û ber* yên erebî ku ji wan re "hereke" tê gotin sekiniye. Mînak: *Be, bi, bu; te, ti, tu*.

f) Di rûpela nehemîn de nivîskar behsa "tenwîn" a 'erebî kiriye û bal kişandiye ku di zimanê kurdî de tenwîn nîn e. Çawa ku tê zanîn tenwîn di dawiya navdêrên erebî de cih digire û wekî du seran, du beran an jî du ceran tê bilêvkiin ku jê dengê *"..en", "..in", "..un"* tê der. Bo nimûne tîpa ? =B yê gava di dawiya navdêrek erebî de cih bigire wiha tê xwendin: *Ben, bin, bun*. Di rûpelên di pey re mînakên cûrbecûr cih girtine.

g) Di rûpelên 23 û 24an de di bin serenavê "Îbare" de nivîskar bi şiklê şîrê hinek nesîhet kirine. Mînak: Ders bixwune, zimanê kurmançî ho be.

h) Nivîskar di rûpelên 24, 25 û 26an de hinek duayên erebî nivîsandine. Ev duayên erebî di jêrenotan de ji aliyê me ve hatine wergerandin.

i) Di rûpela dawîn de di bin serenavê "Rica" de wiha hatiye nivîsandin: "Behayê vê (elfabeyê) ji bo tebi'kirina (çapkirina) kutubê (pirtûkê) kurmacan e. Li pey vê, qiraet (xwendin) û serf (morfoloji=peyvسازی) û nehv (rêziman)a zimanê kurmançî jî dê tebi' bibe (were çapkirin). Feqet em muhtacê arîkirinê ne. Bê arîkirin tiştik nabe. Hêviya me xeyret û cuwamêriya kurmacan e. Meqseda me ji zarokê kurmacan ra nîşandana rêya 'ilm û hunerê ye".

5- Çawa ku li jor tê dîtin tiştên ku ji aliyê me ve hatine nivîsandin di nav kevanê de hatine nîşandan.

6- Tevî jêrenotan ji aliyê me ve hatine bi karanîn..

7- Tişteke balkêş jî ev e ku Xelîl Xeyalî bêjeya "*kurmac*" wekî "*kurmac*" bi kar aniye. Ango cih nedaye tîpa "n" yê. Berê me got qey viya kêmasiyeke çapî ye. Lê me dît ku Cemal Reşîd Ehmed di kitêba xwe ya bi navê "*Zuhûru'l-Kurd Fî't-Tarîx*" de dibêje ku di dema Mîrektiya Erdelan de Mîrê kurd yê bi navê Xusrev b. Muhemmed di destnivîsek xwe de bêjeya "*kurmac*" wekî "*kurmac*" bi kar aniye û ev destnivîsa han di sala 1984an de li Moskovayê hatiye çapkirin.⁶ Wê demê me fêhm kir ku di nav hinek nivîskarên kurd ên berê de navê "*kurmac*" wekî "*kurmac*" jî hatiye bikaranîn.

8- Elfabe ji aliyê weşanxana "Hîvda" jî bi tîpên erebî hatiye weşandin.⁷ Lê tê de hinek guhartin çêbûye û kêmayî tê de hene.

9- Elfabe ji 34 tîpan pêk tê. Ev tîp digel latîniya wan ev in:

⁶ Reşîd Ehmed, Cemal, *Zuhûru'l-Kurd Fî't-Tarîx*, Erbil, 2003, I, 61.

⁷ Bayrak, Mehmet, *Açık-Gizli Resmi-Gayr-ı Resmi Kürdoloji Belgeleri*, Enqere, 1994, r.462-505.

ELÎFBAYÊ KURMANCÎ

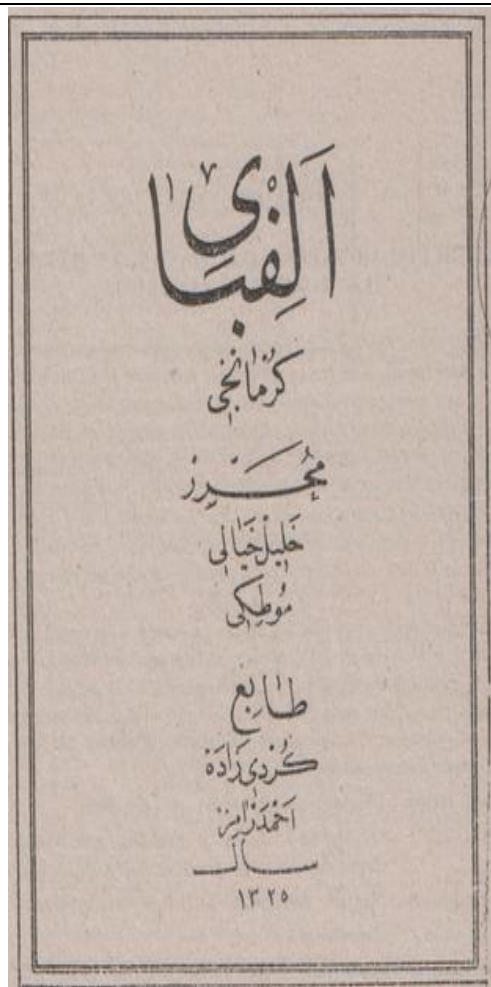
Muherrir (Nivîskar)

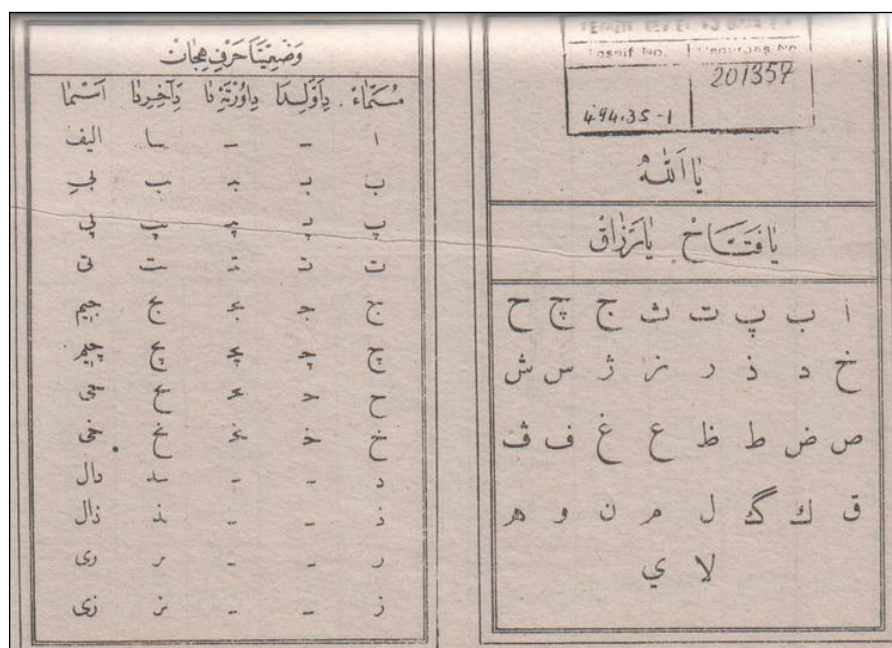
Xelîl Xeyalî Motkî

Tabî' (Çapkirox)

**Kurdîzade Ehmed
Ramîz**

**Sal
1325**

ا = Aa	ب = Bb	پ = Pp	ت = Tt	ث = Ss	ج = Cc	چ = Çç
ح = Hh	خ = Xx	د = Dd	ذ = Zz	ر = Rr	ز = Zz	ژ = Jj
س = Ss	ش = Şş	ص = Ss	ض = Dd	ط = Tt	ظ = Zz	ع = ‘
غ = Ğğ	ف = Ff	ڤ = Vv	ق = Qq	ك = Kk	گ = Gg	ل = Ll
م = Mm	ن = Nn	و = Ww	ه = Hh	لا = La	ي = Yy	

Ya Ellah, Ya Fettah, Ya Rezzaq

Musemma (Navdar)	Di serî da	Di ortê da	Di dawî da ¹	Esmâ (Nav)	
ا	Aa			Elîf	
ب	Bb			Bê	
پ	Pp			Pê	

¹ Ji ber ku li gor ser û nav û dawîya bêjeyan di rewşa tîpên latînî de guhartin çênabe û guhartina bi vî hawayî taybetiyek elfabeya erebî ye, sitûnên minakan vala mane.

ت	Tt				Tê	
---	----	--	--	--	----	--

ث	Ss				Sê	
ج	Cc				Cîm	
چ	Çç				Çîm	
ح	Hh				Hê	
خ	Xx				Xê	
د	Dd				Dal	
ذ	Zz				Zal	
ر	Rr				Rê	
ز	Zz				Zê	
ژ	Jj				Jeyn	
س	Ss				Sîn	
ش	Şş				Şîn	
ص	Ss				Sad	
ض	Dd				Dad	
ط	Tt				Tê	
ظ	Zz				Zê	
ع	‘				‘Eyn	
غ	Ğğ				Ğeyn	
ف	Ff				Fê	
ڤ	Vv				Vê	
ق	Qq				Qaf	
ك	Kk				Kaf	
گ	Gg				Gaf	
ل	Ll				Lam	
م	Mm				Mîm	
ن	Nn				Nûn	
و	Ww				Waw	
ه	Hh				Hê	
لا	La				La	
ي	Yy				Yê	

Herfên Tevlî

T	ع	Q	Ş	Y
D	V	S	L	K
W	C	Z	H	S
D	G	Z	ع ('Eyn)	N
F	Z	R	Ç	Z
H	S	X	P	ا (Elif)
M	T	J	Y	

Hereke

Ziber = e
(Ser)

Zêr = i
(Cer)

Pêş = u
(Ber)

Cezm= ە

Şedde = َ

Medde= ٠

Herfên med

ا (Elif) : Ziberê (Serê) dirêj dide xwendin

ي (y) : Zêrê (Cerê) dirêj dide xwendin

و (W) : Pêşê (Berê) dirêj dide xwendin

Herfên bê nuqte

ا ه ل ر س س ت ك ل م و ه
A H L R S S T K L M W H

Herfên bi yek nuqte

ب=B ج=C خ=X ذ=Z ض=D

ظ=Z غ=Ğ ز=Z ف=F ن=N

Herfên bi du nuqte

ت=T ق=Q ي=Y

Herfên bi sê nuqte

پ=P ث=S چ=Ç ش=Ş ف=V ژ=J

ي=Y و=W

Herfan orte û giran didine xwunden û bi îşaretki (ˆ) wiha ji hev tene ferqkirin

Yek herf û yek hicaê hereke ²		
A	Î	U
Be	Bi	Bu
Pe	Pi	Pu
Te	Ti	Tu
Ce	Ci	Cu
Çe	Çi	Çu
De	Di	Du
Ze	Zi	Zu
Re	Ri	Ru
Ze	Zi	Zu
Je	Ji	Ju
Se	Si	Su
Şe	Şi	Şu
Se	Si	Su
De	Di	Du
Te	Ti	Tu
Ze	Zi	Zu
Ė	Ė	Ė
Ėe	Ėi	Ėu
Fe	Fi	Fu
Ve	Vi	Vu
Qe	Qi	Qu
Ke	Ki	Ku
Ge	Gi	Gu
Le	Li	Lu
Me	Mi	Mu
Ne	Ni	Nu
He	Hi	Hu
We	Wi	Wu
Ye	Yi	Yu

Tenwîna Erebi

² Tevê van mînanan di eslê xwe yê erebî de yek tîp in. Lê çawa ku tê dîtin li gor bilêvkirina bi latîni ji bilî rêza yekemîn du tîp derdikevin holê. Ango herekeyên ser û cer û ber ji wekî tîpan xwe nişan didin û tîp nivîsandin.

En	În	Un
Ben	Bin	Bun
Ten	Tin	Tun
Sen	Sin	Sun
Cen	Cin	Cun
Hen	Hin	Hun
Xen	Xin	Xun
Den	Din	Dun
Zen	Zin	Zun
Ren	Rin	Run
Zen	Zin	Zun
Sen	Sin	Sun
Şen	Şin	Şun
Sen	Sin	Sun
Den	Din	Dun
Ten	Tin	Tun
Zen	Zin	Zun
Ė	Ė	Ė
Ėen	Ėin	Ėun
Fen	Fin	Fun
Qen	Qin	Qun
Ken	Kin	Kun
Len	Lin	Lun
Men	Min	Mun
Nen	Nin	Nun
Hen	Hin	Hun
Wen	Win	Wun
Yen	Yin	Yun

İxtar		
Tenwîn di zimanê kurmcî da Tune û erebî da heye. Mîsal:		
Qelben	Qelbin	Qelbun
‘Elîmen	‘Elîmun	‘Elîmin

Yek herf û yek hica bi herfê medd

Ziber(Ser)	Zêr (Cer)		Pêş (Ber)	
	Sivik	Giran	Sivik	Giran
A	Ê	Î	O	Û

Ba	Bê	Bî	Bo	Bû
Pa	Pê	Pî	Po	Pû
Ta	Tê	Tî	To	Tû
Ca	Cê	Cî	Co	Cû
Ça	Çê	Çî	Ço	Çû
Ha	Hê	Hî	Ho	Hû
Xa	Xê	Xî	Xo	Xû
Da	Dê	Dî	Do	Dû
Ra	Rê	Rî	Ro	Rû
Za	Zê	Zî	Zo	Zû
Za	Zê	Zî	Zo	Zû
Ja	Jê	Jî	Jo	Jû
Sa	Sê	Sî	So	Sû
Şa	Şê	Şî	Şo	Şû
Sa	Sê	Sî	So	Sû
Ta	Tê	Tî	To	Tû
عا	عى	عبي	عو	عؤ
Ğa	Ğê	Ğî	Ğo	Ğû
Fa	Fê	Fî	Fo	Fû
Va	Vê	Vî	Vo	Vû
Qa	Qê	Qî	Qo	Qû
Ka	Kê	Kî	Ko	Kû
Ga	Gê	Gî	Go	Gû
La	Lê	Lî	Lo	Lû

Ma	Mê	Mî	Mo	Mû
Na	Nê	Nî	No	Nû
Ha	Hê	Hî	Ho	Hû
Wa	Wê	Wî	Wo	Wû
Ya	Yê	Yî	Yo	Yû

•:Elametê ser e, nayê xwendin³

Be	Pe	Te	Se	Ce
Çe	He	Xe	De	Ze
Re	Je	Se	Şe	Se
De	Te	هه	Ĝe	Fe
Ve	Qe	Ke	Ge	Le
Me	Ne	He	We	Ye

Du herf û yek hica⁴

Ziber (Ser)		Ziber (Ser)	
Sivik	Giran	Sivik	Giran
Ev	Av	Ber	Bar
Per	Par	Teb	Tab
Cem	Cam	Çek	Çak
Hel	Hal	Xef	Xaf

³ Ev tîp gerçî nayê bilêvkirin lê di nivîsandinê de tê xuyakirin. Di bêjeyên ku iro li gor elfabeya Kurdistanê Iraqê tîp nivîsandin de ev tîpa ku nayê xwendin tîpa beriya xwe bi dengê "e" dide xwendin û bi tîpa piştî xwe ve nayê zeliqandin. Mînak: به رف = **berf**.

⁴ Çawa ku tê ditin li gor bilêvkirina bi latînî gelek ji van minakan wekî sê tîp derdikevin holê û bi sê tîpan tîp nivîsandin.

Dev	Dav	Rez	Raz
-----	-----	-----	-----

Zer	Zar	Jer	Jar
Ser	Sar	Şeş	Şaş
Sed	Sad	Tev	Tav
عَزْ	عَارْ	Ėeb	Ėab
Fel	Fal	Ver	Var
Qez	Qaz	Kel	Kal
Gef	Gaf	Mer	Mar
Nev	Nav	Her	Har
Weh	Wah	Yel	Yal

Zêr			Pêş		
Sivik	Orte	Giran	Sivik	Orte	Giran
În	Ên	În	Un	On	Ūn
Bir	Bêr	Bîr	Bur	Bor	Bûr
Pir	Pêr	Pîr	Pur	Por	Pûr
Cir	Cêr	Cîr	Cun	Con	Cûn
Tir	Têr	Tîr	Tub	Tob	Tûb
Çit	Çêt	Çît	Çuk	Çok	Çûk
Çih	Çêh	Çîh	Hut	Hot	Hût
Hik	Hêk	Hûk	Hub	Hob	Hûb
Xir	Xêr	Xîr	Xun	Xon	Xûn
Diz	Dêz	Dîz	Duz	Doz	Dûz
Riz	Rêz	Rîz	Ruz	Roz	Rûz
Ziv	Zêv	Zîv	Zur	Zor	Zûr
Jin	Jên	Jîn	Jur	Jor	Jûr
Sil	Sêl	Sîl	Suk	Sok	Sûk
Şir	Şêr	Şîr	Şur	Şor	Şûr
Tir	Têr	Tîr	Tuq	Toq	Tûq
عِلْ	عِلْ	عِيلْ	عُرْ	عور	عوور
Ėik	Ėêk	Ėîk	Ėul	Ėol	Ėûl
Fil	Fêl	Fîl	Ful	Fol	Fûl
Qir	Qêr	Qîr	Qul	Qol	Qûl
Kir	Kêr	Kîr	Kur	Kor	Kûr
Gir	Gêr	Gîr	Kur	Kor	Kûr
Lik	Lêk	Lîk	Lur	Lor	Lûr

Mir	Mêr	Mîr	Mur	Mor	Mûr
-----	-----	-----	-----	-----	-----

Nir	Nêr	Nîr	Nur	Nor	Nûr
Niv	Nêv	Nîv	Nuk	Nok	Nûk
Hin	Hên	Hîn	Hur	Hor	Hûr
Wil	Wêl	Wîl	Wul	Wol	Wûl
Yik	Yêk	Yîk	Yun	Yon	Yûn

Sê herf û yek hica⁵

Ehd Bext Çerx Heşt Xerc Cerd Zehf Meşk Peşk Hesp Birk Tirp
Çilm Dirp Zirq Rind Kirm Pişk Lehd Hirç Wird Burc Hukm Fikr
Kurt Xurt Muşt Kulm Xurc Kunc Qurç Kunk Ask Bask Pars Rast
Mast Bîst Sîrt Şêzt Çîzt Mêrg Sênk Bûst Post Dost Xort Gurt Goşt.
Xewn Dewr Şewq Fewt Heyf Gewr 'Ewr Hewş Kewş Heyf Deyn
Zeyt 'Eyb Ğeyb Qeyd Meyl

Lefzê şedde

Rebb Xett Berr Qedd Sedd Şedd 'Edd

Lefzê bi hemzeyê elîf

Edeb İzin Sual Qur'an Mu'min Ru'yet
ا و ي (Elif, Waw Yê) 'Elametê Hereke ne

Lefzê du hicaî

Badan Palan Talan Razan Şadan Kalan Valan Qalan Gavan Garan Beran
Beraz Tebat Delav Serad Deman Qedar Kemal Telaq Tifaq Xirab Zirav
Silav Firaq Kiras Miraz Qulat Kulav Kulan Xunav Beden Deber Henek
Gelek Kelem Tifik Sivik Şimik Qijik Kîçik Sirik Çîçik Jinik Berik Terik
Kerik Selik Qetik Şekir Serik Memik Pepik Pale Tawe Xaşe Maşe Sade
Kawe Paçe Male Pere Mene Deve Şepe Çire Şile Qire Kire Kele Evî Bejî
Devî Geyî Tilî Kirî Mirî Şilî Tirî Penîr Telîs Heqîq Ğerîb Hekîm Birîn
Cirît Qirîn Kirîn Şirîk Xulîk Kurîk Avis Paxir Qalik Klik Bawer Bacîk Tacîk

⁵ Çawa ku tê dîtin li gor bilêvkirina bi latînî gelek ji van mînakên wekî çar tîp derdikevin holê û bi çar tîpan tên nivîsandin.

Paxîl Yaşîv Aşîv Kadîn Tenûr Qebûl Kevok Hevor Melûl Bilûr Piçûk Dîrov
 Kilor Kirûf Tulû' Ğurûb Poxik Şonik Tolik Koxik Gomik Poxîn Doxîn
 Bîrov Piçûk Çîrok Tîrik Tîjik Kêrik Mêrik Şîrîn Arvan Berwar Kirdan
 Mujgan Şermok Axçîk Pîrejin Nêremok Şêremêr Tarîgan Kornigan Biraza
 Berbû Qenter Kereng Kêvjal Kîvroşk Dendik Çeltûk Petpîtok Çavînok.

Lefzê sê hicaî

Sermiye Germiyan Misliman Cendere 'Erebe Textirme Kelbetan 'Erbane
 Şiyandin.

Îbare

Xwedê 'elîm e
 Seva bike
 Gune meke
 Hêviyê mebir
 Limê bike
 Rojî bigir
 Xêr bike
 Dilê keskî mehêlê
 Kubarî meke
 Ji mezinan re hurmet bike
 Destê wan ramûse
 Edebê hîn be
 Perpîj mebe
 Hindik bêje
 Zehf godarî bike
 Mirovî kamil kamil û 'aqil be
 Rihet rûne
 Ders bixwûne
 Zimanê kurmancî ho be
 Dê û babê xwe hez bike
 Ji xeberê wan der mekeve
 Bextiyariya du 'alem di xwendin û nivîsandinê da ye
 Bê van tiştik nabe
 Diyarê xwe jî Evbeçîn
 Lewra muhebbeta welat ji îmanê ye
 Bi cennetê xwe jî xelaske

Ebcêd. Hewwez. Huttî. Kelemen. Se'fes. Qereşet. Sexez. Dezuxîlen.⁶

Fetebarkellahu ehsenu'l-xaliqîne.⁷

Rebbî yessir. Wela tu'essir. Rebbî temmim bi'l-xeyri. Rebbî zidnî 'ilmen we fehmen. Wela tezdî zulmen we cehlen.⁸

Ettehiyyatu, el-Mubarekatu, es-Selewatu, et-Teyyibatu Lillahi. Esselmu 'eleyke eyyuhe'n-nebiyyu we rehmetullahî we berekatuhu. Esselamu 'eleyna we 'ela ibadillahi salihîne. Eşhedu ella ilahe illellahu we eşhedu enne Muhemmeden 'ebduhu we resûluhu. Ellahumme selli 'ela Muhammedin we 'ela ali Muhammed. Kema selleyte we sellemte we barekte we rehimte we terehhemte 'ela İbrahîme we 'ela ali İbrahîme. Fi'l-alemîne inneke hemîdun mecîd.⁹

Amentu billahi we melaiketihî we kutubihî we rusulihî welyewmî'l-axiri we bilqederî xeyrihî we şerrihî minellahî te'ala welbe'su be'delmewtî heqqun. Eşhedu ella ilahe illellahu we eşhedu enne Muhemmeden 'ebduhu we resûluhu.¹⁰

Innî weccehtu wechiye lillezî fetere's-semawati we'l-erde henîfen muslimen wema ene mine'l-muşrikîn. Qul inne selatî we nusukî we mehyaye we mematî lillahi rebbi'l-alemîn. La şerîke lehu we bizalike umirtu we ene ewwelu'l-muslimîn.¹¹

Qunût

Ellahummehdinî fîmen hedeyste, we 'afinî fîmen 'afeyte, we tewellenî fîmen tewelleyte, we barik lî fîma e'teyte, weqinî şerre ma qedeyste. İnneke teqdî wela yuqda 'eleyke, we innehu la yezillu men waleyte, wela ye'izzu men 'adeyste,

⁶ Li gor hinek riwayetan ev navê hinek qebileyan in ku ereban tîpên ku di elfabeya wan da hene ji van navan girtine. Bo nimûne tîpên "e, b, c, d" ji navê "Ebcêd" hatine girtin. Tîpêna "h, w, z" ji navê "Hewwez" hatine girtin.

⁷ Xwedayê ku afirînerê herî baş e, pîroz e.

⁸ Ey Rebê min, tu tiştan li ser min hêsan bike, zor meke. Tiştên ku ez bikim ji min re bi xêrê temam bike. Ey Rebê min, tu ilm û fêmkirina min zêde bike, zilm û nezaniyê li min zêde meke.

⁹ Saxîti, pîrozti, dia û nimêj, başiti û rindayi ji Xwedê re ne. Silav û rehmet û bereketa Xwedê li ser te be ey Pêxember! Silav hem li ser me hem ji li ser bendeyên Xwedê yên qenc be. Ez şahidi dikim ku ji bilî Xwedê qet îlahê heqîqî tune ye û ez dîsa şahidi dikim ku Muhemmed bende û qasidê wî ye. Ey Xwedanê me, çawa ku te li ser İbrahîm û malbata wî selat û silav hanîne û te ew pîroz kirine û tu li wan hatî rehmê, her wisa li ser Muhemmed û malbata wî ji selat û silavan bînî. Ey Rebbê me, di nav hemû 'aleman de ye ku layiqê pesn û camêriyê be her tu yî.

¹⁰ Ez bi Xwedê, bi melaiketên wî, bi kitêbên wî, bi pêxemberên wî, bi roja axretê û bi qedera ku xêr be ji şer be ji ji Xwedê ye îman tînim

¹¹ Bê guman min berê xwe rasterast daye wî Xwedayê ku ezman û erd afirandine. Ez ji wan kesên ku ji Xwedê re şirîkan çêdikin nîn im. Tu wiha bibêje: Bê guman nimêja min, 'îbadetê min, jiyana min, mirina min, tev ji bo Xwedê ne ku temamê aleman wî afirandiye. Qet kesek şirîkê wî tune ye. Emrê min bo wî tiştî hatiye kirin û yekemîn ji misilmanan ez im.

tebarekte rebbena we te'aleyte. Nestexfiruke we netûbu ileyke, we sellellahu
"ale'n-nebîyyî.¹²

Rica

Behayê vê ji bo tebi'kirina (çapkirina) kutubê (pirtûkên) kurmacan e. Li pey vê, qiraet (xwendin) û serf (morfoloji=peyv sazî) û nehv (rêziman)a zimanê kurmancî jî dê tebi' bibe (were çapkirin). Feqet em muhtacê arîkirinê ne. Bê arîkirin tiştik nabe. Hêviya me xeyret û cuwamêriya kurmacan e. Meqseda me ji zarokê Kurmacan ra nîşandana rêya 'ilm û hunerê ye.

¹² Xwedayê min, tu min hîdayet bike û min jî têxe nav wan kesên ku te ew hîdayet kirine. Tu efiyetê bide min û min jî têxe nav wan kesên ku te efiyet daye wan. Tu ji min re jî bibe dost û min jî têxe nav wan kesên ku tu ji wan re bûyî dost. Te çi daye min jî min re pîroz bike. Min ji şerê wan tiştên ku tu tînî holê mihafeze bike. Tu li her tiştî hikim dikî, lê li te nayê hukimkirin. Tu bi kê re dostaniyê bikî ew qet zelil nabe û tu bi kê re dijminatîyê bikî ew jî qet 'ezîz nabe. Ey Rebbê me, tu ji berê ve pîroz î û mezin î. Em ji te efukirinê daxwaz dikin û di hizûra te de tewbe dikin. Selat û silavên Xwedê li ser Pêxember bin.

Rûpelek ji Dengnasiya Dîrokî ya Zimanê Kurdî

Michael L. Chyet

Eger ez ê bibêjime we ku peyva kurdî GUL digel peyva farsî [gol] û ya tirkî GÜL hevresen e, bêguman hûn vê yekê tiştekî ecêb nabînin. Lê belê eger ez ji we bipirsim ka eslê van her sêkan çi ye, ji ku derê hatine, hûn ê bikaribin bersiva wê bidin? Da ku ez bersivê bidim, ez mecbûr im qala çend guhartinên dîrokî yên zimanê kurdî û yên zimanên arî bi giştî, bikim. Dibe ku li destpêkê hûn bawer nekin lê dîsan ez ê bibêjime we. Eger em li zimanên arî yên kevn mêze bikin, em ê bibînin ku bi Avêstayî peyva varedâ, heye û bi pahlavî ango bi zimanê farsî ji serdema berî îslamê wek vartâ yan vardâ dihate gotin. Belkî ev peyva hanê ji we re nas be; bi ermenî beramberî GUL dibêjin VART [ward]. Ê heçî erebî ye, ma nabêjin ward?

Niha hûn ê bibêjin ku ez dîn bûme, ne wisa? WARD û GUL çawa hevresen bin? Yanî çawa eslê peyva

erebî WARD û ya kurdî GUL yek be? Ez ê niha bibêjime we çawa! Ez bala xwendevanên delal bikişînim ser zazakî (yan dimilî) û hewramî (yan guranî). Ev kurdên hanê çi dibêjin ji bo GULê gelo? Bi zazakî yan dimilî dibêjin VIL û bi hewramî jî dibêjin WILÎ. Îcar beramberî yekemîn dengê peyva kurmançî GUL ku "Ge" ye, bi zazakî "V" heye û bi hewramî jî "W" heye. Baş e, bi erebî herfa pêşîn çi ye? Dîsan "W" ye - WARD.

Mînakeke kifş û aşkera ya din jî heye. Bi soranî çawa dibêjin GOTIN? Li hindek deveran dibêjin GOTIN, li Mukriyan jî dibêjin KUTIN û li hindek deverên din wek Kerkûk û Silêmaniyê dibêjin WUTIN!!

Eger ev her du mînak ne bes bin, bila çend nimûneyên din jî hebin:

Rawirekî kûvî ango heywanekî kûvî heye ku kurdên bakur dibêjnê GUR û ku yên Hekarî û ~~Behdînan~~ Soran jî dibêjnê GURG. Bi dimilî û

hewramî dibite çi? Bi dimilî (yan zazakî) dibite VERG û bi hewramî (yan guranî) dibite WERG. Îcar me çi dît? Careke din pîta "G"ya kurmancî beramberî "V"ya zazakî û "W"ya hewramî ye. Bi Avêstayî jî beramberî gurg VEHRKA dihate gotin.

Parçeyek di nav hinavên mirovî de heye ji bo parzinîna ava leşî, ku şeklê wê wekî baqilekî mezin e. Bi kurmancî dibêjinê GURÇIK yan GULÇÎSK û bi Soranî jî GURÇÎLE. Bi dimilî dibêjinê VELKE, dîsan bi herfa "V" û bi hewramî jî dibêjin WILK; careke din bi herfa "W"yê. Hêjayî gotinê ye ku bi Avêstayî jî şeklê vê peyivê VEREDKÂ bû.

Gelek mînakên din ji zimanên arî yên kevn hene. Bi kurdî peyvên wek GUMAN, GUHARTIN, GIHÎŞTIN (yan GIHAN) û GUNEH hene, ku bi dengê GU yan GI'yê dest pê dikin. Bi zimanên arî yên kevn, li şûna GU'yê çi dihate gotin? Êdî we tê derêxist, ez dibêjim! Li şûna GU-Man û GU-Neh bi farisiya kevn VI-mana û VI-nas dihatine gotin. "Guneh" bi farisî ye, kurdên Behdînan dibêjnê "binas".

Bi derbasbûna sedsalan, dengê "V"yê yan "W"yê bûye "G". Ev guhartina hanê di zimanên din de jî heye. Bi îngilîzî çi dibêjin ji bo "şer" yan cengê? Dibêjin WAR, ne wisa? Baş e; bi fransî û bi spanyolî beramberî WARa îngilîzî çi heye? Bi fransî dibêjin GUERRE û bi spanyolî jî GUERRA. Vêca careke din em dibînin ku peywendiyek heye di navbera herfa "W" bi yek ziman û herfa "G" bi zimanên din. Ê mînakeke din jî wisa ye; we navê WILLIAM bihîstiye?

Navekî mêran e, wek navê serokê amerîkî BILL yan WILLIAM [CLINTON]. Beramberî vî navî bi fransî dibêjin GUILLAUME û bi spanyolî jî dibêjin GUILLERMO, dîsan bi îngilîzî "W" heye gava ku bi fransî û spanyolî "G" hebe.

Xwendevanên delal, em hêvîdar in niha hûn êdî nafikirin ku em şet û dîn in, gava em dibêjin ku peywendiyek heye di navbera peyva kurdî GUL û peyva pahlavî VARTA yan VARDAYê de; ku bi riya bazirganiya di navbera farisên sasanî û ereban de kete nav zimanê erebî û bûye WARD. Hûn peywendiyên di navbera G'ya GULê û V'ya VARDAYê de dibînin, ne wisa?

Heta niha, me peywendiyek danîbû di navbera peyva kurdî GUL û peyva pahlavî VARTA yan VARD, ku bi riya bazirganiya di navbera farisên sasanî û ereban de kete nav zimanê erebî û bûye WARD. We peywendiya navbera G'ya GULê û V'ya VARDAYê ji bîr nekiriye, ne wisa? Lê belê li dawîya peyva GULê "L" heye, her çend e ku li dawîya peyva VARD du deng hene: "R" û "D" yan bi hev re "RD". Ev hinde çawa ye?

Di zimanên hindo-arî yên kevn de, em dikarin gelek mînakan bibînin. Ez ê bi yeke sade dest pê bikim. Di zimanê Avêstayî de peyva AREDA hebû bi menaya "rex" yan "kêlek" yan "tenîşt" yan "alî" û bi sanskrîtî jî peyva ardha heye bi eynî wê menayê. Digel derbasbûna wextê ev dengê RED bûye dengê sadetir: Bûye -l-. We tê derxist peyva kurdî beramberî peyva Avêstayî AREDA çi ye? Bi rastî

min a niha got, lê ez ê dîsan bibêjim: Di Kurmancî de alî jî heye û li Behdînan la jî heye. Bi Soranî her la heye. Belê, peyvên Kurdî alî û la digel peyva Avêstayî AREDA, hevresen in.

Lê nimûneyek bi tenê, ne bes e. Eger ev guhartina hanê rastiyeke dîrokî be, ku R û D (yan -RD-) dibite L, bêguman em dikarin mînakên din jî berhev bikin, ne wisa? Ê di rastiye de peyda kirina mînak û nimûneyên din, ne karekî zehmet e. Li gura nivîsara Garnik Asatrian û Vladimir Livshits li hejmara pêşîn ya kovara ACTA KURDICA jî sala hezar û neh sed û not û-çaran eslê peyva kurdî GEL yan "garda" ye yan "grda".

DIL tune? Belê dilê mirovî, yê ku dişewite hindek caran, ku soran dibêjinê DIL bi "lamî qelew" û ku faris jî dibêjinê "del". Eger em li beramberî vê peyvê yên di zimanên Hindo-Ewrûpayî de binêrine, em ê zû bibînin ku di piraniya wan de R û D li teniştê hev hene. Wek mînak, bi yewnanî dibêjin "kardial", bi rûsî dibêjin "serdtse", bi ermenî dibêjin "sird" û bi latînî jî COR - CORDIS dihate gotin. Ê bi sanskrîtî jî "hrdaya" bû. Ma bala we nekişand ku di hemiyan de RD heye? Ê eger em bala xwe bidine ferhenga Pokorny ya dîroka zimanên Hindo-Ewrûpayî, em ê bibînin ku li rûpela hejmara pênc sed û heftê û nehan, reha van peyvan gişk wisa ye: [√kered-]. Îranolog ango şarezayên zimanên îranî yan arî ku zimanê kurdî jî vedigire, wisa hizir dikin ku eslê vê rehê bo zimanên arî "zrda" bû. Bi Avêstayî beramberî dil "ZERED" yan "ZEREDAIIA" hebû. Ê îro bi zaza-

kî yan dimilî dibêjin ZERÎ. Niha hûn ê bipirsin "çima bi kurdî dibêjin Dil bi D û ne Zil bi Z?" ne wisa? Bi farisî gelek caran herfa D heye li şûna Z'yê. Wek mînak; li şûna ZANÎN dibêjin "dânestan", bi farisî û li şûna ZAVA dibêjin "dâmâd". Ê her wisa li şûna ZERÎ bi dimilî û ZERED bi avêstayî, faris dibêjin "del". Wisa diyar e ku kurdan şeklê farisî girtiye! Vêca em dikarin çi bibêjin? Em dikarin bibêjin ku ev pêguhorîna R û D bi L hem bo Kurdî û hem jî bo farisî rast e!

Ê niha em ê tiştekî din jî zêde bikin: Em mêze bikin li çend lêkerên sade, ku em her roj bi kar tînin; wek HIŞTIN û MALIŞTIN yan MIŞTIN. Lêkera HIŞTIN yan HÎŞTIN yan HÊLAN û bi Soranî HÊŞTIN. Hinekî seyr e, ji ber [ku] li dema niho HIŞT dibite HÊL. Ma em nabêjin "Ez dihêlim" yan "Bavê min nahêle"? Hêjayî gotinê ye ku bi zimanê farisî jî lêkereke wisa heye ku "eştan" k li dema niho dibêjin "mihelam". Heçî zimanên hindî-arî yên kevn e, bi avêstayî beramberî HIŞTIN peyva harez hebû; bi R û Z'yê. Ê beramberî MALIŞTIN yan MIŞTIN bi menaya "gêzî kirin", ku li dema niho dibêjin "ez dimalim, tu dimalî" û her wekî din, bi avêstayî marez hebû, dîsan bi R û Z'yê. Vêca em hînî çi bûn? Em hîn bûn ku ne bi tenê R û D bûye L, lê R û Z jî -digel derbasbûna wextê- dibite L.

Ma bala we nekişandiye ku em dibêjin ÇAR, lê ÇIL? Peywendiya di navbera wan da çi ye, gelo?

Çar: Sanskrîtî çatur [çatvâra- etc.]; farisiya kevn çathvârah: Avêstayî çathvar-/çatur (çathru-);

farisiya navîn çahâr; partî çafâr;
farisiya nûjen çehar; soranî
çar/çuwar; zazakî çihar.

Çil: Iraniya kevn çathrusat:
Avêstayî çathwarasatem; farisiya
kevn çathurthat~ çathursat; farisiya
navîn çehel; farisiya nûjen çihil;
soranî çil; zazakî çewres.

Vêca em dikarin bibêjin ku RD û
RZ û RS/Rth jî bi zimanên arî yên
kevn dibine L bi kurdî.

Eger hûn hêj dudil in hemberî vê
peywendiya hanê ya di navbera R û
D'yê de ya bi aliyekî û L bi aliyekî din,
belkî ev yek dê we yên xweştivî îqna
bike: Gelo hûn dizanin SALAR çi ye?
Bi soranî jî dibêjin "sipa-salar". Yan jî
bi gotineke din, we peyva SERDAR
bihîstîye? SALAR û SERDAR, her du
yek in! SERDAR kevntir e û digel der-
basbûna wextê bûye SALAR. Niha em
bizivirine pîrsa xwe ya serekî, ku
peyiva GUL bû. Me îdîa kiribû ku li
wextê xwe peyv VARDAYê bû û ku digel
bihurtina wextê VARDAYê şeklê xwe
guhartiye û bûye GUL; her wekî
maşot yan kurm ku şeklê xwe
diguhêre û dibe belantîk yan pîrpir-
rok. Niha hûn jî bûne pîspor û şareza,
ne wisa? Niha hûn jî dikarin ji
hevalên xwe re şîrove bikin ka çawa
Va'ya VARDAYê bûye Gu'ya GULê û
çawa RD'ya VARDAYê bûye L'ya GULê
an ne?

Bi vê çendê em gihîştine dawiyê.
Ez hêvîdar im ku min dilê we
nehiştibe û Xwedê her li aliyê we be

Michael L. Chyetê emerîkî danerê
ferhenga mezin ya kurmancî – inglîzî
ye.

<http://www.geocities.com/mehname2005/65/nirxandin8.html>

28/04/05

Divê Kurdî Wek Zimanê Fermî Bête Qebûlkirin û ji Dibistana Seretayî Bigre Heta Unîversîteyê Bibe Zimanê perwerdeyîyê

Seîd VEROJ

Ev du-sê salên dawîn di çarçoveya têkiliyên bi Yekîtiya Ewropayê re û pê re jî li Tirkîyê pêşxistina demokrasiyê û heman demê bi tesîra guhartina rewşa siyasî ya dinyayê, Tirkîye mecbûr ma ku di qanûnên xwe de hinek guhartinan bike. Di vê çarçoveyê de ji aliyekî ve hinek qedexeyên li ser zimanê kurdî jî hatin rakirin. Lêbelê benda 42. a Yasaya Esasî, her gav wek şûrê Demoklîtos li ser serê zimanên derveyê tirkî digere. Heta ku ew maddeya 42. a Yasaya Esasî neyête guhartin û rakirin, ne mimkun e zimanên derveyê tirkî bi awayekî azad bêne karanîn û pêşxistin. Di maddeya 42. a Yasayê de wiha hatiye nivîsîn: *"Nabe ku ji bilî tirkî tû zimanekî din di saziyên perwerdeyî û tedrîsatê de wek zimanê zikmakî ji bo welatîyên tirk bête hînkirin û xwendin."* Asteng tenê ne ev bend e, wekî vê gelek yasa û qanûn û jêreqanûnên din jî hene!

Di çarçoveya têkilî û beşdarbûna bi Yekîtiya Ewropayê re, piştî polîtîkaya înkarkirin û asmîlasyonê ya heştê (80) salan, tenê hebûna zimanê kurdî kerhen hatiye qebûlkirin, ne ku mafê perwerdeyîya bi zimanê kurdî hatiye qebûlkirin! Dewlet ji bo ku pêşî li daxwaza mafê perwerdeyîya bi zimanê kurdî bigre û çareserîya xwe bi kurdan bide qebûlkirin, menewrayek bi destê hinek kurdan da kirin; armanca çalakiyên serlêdana daxwaznameyên ji bo "damezirandina qursên taybet ên zimanê kurdî" ev bû. Di encamê de mafê hînkariyê û perwerdeyîya bi zimanê zikmakî, di şiklê qursên taybet de hate formulekirin. Di vê çarçoveyê de rêvebirnameyên ku hatin amade- kirin, bêhtir ji fêrkirina (hînkirina) kurdî, ji bo fêrnebûna kurdî çi astengî û zehmetî hebû têde hatibû darijtin. Encama pratîka du salên qursan jî nîşan da ku formulasy-

on û çareseriya di şiklê qursên taybetî de nêdirust e û ji ber vê yekê ne mimkun e bi vê awa- yê hînkirina ziman jî bi ser bikeve.

Di Nava Zimanên Dinê de Ciyê Zimanê Kurdî

Zimanê kurdî¹, di nav rêza malbata zimanên Hîndo-Ewropî de şaxeke *aryanî*, wate *îranî* ye. Ew zimanên herî kevnare yên ku di nav malbata zimanên Hîndo-Ewropî de cî digrin qismek ji wan ev in: sanskirîtî, pehlewî, medî, hîtîtî, avestayî, farisî, kurdî, ermenî, peştuyî, belucî, osetî, tacîkî, derî û wd. Kurdî, îro jî di bin- yad û bingeha xwe de gelek taybetmendiyên zimanên îranî yên kevn nîşan dide. Li gor dîtina gelek kurdnasan, dîroka kurdiya ku îro tê zanîn, kêmtirîn digîje zimanê Zend-Avesta û Medî.

Kurdî yek ji zimanên zindî yên hemdem e û kêmtir ji aliyê sîh û pênc milyon (35 milyon) mirovî ve tê axiftin û nifusa kurdîaxêvan li ser erdnîgariyeke (cografyayeke) fire belav bûye. Bi awayekî bêkêmanî û durust diyarkirina erdnîgariya zimanê kurdî pirr zahmet e. Bi tevî vê yekê jî, kêmezêde, em dikarin erdnîgariya dîrokî ya zimanê kurdî wiha diyar bikin: Zagros û der û dora wî wek navend bête qebûlkirin, ji aliyê rojhelatê ve ji Xoresan û Efxanîstanê bigre ji aliyê rojavayê ve heta bi Sêwazê, ku li rojavayê hinek bajar û bajarokên wek

Qonya û Anqerê ne têde be, ji bakur ve digîje Ermenîstana Qafqasan û ji başûr ve li başûrê Îranê dest pê dike û bakurê Iraq û Suriyê digre nava xwe.²

Ziman, berhemeke civakî yê dîrokî ye. Ji derveyî civakê, ji derveyî têkiliyên mirovan ji ber xwe ve yan jî bi serê xwe axiftin û ziman nîn e. Ziman, bes bi têkiliya navbera mirovan peyda dibe û zindî dimîne; ziman berhema têkiliya navbera mirovan e. Ji ber vê yekê ziman, xwedî têkiliyeke herikbar e, zindî ye, her dem tê de guhartin çêdibe. Ji lewre, di nav pêvajoya dîrokî de ji ber hinek sedemên cografî, siyasî û aborî di nav zimên de cihêti peyda dibe. Bi pêdaçûna demê re ev cihêti dibe sedemê peydabûna devok û diyalektan.

Her wekî zimanên din, di zimanê kurdî de jî diyalekt û devokên cuda hene. Şerefexan Beg di Şerefnameyê de zimanê kurdî bi ser çar diyalektan parve dike: kurmancî, lorî, kelhurî û goranî.³ Li ser babeta dabeşkirina diya- lektên kurdî lihevhatineke esasî tune be jî, Dr. Maruf Xeznedar, dabeşkirina mamoste Tofîq Wehbî esas digre û diyalektên zimanê kurdî wisa dabeş dike:

1. Kurmancî (a.kurmanciya serû, b. kurmanciya xwarû/soranî) 2. Goranî-Zazayî 3. Lorî.

Ev her yek diyalekt jî li ser gelek devokan tene dabeşkirin.⁴

² Bn. Badilli, Kemal. Rêzimana Kurmancî bi Îzahkirina Tirkî. Weş Med.

³ Şerefexan, Şerefname, r. 20, weşanên Deng, 1998, çapa duyemîn, Îstanbul.

⁴ Xeznedar, Maruf, *Mêjûyî Edebî Kurdî*, Bergî yekem, Dezgeyê çap û belawkirdinewey Aras, Hewlêr, 2001

¹ Di vê nivîsê de gotina kurdî, ji berê de heta îro, di wateya hemû devok û zaraveyên zimanê kurdî de tê karanîn; kurdî, hemû lehçe û devokên zimanê kurdî diguncîne.

1. Kurmancî: Dibe du beş. a. *Kurmanciya serû (jorî)*: Ji aliyê pir-raniya kurdên Tirkîyê, temamê kurdên Qafqasya û Suriyê, kurdên bakurê Kurdistanê başûr û Kurdistanê rojhelat û kurdên Xoresanê ve tê axiftin. Heman demê xwedî devokên wek behdînî, silivî, şêxbizinî, zilî, milî, botî û beyazidî ye. b. *Kurmanciya xwarû (jêrî)/sorani*: Ev diyalekt bi pirranî li başûrê Kurdistanê Başûr; bajarên Hewlêr, Kerkûk (Germiyan), Silêmanî û li Kurdistanê Rojhelat; li bajar û herêmên wekî Mukriyan, Erdelan (Sineyî), Kirmanşa, Nexede û Mahabadê tê axiftin.

2. Goranî-Zazayî (Kirmanckî, Dimilî, Kirdkî): a. *Goranî*: Ji Sineyê dest pê dike û Kirmanşa ber bi rojavayê ve heta tê digîje sînorê Iraq û Îranê de tê qisekirin. Devokên wekî hewramanî, zengeneyî, kakeyî (maço), bacelanî⁵ li ser vê diyalektê tene qebûl- kirin. b. *Zazayî (Dimilî/ Kirmanckî/ Kirdkî)*: Di nav kurdên Kurdistanê Bakur de piştî zimanaxêvên kurdiya kurmancî, mezintirîn diyalekta ku tê axaftin e. Ev diyalekt ji aliyê rûniştevanên hinek qeze û wîlayetên wek Çewlîg, Dêrsim, Diyarbekir, Xarpêt, Sêwaz, Ruha, Bedlîs, Mûş, Êlih, Semsûr, Erzingan û Erziromê tê axiftin.

3. Lorî: Bi giştî li rojhelatê kurdistanê tene qisekirin û îro jî bi navê Loristan eyaletekî li Kurdistanê Îranê heye. Li ser devokên jêrî tê dabeşkirin: feylî, kirmanşahî, bextiyarî, lekî, kel-hurî, mamesanî.⁶

Nivîsandina Zimanê Kurdî bi Sê Elîfbayên Cuda, Encama Parçebûna Kurdistanê ye

1. *Elîfbaya Erebî*: Karanîna vê elîfbayê, piştî belavbûna îslamîyetê ya di kurdistanê de dest pê dike û heta îro gelek caran guhartin tene hatine kirin. Guherînen herî bingeîn jî di destpêka sedsala bîstan de ji aliyê Xelîl Xeyalî yê Modkî û Ziya Gokalp ve di sala 1909an de tene kirin, ku elîfbaya kurdî ya bi tîpên erebî li ser sî û çar wêneyan (şiklan) tê danîn.⁷

Pişt re jî gengeşiyên li ser elîfbaya erebî ya kurdî berdewam dikin. Wisa diyar e ku bêtir li ser tîp û dengên elîfbayê gengeşî hatiye kirin. Mesûde Silêmanî li ser vê babetê di rûpelên *Rojî Kurd*⁸ de wiha dibêje, "Ji bo sî û sê tîpan (herfan), ji xwendevanan re hînkirina ji du sedî zêdetir şiklan, dê xwendevan û mamosteyan gelek biwestîne û gelek zehmet be. Jixwe cehaleta me jî ji vê yekê tê!... Çareserîya vê yekê jî ev e, ku divê di destpêka perwerdehiyê de ji bo her tîpekî (herfek) tenê şiklek bête qebûlkirin."⁹ Ji bo vê yekê jî elîfbayek ku ji çil (40) tîpan pêk tê pêşniyar dike. Di nav rûpelên *Rojî Kurd* de ji bo piştgiriya vê lîstîkê, wekî dî jî pêşniyarin hatine kirin. Her wiha ji aliyê "Cemiyeta Dirustkirina Herfan û Belavkirina Îlman" ve li ser elîfbayê pêşnêrînek bo *Rojî Kurd* tê kirin ku wiha dibêje, "Wisa diyar e ku sedemê herî girîng ê paşvemayîna me misilmanan, kêmbûna herfên (tîpên) meye. Heta vê gavê li ser vê meseleyê

⁷ Jêdera berê.

⁸ *Rojî Kurd*, hej: 1, r. 29, Weşanên WAR

⁹ *Rojî Kurd*, hej: 1, r. 29, Weşanên WAR

⁵ Jêdera berê.

⁶ Jêdera berê.

pêşnêrînên cuda hatina pêşkêşîkirin. Hinekan gotine bila Elîfbaya Latînî û Ermenî bête qebûlîkirin û hinekan jî vê xeter dîtine û gotine bila elîfbaya Erebi bête ecibandin ku ji aliyê hemû alema îslamî ve tê qebûlîkirin. ... Peyvên kurdî û şiklê telifuzîkirina wan, bi tîpên derveyî elîfbaya erebî nivîsandin, dê kurdî xera bike. Ev e, ji ber vê û sedemên bîngehî nê wek vê, ji bo mîletên misilman qebûlîkirina tîpên biyanîyan ne durîst e; xetere ye."¹⁰ Di navbera salên 1910 û 1932an de yanî heta ku HAWAR dest bi weşanê dike li ser elîfbaya kurdî pirr gengeşî (nîqaş) çêdibin.

Îro elîfbaya kurdî ya bi tîpên erebî li Kurdistanê Başûr û Rojhelatê bi nîzîkayî li dor deh-panzdeh mîlyon kurdî ve tê bikaranîn û berhevbûnek pirr zêde bi nivîsîna elîfbaya kurdî ya erebî peyda bûye.

2. Elîfbaya Latînî: Pêvajoya belavbûna Dewleta Osmanî û jê veqetîna mîletên bindest, têkiliya bi fikrên rojavayî re, tesîrek zêde li rewşenbîrên kurd jî dikir û peyderpey bi wan re fikrên netewî geş dikir. Heman demê di nav kurdan de jî çalakîyên rewşenbîrî û rêxistinî yê netewî dest pê kiribû.

Piştî têkçûna tevgera Qoçgirî (1919) û rêxistina Azadî (1925) potansiyelek dînamîk a kadroyên tevgera kurd bêgav man û vekîşîyan Binê Xetê, yanî çûn rojavaya başûrê Kurdistanê. Di nav van kadroyan de merîvekî wek Celadet Bedirxan hebû ku bi reh û rîçikên xwe ji malbatekî kurdperwer û têkoşer hatibû perw

erdekirin. Her çiqas tevgera siyasî têk çûbû jî xebatên roşînbîrî yê ku bihatana kirin gelek bûn. Celadet Bedirxan li ser vê bîngehê bi tevî Roger Lescot dest bi xebata li ser ziman û elîfbaya kurdî ya latînî dîkin. Piştî xebateke dûr û dirêj, cara yekemîn Kovara "HAWAR" bi elîfbaya latînî li Kurdistanê Suriyê tê weşandin. Elîfbaya Latînî ya kurdî ji aliyê kurdên Kurdistanê Bakur û rojavaya Başûr û pîrîniya kurdên dîasporayê ve tê bikaranîn ku jimareya wan nîzîkî bîst mîlyon e.

Heke hinek pîrsgirêkên piçûk ên elîfbaya latînî hebin jî, pîrsgirêkên elîfbaya erebî ya bo kurdî jê gelek zêdetir in. Li dinyayê tu elîfba nîn e ku bersîva hemû dengên di wî zimanê de bide. Di elîfbayê de kêmbûna şiklan, dê xwendin û nivîsandina ziman hêsanîr bike. Ji ber vê yekê, elîfbaya Celadet Bedirxan ji bo nivîsandina hemû diyalektên kurdî qîm dike. Tu kêmasî di elîfbaya latînî ya Celadet Bedirxan de nîn e ku pê diyalektên cuda yê zimanê kurdî neyête nivîsandin û her wiha ji ceribandîna zanîna me ya li ser her du elîfbayan (Latînî û Erebi) jî baş tê îspatîkirin ku diyalakta soranî bi karanîna elîfbaya latînî, dikare ji erebî xweştir bête nivîsandin û xwendinê.

3. Elîfbaya Krîlî: Elîfbaya Krîlî ya bo kurdî, ji destpêka 1920an vir de ji aliyê kurdên Qafqasyayê ve hatiye karanîn. Di destpêka Şorişa Oktobirê de her çiqas rê li ber nivîsandina kurdî hatiye xweşîkirin û yekemîn Kongreya Zimanê Kurdî li nav sînorên Yekîtiya Sovyetê hatiye pêkanîn jî, pişt re ew rê bi belavîkirin û nefkîrîna

¹⁰ Rojî Kurd, hej: 1, r. 57, Weşanên WAR

nifûsa kurdan ve hate tengkirin û di nava zeman de jî hate xetimandin. Bi tevî hemû neyînîyan, Elîfbaya Krîlî bo kurdî hatiye karanîn; berhemên hêja hatine afirandin. Romanên sereke yên kurdî jî, bi vê elîfbayê ji aliyê Erebê Şemo ve hatin nivîsandin.

Piştî vana, divê em li ser elîfbayê xaleke girîng a din jî diyar bikin ku her du kitêbên pîroz ên êzidiyan; *Mishefa Reş* û *Cilwe* bi elîfbayeke taybet hatine nivîsîn. Her wiha bi elîfbaya suryanî û îbrî jî hinek nivîsên kurdî hatine nivîsîn.¹¹

Ji aliyê karanîna elîfbayên cuda ve rewşa me ya şênber li jorê hatiye diyarkirin. Bêguman hemû berhemên kurdî yên ku bi elîfbayên cuda hatine nivîsîn dewlemendiya kelepora ziman û çanda kurdî ne. Redkirina vê mîrasa sed salan ne tişteki aqilane ye. Lêbelê berde-wamkirina karanîna elîfbayên cuda jî qutbûnekê di navbera xwendevan û pê re jî di navbera gelê kurd de peyda dike. Mînak: Bi giştî em kurdên Kurdistana Bakur nikarin ji berhemên elîfbaya erebî ya ku li Kurdistana Başûr û Rojhelatê tê karanîn jê îstifade bikin û her wisa ew jî nikarin ji yên me îstifade bikin. Ji ber vê yekê, xebat û hewlên yekîtiya elîfbaya kurdî li ser kurdan ferz e. Bêguman, ne ji ber rehetîya kurdên bakur, lêbelê bi giştî kurdologên biyanî û rewşenbîrên xomalî Elîfbaya Latînî ji bo zimanê kurdî elîfbaya herî bikêrhatî û hêsan dibînin.

Zimanê Kurdî, Zimanekî Zayendî ye

Bêguman pirsgrîrêkên rêzimanê kurdî gelek in, ne tenê karanîna elîfbayên cuda ne. Beriya her tiştî ji ber ku zimanê kurdî zimanek zayendî ye, peyvên wî yan nêr in yan jî mê ne. Di diyalektên kurdiya kurmançî û dimilî (kirmancî/ kirdkî/zazakî) de hemû peyv di halê xweser de jî zayenda (nêrîtî û mêyîtî) xwe didine xuyakirin lêbelê di kurdiya kurmançî de ev ne wisa ye; bes di nav hevokê de piştî karanîna zayend dixuye. Îcar di kurmançiya xwarû (sorani) de nêr û mêyêtî rabûye, nîn e. Di sorani de tunebûna zayendê, ji ber tesîra farisî ye. Di zimanên zayendî de mimkun e ku di diyalektên cuda de mêyîtî û nêrîtîya hinek peyvyan bi hev biguhêre. Dema ku nivîsîna bi zimanê kurdî bi pêş bikeve ev cudahî dê ji holê rabin yan jî kêmtir bibin.

Meseleya rastnivîsîna zimanê kurdî û yekkirina elîfbaya kurdî muskuleyeke me ya sereke ya netewî ye û wisa diyar e ku ji bo çareseriyê demeke dûr û dirêj pêdivî ye. Îro di navbera rastnivîsîna kurdiya kurmançî û dimilî (zazakî, kirmancî) de hem ji aliyê forma peyvyan û hem jî ji aliyê sentaksê ve zêde pirsgrîrêk tune, pirsgrîrêka herî girîng di navbera rastnivîsîna kurmançiya jor (ya ku bi latînî tê nivîsîn) û kurmançiya xwarû (sorani) de ye, ku ev jî karanîna elîfbayên cuda ne. Divê ji bo çaresireya karanîna elîfbayên cuda, rastnivîsîn û formên peyvyan û problemên din "Kongreya Zimanê Kurdî" ya domdar bête lidarxistin ku hemû zimanzan û kurdologên ji hemû diyalektên kurdî tê de beşdariyê bikin.

¹¹ Dr. Maruf Xeznedar, *Mêjûyî Edebî Kurdî*, Bergî yekem, Dezgeyê çap û belawkirdinewey Aras, Hewlêr, 2001

Pêdiviya Amadekirina Ferhengeke Giştî ya Kurdî

Pirraniya zimanên li dinê ji gelek diyalekt û devokên cûrbicûr pêk tene. Pirrî caran axiftvanên van diyalekt û devokan bi zehmetî ji hev û din têdighên, yan jî tènagihên. Ji ber vê yekê, pêdivî bi zimanê *sidandard* û *hevpar* ê navendî heye. Li vê derê pirsar "kîjan diyalekt dê bibe bingeha zimanê hevpar?" dertê holê. Di derbarê bersivandina pirsar "kîjan zarave dê bibe bingehê zimanê *hevpar*?" de, du xalên girîng hene: "Ya yekemîn, rêvebiriya siyasî ya wê herêmê; ya duyemîn jî îtibara kulturî ya wê diyalektê ye."¹² Her weha di vê çarçovê de îro hikûmet û parlemana Kurdistanê Federal xwedî selahiyet û mesuliyetiyeke diyarker e. Ku ev ne mimkun be, li gor me, rewşenbîr û kurdnas û nivîskar bi alîkariya çape-meniya kurd dikarin bikevin bin barê vê wezîfeya netewî. Wê demê divêt desthelatên siyasî guh bidin hêza rewşenbîrî ya kurd û pê re dê ziman jî ber bi navendîbûn û standardîzebûnê ve biçe û zimanê neteweyî çêbibe.

Ji ber ku kurdî hîn nebûye zimanekî neteweyî-navendî, bêguman di hemû diyalektan de karanîna formatên peyvên cûrbicûr tiştekî normal e. Em bivên-nevên di zimanê axiftinê û heta bi yê nivîsinê de ev cudahî dê demeke dirêj berdewam bike. Navendîbûna ziman û pêkhatina zimanê perwerdeyî karanîna formatên cuda yên peyvên kêm dike û

nivîsîna ziman bi pêş dixîne. Ji bo vê, çêkirina ferhengeke zanistî ya kurdî û têde diyarkirina rastnivîsîna formatên peyvên, ji bo bicihkirina zimanê standard ê kurdî dê bibe gaveke pirr girîng. Her wiha di diyarkirina formatên hevpar ên peyvên de, divê rêbaza ku bête diyarkirin de, ne ku tunekirina diyalektan berevajî wê, jiyandin û li hev nêzîkkirina diyalektan û karanîna formatên nêzîkî hev, divêt ji aliyê hemû kurdan ve wek bingeh bête qebûlkirin. Ger jinavhîlanînek hebe, windabûna goraniyê (Hewramanî) ya li jêr fişara soranî windabûnek ji aliyekî giyanê neteweya kurd e. Lewre, ger em rabin desthelatiya diyalektekê li ser diyalektên din îlan bikin an jî bi wê fehmê tevbigerin; dewlemendiya zimanê kurdî di çarçova diyalektekê de hepis bikin, zimanê kurdî ji dewlemendiya devok û diyalektan bêpar tete hiştin. Helbet ev dê nebe karekî rasyonel, hingê li pêş me di heyama îroyîn de karê ku em nika dikarin bikin yekkiri-na elîfbayê, standardîzekirina formatên peyvên bi awayê ku diyalekt nêzîkî hev bibin û her wiha, wek belgeyeke esasî; bi amadekirina ferhengeke giştî ev yek bête temamkirin.

Têkilîyên bi yê dî ra Danûsendinekî Xwezayî Peyda Dike

Îhtiyaciya mirovan çî qas bi hewayê heye, ew qas jî bi danûstendin û têkiliyê heye. Lewre mirov hebûneke civakî û dîrokî ye. Ziman, berhemê herî girîng ê dîrokî û civakî ye. Her wiha girîngtirîn objektê raman û navgînê

¹² Walter Porzîg, *Mûcîzeyê Ziman*, r. 20, çapa tirkî, weşanên wezareta çandî, Anqera.

têkiliya mirovan e. Têkiliya mirov û civakan, hem bi nava xwe re û hem jî bi derveyî xwe re dibe. Bêgu- man têkiliyên bi civak û kulturên derve re, bi tevî xwe di ziman de danûstendinê peyda dikin. Di vê têkiliyê de peyvên zimanekî yan jî nîrxên çandekê derbasî yên dî dibin, hem didin hem jî jê werdigirin. Di vê çarçoveyê de di nav zimanê kurdî de hebûna peyvên biyanî tiştêkî pirr normal e. Lêbelê carinan di zimanekî de hebûna peyvên biyanî bêhtir ji danûstendineke xwezayî, di encama polîtî- kayên asîmlasyonîst de peyda dibin, ku wê demê armanc pûçkirin û tune kirina wî zimanî ye. Pûçkirin û tune kirina zimanekî, wek netew pûçkirin û qirkirina axiftvanên wî zimanî ye û ev jî nijadkujî ye.

Zimanê Kurdî di Wêje û Nivîsandinê de

Dewlemendî û hejariya zimanekî yan jî pêşveçûn û paşvemayîna ziman ekî, bi struktura wî ve girêdayî nîn e, bi pirrbûna nivîsîna wî zimanî ve girêdayî ye. Pêşveçûna nivîsîna ziman jî, ji aliyekî ve bi girêdayî ter- cîha karanîna zimên a hêza desthelat û navendî ya siyasî ye. Gelek zimanên mirî hene ku struktura wan ji zimanên zindî dewlemendtir e, lê mixabin îro ji xeynî navê wan tu şopek li dû wan nîn e.

Kurdî, zimanekî dîrokî yê zindî ye. Yekgirtin û standardîzebûna zimanê kurdî, bes dikare bi navendîbûna rêxistinîya siyasî û civakî ya kurd mim- kun be. Ev pêdaçûn, tenê ne ji bo zimanê kurdî ye, hemû zimanên neteweyî yên

dinyayê bi vî awayî pêk hatine. Ji binî de çareser kirina hinek pirsgrêkên bingeîn ên zimanê kurdî bes di vê çarçoveyê de mimkun dibe!

Bi taybetî di sedsala dawîn de zimanê kurdî, digel encama hemû zordestî û astengên polîtîkaya dewle- tî wekî Tîrkiye, Iraq, Îran û Suriyê mesafeyek baş girtiye; xwedî kevne- şopeke edebî û berhevbûna nivîsînê girîng e. Di rewşa îro de li gor belgîyên li ber destê me, ji dest- pêka serdema dehemîn (X.) û vir ve bi kurdî gelek berhemên giranbiha hatine nivîsandin. Li vira tenê em ê navê hinek ji wan nivîskarên bînin bîra we: "Baba Tahir (937-1010), Baba Serhengê Dewdanî (935-1007), Şa Xoşên (1015-1074), Baba Naûsî Caf (1084-1161), Siltan Sehaq (Îshaq) (1272-1388), Abîdînê Caf (1320-1394), Şa Îbrahîm Ebût (1324-1407), Baba Yadgar (1359-1480), Mela Perîşan (1356-1421), Êl Begî Caf (1492h-1553h), Elmas Xanî Kenduleyî (1702-1776).¹³ Elî Herîrî (1010-1077), Elî Termoxî (.....), Feqiyê Teyran (1302-1375), Melayê Batê (1471-1494), Melayê Cizîrî (1570-1640), Ehmedê Xanî (1592-1653), Murad Xanê Beyazidî (1773-1832), Şêx Marufê Nodî (1753-1838), Nalî (1800-1856), Hecî Qadirê Koyî (1814-1890), Şêx Riza Telabanî (1842-1910), Wefayî (1838-1902), Bêxud (1851-1907), Zîver (1875-1948), Pîremêr (1868-1950),.... *

¹³ Dr. Maruf Xeznedar, *Mêjûyî Edebî Kurdî*, Bergî yekem, Dezgeyê çap û belawkirdinewey Aras, Hewlêr, 2001

* Bo agadariya fire bnêre li pirtûka *Mêjûyî Edebî Kurdî* (cild: I-II-III-IV) ya Marûf Xeznedar û *Tarîxa Edebiyata Kurdî* ya Qanadê Kurdo.

Navên li jor hatin nivîsandin, qismek ji nivîskarên navdar ên heta destpêka sedsala bîstemîn in. Bêguman em dikarin gelek navên din jî li ser wan zêde bikin. Ji nav berhemên van nivîskaran, bi taybetî li ser Mem û Zîna Ehmedê Xanî pirr gengeşî (nîqaş) çêdibe û divê çêbibe jî. E. Xanî bi nivîsandina *Mem û Zînê*, wek zimanekî zindî, ji nû ve afirandina zimanê kurdî re xizmeteke mezin kiriye. Mem û Zîn, cara yekemîn ji aliyê komela Tamîm-î Marif û Neşriyata Kurd ve di sala 1919an de çapa wê ya matbaayê tê kirin. Heta wê gavê destnivîsên wê dihatin belavkirin. Li ser çapa Îstanbulê, çapa duyemîn a Mem û Zînê di sala 1947an de li Helebê tê kirin. Mem û Zîn li Kurdistanê başûr cara yekemîn di sala 1954an de tê çapkirin û di sala 1960an de yekemîn çapa soranî jî aliyê Hejar ve li Bexdayê tê kirin. Di sala 1968an de M. E. Bozarslan digel wergera wê ya tirkî û bi tîpên latînî Mem û Zînê ji nû ve çap dike.

Mem û Zîn, di dîroka edebiyata kurdî de ji du aliyên bingeîn ve xwedî cî û giraniyeke pirr muhîm e: yekemîn ev e, ku ji aliyê gelek lêkolîner û nivîskaran ve wek kanona sereta ya edebiyata kurdî tê dîtin; ya duyemîn jî, heman demê wek destpêk û serkaniya fikra neteweyî ya kurdî tê dîtin û qebûlkin. Bêguman dê ji her aliyê ve nîqaşên li ser Mem û Zînê berdewam bikin. Li gor dîtinên me, Mem û Zînê wek serkaniya fikra neteweyî nîşandan ne rast e. Fikra neteweyî têgihîştineke siyasî ya dema

nû (du sed salên dawî) ya Ewropî ye. Mesele ne tenê netewetiya kurdan e, dema ku Mem û Zîn hatiye nivîsandin, di nav gelên rojhelatê de (di nav civata faris, ereb, tirk û yên din de jî) fikra netewî ya bi forma îroyîn nîn e. Eger netewetî tenê pêkhatineke kulturî be, gelo çima em netewetiya kurd ji Baba Tahir, Şerefxan yan jî Melayê Cizîrî û wd. nadin destpêkirin? Bêguman heman demê netewetî cûrekî girîng ê siyasî ye.

Zimanê Kurdî di Perwerdeyî, Hînkari û Ragihandinê de

Di dîrokê de heta destpêka sedsala bîstan, saziyên herî girîng ên perwerdeyiya bi zimanê kurdî medrese bûn. Di destpêka sedsala bîstan de li Îstanbulê bo perwerdeyiya bi zimanê kurdî çend hewildan çêdibin lê ji ber astengiyên desthelata siyasî bi ser nakevin. Cara yekemîn di 23yê Gulana 1931ê de li Kurdistanê Iraqê zimanê kurdî wek zimanê perwerdeyî bi fermî tê qebûlkin. Hikumeta Iraqê di daxuyaniya xwe ya derbarê yasayê de wiha diyar dike: "Madde 9: 1. Iraq taahut dike ku li lîwayên Mosil, Erbil, Kerkûk û Silêmaniyê qezayên ku nifûsa wan bi esasî kurd bin, dê li wan deran zimanê fermî erebî û kurdî be." Her çî qas ev yasa di pratîkê de bi temamî nehatiye tetbîqkirin jî, ji bo perwerdeyiya bi zimanê kurdî pêngaveke girîng bû. Li ser vê bingeînê di sala 1958an de beşê zimanê kurdî di nav Unîversîteya Bexdayê de tê damezrandin. Her weha piştî Şorişa Oktabrê di nav sînorên Yekîtiya Sovyetê de jî di destpêkê de perwerdeyiya bi zimanê

kurdî çêbûye û ji bo vê yekê pirtûkên dersdayînê jî hatine çapkirin.

Kurdên diasporayê jî li ser ziman û edebiyata kurdî xebatên gelek baş kirine. Bi taybetî jî piştî derbeya leşkerî ya 12ê Îlona 1980an li Tirkîyê, gelek kurdên Kurdistanê bakur bêgav man ku welatê xwe terk bikin û li dewletên Ewropî û Îskandinâvî bibin penaber. Her hiwa gelek rewşenbîr û kadroyên Kurdistanê rojhelat jî piştî Şorişê Îslamî ya Îranê, ew jî bêgav man ku penaber bin bo welatên Ewropî û her wiha gelek ji kurdên Kurdistanê başûr û rojhelatê başûr jî. Di encamê de potansiyeleke girîng a kurdên diyasporayê çêbû. Ji nav wana pirrî kesan li ser beşên cûrbicûr formasyona perwerdeyîya akademîk wergirtine û di vê çarçoveyê de jî li ser ziman û edebiyata kurdî xebatên baş hatine kirin û di gelek welatan de ji bo hînîkirin û perwerdeyîya bi zimanê kurdî dibistan hatine sazîkirin û pirtûkên dersan hatine çapkirin. Li ser ziman, edebiyat û dîroka kurdan lêkolîn û lêgerînên bi tîr û tîjî çêbûne û berhemên hêja derxistîne holê. Her weha gelek berhemên bîyanî jî bo zimanê kurdî hatine wergerandin.

Piştî serhildana sala 1991ê, li Kurdistanê başûr hemû dezgeh û sazîyên dewleta Iraqê hatin ruxandin û serkirdayetiya kurd di şûna wan de dezgeh û sazîyên xwe ava kirin. Ji sala 1992an vir ve zimanê kurdî li Kurdistanê başûr bûye zimanê perwerdeyî û hînîkariyê. Îro li Kurdistanê başûr çar unîversîte bi zimanê kurdî perwerdeyî dikin û heman demê zimanê kurdî bûye yek ji zimanê fermî yê Dewleta Federe ya Iraqê.

Di qada ragihandinê de jî nîzîkî nîv

sedsalî ye ku zimanê kurdî têtê bikaranîn. Li ser damezirandina Radyoya Yerîvanê 50 sal derbaz bûn û her wiha li ser damezirandina Radyoya Dengê Kurdistanê jî 42 sal derbaz bûn.

Bi derengî be jî, îro zimanê kurdî di qada weşana televîzyon û înternetê de jî cîyê xwe girtiye. Di salên nodî de MED-TV, li ser setelaytê dest bi weşanê kir û piştî jî KURDÎSTAN TV, û KURD-Sat û ev demên nîzîk de jî ZAGROS TV, dest bi weşanê kirin. Her di Kurdistanê başûr de çendek televîzyonên herêmî jî weşanê dikin. Her weha li Tirkîyê qenala TRT-4 û li Îranê jî qenala SAHAR bi çarçovekî teng û bernamayan sîvîk, di hefteyek de du seet weşana bi zimanê kurdî dikin.

Ziman û Netewetî

Xebatên li ser zimanê kurdî, bi tevî peyda bûna hizra netewî ya kurd dest pê dike. Û ev jî digîje destpêka çaryeka sedsala bîstan. Ew dem destpêka pêvajoya peyda bûna tevgera kulturî û sîyasî ya kurd e.

Ziman û çapemenî di pêvajoya netewebûnê de du unsurên bingehîn in. Pêkhatina çapemeniya netewî û pêşketîna ziman, edebiyat û nivîsînê unsurên herî girîng ên çêbûna zimanê neteweyî ne. Ziman, pevgirêdaniyeka herî girîng a navbera kes û civakê ye û unsureke esasî ye nasnameya kulturî û netewî ye. Her zimanê ku alîyê wî yê dîrokî heye û mirov di destpêkê de hîn dibe, ji bo axaftewanên wî, zimanê zikmakî ye. "Zimanê ku herî zêdetir tesîr bi çêbûna şexsiyetan dike, zimanê ku li destpêkê hîn bûye, yanî zimanê zikmakî ye."¹⁶

¹⁶ Walter Porzig, jêdera berê:, Mucizeya Ziman (Dil Denen Mucize), weşanên wezareta çandî, Anqere

Li gor peymanên navnetewî, bê kêmanî mafê perwerdeyiya bi zimanê zikmakî heye.

Ziman, bi peydabûna hizra(fikra) netewetiyê re derdikeve radeya potansiyeleke siyasî û dibe mijar û navgîna siyaseta. Ev jî berhemê hizir û siyaseta neteweyî ye. Siyaseta netewî azadî û pêşketina ziman, bi dewletbû desthelata siyasî dibîne. "Ziman, bi tevî dewletan zêde dibin; an ku dewlet bi zimanan zêde nabin."¹⁷

Divê Li Tirkîyê Zimanê Kurdî Wek Zimanekî Fermî Bête Qebûlîkirin û Dewlet Ji Bo Pêşxistina Zimên Alîkarî Bike

Di nav sînorên îro yên Tirkîyê de kêmtirîn panzdeh(15) mîlyon kurd hene û ji beriya hatina tirkan ve ew li ser vê cografyayê dijîn û xwediyên esasî yên vê axê ne. Lê mixabin, îro li ser axa wan mafê wan ê xwerêvebirinê tune, li ser navê xwe ne xwedî desthelateke polîtîk in û her wiha mafê wan ê kulturî û zimanî jî nîn e. Lewre ziman bi xwe berhemê kulturî ye û kultur jî bi ziman tête îfadekirin û ji neslekî derbasî neslên din dibe.

Bi zimanê serdest perwerdekirina zarokên kurd, şiyana (karîna) têgihîştin û serkeftina wan dadixe. Di vê rewşa hanê de zimanê perwerdeyî yê serdest şûna zimanê wan ê zikmakî digre û zimanê wan ê zikmakî dimirîne. Ev jî, li gor tarîfên peymanên navnetewî jenosîd e, nijadkuji ye.

Bêguman îro meseleya zimanê kurdî, heman demê meseleyeke siyasî

ye. Bivê-nevê dema mafê kulturî û zimanî bêne gengeşîkirin, ji aliyekî ve siyaseta jî dikeve nav. Ji ber vê yekê, em ji bo çareserîya mafê zimên pêşniyarên li jêr dikin:

-Divê peyvên "lehçe û devokên herêmî" ji "biryarnameya karanîna lehçe û devokên herêmî" bête derxistin û her ziman bi navê xwe di yasayê de bête nivîsandin.

-Divê zimanê kurdî wek zimanê fermî yê duyemîn bête qebûlîkirin û ji dibistana seretayî bigre heta bi unî-versîteyê bibe zimanê perwerdehiyê.

-Divê zimanê kurdî di hemû saziyên fermî û teknîkî de bête karanîn. Divê perwerdehiya bi zimanê kurdî, bi dibistanên seretayî û navendî neyête sînorkirin, her weha li unîversîteyan jî bête xwendin.

-Divê zimanê perwerdehiyê, ne li gor pirraniya hejmara xwendevanan, li gor pirraniya hejmara rûniştvanên (akincihên) wê herêmê bête diyarkirin. Ji bo kurdên rûniştvanên li rojavaya Tirkîyê jî, li gor hejmara xwendevanên kurd, li dibistanê derxaneyên taybet bêne vekirin.

Digel vana, dîsa jî bi tenê geşkirina zimanê me tu car divê li dewletên serdest neyête spartin. Zindîkirin û pêşxistina zimanê me bi xwestin û helwesta me ve girêdayî ye; divê her kes; ferd, malbat, komik, komel, rêxistin, partî, medya; hemûyê dezgeh û saziyên kurd rewşa zimanê kurdî munaqeşe bikin û bi hemû şiyana xwe zimanê xwe di her warê jiyanê de kar bînin. Divê pîrsa zimên, wek meseleyeke dîtin û her wiha divê êdî baş bête zanîn, ew siyaseta ku li ser navê kurdan bi zimanê desthelatan tê kirin ji bilî asîmîlekirin û nijadkujiya kurdan bi kêrî tu tiştekî nehatiye û dê tu car nayê jî!...

¹⁷ Hobsbawm, *Neteweyan û Netewetî*, r. 83, Wes. Ayrıntı

Bir Dili Savunmak

Hüseyin Zorava

Bu yazı Türkiye'de son altı yıllık süre içerisinde Kürt dilinin kullanılmasına izin verilmesine ve Kürt dilinin yaygınlaştırılmasına yönelik çabalara ilişkin kısa bir değerlendirme niteliğinde olacaktır. Yazının temel tezi böylesi bir değerlendirmenin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için Kürtler'in ve Kürt sorununun devlet söyleminde nasıl kurulduğunun ve bu söylemin Kürtler tarafından hangi ölçüde içselleştirilip hangi ölçüde reddedildiğinin bir arada ele alınmasının gerekli olduğudur. Buna ek olarak Kürt sorunun özünde tarihsel boyutu olan siyasal ve kültürel bir sorun olması gibi, Kürt dilinin statüsü sorunun da bu tarihsel boyutla yakından ilişkili siyasal ve kültürel bir sorun olduğu ve son altı yıllık dönemde Kürt dilini savunmaların tam da bu boyutu göz

ardı edip sorunu genel olarak yasal haklar çerçevesinde değerlendirmiş olduklarıdır. Bu yazıda aynı zamanda bu yaklaşımın handikapları gösterilmeye çalışılacaktır.

Her söylem bir iktidar ilişkisi içinde oluşturuluyorsa eğer Kürtler'e ilişkin resmi söylemin nasıl bir iktidar ilişkisi içinde oluştuğuna bakmak bu söylemin nasıl bir politikaya araçsal kılındığını anlamak açısından büyük bir öneme sahiptir. Türkler ve Kürtler¹ arasındaki ilişkinin sorumlu

¹ Bu kavramların aslında ima ettiği gibi homojen kavramlar olmadıklarının farkındayım. Burada elbetteki karşı karşıya gelen bir bütün olarak Türkler ve Kürtler değildir daha ziyade iktidar yapılarıdır. Ancak bu karşılaşmada Osmanlı/ Türkiye tarafındaki iktidar sahipleri için Kürt'lerin iktidar'da bulunanları kadar bir bütün olarak halk kitlesi de bir sorun haline gelmişti. Kürtlerin iktidarı çözüldükten sonra bu halka karşı nasıl bir politika izleneceği başta gelen tartışma konuları arasındaydı.

bir nitelik taşımaya başlamasının tarihi 18. yüzyıl sonu Osmanlı modernleşmesi ile başlatılabilir. Şüphesiz bir çok sömürü ilişkisini kendi içinde barındırmakla birlikte özünde çok etnili, çok dinli ve çok dilli bir 'imparatorluk' olan Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletlerinin iktisadi ve askeri bir güç olarak yükselmesi döneminde Avrupa ile birlikte yaptığı savaşlarda üst üste yenilgiler aldı. Buna ek olarak ticaret yollarının değişmesiyle birlikte 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamış olan klasik toprak düzeni iyice yozlaştı ve savaş ganimetlerinden de yoksun kalınca İmparatorluk iktisadi açıdan giderek zayıfladı. İmparatorluğun bu durumdan kurtulmak için kendine Avrupa'da yükselmekte olan merkezi ulus devlet modelini benimsedi.

Özellikle vergi sisteminde ve ordu alanında başlayan merkezileşme çabaları aynı zamanda reform ve modernlik kavramlarıyla ifade ediliyordu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde merkezileşen yeni devlet için gerekli bürokrasi ve bu bürokratları yetiştirecek modern okullar da yavaş yavaş kuruluyordu. Merkezileşme ve modernleşme çabaları zaman içinde kendini kurumlaştırma önünde en büyük engel olarak İmparatorluğun kozmopolitian yapısını görmeye başladı.² 19. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi otoritenin kendine bağlı beylikler

ve eyaletler üzerindeki etkisini arttırıp buraları doğrudan merkezden yönetmek üzere buralara merkezin bürokratlarını atamasına ek olarak yeni bir politika da gündeme geldi. İmparatorluğun merkeziyetçi politikalarının merkez dışındaki yerlerde daha etkili olabilmesi için, buralarda anlaşılması gerekmektedir. Devlet öncelikle Kürt Beyliklerini ortadan kaldırdıktan sonra yeni bir idari tasime girişti. Artık herhangi bir beyliğe bağlı olmayan bölge toprakları vilayetler şeklinde örgütlenerek merkezi otoriteye bağlandı. Merkezden atanmış memur ve bürokratlara ek olarak bu vilayetlerde yeni okullar açıldı ve eğitimin dili Türkçe haline getirildi.

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu süreç güçlenerek devam etti. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1912 yılındaki kongresinde 13. yüzyıldan beri resmen kullanılmakta olan Kürdistan ismi de resmen yasaklandı ve Kürtler'in yoğun olarak yaşadığı bu coğrafya *Vilayet-i Şarkiye* olarak adlandırılarak süreç büyük oranda nihayetine erdirilmeye çalışıldı.

Osmanlı/Türk merkezileşmesi yaşanırken ve Osmanlı haritalarında Kürdistan olarak geçen coğrafya Şark haline gelirken Şark üzerine nasıl bir söylem üretildiğine bakmak gerekmektedir. 'Şark' Osmanlı modernleşmesinin ulaşmadığı, okuma yazma bilmeyen dağlıların, düzen duygusundan yoksun oldukları için her türlü düzenlemeye karşı çıkan ve isyan eden eşkıyaların mekanı olarak yeniden tanımlandı.³

² Elbette ki bütün bu anlatılan gelişmeler itirazsız gelişmemişlerdir. Yaşanan sıkıntıların nedenlerine dair farklı nedenler ileri sürülüp, bunlardan kurtulmaya yönelik alternatif projeler geliştirilmiştir. Ancak sonuçta baskın çıkan proje merkeziyetçi-ulusalci proje olduğu için değerlendirmeleri onun üzerinde yapıyoruz.

³ Ki o günden bugüne bu tanımlamada herhangi bir değişiklik yoktur.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte tüm politikaların ve anlayışların pekiştirildiği bir dönem başlamıştır. 'Şark', medeniyetten uzaklığın, vahşiliğin, yabaniliğin, dinsel geriliğin mekanı olarak kodlanırken, Türklük modernlik, çağdaşlık, olarak tanımlandı. Bu durumda Şarklılığın panzehiri Türklük olarak kurulmuş oldu.

Bu genel politikanın içinde özel olarak Türk diline biçilen rol tüm bu üstün değerlerin ve fikirlerin taşıyıcısı olmak idi. Türk dili bu çağa ait olmanın geleceğe ait olmanın, çağın bütün fikirlerine vakıf olmanın dili olarak kuruldu.

Bu noktada tüm bu söylem ve politikalar içinde Kürt dilinin nasıl tanımlandığına bakmak gerekmektedir. Öncelikle Kürtler'in varlığı inkar edildiği için Kürt dilinin varlığı da yok sayılmıştır. Devlet'in Kürtler'i inkar ederken kullandığı ana söylem aslında bunların kendilerinin Türk olduğunu unutmış dağlılar olduğuydu. Bu dağlı imgesinin seçilişi tesadüfi değildir. Çünkü Türklüğü unutma dağda, medeniyetten uzak bir ortamda gerçekleştiği için bu insanlar ancak medeniyete yeniden kazandırılarak yeniden Türk ve aynı anlama gelecek şekilde 'medeni bir insan' olabilirlerdi. Devlet Kürt dilinin varlığını inkar ederken dağda kalan 'Türkler'in zaman içeri-sinde kendi dillerini unutarak Farsça ve Arapça'yla⁴ karışmış tuhaf ilkel bir

dil kullanır hale geldiklerini iddia etmiştir. Zaten dil olarak adlandırdıkları şeyin kendisi toplam birkaç yüz kelimeden ibarettir ve onun da çoğunluğu Türkçe'dir. Kürt dilinin bu tarz bir değerlendirmesi gelecekteki başka yasaklamalar için de zemin hazırlanmıştır. Kürt diline ilişkin böylesi fikirleri savunmanın zorlaştığı dönemlerde ve durumlarda Kürt diline getirilen yasağı meşrulaştırmak için bir dilde yayın yapılmasına izin vermek için o dilin 'dünya medeniyetine katkıda bulunmuş olması gerektiği' kıstası getirilmiştir. Kürtçe medeni- yete katkı yapmamış bir dil olduğu için yasaklanmıştır.

Ancak Kürtler'in devlete karşı yürüttüğü mücadele bir çok noktada devletin klasik yaklaşımını sorunsuz bir şekilde sürdürebilmesini imkansız kılmıştı. Son yirmi yıllık mücadele zarfında hem Kürtler'in hem de Kürt dilinin varlığını reddetmek imkansız hale gelmişti. Bir Kürt sorununun en azında Kürtler'den kaynaklı bir sorunun var olduğu kabul edilmiştir. Sorun resmi düzeyde bir güvenlik sorunu olarak lanse edilse de 1990'ların başında Kürt realitesi dönemin başbakan'ı Süleyman Demirel tarafından tanındı.⁵ Kürt sorunuyla ilgili bir çok kitap yayınladı. İster Sol, ister İslamcı isterse liberal çevreler bu sorunla ilgili olarak bir şeyler söylemek, kendilerinin soruna yaklaşımlarını belirtmek zorunda kalmışlardı.

⁴ Farsça ve Arapçanın da ilkellik tanımıyla birlikte ele alınması Kemalizm'in modernlik anlayışı ile uyum içindedir. Çünkü Kemalist pedagojide Arapça, kargacuk kurgacuk, Türk'ün seçiye ve karakterine uygun olmayan, öğretilmesi zor gerici bir dildir.

⁵ Gerçi sonradan bu tanınmanın çok hayra alamet olmadığı ortaya çıktı ama önemli olan tanınan Kürt sonunda ortadan kaldırılmak istense de böyle bir tanınmanın gerçekleşmesi idi.

Şüphesiz ki muhalifleriyle ya da muhafazakarlarıyla Türkiye'deki akademik camia Kürt sorunu ile Türkiye'de yaşanan temel sorunlar arasında bir bağ kurmaya kesinlikle yanaşmadı ve ele alabildiği çok sınırlı birkaç durumda da Kürt sorununu ya 'bölge halkından' ya da uluslar arası moda deyimle küresel- gelişmelerden kaynaklı bir sorun olarak değerlendirdiler.⁶ Ancak farklı nedenlere de dayandırılrsa bir Kürt sorununun varlığı kabul ediliyordu.

Ancak son altı yılda başlatılan barış ve uzlaşma söylem ve sürecinde Kürt sorunu devlet tarafından yeniden Şark sorunu olarak tanımlanmaya başlandı. Süreci başlatan Kürtler'in genel beklentisine göre devlet eski inkarcı politikasından vazgeçecek, Kürt kültür ve kimliğini tanıyacak ve böyle demokratikleşmesi önündeki en büyük engellerden biri kalkmış olacaktı. Böylesi bir yaklaşım, aynı dönemde başlayan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş sürecine de büyük bir katkı sunacaktı.⁷

⁶ Türkiye'de özellikle son on yılda sosyal bilimlerdeki literatürün Türkçe'ye kazandırılmaya başlanması ile birlikte mevcut sorunlara ilişkin daha kapsayıcı ve açıklama gücü daha yüksek teorik bakış açıları geliştirilme fırsatı olanağı ortaya çıkmış oldu. Osmanlı ve Türk modernleşmesinin ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel bütün boyutlarını bir arada ele alan, resmi tarih anlayışının dışında bazı yaklaşımların gelişimine tanıklık edilse ve bunlar akademik çevrelerde belli bir dolaşıma girse de Kürt sorunu bir türlü bu yeni teorik yaklaşımlar ışığında adı konularak tartışılmadı. Bugün hala böyle bir imkan bulunmaktadır ve böylesi bir görev hem bu yeni teorik yaklaşımlara derinlemesine vakıf olmuş hem de bölgenin tarihini ve sorunlarını bilen geniş ufuklu genç araştırmacıları beklemektedir.

⁷ Ancak Avrupa Birliği sürecindeki tartışmalar da göstermiştir ki Avrupa'nın da soruna yaklaşımı devletinkinden çok farklıdır. hem yatılı kız

Bu yaklaşımla uyumlu bir şekilde sorunu sadece hakların verilmesi sorunu olarak ele aldılar ve savundular. Hatta kurucu *Lozan Antlaşması*'nın bile Kürtçe konuşmayı ve yazmayı serbest bıraktığını, Türkiye'nin kendi uygulamaları kurucu anlaşmasını ihlal ettiğini dile getirdiler.

Ancak tüm bu demokratikleşme ve modernleşme söylemi içerisinde Kürt bir kez daha geriliği ve modern öncesini temsil edecek şekilde yeniden kurulmuştur. Kürt dili bu geri oluşun en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir... 1930'ların tezine yeniden dönülmüş Türkçe yeniden modern, çağdaş, demokratik fikirlerin taşıyıcısı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bölge halkının tüm bu fikirlerle ve yaşam biçimleriyle buluşması önünde engel olan Kürt dilinden kurtulması gerekmektedir.

Devlet bu anlayışını yaşama geçirmek için pratik adımlar da atmıştır... Bir örnek vermek gerekirse kız çocukları için baba beni okula gönder kampanyaları başlatılmıştır. Milliyet gazetesinde yayımlanan ve bu kızlara ait olduğu iddia edilen mektuplarda, kızlar babalarına Türkçe bilmedikleri için rahat yazamadıklarını ve bu yüzden çok utandıklarını yazmaktadırlar.⁸ İsimleri oldukça anlamlı bir biçimde Pınar, Buket,

okullarının açılmasına hem de devlet tarafından bölgede ilköğretimin yaygınlaştırılmasına Avrupa destek vermektedir. Avrupa da Kürt siyasal ve kültürel boyutlarını görmemek de ve sorunu basitçe sosyo-ekonomik geri kalmışlık sorunu olarak adlandırmaktadır. Devletin bölgede Türkçe'yi yaygınlaştırmak adına ilkökulda Türkçe ders sayısını arttırmasına ve bunu da AB ülkelerinde anadilde ders sayısı Türkiye'dekinden fazladır, biz bunu eşitlemeye çalışık şeklinde meşrulaştırmasına Avrupa Birliğinden herhangi bir tepki gelmemiştir. Avrupa Birliği için de son tahlilde sorun bir entegrasyon sorunudur ve Türk dilinin yaygınlaşması bu entegrasyona büyük katkı sunacaktır.

⁸ 18-20 Nisan tarihli Milliyet gazetelerinde bu tür mektupların örneklerine rastlanabilir.

İşıl⁹ olan kızlar.

Devlet burada Kürt dilinin varlığını reddetmenin dışında bir şey gerçekleştirmek istemektedir... Yazının önceki kısımlarında da belirtildiği gibi Kürt dilinin varlığını reddetmenin imkansız olduğu durumlarda onu hiyerarşik olarak Türkçe'den daha aşağı bir yerde konumlandırmaya ve Kürtçe'nin bizzat o dili konuşanların nezdinde küçük ve yetersiz görülmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Burada önemli olan bir diğer nokta da şudur... bu kızlar Türkçe bilmedikleri için dil bilmiyor sayılmaktadırlar. Daha doğrusu Türkçe bilmemekle okuma yazma bilmemek arasında doğrudan bir bağ kuruluyor devlet bu yaklaşımıyla daha baştan Kürtçe eğitim karşısındaki tavrının ne olduğunu ortaya koyuyor. Okula gitme- dikleri için Türkçe bilmeyen bu kızların hangi dili konuştukları da belli değildir. İletişimi hangi dille sağladıklarından hiç bahsedilmemektedir. Devlet bir dil olarak Kürtçe'den bahsetmekten ısrarla kaçınırken o dili belli özellikleriyle görünür kılmaya çalışıyor. Adı her neyse o olan bu dil, okuma yazma önünde engel teşkil etmekte, devletin çağdaşlığı, modernliği buralara getirmesine mani

⁹ Örnek olarak gösterilen kız isimleri arasında bir tane bile Gülistan, Berivan, Zozan hatta Leyla, Ayşe, Fatma bulunmamaktadır. Bu kızlar Türkçe bilmese-ler (ya da daha doğru bir deyimle dağlık bölgede kala kala ana dilleri olan Türkçe'yi unutmuş olsalar) bile, isimleri Cumhuriyetin bu bölgede yaşayanlar Kürt değildir tezini doğrularcasına modern Türkçe isimlerdir.

olmakta, böylece de bölgenin ülkenin geri kalanına entegre olmasını güçleştirmektedir. Dolayısıyla bu dil aynı zamanda tüm saydığımız olumsuz gelişmelere sebebiyet verdiğinden bölgede yaşanan bütün sorunların da baş nedenlerinden birisidir. Bölgede yaşanan sorunlar, kadınların erkekler tarafından ezilmeleri, cehalet, yoksulluk, işsizlik, istikrarsızlık şeklinde sıralanmaktadır. Devletin tüm bu sorunlardaki payı buralara eğitim götürme işini ihmal ederek bu gelişmelere zemin hazırlamaktır. Ancak sicili bu kadar aklanmış devlet bu kadarlık bir suçlamayı bile kabul etmemekte kendisinin buralara, eğitimi, çağdaşlığı -aynı anlama gelecek şekilde Türklüğü- götürmesi önündeki en büyük engel olarak, etnik terör ve kimlikçi faaliyetlerle (dil talebi gibi) bölge halkını ülkenin geri kalanından koparmaya çalışan hareket ve anlayışlar ile feodal yapıyı görmektedir.

Tüm bu söylem ve politikaların temel tezlerinden biri Kürt dilini kullanılarak ve Kürt kalarak gelişmenin, modernleşmenin ve çağdaş bir insan olmanın mümkün olmadığıdır.¹⁰

Kürtlere ve Kürt diline ilişkin böylesi bir söylem ve politika geliştiriliyorken, Kürt dilinde yayın ve eğitim yapılması önündeki yasal engellerin kaldırılması için mücadele etmek anlamlı ve yeterli görünmemektedir.

Çünkü devletin yaklaşımı bir bakış ve anlayış meselesidir. Bu

¹⁰ Burada çağdaşlık ve modernlik kavramlarının da tarihsel olarak nasıl kurukluklarına ve hangi iktidar ilişkilerini meşrulaştırmak için kullanıldıklarına bakmak gerekmektedir.

bakışın ve anlayışın kendisiyle hesaplaşmaksızın bunların bir yansıması olan yasalarla ilgilenmek gerçekçi ve sonuç alıcı bir siyaset olarak da görünmemektedir.

Kürt dili için mücadele edenlerin ne yatılı kız okullarının açılmasına, ne Kürtler ve dilleri ile ilgili olarak çizilen portreye itiraz etmemesi bu anlamda manidardır. En azından bu Kürtler için de Kürtler'in geri kalması onların modern olamamasından ve bölgenin içi dinamiklerinden ve bölge halkının kültürel özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum ciddi bir hafıza yitimine işaret etmektedir. Çünkü bu durum Kürtlerin ve Kürt dilinin mevcut anda yaşadığı tüm sorunlarda devletin aslında çok da merkezi olan rolünü yok saymaktadır. Ne Kürtler'in inkarı söz konusu olmuştur ne de bu inkarın Kürtler ve kültürleri üzerinde yarattığı tahribat. Ve en önemlisi Kürt halkının tüm bu uygulamalara karşı geliştirdiği direnişin kendisi bir çırpıda hafızadan silinmeye çalışılmaktadır.

Sorun basitçe yasal mevzuatın düzenlenmesine indirgenerek tarihsiz kılınmaktadır. Bu nedenle de ne devletin geliştirdiği politikalara karşı durulabilmektedir ne de kendileri tarafından dile ve kültüre ilişkin alternatif projeler geliştirilebilmektedir. Kürtler de bu yasa merkezli anlayış yerine toplum ve siyaset merkezli bir anlayışı geçirmediğçe böylesi bir alternatif proje geliştirilemeyecektir de.

Kürt dilinin gelişimi önünde şüphesiz ki yasal engeller vardır.

ancak bugün bu yasal engellerden çok yasaklamaların ardında yatan mantığın bizim zihinlerimizde de meşru hale gelme tehlikesinin belirmiş olmasıdır. Bunu aşmak için Türklüğü ve Türkçe'yi hiyerarşik olarak Kürtlüğün üstünde kuran anlayışın deşifre edilmesi ve bizzat Kürtler tarafından Kürt dilinin itibarının iade edilmesi gerekmektedir. Devlet tarafından 'dilsiz' olarak tanımlanan bu halk ağıtlarını, direniş şarkılarını, isyanlarını, aşk şarkılarını devletin hor gördüğü hatta dil olarak bile kabul etmediği bu dille yaratmışlar ve yaklaşık dört yüz sene eğitim kurumlarında kürtçe eğitim yapmışlar, Feqiyê Teyran'ın *Dilo Rabe* şiirindeki gibi felsefelerini de bu dille yapmışlardır. Yapılması gereken her şeyden önce Kürt dilinde yayın ve eğitim yapılması önündeki engellerin kaldırılmasını savunanların bunları bilmesi ve öğrenmesi gerekmektedir. çünkü en nihayetinde Kürt dilinde yayın ve eğitim yapılması önündeki en büyük engeller bizim zihnimizde bulunmaktadır.

Careke Din Edebiyata Netewî

Remezan ALAN

*Ulus ve Roman*¹, ev pirtûka hêja, di derbarê edebiyat û modernîteyê de hatiye nivîsîn. Bi saya bîblografyaya xwe ya dewlemend, di ser ilmên netewî, netewperwerî, destpêka romanê, bandora edebiyatên kolonyal, rola çapa kapîtalîst re baskên xwe fireh kiriye. Tenê ne vê yekê jî kiriye, di heman demê de barê "yekemîn" ê dîroka romana kurdî jî daye ser milê xwe. Weşanxana Pêrî pesinandinê heq dike ku pirtûkeke wisa çap kiriye. Ji ber ku li asîmanên edebiyata kurdî em kêman caran rastî berhemên teorîk û akademîk ên bi vî rengî tên. Lêbelê ev dûmenên xweş, li ber wergera wê ya pûtepêndayî, jêrenotên wê yên tevlihevbiyî, navên berhemên ku bi xelet li tirkî hatine barkirî, mîzanpaja wê ya belavbiyî dikevin bin ewrên reş.

¹ Haşîm Ahmedzade, *Ulus ve Roman, Fars ve Kürt Anlatısal Söylemi Üzerine Bir Çalışma*, wergêr Azad Zana Gündoğan, Weşanên Pêrî, 2004.

Ji van jî cihê, stû li ber qedera ku wergerên derbarê kurdan bi tirkî çêdibin jî xwar kiriye pirtûkê. Di xwe de şewaza, 'kurdî bê çapkirin dê neyê xwendin an eleqeya ku heq dike dê nebîne', hildigire.

Çapkirina bi tirkî ya berhemên ku ji aliyê akademîsyen û kurdologan ve tên nivîsîn, her dem wek nexweşiyeke popûlîst û bêbaweriyeke bêmahne hatiye çavê min. Qey tirkî çiqas tê xwendin? Ez ji bêdengiya giştî ya li hember vê pirtûkê derdixim ku tirkîya wê jî ewqas nehatiye xwendin. Di derbarê vê pirtûka ku berê xwe tenê nedaye roman, modernîte û netewe- tiyê, herwiha li ser sazkirina dîroka edebiyatê, rêgeza danberhevî, xwendina femînîst û sedemên sosyo-polîtîk ên derengketina romana kurdî jî serî êşandiye, dev ji eleqeyeke nivîskî berde, mixabin ez rastî sohbetake zindî jî neha-

tim. Wisa dibêjim, ji ber ku di nav civateke edebiyathez de heger miqabilê nixxandinên wê yên bi coş, bersiv bêdengiyek be, hingê, navê vê yekê, 'ev pirtûk nehatiye xwendin' e. Dema hal ev be, derbarê weşanxanan de ev gazindên ha jî pêwîst dibin: Gelo heya kengê dê endîşeyên aborî refleksên we tayîn bikin û hûn ê kengê tekûzbûna zimanê ramyarî yê kurdî ji xwe re bikin derd?²

*

Pirtûk ji heft beşan pêk tê. Di beşê yekemîn de nivîskar cih daye rêgeza ku dê kar bîne, li ser teoriyên derbarê netewperweriyê û şertên civakî û siyasî yên ku roman afirandiyê, rawestiyaye. Di vî beşê de Ahmedzade, li pey nasnava netewî, texeyûla nijadî û serencama romanê dikeve û dixwaze nîşan bide ku ev analojiyên ha hemû yekdemîn in. Dema vê yekê dike jî ji B.Anderson bigre heya E.Saîd, A.Smith, E.Gellner, E.Hobsbawm û her du mamosteyên xwe S.Corse û R.Micallef, bîblografyayeke gelek fireh dide ber xwe.

Di beşê duyemîn ê ku navê wî "Romana Genel Bir Bakış / Awirekî Gelemperî li Ser Romanê" de jî dîsa bîblografyayeke gelek dewlemend heye. Ji Bakhtin bigre heya Lukacs, Ricoeure, Goldmann, Watt û

MacKeon, ji gelek nivîskaran referans hene û ev referans bi awayekî danberhevî û rexneyî (car caran) li hev hatine siwarkirin. Di vî beşê ku rêça romana "yekem" û pirsgrêka "cûre /genre" hatiye şopandin de, em fersenda xwendina hin nivîskarên ku di tirkî de hê nehatine xwendin jî bi dest dixin.

Lê bi fikra min ev her du beş, xetereya bîblografyaya xwe ya tekûz jî dawet kirine. Çi ye ew xetere? Danhevî ye. Mixabin ev her du beş, pariyek jî ji pêdiviyên teze, di nav jêgirtinan de fetişîne; rêgeza ku nivîskar ji xwe re kiriye rêber heşifiye; li ser cewher toz girtiye... Wek tezekî piştî qebûlkirina van pirtûkan, li ber çapê, xwezî aliyên wan ên dîdaktîk û mirûztahliya wan a metodolojîk hinek bê kesaxkirin. Belkî hingê, piçekî din bi xweşî bihatana xwendin.

Lêbelê divê bê teslîmkirin ku li dû van beşên ansîklopedîk, bi bêşê sêyemîn ê ku şertên dîrokî û civakî yên zayîna romana farisî (Şoreşa Esasî ya 1906-1911an, avabûna endûstriya çapa, tevgera wergerê û tesîrên wê...) pêşkêş dike re zindî dibe pirtûk. Tiştê enteresan ew e ku di vî beşê de em rastî modernbûneke nasyar a ku karakterê wê li vî parçeyî jî monolîtîk e, ziman- kuj e, zordest e û ji destûra "farisî biaxive!" hez dike, tên.

Dîsa jî divê bibêjim ku beşê çaremîn ku qala zayîn û derengketina romana kurdî dike ez sewkî vê nivîsê kirim. Ji ber ku di nav vî beşê de pirsê girîng a ku çend caran hatiye dubarekirin û bersiveke ku neketiye qalibê xwe heye. Pêşî em ji pirsê dest

² Par, di çarçova "Duyemîn Rojên Edebiyatê li Diyarbêkrê" de li Amedê bû Celîlê Celîl. Di nav sohbetê de, "Ji bilî xebatên we yên zargotinê, hemû pirtûkên we li vir bi tirkî çap bûn. Her ku hûn hatine jî va çend car e di atmosfera vî bajarî de hewayekî kurdî nîn e, dibêjin. Gelo di vê yekê de pariyek bi gunehê we jî nîn e? Bi kurdî çapkirina pirtûkên xwe yî derbarê dîrok û lêkolînê de hûn çima ewqas hesas nîn in?" min gazincan jê kiribû lê min jê vê bersivê girtibû: "Ez çi bikim, weşanxane wisa dixwazin."

pê bikin: Edebiyateke netewiya yekgirtî ya kurdan heye? An hikumraniya kurdî ya ku negihîştiye qebûlkirineke huquqî-siyasî, ji bo kurdan edebiyateke netewî hasil dike?³

Ahmedzade bi awayekî mafdar dibêje ku ev pirsra bêhuzûr beriya 60 salan ji aliyê Nikitine ve hatibû gotin: "Gelo li hemû Kurdistanê, ji bo nivîskarên kurd zimanekî edebî yê hevbeş tê karanîn?" Wek Nikitine, bersiva Ehmedzade jî "na" ye. Û sedem jî, di "parçebûn"ê de, di xêza herî kûr a nasnava kurd de tê dîtin. Li gorî wî, *kurd, çi ye ku di nav dîrokê de ji aliyê sazî û dezgehên siyasî, çandî û civakî yên cihê cihê ve hatine tayînkirin, tu carî çand û nasnaveke tekane neafîrandine, an wê fersendê bi dest nexistine. Parçebûna wan, mevcudiyeta yekîtiya wan a siyasî û çandî tune kiriye. Û sedemên wek neserfîraziya netewperweriya kurd a ku nasnaveke siyasî ya hevbeş neafîrand û di dewra modernîteyê de bêparbûna kurdî ya ji pêsketin û standardbûnê, ji bo "edebiyata kurdî" şayeseke vekirî û diyarkirî zehmet dike. Ji ber vê yekê edebiyata kurdî ya li herêmeke Kurdistanê, li ser herêmeke din, bêtî bandoreke berbiçav dipêse.*⁴

Heya li vir destnîşankirinên ku pir kes dikare mohra xwe li bin bide hene. Lê pirs-girêk ev e: Geb ev destnîşankirin heya dawîya pirtûkê bi awayekî hev-girî tîn parastin an na. Ji bo vê, mirov nikare bibêje "erê". Ji ber ku hê di şîroveya yekemîn a di derbarê ziman de zerar digihe van dest-nîşankirinan. Çi ye ew şîrove: *Ziman tu*

*carî bi serê xwe nasnava edebiyatê nikare tayîn bike. Heger ne wisa bûya me yê nikarîbûya cihê cihê qala edebiyata amerîkî, îngilîzî, kanadayî, û awustraliyan an qala edebiyata welatên ereban bikira.*⁵ Belê bi vê şîroveyê dest bi gengeşiyê dike Ahmedzade, lê di pey re jî şîroveyên wî li gor vê pirsê didomin: Pîvana ku edebiyata kurdî ya netewî diyar dike, ger "ziman" nebe, çi ye?

Di vê çata rê de xwediyê çûneke fesîh e Ahmedzade. Ji şert û mercên taybetî yên kurdan xebardar e. Lewma nêrînên Îzedîn Mustefa Resûl û Mehmed Uzun ên ku ji "tema" û "hesta aîdiyetê" hereket dikin red dike û wekî Maruf Xeznedar, edebiyata kurdî, bi berhemên ku kurdî hatine nivîsîn çarçove dike.⁶ Yanê ew jî digel hinek serêşîyan, sînorên "edebiyata kurdî" bi berhemên ku bi zaravayên wî hatine nivîsîn tayîn dike û vê yekê jî ji bo xebat-xwe wek hewcedariyeke metodolojîk dibîne.⁷

Lê divê bê gotin ku ev hewcedarî, rengên destnîşankirinên li jor diheşîfine. Ji ber ku kurdî, navê zimanekî standart nîn e û edebiyata kurdî ya ku di texeyûla netewperweriya kurd de li ser zemînekî yekgirtî bejin dide jî, mixabin, edebiyata zaravayan e. Ahmedzade, bandorên vê parçebûna ku li ser edebiyata netewî keleman derdixe pêş têra xwe bibîr tîne, lê teferûatên vê bobelata ku navlêkirinê bêîmkan dike qewî napetîne. Wisa ba- wer im sedemê ku destê Ahmedzade ji vê yekê sar dike, danberheva vegotina

³ Haşim Ahmedzade, heman berhem (h.b.), r.155.

⁴ h.b. r.156-157-164. Belkî bi xêra werger û transkîrîpsiyonên van salên dawîn peywendî û bandor di nav hin berhemên de çêbû.

⁵ h.b. r.155.

⁶ h.b. r.164-167.

⁷ h.b. r.164.

farisî û kurdî bêtir, kêmasiyeke wê bîblograyaya dewlemend e. Ew, ji *Belated Modernity and Aesthetic Culture*⁸ a Gregory Jusdanis agahdar bûya, ku ev berhem îcadkirina edebiyata netewî jî digre nav xwe, dê manevrayeke hêsantir bi dest bixista ka gelo edebiyata kurdî edebiyateke netewî ye an na. Wisa dibêjim, zîra ev berhem, di nav çêbûna kanonê de dînamîkên edebiyata netewî dida ber pirsan.⁹ Di nav wan pirsan de çi digot Jusdanis ji bo edebiyatê?

*Edebiyat, rojnivîska netewekî ye, çîroka rabirdû, niha û pêşeroja wî ye. Wek yekûnekî kanona edebiyatê ya ku çîroka netew qiset dike, baweriya insanan li ser hîsa hemwelatîyê netewekî yekbûyî mîzan dike û tecrûba piştevaniyê li wan hêsan dike.*¹⁰

Di van jêgirtinan de ji bo edebiyatê du pêwistî xwe didin dest:

1- *Bênavberiya* ku ji rabirdûyê tê, berê xwe dide pêşerojê,

2- *Ragihandîneke* ku tecrûbeyên piştevaniyê hêsan dike.

Ez wan her du encaman derdixim, ji ber ku edebiyat heger rojnivîskek be, ku serboriya netew di zimanê wî yê zikmakî de qeyd dike, hingê, lazim e ku xwediyê bênavberîyeke domdarî be. Û dîsa serboriya netew, ew serboriya ku mahneyek dide nasnava wî, lazim e ku bi zimanekî wisa bê

qeydkirin ku netew jê fêhm bike. Em dizanin ji bo kurdan ev bênavberî - du /sê demên istisna ne tê de- tu carî pêk nehatiye. Û cardin em dizanin ku sedemê vê bênavberîyê tenê ne derveyî ne; bi qasî qedexekirinên dijminên ezêlî, rênedayîna kurdî ya ku kurdan di dora tecrûbe û çîrokên wan de li hev necivand jî rol listiye. Ji ber vê yekê parçebûn, yanê derengmayîna dîrokî, ya ku avakirina dewletê ji dest revand, di nasnav û edebiyata kurdî de xeta herî trajîk e.

Edebiyat, qey nebe edebiyata netewî, dema civakê bi riya çîrokan şênber dike û di nav xûy û ezmûnên cemaetî de ferdên wê nêzikî hev dike, ji carê caran bêtir hewceyî ragihandîneke ku bi rehetî *tê fêmkirin* dibe. Mixabin kurdî ji ber bênavberîya dîrokî, vê fêmkirinê di xwe de nehewandîye. Ne ji bo kurmancekî bi riya edebiyata soranî û ne jî ji bo soranekî bi riya edebiyata kurmancî, li ser çîroka netewê, tu pêvajoyên hînbûyîna der nabin. Edebiyata kirdkî (zazakî), ji bo kurmancekî, hele ji bo soranekî, bi tema- mî nebe jî bi giştî edebiyateke "dadayî" ye. Ev edebiyat, edebiyatên "dinyayeke zimanî" ya din in; heta bêje ji bo hev "mînor" in. An ew, bi hînbûyîna wê zaravê re, encax "bi dest dikevin".

Li gor min, pirsgrîka edebiyata netewî ya ku Ahmedzade di ser zarava û cografayên parçebûyî re anî ziman û dû re jî wê pirsgrîkê bi ehliyeta nivîsîna zaravayeke kurdî çareser kir, tam di vê noqteyê de hewceyî rêberîya pirtûka Jusdanis e. Hem dê bê teqdîr- kirin ku gotina

⁹ Nêzikî çar sal berê, xwediyê van hevokan jî bi riya berhema Jusdanis, derbarê diryana li pêşiya edebiyata kurdî de bendek nivîsandibû û kurdan dawetî nîqaşekî kiribû. Ji bo kurdiya vê nivîsê li hejmara 13an a *Warê*, ji bo wergera wê ya tirkî jî li hejmara 196an a *Birikimê* binêrin.

¹⁰ Gregory Jusdanis, h.b. r.76-79.

"edebiyata kurdî ya netewî" ji rastiyeke bêtir, niyetek e. Lewma jî ev gotin / îfade, îdeolojîk e. Di nav pêvajoya standartbûna kurdî de bi vî aliyê îdeolojîk re hesabdîtinek dê çêbibe. Jixwe di navenda pirsgerêkê de ev teferûat heye. Çi ye ku kurdî standard nebûye - an bi sê awayî standard bûye¹¹. di xwe de taybetiya edebiyata zaravayan didomîne. Standartbûn, her çiqas wekî ku Jusdanis jî gotî, *di avakirina ziman û çandê yekceleb de bilindkirin û mezinkirina zarava û nasnava cemaetekê*¹² jî be, şûrê herî kêrhatî ye ji bo tunekirina parçebûnê. Pêwistiya kurdan bi vê yekê heye û di *Ulus ve Roman* de binê vê pêwistiye, çend caran bi xetên stûr hatiye xêzkirin. Lewma Ahmedzade, di dawiya pirtûkê de dema romanên farisî û kurdî dide berhev, careke din xwe nagire û van gotinan dibêje: *Romana kurdî ya ku di standartbûna ziman de ji kar û qezencên dewleta netewî bêpar ma, nebû xwediyê derfetên sistema perwerdeyiya yekbûyî, rojnamegeriya sazûyî, medyaya girseyî, endûstriya çapemenî û ji hemûyan jî bêtir hebûna piyaseyeke pirtûkan, ên ku romana farisî xwedî dikirin*.¹³

Belê em ji vê bêparbûnê hayedar in. Û derbarê vê bêparbûnê de çend hevokên me hemûyan hene. Lê *Ulus ve Roman*, bi cehda xwe ya ku ji sînore van çend hevokan derbas dike ve, bi daneheva xwe ya ku asoya fikrên me fireh dike ve hêjayî pesinandinê ye. Hêvî dikim ku bi xebatên nû re berdewam be.

Îlon 2005

¹¹ Amir Hassanpour, ji bo kurdî, zimanekî xwediyê "du" standardan dibêje. Qesta wî elbet kurmançî û soranî bû; ez ji halê hewremanî bêxeber im lê îro mirov dikare bibêje ku kurdî zimanekî xwediyê "sê" standardan e; ji ber ku kirdkî jî di van salên dawîn de têra xwe bi rêk û pêk bû.

¹² Gregory Jusdanis, h.b. r.78.

¹³ Haşîm Ahmedzade, h.b. r.355.

HÎZRA BERGÎRÎ DÎ HOZANA “TÎRÊJ ” DA*

Dr. Ebdullah Yasîn Amîdî

Transkirîpeya ji Tîpên Erebi: **Mamoste Fehmî**

PUXTE

Ev vekolina ya hatîye kirin derbarê Tîrêjê hozanvan, ku dihête nîyasîn ji rêberê (ruwad) hozana bergirîya nwî, vekolîn van babeta bi xwe jê digrêt, jîyannama hozanvanê berhemê wî naveroka hizra bergirî di hozanê wî da.

Di vî vekolînêda bo me dîyar dibit ku berhemê hozana wî pêtir li ser hozana bergirîye, ev jî ji ber egera nîzîkbûna wî bû ji milletê xwe, çî dihate serê milletê ew jî pê zamdar di bû. Lewma her dûjminkarîyek hatîye kirin dijê milletê wî, ew da bi xame û hizr û bîrê xwe bersing lê kir û berewanîye jê ket, ji ber vî çendî bo me dîyar dibit ku giyanê bergirî kirinê di berhemê wî da bi şîweyekî berfireh hatîye pêşkêşkirin.

Li dûmahîka wî vekolînê da ji çend encamek hatîye dîyar kirin.

*:Akademî, Kovarê Korê Zanyarê Kurdistan, jimare 1, 2702 kurdî, 2002 zayînî, Kurdistan, Hewlêr, L139 – 165

PÊŞEK

Edebê Kurdî Cîhaneka berîne û hozan jî pişke ka mezin û serekîye di pêk anîna wîda. Hozana Kurdî bi dirêjî ya mêjûya xwe taybetî û babetê cûrecûr hebûne. Guhrînkari gelek cara di wan babeta da hatine kirin ji layê rûxsarî û naverokê va. Wate: Hozana Kurdî tûşê guhrînî bûye, eger li serdemekî hozana Kurdî tenha babetê dil-darî û evînî û sofigeri bi xwe girtîbit, yan hindek cara digel babetê sitayîş û meynoşî amojgarî... dihate têkelkirin. Car hebûye hozana Kurdi ji bo derbirîna hesta netewayetî û niştimanî, yan diyarkirina arêşê civakî û hindek cara jî ji bo xizmetkirina doza rewaya gelê Kurd ji pêxemet azadî û rizgarî hatîye nivîsîn.

Hozana bergirî, ji yek wan babetaye ku hozanvan hewil dayebi rêka wî xizmeta bizava rizgarîxweza gelê xwe biket. Xamê xwe di wî rêbaza pirozda

bikar anîye. Ev çend jî xuya dibit di berhemêt Xanî û Hacı û Salim û Bêkes û Cigerxwîn ...hwd.

Ji ber vî çendî em dikarin bêjin ku hozana bergirî ji pişkeka mezin û dewlemende di pêkhatina hozana Kurdî da. Tîrêj ê hozanvan jî xamê bergirîkirin ê bi destê xwe girtîye û xwe di cîhana hozana bergirî da taqî kirye û piranîya hozanê vî ew bihên jê dihet. Lê heta niha sê dîwan bi çap gihandiye û çî vekolînê zanistî derbarê hozanên vî nehatine encamdan. Nemaze hozanê bergirî ji ber vî çendî min ev babet hilbijart. Hêvîdarim bişê mafê babetê bidemê û ronahî berdime ser vî layenê giring di naverokê hozana wîda.

JÎYANA TÎRÊJ

Navê wî "Naif" e kûrê Heso'ye li sala 1923 li gundê "necîm"ê qeza Qamişlo parêzgeha Cezîrê hatîye dinya yê. Ji malbatek xizan û hejar û dest kûrt bû. Demê temenê wî bûye (6-7) sal babê wî mal xwe vedguhêzete "simetêk" ê li wî cîhê akincî dibit li cem Mela Îbrahîm ê Gûlê dest bi xwendina Qur'ana pîroz û çend pirtûkê ayînî diket li dûv amojkarê seydayê xwe pêngava dihavê û diçe¹. Li sala 1937 ê li ser daxweza seydayê xwe pêgirîkirin bi amojkarî û axeftinê wî diçete qûtabxana hûkmî (fermî) li bajarê Amûdê û pênc salan berdewam dibit li ser xwendinê. Belê ji ber mercê aborî neşya berdewambit li ser xwendinê. Belê li wîr pêwendî û têkilîyên wî bi çend mirovê welatparêz û niştimanperwer mîna Cigerxwîn, Qedrîcan Hesên Hîşyar, Nuredîn Zaza xwurt dibin². Evan navdara karêtkirneka

mezin hebû li ser jîyan û hejandina hesta wî ya netewî û pêtir fêrê kurdayetiyê bû. Bi hizra min her ev egere bû, ku Tîrêj paldayê li sala 1938 biçête ti nav rêzê Komala Serbixweya Kurdî (XOYBÛN) ji ber hindî pêtir ji carekî hatiye girtin û zindankirin³.

Her wekê me li serî diyarkir, ku ev hevbendî û têkilîya ti navbera wîda û wan rewşenbîr û zana û nivîsar û hozanvan da, bo egera hindî ku evîn û heskirina vehandina hozana ti dilê wî da xwurt bit. Diyare ev rêk li dev Tîrêj baştirîn û pîroztirîn rêk û rêwe diwî serdemî da xebat û bizava xwe ya niştimanî pê bidomînit. Nexasma piştê Tîrêj şeyayê "gelek ji serkirde û navdarê kurd binasit wekê Hemze Begê Muksê ku êk ji pêşekdarê şoreşa Şêx Seidê Pîran li sala 1925"⁴ ev çendî bû egera xwurtbûna pêtir pêwendî kirin bi wan kesan evê rolekî mezin û giring diçê di rêverina şoreş û serhildanê Kurdan da. Ev cûre nîyasîn (naskirin) hevbendî karêgerîyeka êkser li ser Tîrêj kiribû. Ev jî bûye egera bilindbûna astê wî yê şoreşgerî û handerekî bi hêz û mûkum bû, ku berdewambit li ser vehandina hozana paşerojê da.

Diyare evan hemu egeran ji pêk va Seydayê Tîrêj handaye ku ti gencîtîya xwe da dest bi vehandina hozan biket. Nexasma piştê xelqê Amûdê biryar da ku endamê "Yana Kurdistan" û Komela "Xoybûn" bihnêrne dev (Kamiran Bedirxan) li Beyrutê li sala 1943, ta ku dêvçunekî li ser belavkirin û hinartina rojnama "Roja Nû" biken. Ewa dihate weşandin ji layê Bedirxan va bi zimanê kurdî⁵.

Tîrêj ber bi dîdar û çev peketina "Bedirxan" şad dibit, hest bi vehandina hozanekî kirîye sekrê hizr û bîrê wî

hatîye peqandin û dir û yaqut û gewher vehandine şewq û teysandina wan bûye ronahî û fener û çira bo her çar parçê Kurdistanê. Nexasma bo Kurdistanê Bakur. Naveroka wî hozanê li ser babetê rewş û xeml û belavkirina rojname "Roja Nû" bû. Ev cure hozan cihê dilxweşîya "Kamiran Bedirxan" bû. Çünke ev êkemîn hozan bû, Tîrêj bivehênit û pêşkêş biket. Bê guman razîbûn û pesindkirina hozanê ji layê Kamiran va dilniyayî û bawer bi xwe kirin xiste di nav hizr û hiş û boçunê wî da. Êdî ev destpêk bû paldereka bi hez û xwurt ku Tîrêj dest bi vehandina hozana biket bi şîwekî berdeham bê rawestan. Hejaye bêjin îdî ji hingî wira heta niha ((naznavê xwe kire "Tîrêj" da ku wekê tîrojket rojê ronahî bixête ser edebiyat û filklor û mejuya kurd da))⁶ Belê diyare Seydayê Tîrêj ne her bi v îçendî razî dibit beklê xebat û çalakîyê wî karê siyasî û civakî jî vedigrin. Bo nimûne "Komela Xoybûn" daxaz ji çend endamê xwe kir, êk ji wan Seydayê Tîrêj bû, ku biçne devera Mardîn, ji pêxemet belavkirina hindêk çapkirîyê nû, Evê dihatin çapkirin ji layê komelê va⁷. Ji bo hişyarkirin û agahdarkirina akincîyê wan devera li ser rewş û ser û berê kurdan di wî serdemî da. Belê wusa diyar bû ku ev belavkirin cihê nerazîbûna hêzê Turkî bû, ji ber hindî rabûn bi dêvçûn û vekûlînê li ser wan kesan evê rabin bi encamdana vî karî. Ji ber hindî ku Tîrêj giyanê xwe rizgar û qurtal biket ber destê hêzê Turka, (neçar dibit cil û bergê jinka bipuşê û li berxwe biket, bi vî fêlî şeya hêzê Turk bi xapînê û gîyanê xwe bi parezit û ji bajêrê "Mardîn"ê derkevitin.)⁸

Belê digel hindî da Tîrêj xaf û sist

nebû belkê her berdeham dibit ser endametîya xwe di nav rêzê Komala Xoybûn da heta sala 1946 anku piştê rizgarbûna hûkûmeta Surya ji desthila-ta Frensa.

Li sala 1954 ê Tîrêj (bi destê dezgehê serkutker dihête girtin û diêxne di nav zindanê da. Her wusa diwaneka wîya dest-nivîsî jî hate girtin û talankirin. Ev çende bûye egera hindî ku ew diwan nehête çapkirin û belavkirin.)⁹

Ev girtin nebû egera hindî ku Tîrêj ji qad û meydana xebatê dûr bikevit. Çünke piştê ji zindanê hatîye berdan ewê (êkser qesta rêkxistinê neteweyî û ramyarî kird bû êk ji endamê çeleng di nav rêzê P.D.K. Ewa li 14 heziranê sala 1958 li Suryê hatîye damezrandin. Ev partî harîkarîya wî kir ku berdehamî bidet nivîsîn û berhemê xwe yê edebî belav biket.¹⁰

Tîrêj mirovekî hişyar bû ji bilî hindî ku hozananekî jêhatî û xwedan hel-west û şeyanê wê bê sinûr bûn. Herdem digel milletê xwe yê kurd dijî. Agahdarê rewş û ser û berê her çar parçeyê Kurdistanê bû. Çünke demê şoreşa eylulê li 1971 ê dest pêkir. Ewî xwe bi şoreşê va girêda. Ji nîzik agah-darê deng û basê şoreşê bû. Her wusa gelekî daxber bû bi kesayetîya serkirdê şoreşê Barzanî Nemir û şîweye rêber û rêvebirna wî bo şoreşê. Ev çende jî di nav berhemê wî da diyare.¹¹

Êk ji egerê hindî ku Tîrêj xwedan hizr û bîrê berfireh û dewlemend bû. Ewe kû wê "mefayek baş û mezin ji xwendana pirtukê Kurdî û Erebi dîtîye"¹² Ev bûye egera hindî ku Tîrêj asoyekî berfireh hebî û pêtir melevan û hostayî pêda biket di biwarê vehand-ina hozanada û gelek babetê di jî... hwd.

Hejîye di dumahîya nasnama jiyana wî da bêjin ku Tîrej heta niha saxe û jiyana xwe li devera "Heseke" dibete ser û yê berdewame li ser bizava çalakîyê xwe nemaze di biwarê vehandina hozana da û bi taybetî hozanê bergirî û şoreşgerî

BERHEM Û NÎVÎSÊT TÎRÊJ

Mebest ji vî xalî eve ku berhemê hozanvanê berçev biken û bideyne nasîn. Çunke heta niha ev hozanvane xebatker weku pedivî dinav civakê Kurdî da ne gelekî ber nîyase (naskirî) .Belkê tenê ji layê hindek nivîser û edeb û dost û rewşenbiran va dihête nîyasîn û agahdarê behrem û bizavê wîne. Bi hizr û texmîna min ev jî dizvirête hindî ku berhemê wî bi tîpê latînî hatine çapkirin û piranîya xelqê me şehrezayê xwendina wî şîweyê nivîsînê nînin. Lewma me bi ferî (zarûrî) dît ku ronahîyekî berdine ser wan kitêb û dîwanê wîyê hatine çapkirin û belavkirin û zanyarî û pêzanîyê rasteqîn û pêdivî ji derbareyê diyar û aşkira bikeyn.

1. DÎWANA XELAT:

Dihête hêjmartin ku êkemîn behremê seydayê Tîrêj e. Bo çara êkî li sala 1952 da hate çapkirin lê nehate belavkirin, ji ber vî çendî di egera çapkirina wî dîwanê da hate zindankirin. Piştê ji zindanê derket bo çara dûyî (dûyemin) hate çapkirin bê ku navê çapxanê û sala çapkirinê li serbit. Her wusa Dîwana Xelat bo cara sê (sêhemîn) ji layê bingehê "niştiman" va li sala 1991 li stokholm li Swed hatiye çapkirin. Ev dîwan ji 213 laperê pêk dihê û bi vî awayê xwarê dabeş kirîye.

- a. Serpêhatîya evînê
2. hozanin
- b. Beşê marş û ristan
21. hozanin
- c. Beşê gazin û şînan
10. hozanin
- d. Beşê evînê
36. hozanin
- e. Çend ristên çandî û çirok
9. hozanin ¹³

Hejê gotinêye ku hemî hozanê dîwana xelat klasîkî ne û babetê cûre cûr bi xwe va girtine û ji hest û sozeka paqij û bîgerd hatine vehandin û kêş û serwadarin.

2. DÎWANA ZOZAN:

Ev dîwan li sala 1990 li şamê hatîye çapkirin. Dilawer Zîrek pêşgotin jê ra nivîsiye. Qewarê wî navçeye û ji 145 laperê pêk dihêtev dîwan li ser çar pêşka hatîye dabeşkirin.

- a. Sîpan û perwîn :hozaneka dirêje û bi şîwekî destankî hatîye darîjtin ji laperê (1 – 32) ye.
- b. Birê evînê:44 hozanê dildarî û evînê ne.Ji laperê 33 ê dest pê dike heta laperê 61.
- c. Helbestên perwerî û xweşxwewan :Ji 37 hozana pêk dihê her ji laperê 62 heta laperê 125 e.
- d. Birê şînê:Ji 7 hozana pêk dihê û ji laperê 126 heta laperê 145 e. ¹⁴

3. DÎWANA CÛDÎ:

Ev dîwan li adara sala 1997 ê li Bêrûtê li çapxana Amîral hatîye çapkirin.Ji 175 laperê pêk dihê û van babetê li xarê dîyarkirî bi xwe va digrê.

a. Sîyamend û Xecê : h o z a n e k a destankîye ji laperê 11 dest pêdîket heta laperê 36.

b. Bîr û civakî û perwerî : Ji 35 hozana pêk dihêt ji laperê 39 heta laperê 116 va digrêt

c. Birê evînî : Ji 16 hozana pêk dihêt û her ji laperê 119 heeta laperê 142 bi xwe va digrêt

d. Birê dîyarî û şînî : Ev beş ji 12 hozana pêk dihêt û her ji laperê 145 heta 175 bi xwe va digrêt

4. KÎTÊBA SERPÊHATÎYÊN KURDA

Ev kitêb ji 50 laperêt qebare navencî pêk dihêt û ji layê kovara "Zanîn - 1 - Sûrya - Qamîşlo " hatiye weşandin.

Babetê vî kitêbî derbarê çîrok û ser-pêhatîyêt folklorîne. Nexasme evêt di nav Kudrêt Sûryê da hatine ruwêdan û qewmandin.

Ji bilî van berhema Tîrêj kitêbek bi navê "Wergiranîyek Bo Peydabûna Pêxemberê (s.x)" nivîsiye.¹⁵ Ev kitêb wekê "Mevludname" ye. Bilî heta niha wekê destnivîsî maye û nehatiye çap-kirin.

Tîrêj her bivî çendî narawestêt beklê çev rê jî dihêtekirin ku di paşero-jê da hindek berhemêt dîtir çap biket. Çünke ev hozanvan mirovekî dilsoje û xemxwure beramber doza milletê xwe. Xamê wî yê rengîn her di wî mijarê da xebatê diket û dihête bi karanîn.

NAVEROKA BERGIRÎ DI HOZANÊT TÎRÊJ DA

Tîrêj di hozêt xwe da dergehê gelek babeta qutaye û zîrekî û çalakî xwe di nav da berdaye. Mafê her babetekî her

wekê wî viyayê dayê, mîna babetê hozana bergirî û dildarî û evînî, wesf, niştimanî, sitayiş û şanazî, civakî û sîyasî, pend û amojkarî, meynoşî û ... hwd.

Lê ya dîyare ku behra pêtir xwe di biwarê hozana bergirî da dîtîye hepsê xwe têda bezandîye çünke piranîya hozanê wî derbarê zilm û sitemkarîya li ser netewê Kurde. Egerêt bindestîya wan têda dîyar diket. Her wusa rêka xebata rasteqîn û dirust pêş çev diket. Ji pêxemet rizgarîya Kurdistanê. Dîsan gelek cîhetê li ser yekgirtin û tebayî û canfidayî diket û bi zimanekî şîrîn û zelal û rewan wan bîr û hizra xwe pêşkêş diket. Belge û girov bo vî hel-wêstê Seydayê Tîrêj gelek in. Çünke ew bi xwe gewherê hozana li duv boçûna xwe bo xelqekî diyar diket, demê dihête ziman û dibêjit:

...

*Ma rûmeta şî'rê çîye ne di xizmeta millet da bî
Ronahîya şî'rê çîye pensê welat ku têda nebî.*

*Çibkim ji wî şî'ra rizî da negre sewda û mejî
Derdê dil û can nakuji çaxê ku cewher têda
nebi.¹⁶*

Her wekê me daye xuya kirin ku piranîya hozanê wî dem danekin ji hizr û bîrê bergirî, ev çend ji aşkira dibit. Dema mirov avirekî (nêrînekî) li her sê dîwanê wî "Xelat - zozan - Cûdî " bidet û xwe berdête di nav lapetêt wan da, di wekê çevê rojê ronî û dîyar bit ku Tîrêj bi paye û peyseka êkê bi hozanvanekî bergirî dihête qelemdan. Çünke bi rastî behra pêtir ji hozanê wî her wekê di wan diwana da hatîn, derbareyê babetê bergirê ne ji bo selmandina vî axiftinî, pêdivîye berev hozanê wî biçin û naveroka wan şîrove bikeyn da ku nîyaz û mexseda

me ji nivîsîna vî babetê berçev bibêt. Di hozana “em li pê doza xwe ne” gelek hizrêt bergirî û berxwedanî dîyar diket û derdibirît, mîna hindî ku bi zimanê pêşmergêyê ku çevengî xoragerî û berxwedana milletiye pesna xwe diket û daxweza jiyaneka serfiraz diket.

*Em li pê doza xwe ne
Em hemî pêşmergene*

*Em li xwe pir ewlene
Serfirazî dixwazim¹⁷*

Gazî dijmin diket ku êdî zilm û zor-darîyê ji wî qebûl naken, gel yê hîşyar bûye û hemyan xwe bi çekên zanîn û xwendinê zengîn kirye.

*Em ne ben û kolene
Ey sîtemkar ey teres*

*Ma heya kengê ne bes
Milletê Kurd tev şîyar bûn*

Pêk va jîr û xwendine¹⁸

Di ser hindî ra ji milletê hemyan destê xwe daye yek uxebat û bizavê diken û li ser rêbaza azadîyê berde-wamin. Gelê Kurd ji bergirî û berxwedanê farî nebûne û vî rêkî bernadet û li ser lîve nabit û paşeroj her bo milletêye, dema dibêjit:

*Roj helat va çûye şev
Gel hemî dest daye hev*

*Ew diken kar û xebat
Tev l i pê doza xwe ne*

*Milletê Kurd namire
Qet ji vî rê nagere*

*Her wekê Tîrêj dibê
Ax û dewranê me ye¹⁹*

Tîrêj di hozana “ey welat” da soza naxê xwe beramberê xweştivî û hejêkirina niştimanê derdebirêt, ji pêxemet azrandina hest û soza mirovê Kurd ku vweştivî û evînîya welat, evînîya çîya û dol û nehal û bax û bostanê welat li dev wan bi hêz û mukum biket û astê evîndarîya welat l inik van bilind biket. Her wekê ew soz û peymanê beramber vî evîndarîyê didet, ku dest bidete darê tivingê ku êdî çuka xwe ji ser erdê ne raket. Ji bo bergirî kirinê ji serwerîya welat:

*Dest li ser darê tivingim çok j erdê nabirim
Pasîpan û leşkerê armanc û nîşanê te me*

*Ey welat ez can fîdayê dest û zozanê te me
Can fîdayê av û dol û bax û bostanê te me*

*Sond û peyman bî li ser min dê te parêz kim
welat
Xwîna narincî birêjim merdê pîwanê te me²⁰*

Her wusa hozanvan berhev û amadeya xwe dîyar diket ku di rêka welat da gîyane (canê) xwe bisojit, lê yê amade niye li hemberê hêç tişteki mezin yan biçuk dest ji bihusteka axa welat berdet. Her wusa ewî çendî xuya diket ku di rasta welatê da herdem yê hîşyare û bi hêze ubi şîyanêt xwe dê welat parêzit, demê dibêjit:

*Can bisojim dê bi pêt û agirê cenga welat
Agirê zerdest bê ez bi xwe perwanê te me*

*Bosteki ez ji te nadem bi welatê Hin û Çîn
Tu bihuşt a millet ez sûr û gerdanê te me*

*Dê bibrim ez bi sûr û xenceran destê çepel
Hîmê bintar û esasî birc û eywanê te me*

*Dê bi hêz û hunera xwe ez dê te parezkem
welat
Ala rengîn jor ve hildem ez li ser banê te me*²¹

Dîsan ti hozana “vegerin welat” da Tîrêj bangewazîyekî arasteyê xortê xwendevan diket. Daxwezî jê diket ku piştê nedene welatê xwe nehêline jêr destê dijmîna her wusa gazî rêberê welat diket ewên xwedan bîr û bawer û helwistê camêrane ku ew jî welat bê cih nahêlin û dûr nakevîn. Çünke gelek metirsî di def welat valakirinê da dihên. Belkê daxwezî diket ku hemî pêk va rêbaza xwe biken yek, dabeşin beramber dijmînê pîs û çepel rawestin bi rêka bergirî kirinê ji welat derbiçin.

*Vegerin welat vegerin welat
Xortên xwendevan peyayên demokrat*

*Hemû bibin yek komel û civat
Vegerin welat vegerin welat*

*Welat we hiştin bi destê neyar
Têne wan bi qamçî bi qute dar*

*Kanê mêrên qenc û heyf û mixabin
Welat we berda bi destê dijmîn*

*Mane perîşan keç û kal û jin
Vegerin welat vegerin welat*

*Rêberên welat bîrwer û xwende
Vala nehêlin bajar û gund*²²

Di hozana bi navê “guh bidêr” da rastexwo hozanvan bangewazîya serhildanê arasteyê milletê Kurd diket û hêvîya serbixweyî û di wir êxestin ji jîna bindestê dagirkeran jê dixazit. Çünke jîna jêrdest û tepeserî ne ya hejê wane. Dijmîn di jîyaneka pir xweş

û pêşkevîti da dijin, beramberê wan jîna mirovê Kurd derdeser û paşvemayî û paşkeftîye. Ji ber hindî hêvî xweze kku Milletê Kurd xwe ji wî derdeserê rizgar biket û awirekî li xwe bidet û li xwe bizvirê. Lewma dibêjit:

*Milletê Kurd rabe ser xwe bes ji bin xêsmê dere
Jîna bindestê bizane ne hêjaye du pere*

*Bircê dijmîn herwekê eywana kesra tevneger
Van û avayên te hêja rengê axûrê kere*²³

Gelek cara têbinî dikeyn ku hozanvan gazinde û tehma arasteyê milletê xwe diket. Ev jî şîwekî siruştîye mebesta wî ewe ku hesta wan bişarênê û derkê bi kêmasiyê xwe biken. Belê digel hindî da rêka qurtal bûn û serkeftinê pêş çavê wan diket bi mexseda hindî ku bo xwe bikne bername û li ser biçin. Ji pêxemet azadî û jîneka serfiraz her ji ber hindîye şûrê Rûstem wek remz û hîmayek bo çek hilgirtinê diyar diket û berevanî kirin ji hebû xwe bi wê amîrê karîger ku take rêkek serbixweya milletê pê bidest va dihêt demê dibêjit:

*Vaye dijmîn bû xwe danî leşker û top û tiving
Bê tu xwe diyê halet û nîr û ebûr û neştêre*

*Ger dixwezî tu xwe azad ke ji bin destê neyar
Bîgre şûrê Rûstem dakeve meydana şere*

*Tu bi vî rengî bixwezî serxwebûnê ey millet
Dest helanîn fereca xêrêye besa me ji te*²⁴

Di hozana “ey keça kurd” da Tîrêj hoşdarîyekî didete keça Kurd ku ew jî rabite ser xwe û milê xwe bidete milê gencê Kurd û xwe bavête meydana xebatê. Wek xwûşk û bira pêk ve helmetî berin ji bo rizgarkirina welat kar

bikin. Dîyar diket ku çî cûdahî nîye di navbera jin û mêra û keç û kûra da di qada xebatê da. Ti vir da têbinî dikeyn ku hozanvan rolê keça Kurd pêş çev diket û giringîyeka zor di detê ew jî ku bi çavekî pir bawer temaşa diket. Çünke di nav ciakê me da bi çevkî nizm û nivî dinêrine afreta Kurd ku şîyanê wî disinûrdarin û neşet wekê genca rabite ser xwe û berevanîyê ji welatê xwe biket. Belê Tîrêj vî dîyar da xerap berevajî diket û wê diênite rêza xortê Kurd di hemî barekê jîyanê da demê dibêjit:

*Ey keça Kurd rabe ser xwe
Tu çima bê rûmetî*

*Tu li dinyayê binêre
Kes nemaye daketî*

*Milê xwe bide milê xortan
Her wekê xwişk û bira*

*Tev biken kar û xebatê
Hûn ji bo wî milletê*

*Şêr bi xwe şêre keça Kurda
Ger çî jin û çî mêre²⁵*

Her wusa dxwezê ji diket ku wan qeyd û zincîra evêt pê hatîye girêdan veket û wan têtêl û rewşet civakî evêt hatine sepandin û danan li ser xwe raket. Ev jî rêka xwe bigrêt ber, çünke xortên Kurd li Kurdistana Îraq û Îran xwîna xwe dirêjin ji bo rizgarkirina welat. Ji ber hindî ew jî dikarê bi gelek şol û bizav û çelengiya rabbit demê welat tûşê hêrişet dagirkera dibit:

*Bişkîn van qeyd û zincîra
Bib hevalek serketî*

*Va li Îran û Îraq
Çeng û halan û şere*

*Xewin dirêje wa ji canê
Xortên Kurd yên bi hev ketê*

*Her wekê Tîrêj dibêje
Serfiraziya me ye*

*Em xwedî mafî bizanin
Yê ku ayil tim ketê²⁶*

Di hozan "ey xort" da ewê diselminet ku her xortê jîr û xwendevan û ûmîd û hîvîyê millet geş diken. Lewma daxwezî jê diket ku xwe bi zanist û zan-yarî çekdar biken ji bo hindî dabeşin beraber dijmina rawestin. Çünke zanist wergirtin ji layê hemî hozanvanê bergirî va cûreke xebat û bergirî. Lewma dibêjite xortê Kurda, nivîstin û di xewda man di berjewendî û qazanca milletê da nîye. Xwe metkirin û bê deng beramber dagirkera veqetyane ji karwanê jîyan û pêşkeftinê, ji ber hindî hişyar û hişyarbûne va beramber wan rudanê diltezîn evêt dihêne serê millet, erk û karê genc û xortê xwendevan û rewşenbire, çünke ew pêtir ji her kesekî dişên planê dijmina helweşîn û ji nav biben. Hêvîya jê diket ku rabne serxwe, xwe rapêçin tivingê hilgirin li xwe bizvirin dinya hemî keftîye di nav xebatê da, her milletek daxweza serbestîya xwe diket kes nemaye bê dewlet, bê keyan û qewarê netewî, bê al û beyrax, bê desthilat, tû jî xwe bighîne astê wan, eger di paşvemînî:

*Xortê jîr û xwendevan çare û ûmîda millet
Rabe ji xew tu carek serê roja me derket*

*Xwe rapêçe birader ji bo kar û xebatê
Kes nemaye di xewda cîhan pêk va li hev ket*

*Li çar kenar û hawîr şer û helan û cenge
Karwanê rêya jînê binêr va bi rê ket*

*Li şûna wara nemînî dem pîr xweşe birader
Di vî wextê nemane tu kes be al û şewket²⁷*

Di dûmahîka hozanê da êkser tehn û luma arasteyê xorta diket û wî çendî xûya diket ku çav li rêberêt milletan biket evê pêkuleka mezin kirî heta ku xwe ji bindestî qûrtal kirî û nav û dengê wan li cîhanê belav bûyî. Çünke ya dîyare di mêjûya mirovayetiye da eger bi şer û xebat û têkoşan nebit çi maf nahêne dan bo daxwezî ji diket ku ew jî wekê wan milletan xwe bi hêz biken. Fêris û egîr û xortên mêrxwezin, cengawerbin. Eger hat û hewe bendewar û belengaz, jêrdest û bê ser û semyan, bê ber û sekî xumal û ... hwd. Çünke niha derfet ya peydabûyî û vî halê jî ji dest neden.

*Ger ranebî ser xwe welat bi pêşva naçî
Ew rêberên milletan tev wek tene bi hîmet*

*Welatê xwe bi zorî ji bin destan deranîn
Ketîrî rûpelê tarîx bi mirazî bi şuhret*

*Heta ku em wusabin dê tim halê me ev be
Perîşan û belengaz jar û bê ser û sikket*

*Tû guhdêrê li Tîrêj pesn didet ji bo te
Dest hilîne bi merdî xweş bijî ev dem
û wext²⁸*

Di hozana "dayê min berde" da dîyar dibî ku kur desturê ji dayka xwe dixwazit ku derfetê bidetê pişikdarî di şerê man û nemanê da biket. Harîkarîya wî biket ji bo berhevkirina hemî pêdiviyetê şer ji rext û fişek, tiving û xencera, cil û bergan hwd... Da xwe karket û rapêçet wek leşkerekî pêt û gurc. Paşê berev senger û çeperêt şerefmendîyê biçet. Razîbûn û reza-

mendîya dekî li ser vî çendî, nîşana hindî didet ku êdî ew piştrast debit ku dilê dayka xwe kir êdî çevrêya zivirîna wî nabit û dilê wî di dif ra nabit, eger hatu û mergê xwe gorê dayka mezin (kurdistan) ê kir, dîyare ew dayka ku welate tişketa hêja û pîroztire:

*Dayê min berde ezê herim şer
Bavê milê min tiving û şeşber*

*Têx ber piştî min kuling û xencer
Dayê min berde ezê herim şer*

*Rextê tivingê bavê min ser mila
Ezê singa xwe bidim ber gula*

*Li benda minin kozik û çeper
Dayê min berde ezê herim şer²⁹*

Di çend dêrekê (cîhêt) dî da wî çendî xuya diket ku bi hêvî û lavelav û duakirinê welat ji jêrdestê dagirkera rizgar nabit. Ji ber hindî didete zanîn ku tenha bi rêka şer û xwîn û reştin û qurbanî danê diêşin cih û şunwarêt bab û babkalan ji jêrdestê dijmin û dijminkaran rizgar û serfirazken:

*Emê rizgarken ci kal û bava
Serxwebûna me nayê bi lava*

*Dijmin ji welat divê bikin der
Dayê min berde ezê herim şer³⁰*

Hozanvanê bergirî her zu hest bi wî rastîyê kirîye ku êkbûn û êketî û tebayî di nav rêzêt milletê da, bo me karek gelek pêdivî û fere. Çünke em xwedan millet û axin û mêjû û bajarvanî û ... hwd. Ji ber hindî Tîrêjê jî ev babet bi germi behs kirîye. Di hozana "bibin yek" da hêvîyan dixwezit ku milletê Kurd êkgirtî bit. Êk helwist û birayê êkbin. Hevrêk û dijayetîya êk û

dû nekin. Hemu pêk va desta bixne nav destê êk û bi dil û gîyan xebat û bizavê biken û bergirî û berevanî ji mafê xwe biken. Çünke kêşeyek û giriftariyeke heta niha milletê Kurd pêva dinalêt û destber û mîsoger nebûye. Ev jî ji arêşê her tirsank û aloze ku dikevête bersing û rêya bizava rizgarîxweza Kurdî. Ji ber vî çendî hozanvan dakuk û cextî li ser vî babetî diket. Dihête zanîn ku êketî û tebayî dihête hêjmartin êk ji dîyartirîn binemayêt pêk anîna netewî, netewî jî hesteka derûnîye di nav civakê da bi dirêjîya mêjûyê peyda dibit.

Neteweyî di rastîyêda hesteke berev êgirtina milletê diçêt di yek yeka ramyarîya seranser da. 31 Bi vî şîweyê neteweyî li dev hozanvanê kêşa jiyan û bûna mirovîye. Ev ji layekî va, ji layekî di va mefa wergirtine ji demê (dem) ku wekê faktorekî giring rolê xwe di xebata bergirîkirinêda dibînit û nabit beyhude bihête ji nav birin û bûrandin. Belkê divêt pêtirîn mifa (feyde) jê bihête wergirtin. Hozanvan her dû layena, vate: "êketî" û "dem" wekê dû cemserêt (kutup) pêkva gireday û kar têkirinê li êk û dû diken bikar dînin. Lewma vî çendî di danête berçevêt milletê da, ta ku pêgirîyê pê biken û her çi zuwîtir peyre biken demê dibêjit:

*Destan bidin hev dû bese êdî bibin yek
Kok hatiye ber kaşo divê ku em bibin şek*

*Bi çoganê berxwedan lêxin mednê tu yeşê
Dem ku here naye zû derenge çerxa felek*

*Tev bi bîr û bawerî ji dil werin xebatê
Dijmin bela we îro ji hev nexa yeka yek*

Dema millet bi yek wekê lehya girane

Tu tişt li ber xwe nagre tev pêl û gîgirê nanek

*Bi kerwanê demê ra bibin heval û hogir
Li ber we kes xwe nagre ne axa ne jî beg*

*Li meydanê bi qûrin wek şêr û pilinga
Nevîyê Guhderz û Rustem Sasan alê bermek³²*

Nav û kesayetîya pêşmerge di nav roka hozana nûye ya Kurdî da, tewerekî herî giringe û ber fireh girtîye ber. Tîrêjê hozanvan bi çavekî pir ûmîd û geşbîn dinêrête pêşmerge û ji gelek layena va pesna wan diket. Çünke hozanvan bi bawerîyeka bê bend û sînor rizgarîya Kurdistanê di şerê çekdarîyêda dibînit. Wî çendî jî di çevêt pêşmergan da dibînit. Lewma gazî wan diket ku her ewin senger û çepera bernaden û narevin wekê teht û çiya bûne kelem û sitrî li bin pêt dijaminan. Xwe cîh diminin û nahêne hejandin û livandin. Sonda wan bi wî şîrê wekê xwînê ewê di zarokîye da daykê dayê êdî ew çi cara paşva namînin û rêka karwanî rasteqîn bigirne ber, her çend dunya hemî jî li wan bibête neyar:

*Ez narevim narevim
Pêşmergim ez narevim
Wek hîm û tehtê çiyê
Tu car ji cih nalivim*

*Bi zarotî dîya min
Şîr daye min bi xwînê
Dinya li min bi yek bî
Ji ya xwe danakevim³³*

Her wusa di hozana "pêşmergey me" da wî çendî dîyar diket ku di şerê bergirîkirinê da hemî gel bi hemî tex û çînêt civakî va pişikdar dibin. Lê ew kesê ji hemîyan pêtir di wî rêkî da rolê xwe digirêt pêşmergeyê, lewra hozanvan bi dirêjîya vî hozanî pesnêt serw-

erîyê û şekomendîya wî diket û daxwezî jê diket ku rexta bavête ser milê xwe û çekê şer vê raket û tola Kurda ji dijmina veket. Çünke ew bo wî mebest û nîyazî hatiye berhev û perwerdekirin her wekê dibêjit:

*Rabe tivingê hilî pêşmergey me
Rexta bavê ser wî milî pêşmergey me*

*Tu bi şer û ceng û gelî pêşmergey me
Tola me Kurda helî pêşmergey me*

*Bê şer û ceng û xebat
Nabî azadî ev welat pêşmergey me*³⁴

Dîsan hozanvan di wî bawerîyêdaye ku “pêşmerge” ku hemî şeyan sexletîyê baş û çak li dev wî kom dibin. Bi mirovekî pêt û çak û çav netirs û mand û nezan hatiye nîyasîn. Bi mêrxasî û egîdî û fêrsî û siwar çakî li hevberê dijmina radwestêt di dîroka bergirîya milletê Kurd da xwedan gelek helwestêt merd û aza û dastanêt qaremananeyê her ewe jî cîhê ûmîd û hêvîya gelê Kurd. Her ev ûmîde ji baştirîn pakder bû ji bo mana gîyanê berxwedanê li dev dev gelê Kurd dema dibêjit:

*Mêrxasî karê te ye pêşmerge me
Dijmin neyarê te ye pêşmerge me*

*Ev dem û dewra te ye pêşmerge me
Welat li hêvîya te ye pêşmerge me*

*Çevê me li benda te ye pêşmerge me
Çar û ûmîda te ye pêşmerge me*³⁵

Di nav wan babeta da ku naveroka hozana bergirî pêk diênin, babetê şehêdêye ku babetekî zil û berçev û dîyare. Hatina vî babetê bi vî şîweyê

dizvirêteve bo mêjûya xewneluya jiyana milletê Kurd ku bi dirêjiya mêjûyê bi egera dirende û hovîtî û zilm û zordarîya dujmina bûye egera hindî qûrbaniyê wî di hemî serdemekî da her di berdeambin. Amajî bi gîyanê paqijê serkirde û rêberê şoreş û serhildana diket ku li pêxemet niştiman û gelê xwe gîyanê xwe kirîye qûrbanê wî rabirdûya pir qaremanî û bê bevil û bê wîne diênîte bîra xelqê ji bo hindî ku wan ji han bidet wî rêkî berneden û li ser biçin. Çünke şehîdbûn li dûv dîtina hozanvanê bilind terin qunaxa ji qunaxê xebata şoreşgerîyê û ew biha mezinêye ku mirovê xebatger bi dil û vîyan û xweştivî û hîşyar ve serderê di gel da diket û lewra dibînin di hozana “şîna hevalekî” da hozanvan tê da hizra bergirî û berxwedanê didete hevalê xwe yê şehîd ku tola xwîna wî li neyara veket, ku ev bi xwe dirêje pêdana rêbaza bergirî kirnîye. Her wekê dibêjit:

*Ji tabûtê bi derkeve ey birader
Xwe rapêçe di rextan de ji bo şer*

*Bi dest bigre tivinga deste baş
Bikuj mêr lazime ku lordê baş*

*Tu heyfa şêx seîd carek hilînî
Ku navê te bi qencî her bimînî*

*Welat vêka ji dest dijmin dinalî
Hevalê min xwemed êr û tu alî*³⁶

Ûnca dîte ser hindî ku sondê bixwit bi navê yezdanê pak û bi wî xwîna sor û paqij ku tola wan ji dûjminê sîtemkar veket, ew jî bi kar anîna amrazê bergirî kirnê ku hemî cûrê tivinga helbigirê û welatê paqij û valaket ji wan dûjminêt pîsê mirar:

*Dixwum sondê bi navê pakê yezdan
Di wî xwîna te ya paqij û dil û can*

*Ku em heyfa te nahêlin tu cara
Li dinyayê di zikê pîs û neyara*

*Eger ne bi devê Berno û Kemal
Welatê me ji wan qet nabe xalî*

*Hesabê me digel wane çi kûre
Daxweza me welat rêya me dûre³⁷*

Hozana bergirî li ser astê cîhanê dû rêrewa digrête ber, êk:handan û azrandina hesta xelqêye ku pêtir û xwirtir û gîyanê bergirî û berxwedanê li cem wan qayîm û mukum biket.Ya dûyê destnîşankirina kawdan û karesatê diltezîne evê dikevine di rêka wan da.Tîrêjê hozanvan sererayê hindî ku bi têr û teselî layenê êkî pêş çav diket, belê ji layenê dûyî xafil nebûye û pişt guhve nehavîtîye, çunke di rastê da herdû rêrew wek dû cemserê pêkva girêdayîne ku nabit çi ji wan bihêne feramoş kirin. Belkê riswakirina kiryarê namirovaneyê şerxwaz û dûjminkar, êke ji armancê serekî li dev hozanvanê bergirî.

Ji ber hindî dibînin Tîrêj bi dû dilî di hozana bi navê “xaza xerdela” da destnîşana wan muanat û nexweşî û êş û azara diket, evê dûjminkar pê radibin ji pêxemet fêrkirin û ji navberna milletê Kurd.

Nexasme demê rêjima Bexda li sala 1988 rabû bi bûrdumankirina bajarê Helebçe û hindek deverê dîyê Kurdistanê Îraqê, bi kimyabarankirinê te da ewî diselminit ku êdî milletê Kurd ji kimyabarankirin û havêtina xaza xerdelê û tank û top û hemî cûrê çekê qedexekirî natirsê û xwe nadete paş û her çi bihête di rêka wan da, ew desta ji doza rewaya milletê xwe bernaden û

her dî berdewambin ser bergirî û berxwedanê heta ku mafê xweyê sirûştî û rewa wekê hemî milletê cîhanê bi dest va diênit:

*Kurdji meydanê tu carê piştê nedî nareve
Ne ditirse ew ji kîmya û xaza xerdela*

*Dijmin qet wî naşekîne ew bi qût û qûtê tu cara
Ne bi tang û top û balafir û toza qumbela*

*Bûye edet jê re herdem kûştin û talan û ceng
Deşt û zozan têne xemlandin bi xwîna şêrgela*

*Kurdistan qet nabe yê we ey sîtemkarên Îraq
Mexelê şêr û pilinga nabe warê çeqela*

*Ceng û şer herdem li dûnya yê hene wê tim hebin
Lê kes wek we nekir di tu rejim û komela³⁸*

Seydayê Tîrêj bûrdumankirina Helebçe ya birîndar hevberê kareseta Hîroşîma diket û bi dengê bilind gazî zarok û keç û kurê Kurdistanê diket û dibêjitê her çend qûrbani di zor bûn, belê xem naket tengavê jê duv kurtin uher dî roja me helit:

*Ey Helebçe birîndar
Hîroşîma Kurdistan*

*Ji bo keç û kurên xwe
Tu îro bûy goristan³⁹*

Bi vî çendî me hindek layen ji naverokê hozana bergirî li cem Tîrêj şîrove û şelovekirin û ew hizr û birê bergirî evê têda hatin, me berçav û pêşkêşkirin. Ev jî meşteka ji xerwarekî, çunke her wekê me li destpêkê gotî ku piranîya hozanê wî ji bo babetê bergirî hatîye vehandin.Ji ber hindî gelek di pêdivê ku perde ji ser hemî layenê dî bihête ladan û rakirin, Çunke bi rastî di hersê dîwanê wî “Xelat –

Zozan – Cûdî” da bi dehan hozanêt dîyêt bergirî tê da hene.

ENCAM

Piştê ev vekolîn bi dumahî hat, ez giheştîme van encamêt li xarê hatîye dîyarkirin.

1. Edebê bergirî nemaze “hozan” rolekî serekî di bizav û xebata bergirî û berxwedanê da dîtîye, di nav edebîyatê cîhan da her di kevn da û heta niha.

2. Derbarê Edebiyatet Kurdî, dîsan ev cûre hozan her digel destpêkê da peyda bûna edebê nivîsî da serhildaye û gelek hozanvanê Kurd amaje pê kirîye.

3. Tîrêj wekê hozanvanekî nû, berhemê xwe bi vî cûre hozanê nexşedar kirîye û ew rêrew girtîye ber, bi armanca xizmetkirina doza gelê xwe.

4. Wusa bo me dîyar bo ku navero-ka babetê hozanê bergirî li cem Tîrêj bi şîweyekî dîwanderî (xetabî) hatîne arastekirin ji pêxemet:

a. Hîşyarkirina hizra netewî di anv civaka Kurdî da.

b. Azrandin û şarandina hesta wan.

c. Êkgirtin û tebayî ti nav rêzê mil-letê da.

d. Dîyarkirin û destnîşankirina rolê herkesekî ti qada xebatê da.

e. Nêrxandina bihayê dilêrî û mêrx-asî û qaremanî û xwe gorî kirin.

f. Xebatkirin ji bo bi destev ênana mafê çarenûs.

g. Dîyarkirina nexweş û muanayêt millet li demê berevan û bergirîkirinê da, çunke ew hozan bi şîweyê marş û sirûdêt leşkerî hatine encamdan.

PERAWÊZ Û JÊDER

1. Dîwana Cûdî, Tîrêj, Çapa Yekemin , Çapxana Emîral, Beyrût , Libnan , Avdar. 1998 L7.

2. Ebdilrehman Mizûrî Şa’ir “Tîrêj” ehed’ ûn qîmem eş – şîril el - Kurdî

3. Jêderê berê L27

4. Ev pêzanîye di namekî da ku Tîrêj hinart bû kefte berdestê me.

5. Jêderê berê hejê gotinêye ku ser hindî ra ku Seydayê Tîrêj endam bû di nav komela “Xoybûn” dihête hêjmartin êk ji endam û damezranerê “Yana Kurdistan Ya Werziş” li bajarê Amûdê.

6. Ebdilrehman Mizûrî, El – Şa’ir “Tîrêj” Kovara Serhildan, L26

7. Ev pêzanêt di nameka taybetî da, hat-ibûn kefte berdestê me.

8. Jêderê berê

9. Dîwana Zozan – 2, Helbest , Tîrêj , Sala – 1990

Di vir da cîhê serincdanîye ku Tîrêj piştê ji zindanê hatîye berdan û azadkirin xwe ji ber çevan berz diket û xwe diparêzit ew jî qesta nav hoza erebîyê (cûbûr) diket û akincî dibit heta sala 1973 da li dev wan dimînit paşê berev bajêrê “Heseke” diçêt li wî rê akincî dibit

10. Di nameka taybetî da giheşte destê me.

11. Jêderê berê

12. Îsmail Badê, careka dî hozanvanê milletperwer Tîrêj, kovara metîn jimare 20, 1933 , L41

13. Ehmed Qerani, xemên bilbilê dişad, kovara metîn, jimare 10, 1992, L 46 û 47

14. Îsmail Badê, kovara metîn jimare 20, L43

15. Ev pêzanîne di nameka taybetî da gehiştine destê me.

16. Xelat, Diwana Yekem, Tîrêj, Swed, stockholm, 1991, L8

17. Jêderê berê L95

18. Jêderê berê

19. Jêderê berê

20. Jêderê berê L65

21. Jêderê berê

22.Zozan, Dîwana Dûyem, Tîrêj, sala 1990,
L72

23.Xelat, Tîrêj, L81

24. Jêderê berê

25. Jêderê berê L66

26. Jêderê berê

27. Jêderê berê L48

28. Jêderê berê

29.Zozan, Dîwana Duwem, L70

30. Jêderê berê

31.Ahmed Macîd es - Samîra'î, et -
teyar'ûl qawmî fi şî'ril Îraqî el - hadîs mun-
zul harbil alamîyetî sanîyetî

32.Cûdî, Dîwana siyemin, Tîrêj, çapx-
ana, Çapxana Emîral, Beyrût ,Libnan ,Avdar.
1998 L65.

33.Zozan, Tîrêj

34.Xelat, Tîrêj, L61

35. Jêderê berê L62

36. Jêderê berê L127

37. Jêderê berê L128

38.Dîwan, Zozan, L116

39. Jêderê berê L 2

TERCUME Û AVERŞÎYAYÎŞÊ ZIWANÎ DE ROLÊ TERCUMEYÎ*

Roşan LEZGÎN

Ruhê Kurdîzade Ehmed Ramîz Begî rê

Ta zemananê verî ra, Babîl ra nata, seba ke miletî yewbînan ra fam bikê, têkilîye yewbînan de ronê hertim hewcedarê tercumeyî bîyê. Tercume netîceyê mucadeleyê însanan yê famkerdiş, zanayîş û muhakemekerdişê fikr û xeyal û tesewur û heme tecrubeyanê teberê xo de yo. Yan zî o rayîr o ke însan xebat û mucadeleyê xo yê waranê se fikr, zanyarî (bilim), huner û tecrubeyan de, bi ey mîyanê milet û cematê bînan de vila biko, yan zî înan reyde bare biko. Coka zî tercume berê dinyaya fikr û xeyalanê ke ma hol nêşinasnenê, ma rê keno a.

Tercume, o çîyo ke ziwanêk de îfade beno, eynî çîyî na rey ziwanêko bîn de, seke her hetan ra teqabulê ey biko, newe ra îfadekerdiş o. Eke tercume nêbîyênî, tu milet bê tecrubeyanê xo hayî ro tecrubeya miletanê bînan

nêbîyînî û averşîyayîşê medenîyetê dinya zî hende asan nêbîyînî. Reyna bi sayeyê tercumeyî, mîyanê kultur û medenîyetanê cîya-cîyayan de pirdî virazîyayê; însanan û miletan zêhn, edet, keşf û fikranê yewbînan ra îstîfade kerdo û wina zî edet, kultur û fikrê muşterekî seba heme însanîyetî vejîyê meydan; însanî zaf çîyan de eynî hîş, saman û sermîyanê fikrî, zanyarî û tecrubeyan de resayê pê.

Hetêkê tercumeyî zî o yo ke, sayeyê tercumeyî de, ziwanî bi xo zî aver şîyê; kewtê binê tesîrê yewbînan û bi no qayde kapasîteya ziwanan hîna hera bîya; ziwanan qabîlîyet, meharet, fam û ferasetê neweyî yê îfadekerdişî qezenc kerdê; çekuyê neweyî, qalib û termî dayê ra yewbînan û yewbînan ra girewtê. Her ke tercumeyî vêşî bîyê, ziwanan de zengînîya vatişî û îzehkerdişî ameya meydan.

No derheq de, nêzdîyê ma de

* Na meqale Kovara Vate humar 24 ra ameya girewtiş.

nimûneyê holî estê: Aversîyayîþê zîwanê tirkî û reyna Tirkîya de averî-yayîþê huner û edebîyatê modernî bi sayeyê tercumeyî dest pêkerdo. Wezîrê Perwerdeyê Milî yê Tirkîya yê wextêk (1938-1946) Hasan Âli Yücel, yew kampanya dano destpêkerdene û xo resneno zafê entelektuelanê ê wextî, telîfêko baş dano ra înan û wazeno ke çiqas klasîkê miletanê bînan estê, açarnê zîwanê tirkî ser. Na kampanya ra pey o ke zîwanê tirkî aver şîno û reyna Tirkîya edebîyat, huner û gelek wareyanê bînan de aver şîna.

Reyna, Elî Esxer Muhemmed Xanî zî vano "Îranê modernî de fikro rexneyî, sey zaf fikranê bînan mehsûlê tercumeyî yo." (1)

Ewro zafê welatanê dinya de "tercume" sey dîsîplînêko xoser qebul beno û unîversîteyan de se derse wanîyêno. Derheqê tercumeyî de; metod, teknîk, uslûb û hawayê tercumeyî de heta nika dinya Homayî kitabî û meqaleyî nusîyayê.

Herçiqas tercume bi xo sey wareyêkê zanyarî bihesibîyo û no derheq de zaf çîyî bîrê zelalkerdene zî reyna merdim şeno vajo ke tercume tam nêameyo îzehkerdiş. Çünke tu metnêk eynî sey metnêkê bînî nîyo û seke zîwano verên de ameyo nuştîş, wîna, motamot bi o qayde zîwanê açarnayîşî (çeviri dili) de saz nêbeno; coka her metno ke açarnîyêno, metnêko birîndar o.

Eke yew biwazo metnêk açarno yan zî gureyê açarnayîşî biko helbet ganî

agahdarbîyayîş zî qîm nêkeno, ganî her di zîwanan zî hol bizano û bi xo zî wayîrê qabîlîyetê açarnayîşî bo. Nê zî bes nîyê, açarnayox(*) ganî mana, îfade, dazanayîş û îlmê ke mîyanê metnî de yê, waqîfê înan bo û zîwanê zîwanî ra zî hol fam biko.

Senî ke zafê zîwananê dinya bi sayeyê tercumeyî aver şîyê, helbet do zîwanê ma zî bi sayeyê tercumeyî aver şoro û wîna aseno ke zaf ra tay bînesazîyêk (**) (altyapý) zîwanê ma de zî sererast bîya ke ma êdî şenê tayê eseran bîaçarnê zîwanê xo ser.

Heto bîn ra, her nesl mîsyonêkê xo esto. Xebatêk, mefhûmêk -tîya de ma vajîn zîwanêk- qonaxêk ra teslîm gêno û heta qonaxêna aver beno, heta ke teslîmê neslê ameyoxî keno. Her gure de wîna bîyo, wareyê zîwanî de zî wîna yo. Û helbet her neslî goreyê ihtîyacanê xo zîwan xebitnayo.

Nika no zîwano ke ma pê qisey kenê, ma aîdê ey ê; dapîr û bapîranê ma pê qisey kerdo; bi nê zîwanî bermayê, huyayê, têkilîya xo pê viraşta... Welhasil no zîwan bi no hal ameyo û resayo heta bi ma. No zîwano ke nika esto, kapasîte û çekuyê ey qîmê înan kerdo. Eke nêkerdênî, ka ê nê zîwanî aver berê. Labelê nika ma, sey ecdadanê xo verara koyanê berzan de, zozanan de nêciwîyênê; ma herikîyayê

* Bê ke ez hay ro ci bî, na meqale de kerdoxî (özneler) xovero nêrkî nusîyayê. Dima ra mi zî qet dest nêda ra înan. Nê ke ez bi xo hetê cînsîyetî ra tena nêrkî fikirîna, ney! Beno ke zêhnîyetê fikirîyayena ma (zîwan ney) nêrkî yo, coka. Labelê wendox eşkeno formê nêrî seba makî (açarnayoxe) zî fam biko.

** Tîya de qestê mi standardbîyayena zîwanê ma yo.

(1) Zemîme Heftegiyê Hemşehrî, Tehran, şomare: 39

bi şaristanan û heyatêko newe vera ma de yo. Koyî, zozanî, weyekerdişê pesî û malî uca mendî. Eke nika koyan de şarê ma estbo zî zafê ma êdî şaristanan de ciwîyênê. Tîya, heyatê ma yê verênî ra zaf-zaf aver heyatêna esto ke ma tede yê; herinda şîwanîye û gawanîye de, herinda toxumêstene û citekerdene de, kar û gureyê tewir bi tewirî, xeyal û fikrê zaf neweyî estê; dîsîplînê cîya bi cîyayî vera ma de yê û ma mecbûr ê ke înan de werzin û ronîşin. Ê şaristan de, no zîwan qîmê vatiş, îfade û îzehkerdişê her çîyî nêkeno. Ma çiqas bi zîwanê xo qisey bikin zî, reyna, zaf cayan de zîwanê ma lal maneno.

Eke ma yew dîsîplîn, fikr yan zî tesewurî zîwanêkê bînî de biwanin, ma senî zî bikerin ma nêşenê ê dîsîplînî zîwanê xo de bifikirîyê; la wexto ke ma zîwanê xo de biwanin, o çax seke o çî zîwanê ma de îcad bîyo, zîwanê ma de xeliqîyayo, ma bi asanî zîwanê xo de ê çîyî fikirîyînê. Tena lazim o ke açarnayîş de rîayetê ûsulânê tercumeyî bibo! Coka zî nika barêko giran milê neslê ma ser o yo. Eke nika ma nê gureyî nêkerin, çend wext vîyêro, -beno ke- no gure hîna zehmet bibo. Çünke hema tesîrê fikirîyayîşê bi zîwanê ma însananê ma de esto, la çiqas wext şîno têkilîya şarê ma zîwanê ma ra visêna û na zî yena a mana ke zîwan mîyan ra darîyêno we.

Seke ma cor de zî nîşan da, mîyanê zaf mîletan de averşîyayîşê medenîyetan bi tercumeyî dest pêkerdo. Tercumeyî reyde, tebîî yo ke wendoxê zîwanê açarnayîşî, îlm û mana û

dazanayîşê ke zîwanêkê bînî de nusîyayê, şînasnenê; xeyal û tesewurê neweyî vernîya înan de şewle danê, la esas çîyo tewr muhîm zî zîwan tim xebitîyêno.

Tercume tena o nîyo ke ma zîwanêkê xerîbî ra manayêk açarnenê zîwanêkê şînasî. Çünke her zîwan bi sistemê îşaretanê (göstergeler dizgesi) kulturêkê xoserî reyde, bi xulq û tebîetan, bi ûsul û edeb û terbiyyeyan, bi hawa û edetan, bi şeklê nîşandayîşê refleks û reaksiyonanê mîletî, bi eybdîyene û qîymetdayene; bi erjanê komelkîyan (toplumsal değerler), xulasa bi heme şeklê ciwîyayena mîletî reyde têzere de yo. Planê pey (arka plan) ê her metn yan zî qiseykerdişî de nê çîyî tim hereket de yê. Coka tercume eslen tena açarnayîşê zîwanêk yan zî çekuyanê ê zîwanî nîyo. Tercume de, açarnayîşê yewe bi yewe çeku yan zî cumleyanê zîwanêk ra vêşêr, ganî metn û mana biaçarnîyê. Na nêna a mana ke tu ehemîyetê çeku û cumleyan çin o.

Mavajin, zîwanê tirkî de cumleyêka winasî esta: "*Açgözlü Hasan Bey, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan oldu!*" Cumleyêka winasî eke ma çeku bi çeku biaçarnin wina ya: "*Hesen Bego çimvêşan, seba rizî şî Dîmyat la savarê eyo ke keye de bi, dest ra şî!*" Bi no şekl, manaya ke cumle de ya vîndî bena. La eke ma wina biaçarnin, çîyo ke a cumle de, zîwano orîjînal (kaynak dil) de îfade beno, manaya ke zîwanê açarnayîşî de teqabulê ey kena zaf ra tay dana: "*Hesen Bego çimvêşan, nane gêra la lete zî dest ra şî!*"

Reyna, her zîwan de tay qalibî estê.

Mavajin, tirkî de: "Adýnýzy lütfeder misiniz?" Yan zî fariskî de: "Êsmê şerîfet?" Eke ma çeku bi çeku bîaçarnin; "Şima nameyê xo lutf kenî?" û "Nameyê to yo bi şeref?" Zîwanê ma de qet manaya na cumle zî bi no şekl çin a. La eke ma wina bîaçarnin, tam îfadeyo ke teqabulê nê persî keno vejîno meydan: "Nameyê to bi xeyr?" Û cewabê nê persî zî wina dîyêno: "Xeyrê Homayî ro to bo, nameyê mi..." No qalibo peyên zîwanê tirkî yan zî fariskî de çin o.

Û tercume de lazim o ke hem sîstemê herikîyayena zîwanê orîjînalî hem zî ê zîwanê açarnayîşî û qaydeyê gramerê (dlilgisi) her di zîwanan hol bêrî zanayene. Ganî zanyarîya zîwanî (dîlbilim) û teorîya edebîyatî (yazın kuramı) zî bêrî zanayene. Tercume bi qasê rexnekerdoxêk hişyarî û analîzkerdena metnî zî wazeno.

Tercume de her kes wareyê xo de nê gureyî biko hîna hol beno. Mavajin, şair şîre bîaçarno, doktor metnanê tibbî bîaçarno, tarîxnas metnanê tarîxî bîaçarno hîna hol beno. Merdim şair nêbo zî, eke werzo şîre bîaçarno, ganî şîre ra hol fam biko; wareyanê bînan de zî wina yo.

Heto bîn ra, zafê metnan tena mîyanê sînorê xo yê objeyî (nesnel) de ney, teberê sînorê xo yê asayeyî de zî bi zaf çîyan wa eşkera yan zî nîmite têkildar î. Lazim o ke açarnayox nê hetan ra zî haydar bo.

Reyna mîyanê zîwanêk de zî keylî "ziwanî" estê: Zîwanê edebîyatî, zîwanê sîyasetî, zîwanê felsefe, zîwanê zanyarî... Û zafê nê zîwanan zî mîyanê xo de qisim bi qisim çîya

benê. Mesela edebîyat de: Zîwano epîk, zîwano lîrik... Û her nuştux bi xo zî zîwanê xo yo orîjînal (özgün) o tena aîdê xo esto. Nê zî mîyanê zîwanî de "ziwan" ê.

Metn bi zîwan nusîyêno helbet û her metnêk zî zîwanê xo esto. Tayê metnan de nuştuxî bi xo mana sergirewta (kapalı), nîmita verdaya û tu eserêko hol estetîkê xo wina viran nêawneno ra wendoxî.

Heto bîn ra, Seke R. Barthes zî îzeh keno, tayê nuştuxî bi zîwano ke ma dest de hazir o, pê razî nêbenê; qîmê xo pê nêanê. Na babete de R. Barthes nuştuxan keno di qismî: Nuştux û katib (yazar ve yazman). Û vano, "Zîwan nuştuxî rê amac o, katibî rê wasita yo..." (2)

Zafê nuştuxan tim wazenê zîwanêko newe virazê; manaya rasteraste (düzanlam) ra wetêr, wazenê manayêna (yananlam) zî bidê ra çekuye. Mavajî,

"Mîyanê şewa tarî de kewtî rayîr û şî."

Na cumle bi no qeyde bena cumleyêka sade. Labelê gama ke merdim vajo "Mîyanê şewe de kewtî rayîr û tarî-tarî şî", êdî na bena cumleyêka tilismêne.

Cumleya peyêne cumleyêka edebî ya û zêhnê wendoxî de tesîrêko îmajin (imgeli) virazena; xeyalê wendoxî de berê vîrardişanê çîyayan kena a. Yanî tîya de, açarnayox ganî zîwanxebitnayîşê nuştuxî ra zî haydar bo û açarnayîş de rîayetê naye zî biko.

Açarnayox, eke metnêk edebî açarneno, helbet lazim o ke bi qasê nuştuxê metnî, ê metnî ra fam biko û wina bihesibno: Eke nuştuxî tena bi zîwanê min bizanêne, eynî bi nê erjan

(2) Barthes, Roland, Yazı ve Yorum, Metis Seçkileri, İstanbul, 1990, r. 83-84

û bi nê tewirî gelo ka nê metnî senî binuso? Labelê eynî kirîter seba metnanê teberî hunerî de wina nîyo. Mavajin metnêko îlmî yan zî huqûqî... Nê çîyî zî goreyê termînolojîyê xo açarnîyênê.

Gama ke metnêk ziwanêk ra açarnîyêno ziwanêna, lazim o ke tahm, boye, reng, şekl, estetîk, teşbîhî û îmajî, mana, îfade û dazanayîşî ... yê ke ziwanê orîjînalî de yê, ziwanê açarnayîşî de bi hawayo ke teqabulê înan bikê newe ra bêrê sazkerdene.

Tercume newe ra nuştîş o. La hema wina ser ra nuştîşê çîyê hazirî nîyo û çîyo ke esto, newe ra tadayîş û nuştîşê ey zî nîyo. Tercume nuşttoxîya nuşttoxî ya. Belkî zî, şairîya şairî...

Tercume motamot sey metnê orîjînalî nîyo. Û tercume bin ra bi komeçekuyanê cîyayan zî nêno nuştîş. Tercume pa xaye û amacanê xo wa, pa qaydeyanê mexsusê xo wa, çîyêko cîya; teberê qaydeyanê tewiranê bînan ê nuştîşî de, fealiyetêko taybet yê edebîyatî yo ⁽³⁾.

(3) Esero ke mi nuştîşê na meqale de ey ra îstîfade kerdo: Göktürk, Akşit, Çeviri: Dillerin Dili, YKY, 2. baskı, İstanbul, 2000.

Pira di Navbeyna Ziman û Çandên Cihê de: Wergera Wêjeyî -Ne peyv bi peyv, lê belê wate bi wate-

Husên Duzen

Gelî sitî û mîrzayên hêja,
Wêjehezên birêz,

Ku hûn niha derkevin kolanên vî bajarê (Amed) ku em lê ne û ji 10 kesan bipirsin, ka bê tu peywendiyên wan bi wergerê re çêbûye an na, bi kêmanî dê nîvê wan bikaribe çend peyvyan li ser wergerê bibêje. Li van deran wergerandina ji zimanekî bo yekî din karekî rojane ye; şagirtên dibistanan ji dê û bavê xwe re, kesê ku leşkerî kirine ji gundiyên xwe re her wergerê dikin. Ez qet jibîr nakim bê çawa rojekê wek şagirtê dibistana seretayî ya sinifa çaremîn min di navbeyna gundiyan û beytar de wergêrî kir. Pezê gund bi nexweşî-yeke epîdemîk ketibû û pêdivî bi beytar hebû, lê kesên ku bi tirkî zanîbûn li gund kêmbûn, lewra ez wek şagirtê dibistanê ku bi tirkî zanîbû, çûbûm bajêr, min beytar anîbû gund. Hemû gundî li me vehewiyabûn. Hîngê ez bi xwebawerî di navbera

wan û beytar de bûbûm wergêr. Ew gundiyên ku li dora me vehewiyabûn û ji kêfa çavên wan di-biriqîn hîn ji li ber çavê min in.

Werger mîna avakirina pirekê ye, ku ew du parçeyên erdekî yên bi çemekî, yan jî deryayekê ji hev hatine qetandin, dîsan bi hev ve girêdide; komên mirovan yên li her du aliyên avê dîsan digehîne hev. Wêjeya wergerandî daxwaza dan û standina çand û zimanên cihê diyar dike. Bêguman çarenûsa wergêran û wergerê bi ya zimên ve girêdayî ye. Rewşa zimanekî wek kurdî, ku bi dehsalan qedexa bû û hîn ji ji bilî Başûrê Kurdistanê wek zimanê perwerdeyî û alavên ragihan- dinê bi fermî nayê bikaranîn, rê li pêşketina wergerê jî digre. Ji hêla din ve ji bo ku zimanek bikaribe bi pêş bikeve, derfetên xwe îfadekirinê bibî- ne, geşbû- na wergera ji bo wî zimanî merc e.

Werger mirov neçarî fikirandinê

dike ku mirov di rewşeke normal ya bikaranîna zimanê xwe de ewqas li ser wê ranaweste. Bi ketina nav rihê zimanekî biyanî re mirov bedewî û îmkanên zimanê xwe jî keşif dike.

Di rewşin dîrokî ya zimanan de, werger wateyeke taybetî werdigre.

Henrich Böll di cihekî de qala rewşa wêjeya almanî ya piştî Şerê Cîhanê 2. dike û dibêje ku hemû wêjeya almanî ya piştî şer wêjeyeke li zimanekî nûh gerînê bû: "Min zanîbû jî, bê min çima gelek caran ji dêvla ku ez bi xwe binivîsim, min bêtir dixwest ez wergerînim: Ku mirov tiştekî ji zimanekî din tîne qada zimanê xwe, ew dibe derfetek û dihêle ku mirov erdekê di bin lingên xwe de bibîne."

Bi destûra we be, niha ez dixwazim çend peyvên jî li ser hin tecrubeyên xwe wek wergêr pêşkêşî we birêzan bikim:

Ev bû çarek sedsal ku ez li Almanyayê dijîm. Di van salên dirêj de gelek caran pirsek ji min hatiye kirin: "Kurdî û tirkî, ma her du ne zimanek in? Ma ne 2 zaravayên mîna almaniya bilind û zaravayên eyaleta Baweryayê ne?" Di despêkê de, di bersîvdana vê pirsyarê de, min karê xwe diwar dikir: Min ji xwediyê pirsyarê re dûr û dirêj qal dikir ku kurdî ji şaxa îranî ya malbata zimanên Hînd-Ewropî ye, lê belê tirkî ji koma zimanên Ural-Altayî ye û rêzimana wan ji hev pirr cihê ye. Lê gelek caran min ji awirên guhdaran fam dikir ku têgihîştin ne hêsan bû, lewra piştî demekê min riyeke kintir dît, ji reaksiyona guhdaran diyar dibû ku ew bibandortir bû; gava ku

pirsyar li ser cudahiya navbera tirkî û kurdî ji min dihat kirin, min digot: li gor zimanzanistiyê cudahiya di navbera kurdî û tirkî de, mîna ya di navbera macarî û almanî de ye.

Di rewşeke wisa de, wergera min a pêşî ji pêdiviyekê pêk hat. Kurteçiroka yekemîn ku min ji kurdî wergerand bo almanî "*Navê min Xoşnav e*" ya Bavê Nazê bû. Nivîskar qala despêka dibistana zarokekî kurd dike: Bavê vebêjer, wî ji bo xwendinê ji gund dişîne bajêr. Ew wek şagirt li dibistanê dibîne ku "Zimanê dibistanê" ne "Zimanê malê" ye ku bi wî li gelek çîrokan guhdarî kiribû. Hêrs dibe, dixwaze vegere malê. Gava ku di sinifê de mamoste bi "zimanê dibistanê" dipirse bê navê wî çi ye, ew ne pirsê fam dike, ne jî sedemê kenê zarokên li dora xwe. Ji bo ku ew û mamoste ji hev fam bikin zarokê li teniştê wî di nav wan de dibe wergêr.

Piştî bi salan vebêjerê kurteçirokê bi xwe li gundekî dibe mamosteyê sinifa yekemîn. Ew di despêka dersê de wek mamoste xwe bi şagirtan dide naskirin û yek bi yek li navê wan dipirse. Gava dor digihê yekî ji wan, ew şagirt bêdeng dimîne û bersîva li ser navê xwe nade. Mamosteyê ku bi zimanê "malê" jî dizane, bi kurdî dipirse: "Navê te çi ye?" Hîngê çavên şagirt mişt hêsiar dibin, bi dev li ken û lêv ricifî dibêje "Navê min Xoşnav e". Di wê kêliyê de mamoste xwe di Xoşnav de dibîne.

Di dawîya salên 80yî de, di bin bandora wê pirsê li jor ku gelek caran ji min dihat kirin de, pêdiviyekê min hebû ku ez vê kurteçirokê wergerînim.

im almanî û pêşkêşî xwediyên pirsyarê bikim. Ev bû despêka amadekirina antolajiya min "*Deh Vebêjerên Kurd*".

Pişt re weşanxaneya swîsrî Unionsverlag daxwaz kir ku ez romana Mehmed Uzun "*Siya Evînê*" wergerînim almanî.

Di wergera navê romanê de diwartiya ji zimanekî Rojhilata Navîn bo yekî Ewropî xwe derxist pêş: Peyva "sî" di çand û zimanê kurdî de wateyeke erênî dide, sî mirovan ji germa rojê ku gelek havînan ji 40 dereceyî derbas dibe, diparêze. Lê li welatên sar wek Almanya ev wateya peyva "siyê" nenas e, ew bêtir tê wateya tiştekî neyênî. Lewra min û lektorê li ser guhertina nav li hev kir, ku em wek wergera tirkî ji dêvla "*Siya Evînê*" bikin "*Di bin siya evîna wendabûyî de*". Di vê romana Mehmed Uzun de peyva "koçberiyê" cihekî navendî digire, ji ber ku protagonistê romanê Memduh Selîm ji neçariyê terka welatê xwe dike û ji welatekî, koçberî yê din dibe. Peyva koçberiyê û hemû têgihanên (mefhûmên) pê ve girêdayî, koka xwe ji latînî digrin. Bi latînî "migrato" tê wateya "gerê" jî û "koçê" jî. Piştî qedandina wergera romanê gotûbêjeke bi nameyan di navberan min û lektora weşanxaneyê de çêbû. Min dixwest ku ez bêtir nêzîkî orjînalê bimînim û wê wek "koçberî" wergerînim, lektorê jî çêtir didît ku wek "gerê" bê wergerandin. Di vir de jî diyar bû ku wergera ji zimanekî wek kurdî bo zimanekî wek almanî hin zanyariyên teybetî ji wergêr

dixwa- zin. Wek ku wergêra alman Renate Schmidgal jî dibêje:

"Kî tekstekî ji zimanekî wergerîne yekî din, divê ew ji zanîna zimanê orjînal û yê dayika xwe bêtir tiştinan bizanibe. Mebest ne ew e ku mirov peyvan wergerîne peyvin din, hevokan wergerîne hevokin din. Hunerê wergêrê bêtir ew e, ku mirov rihê tekst fam bike, ritma wî, melodiya wî his bike û wan bi zimanê xwe ji nû ve derbirîne. Ji bo wergerandinê, divê mirov xwedî meha- reteke li derveyî zimên be"

Kurdî, wek zimanekî qedexebûyî, ji bo domkirina hebûna xwe her di ber xwe daye. Mixabin ez jî ji wî nîfşî me, ku di zaroktiya xwe de bûm şahid bê çawa şagirtên dibistanan ji bo ku bi kurdî diaxivîn, lêxistin dixwarin. Komara Tirkîyê piştî Şerê Cîhanê yê Yekemîn hemû kesên ku tesadufî di nav sînorên wê de man, tirk hesibandin û bi hemû alav û derfetên xwe hewl da, ku ji derveyî zimanê tirkî hemû ziman bînin qedexekirin. Bêguman kar û xebatên wergerê jî li cihekî wisa nikarîbûn bi pêş de biçûna. Piştî avakirina Komara Tirkîyê, gelek ronakbîr û xebatkarên çanda kurdî ji neçarî derbasî Suriyê bûn. Di despêka salên 30î de Mîr Celadet Bedirxan û çend kesên din li Şamê kovara *Hawar* derxistin ku tê de hîmên alfabêya latînî hatin danîn û li gel gelek berhemên edebî gelek wergerên ji zimanên din jî hatin belavkirin. Wer xuya ye ku tu demê daxwaza kurdan a dan û standina bi zimanên din re, nehatiye rawestandin. Wek mînak di kovara *Gelawêj* de, ya ku di sala 1939an de dest bi weşana xwe kir û heta 1949an dom

kir de 114 kurteçîrok hatin belavkirin. 82 ji wan (Wilde, Balzac, Cehov, Tolstoy, Ehrenburg û yên din) wergerên ji zimanên din, 32 yê nivîskarên kurd bûn. Divê bê gotin ku wergera Încîlê ya kurdî bi navê Peymana Nû hîn di sala 1872an de li Stenbolê hatibû çapkirin. Piştî damezirandina Yekîtiya Soviyetê kurdî li wir jî derfeta xwe derbirîne dît, ku li gel romana bi kurdî ya yekemîn (1935) gelek mînakên wergerê jî derketin holê.

Îroniya jiyanê ye ku xebatên herî berbiçav ên wergerê jî li derveyî welat, bi pirranî bi destê wan kesên ku piştî cûnteya leşkerî ya 1980ê ji Tirkîyê revîyan çûn Swêd û gelek welatên din hatin kirin. Di van 25 salên dawî de bi sedan berhemên wêjeyî ku di nav wan de ji klasîkan bigirin heta pirtûkên zarokan cih digirin hatin wergerandin. Piştî guhertina hin qanûnên Tirkîyê gelek ji wan berheman derfet dîtin ku li Tirkîyê jî bîn belavkirin. Di heman demê de gelek kesan dest pê kir ku bi kurdî binivîsin. Û gelek jî ji zimanên din hatin wergerandin bo kurdî. Ji tirkî bo kurdî û kurdî bo tirkî her diçe hejmara wergeran bêtir dibe.

Wêjeya kurdî xwedî gelek berhemên devkî ye. Berhevkin, şirovekirin û wergera wan bo zimanên din zaf gi- rîng e ku jê re gelek xebat û îmkânên diravî pêwîst in.

Li gel ku pêşketinên li jor mirov dixweş dikin jî, hîn gelek astengî li ber zimanê kurdî hene. Ya girîngtirîn ew e ku ji Iraqê pê ve, li tu deverên

din, kurdî hîn wek zimanekî fermî nehatiye pejirandin. Mixabin li dewle-teke wek Tirkîyê ku nêzîkî 20 milyon kurd lê dijîn û dixwaze bibe endama Yekîtiya Ewropa jî rewş ev e. Bikar- anîna kurdî di hin waran de hîn jî qedexe ye. Rewşeke wisa rê nade ku weşanxane an wergêr nêzîkî kurdî bibin. Lewra xebatên ku di warê wer-gerê de dibin, bi sînor in. Lê ji bo geşbûna wergerên edebî azadbûna zimên pêwîst e. Eger rewş wisa dom bike dê tenê wergêrên ji nav gel, zarokên xwende ji dê û bavê xwe re, kesên ku leşkerî kirine ji gundiyan xwe re wergêriyê bikin.

Hejmara wergeran divê bêtir bibe. Wergêr û xebatên wan divê bê bedel nemînin. Di konferansên wêjeyî de divê her beşekî li ser babe- ta wergerê hebe. Her du projeyên ku ji aliyê endamên PENa tirk mîrza Tarîk Günersel (Antolojiyeke Helbetvanên Rojhilata Navîn) û sitî Jaklin Çelik (Antolojiyeke Kurteçîrokên Vebêjerên Rojhilata Navîn) ve hatibûn pêşniyarkirin divê pêk bîn. Zimanê wan her du berhe- man dikarin bi 6 zimanan (kurdî- tirkî-ermenî-farîsî-îbrî-erebî) bin. Herçî kurdî ye hîn ji gelek îmkânên bingehîn bêpar e ku ji bo wergerê bêyî wan nabe, wek mînak ferhengên bi rêk û pêk û berî her tiştî jî amadekirina ferhengeke îdiom û got- inên pêşyan li ber xebatkarên çanda kurdî sekiniye.

Werger, ew tişt e ku mirov amade ye li peyvên kesên din guhdarî bike, ji bo ku piştî mirov yê xwe bibêje. Kî berhemên edebî werdigerîne, wan di

ser sînoran re vediguhezîne aliyê din, ew karekî li dijî mirinê, ji bo jiyanê dike. Ev xebat ji bo mirovan û wê xewna wan a kevin, a ji bo azadî, wek- hevî û xwişk û biratiyê ye.

"Wergerandina zimanan, tê wateya derketina ji derveyî çîta teng a netewî û bi cih û war bûna li deverên mezintir." (K. Dedecius)

Divê her bê gotin ku mebesta wergera wêjeyî ne wergera peyvane. Mebest her naveroka çand û hisên çandên cihê ye.

Ji bo vê yekê jî hunermendên wergêr pêwist in. Di van salên dawiyê de pirseke balkêş derket pêş ku her tê gotûbêjê kirin, gelo bê wergera wêjeyî zanist e, yan huner e. Pêwendiyên di navbeyna orjînal û wergerê de wek întertextualîtê ji nû ve hat tarîfkirin û pê re jî geşkirin. Cudatiya hunerê ji zanistî ew e, ku ew ne objektiv e û rewşeke dawî ya normal wernagire. Bêşik werger bêyî agahdariyên zimanzanîyê, bêyî alavên xebatê qet nabe, lê bêyî daxwazeke ji hundirê wergêr, bêyî îlhamê xebata wergerê pêk nayê, lewra mirov dikare bibêje ku werger tiştêkî di navbeyna zanistî û hunerê de ye. Bê çiqas pêdivî bi wergera wêjeyî heye, ewqas bi wêjeya wergêrê jî heye. Lewra Novalis ji bo wergêran gotiye "nivîskarên nivîskaran".

Saint Hieronymus, wergêrê yeke- mîn yê ku Încîl ji zimanê îbrî wergerandiye bo latînî, hîn di sedsala 5an de ev peyv gotibûn ku îro jî hîmê wergerê yê bingehîn in:

exprimere sensu.

(Ne peyv bi peyv, lê belê wate bi wate)

Bi Kurtahî:

* Wegera wêjeyî zimên geş dike; zimanên ne standardîzebûyî bi wergerên ji zimanên din dikemilin.

* Wergera wêjeyî ji disiplînek zanistî bêtir hunerek e. Agahdariyên li ser wê ji encamên zanistî bêtir azmûnên wergêran in.

* Werger divê ne peyv bi peyv, lê wate bi wate bê wergerandin.

* Divê kurdî wek zimanekî fermî bê pejirandin

* Kesatiya wergêr û zanînen wê/wî yên tevahî, rewşa xwendina wê/wî ji bo encama berhemên wergerandî zaf girîng in.

* Ji bo zimanên ne fermî an qedexebûyî wêjeya devkî cihekî navendî digre. Karê wergera wêjeyê divê wê wêjeyê li derveyî karê xwe nehêle.

Amed, 24.03.2005

Non verbum e verbo, sed sensum

KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA IRKLAR VE DİLLER MOZAIĞI

Mamoste Qedrî

Kur'ân'da Maide suresinin 48. ayetinde "Allah isteseydi sizi bir tek millet halinde yaratırdı" denilirken, Hucurat suresinin 13. ayetinde de şöyle denilmektedir: "Ey insanlar, biz sizi bir erkekle bir dişiden yaratık. Sonra birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık". Bu ayetlerden açıkça anlaşılıyor ki Allah bütün insanları tek tip olarak bir millet halinde yaratmak istememiş, onları değişik milletlere ve milletleşme yolunda muhtelif kabilelere ayırma eylemini bizzat kendisine dayandırmış ve bu değişik millet ve kabilelerin mutlaka birbirlerini inkar etmeyip tanımalarını istemiştir. Bu tanıma çerçevesine milletlerin kimlikleri dahil olduğu gibi, kimliklerinin kimliği olan dilleri de dahildir. Bir lakabı da "Said-i Kürdî" olan Said-i Nursî, ~~ayette geçen~~ "birbiriniz tanımanız için" kaydını "birbirinizi tanırsanız birbirinizi sever ve dost olursunuz"

açılımıyla pekiştirmekte ve "birbirinizi inkar ederseniz birbirinize karşı kin besleyip düşman olursunuz" uyarısında bulunmaktadır. Demek ki sevginin, kardeşlik ve dostluğun kaynağı farklı millet ve kabilelerin birbirlerini karşılıklı tanımaları, kin ve düşmanlığın kaynağı da birbirlerini inkar etmeleridir. "Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap olana takva (kötülüklerden sakınıp iyilikler yapmak)dan başka hiçbir üstünlüğü yoktur" diyen Hz. Peygamber'in yakın çevresini oluşturan sahabîlerin kendi etnik kökenleriyle anılmalarında bir sakınca görülmediğini görüyoruz. Örneğin Bilal daha çok "Habeşî", Suheyb "Rûmî", Selman "Farisî" ve Alusî'nin Rûhu'l-Meanî adlı tefsirinde naklettiğine göre ilk Kürt sahabî olan Caban da "el-Kurdî" kimliğiyle tanınmıştır. Yani "Müslüman veya Arap olmak dururken neden bunlar kendi ulusal

kimlikleriyle anılıyorlar?" şeklinde herhangi bir müdahale veya inkar yoluna gidilmemiştir. Zira iş ırkçılığa vardırılmadığı sürece ulusal kimlikle anılmakla Müslüman olmak birbirine zıt şeyler olarak görülmemiş, fakat herhangi bir ırka mensup olanlara öbür ırklara karşı "bir cihana bedeldir" deme hakkı da verilmemiştir. Böylece üstünlüğün ölçütü ırk olarak değil, gerek anılan ayetin devamında gerekse yukarıdaki hadiste belirtilen "takva" olarak gösterilmiştir. Yani kim kötülüklerden sakınıp daha çok iyilik yapıyorsa üstün olan odur.

Diller mozaığının yer aldığı Kur'ân'da Rûm suresinin 22. ayetinde şöyle deniliyor: "Dillerinizin birbirinden farklı oluşu Allah'ın ayetlerindendir (O'nun büyüklüğünü gösteren mucize ve harika alametlerdendir). Ayete dikkatlice bakılacak olursa şunu açıklıkla görebiliriz: Madem her dil Allah'ın bir ayetidir, o halde herhangi bir dile yapılacak olan müdahale doğrudan doğruya Allah'ın bir ayetine yapılmış müdahale anlamına gelmektedir. Bir dili ortadan kaldırmaya yönelik her türlü girişim doğrudan doğruya Allah'ın bir ayetini ortadan kaldırmaya yönelik girişim olarak kabul edilmekte ve bir dile yönelik inkar Allah'ın bir ayetine yönelik inkar olarak kabul edilmektedir. Rahman suresinin 2. ayetinde belirtildiği gibi; "Allah insanı yaratmış ve ona kendini ifade etmeyi öğretmiştir". O halde altını çizerek vurgulamak istediğimiz öğretmek kavramından çok net olarak anlaşılıy-

or ki insanın kendini ifade etmesi ancak anadiliyle yapacağı eğitim ve öğretimle mümkün olmaktadır. O halde insanları dillerinin bu iki yaşamsal etkinliğinden mahrum ederek kendilerini ifade etme haklarını gasp etmek doğrudan doğruya Allah'ın insana tanıdığı bir hakkı gasp etmek demektir. Allah'ın diller arasında ayırım yapmadığını gösteren somut örneklerden biri de kutsal kitapları gönderirken bütün dünya insanlarına aynı dille göndermemesi, belki her millete gönderdiği kitabı o milletin diliyle indirmiş olmasıdır. İbrahim suresinin 4. ayetinde bu gerçeğe şöyle dikkat çekilmektedir: "Biz hiçbir peygamberi kendi kavminin dilinden başka bir dille göndermedik". Örneğin İsrailoğulları'na gönderdiği Hz. Musa'ya indirdiği Tevrat'ı İbranice, Kürtlerin ve Farsların yoğunlukta oldukları bir coğrafyada Peygamber seçtiği Zerdüş't'e indirdiği Avesta'yı Avestaca, bütün insanlar için gönderilen ancak ilk muhatapları Araplar olan Hz. Muhammed'e indirilen Kur'ân'ı da Arapça indirmiştir. Böylece Tevrat İbranice'nin, Avesta Kürtçe ve Farsça'nın, Kur'ân da Arapça'nın günümüze kadar kendilerini muhafaza etmede büyük rol oynamışlardır. Öyleyse bir dile müdahale o dile kaynaklık eden kutsal kitaba müdahale anlamını da taşımaktadır.

Hız. Peygamber'in hayatı ve sözleri incelendiğinde, onun da kimsenin diline müdahale etmediği, yeri geldiğinde sözlerinde Arapça'nın

dışında diğer bazı dillerden de sözcüklere yer verdiği görülecektir. Yaptığımız araştırmada Hz. Peygamber'in hadislerinde Farsça ve Kürtçe arasında müşterek olan çok sayıda sözcüğün geçtiğini tespit ettik. Aşağıda bu konuda bir kesit vermeyi yararlı görüyoruz:

Sözcük	Anlamı	Geçtiği Hadis Kaynağı
Îwan	Çardak	X ¹
Tennur	Tandır	X ²
Simsar	Komisyoncu	X ³
Kûb	Küp	X ⁴
Sırqîn	Tezek	X ⁵
Nermik	Yumuşak	X ⁶

¹ Zemahşerî, el-Faik Fi Ğarîbi'l-Hadîs, Kahire, 1971, I, 460.

² Buharî, "Salat": 51.

³ Muslim, "Buyû": 19.

⁴ Ebû Davûd, "Eşribe": 4.

⁵ Buharî, "Vudû": 66.

⁶ İbnu'l-Esîr, en-Nihaye Fi Ğarîbi'l-Hadîs, Kum, 1347, V,

Di Medreseyên Kurda de Jiyan û Hînkari

Fehim Işık

Kurtedîroka Medreseyên Kurdî

Em beriya ku li ser jiyana rojane û hînkariya li medreseyên Kurdî rawestin, divê em kurtedîroka wî lêbikolin. Bêgûman, li ser damezrandina ewil medreseyên Kurdî tu çavkaniyekî rêk û pêk tune ye; lê mirov dîsa jî dikare hin babetên ya li ser medreseyên Kurdî raxe ber çavan.

Wekî tê zanîn, medrese, peyvekî Erebi ye. Peyva medrese, di nav Kurda de jî wekî mana xwe ya Erebi, ango bi mana ‘dersxanê’ tê karanîn. Her çiqas di dîroka Kurda de damezrandina medresan bi tevayî ne eşkere be jî wisa diyar e ku, piştî qebûlkirina dînê Îslamê, ango ji dema Hezretî Omer heta nîha, jî bo hînkariya dînê Îslamê be jî medreseyên Kurda hebûne. Kurd jî wek gelên misilman a Rojhîlata Navîn hînkariya xwe ji destpêkê ve di

medreseyên xwe de domandine.

Di derheqa damezrandina medreseyên Kurdî de, nêrînên cûr be cûr yên lêkolînavan û bi taybetî yên meleyên Kurda henin. Bi gor nêrînekî meleyên Kurda û hin lêkolînavan, ewil medreseyên Kurdî di dema Seleheddînê Eyyûbî de hatine vekirin. Bi gor vê nêrînê, hînkariya bi zimanê Kurdî ewil car di dema Seleheddînê Eyûbî de pêkhatiye. Mixabin di derhaq vê yekê de agahdariyek fireh, ango belgeyên nivîskî ku gêhîştîyê îro, di destê lêkolînavan de tune ye. Lê em zanin ku, Seleheddînê Eyyûbî bî eslê xwe Kurd bû û herweha leşkerekî pola ya dînê Îslamê bû jî. Ew di dema hûkumdariya xwe de bi sedan medrese vekirîye. Bê gûman di nav van medreseyan de yên Kurda jî, yên gelên din jî hebûn.

Ji alî din, hin lêkolînavan û meleyên

Kurda, dîroka damezrandina ewil medreseyên Kurdî, dighînin dema Baba Tahîrê Uryan. Bingeha vê nêrîna xwe jî, bî Ansîklopediya Îslamê ve girêdidin. Bi rastî jî di Ansîklopediya Îslamê de, agahdariyek li ser Medreseya Hemedanê û li ser Baba Tahîrê Uryan heye. Di Ansîklopediya Îslamê de li ser Baba Tahîrê Uryan tê gotin ku, ew li Medresa Hemedanê dest bi xwendina xwe kiriye. Leqabê “Uryan” jî wê demê pêve hatiye danîn. Ew, şevekî sar û cemed de rût û tazî dikeve avê û sibetirê jî dighîje merteba welîtiyê. Ji ber vê cesareta wî, leqabê wî yê “Hemedanî” jî bûye “Uryan”. Wekî tê zanîn “uryan” peyvekî Erebi ye û bi mana “rût û tazî” tê karanîn.

Bi gor îddîayê Ansîklopediya Îslamê, Baba Tahîrê Uryan piştî vê bûyerê Kurdayetiya xwe bi paş ve dihêle. Ango bi devê Baba Tahîrê Uryan di Ansîklopediya Îslamê de tê gotin ku, ew piştî ku dighîje merteba welîtiyê wiha dibêje: “Êvarê Kurd nîvim, ketime xewê / Sibê Erebi hişyar bûm”

Belê, di dema Baba Tahîrê Uryan de anga beriya Seleheddînê Eyûbî Kurda li bajara Hemedanê medreseyek vekirine. Lê zimanê hînkariyê vê medresê nayê zanîn. Bi gor Ansîklopediya Îslamê, di vê medresê de esasên dînê Îslam bi nijada Ereba ve hatiye girêdan. Ango her kesê misilman eger ku bixwaze bibe welî, divê Erebi be an jî xwe Erebi bîhesibîne. Bê guman Seleheddînê Eyûbî jî, piranî xîzmeta Ereban kiriye û ew jî misilmanî û Erebi wek hev dîtiye. Lê medreseyên dema Selehadînê Eyûbî

de merteba welîtiyê bi nijada Erebi ve nehatiye girêdan.

Bi gor van nêrînan cûr be cûr, eger em bi gor nasnameyê nijadî herin, ewil medreseyên Kurdî li dora salên 950-960an, anga di dema Baba Tahîrê Uryan de li bajarê Hemedanê hatiye vekirin. Lê em bi gor zimanê hînkariyê herin ewil medreseyên Kurdî di dema Seleheddînê Eyûbî de hatîne vekirin.

Hînkariya Li Medreseyên Kurda

Medrese, esasen ji bo belavbûna dînê Îslamê hatine damezrandin. Piştî Hîcretê, medresa ewil a Îslamê li bajarê Medîne hatiye vekirin. Misilman, cara ewil li Medresa Medîneyê hînê dînê xwe bûne û dînê xwe li tevayî dinê belav kirine. Lê roj bî roj şîklê medresan, naveroka hînkariyê guheriye. Ilmê fen û rîyaziyatê, ilmê mantiq û felsefeyê, ilmê astronomî, ilmê ziman ketiye naveroka hînkariyê a medresan. Ev yeka di medresa Kurda de jî tê dîtin. Lê di medresa Kurda de kêmasiya herî mezin cûr be cûriya naveroka hînkariyê ye.

Wekî gelên din, navendekî giştî a medreseyên Kurda tune. Ji ber vê yekê jî naveroka hînkariya medreseyên Kurdî dûrî hev in. Her mîrekî Kurd li herema xwe medresên xwe ava kirine; naveroka hînkariyê jî her heremek bi gor xwe çêkirine. Lê di hemû medreseyên Kurdî de dersên ziman û parastina welatparêzî, qasî hînkariya dînî cîhê xwe girtiye. Her çiqas naveroka hînkariyê ji hev dûrbin jî, ji kitêben li medreseyên

Kurdî hatine xwendin diyar e ku, di medreseyên Kurda de cîhê ziman û welatparêzî qasî hînkariya dînê Îslam girîng e. Her feqiyekî Kurd lî beramberî dînê Îslam, Kurdayetî û esasên zimanê Kurdî jî bî hev re fêr bûne.

Wek medreseyên qewmên din di hemû medreseyên Kurda de jî hînkariyê bî Qur'anê û bi elîfbaya Erebî dest pê dike. Piştî Qur'anê, Mewluda Melayê Batê, Nûbar û Eqîda Imanê ya Ehmedê Xanê, Tesfîra Kurmancî û Zurûfê ku bi Kurdî hatine nivîsandin dibin kitêbên sereke ya xwendina medresan. Belê, gramera zimanê Erebî, gelek terkîbên naskirî ya meleyên Ereba jî di medreseyên Kurda de heyê. Lê heta ku îmkân hebe hînkariya medreseyên Kurdî, bi ziman û kitêbê Kurdî ye.

Di nav Kurda da jî bo însanên zana, "Jî 12 îlma muntehî" tê gotin. Ev gotina, jî naveroka hînkariya medresan tê. Di medreseyên Kurda de, ev 12 ilmê li jêr rêzkirî dihatin xwendin: Xet, qîraet, tecwîh; Serf, Nehw; Fiqih; Hedîs; Tefsîr; Eqâid, Kelam; Mentiq; Felsefe; Fesahet, Belaxet; Siyer, Tarîx; Riyaziya; Usulê Fiqih; Usulê Hedîs. Feqiyên ku di medresan de dest bi xwendinê dikin, heta ev 12 îlma xilas nekin jî merteba feqîti dernakevin. Piştî 12 ilim kuta dibe, feqî dibin "muhtehî" û derin li warekî din dest bi meletiyê dikin; ango dibin pêşnimêj.

Li vir tişteki girîng heyê, ku piraniya Kurdên ji dîroka medreseyên Kurdî ne hişyar in ev yeka li nav hev dixin. Her meleyê ku pêşnimêj in nikarin medrese vekin, lê dikarin şagirta bidin xwendin. Van meleyên muhtehî ku li mizgefta xwe şagirtan hînî Qur'anê dikin, navê dersxana

wan ne medrese ye. Ji dersxana wiha re "hicre" tê gotin. Li her gundên Kurda ku 15-20 mal têde hebin, li tenişt mizgeftê hîcreyek jî heyê û piranî zarokên gund di van hîcreyan de dixwînin. Hînkariya medreseyê, bi piranî piştî hîcreyan destpê dike. Şagirtên zîrek ku di hîcreyan de hînî Qur'anê dibin, dest bi hînkariya medresan dikin. Hînkariya medreseyê derece bi derece nin. Ango mirov dikare ev rêza, ji hînkariya dibistana ewil heta bi fakulteyê bi rêz bike. Ji bo vê yekê jî feqiyên li medresa dixwînin heta 12 ilim xilas dikin, ango dibin muhtehî, gund bi gund heta welat bi welat digerin. Ev gera feqiyên, hem ji alî têgihîştina felsefî û siyasî de û hem jî têgihîştina coxrafî de gelek girîng e.

Şertê Jiyanê û Astengiya Li Medreseyan

Her tişt pêwîst e bi gor şertên dema xwe bê şirovekirin. Bi vî nêrînê, medreseyên Kurdî jî pêwîst e bi gor şertên rojê xwe bê şirovekirin. Bê guman mirov bi çî çavî jî binhêre wê kêmasiyên medreseyên Kurdî bê dîtin. Li medreseya Kurda kêmasiya herî mezin tûnebûna navendekî giştiye. Her medrese ji yê din serbixwe ye û kêr medreseyê Kurda bi girêdayî hev in. Ji bilî vê yekê, disîplîna li medreseyan jî ji bo feqiyên astengiyekî girîng e. Feqî ne tenê li hember mele, herweha li hember gundiyan jî bê deng in û belengaz in. Roj bîst û çar saet di medreseyê de dimînin û tenê roja îniyan dikarin li der dora medreseyê an jî li wargehekî

nêzîk medreseyê seyranê bikin. Her karê medrese jî li ser stûyê feqîyan e.

Her ku hînkariyê pêşve diçe şertên medreseyê jî zor dibin. Ji ber vê yekê kêma feqîyan medreseyê bi derêca “muntehi” xilas dîkin. Zarok, ji ber şertên dijwar, dema şunda ji xwendinê eciz dibin, vedigerin an jî direvin mala xwe. Ji alî din di her medreseyekî Kurda de piranî meleyek heye û mele di serî de ders dide çend feqîyên zîrek. Piştî ku ewan feqîyana dersê xwe hîn dibin, ew jî ders didin feqîyên din. Van feqîyên ku ders didin şagirtên din, piranî yêna pêşî hatine medreseyê, ew in. Belê, sermeleyê medreseyê yekê yekê ders nade hemû feqîyan; tenê ders dide çend feqîyan û piranî kontrola hînkariyê dike.

Medreseyan de xwarîn û vexwarîna feqîyan jî astengiyek e. Xwarina feqîyan bi piranî ji gundiyan tê berhevkirin. Ango gundî bi dorê, xwarina feqîyan amade dîkin. Navê vê xwarînê “ratib” e. Di hin medreseyan de jî şêx an jî mîrê gund û heremê ratibê feqîyan amade dîkin û her roj didin wan. Ji alî din her sal dema genîman feqî li gundên der û dor digerin û ji gundiyan zîkat jî berhev dîkin ku îdara xwe pê bikin. Diyar e ku, ji xeynî alîkariya gundiyan tu heyiyekî medreseyan tune ye. Ev jî pirî caran têrî feqîyan nake. Bi taybetî medreseyên mezin de feqî bi piranî nîvtêrî dijîn. Tiştê dixwin ji, rojên îni ne tede, piranî sawar û xwarinên bê rûn û goşt in. Lê roja îniyan xwarin baştir in. Piranî ji bi rûn û goşt in.

Şikestina Medreseyên Kurdî

Wekî tê zanîn medreseyên Kurda şikestina ewil di dema şerê yekemîn a cihanê de xaribû. Lê ev şikestina tesîra xwe ne tenê li Kurda, li hemû qewman kiribû. Birçîtî û belengaziya şer, wek qewmên din li Kurda jî xistibû û ji ber vê yekê gelek medreseyên Kurda nikaribûn feqîyên xwe xwedî bikin û mecbûr mabûn medresa xwe girtibûn. Lê li hember ev şikestina jî medreseyên Kurda heta salên 1950an li gelek bajar û gundên Kurda bî tesîr bûn. Tê zanîn ku piştî îlankirina Komara Tîrkiye, sala 1924an de “Qanuna Tevhîd-î Tedrîsat” derket û berpirsiyarên Komarê xwestin hînkariya hemwelatîyan tev li ser esasên Komarê bê meşandin. Lê ev qanuna herweha hînkariya bi zimanê Kurdî jî qedexa dîkir. Ji ber vê yekê Kurd berxwedan, medresên xwe negirtin. Ev yek herçiqas bo medreseyên Kurda şikestinek be jî, Kurd hînkariya li medreseyên xwe domandin. Bi taybetî li gundan, herweha li bajaran bi awayekî nêhînî be jî medreseyên Kurda karên xwe meşandin. Lê ji bo medreseyên Kurda şikestina herî mezin vekirina dibistanên bi navê “îmam xetîb” bûn. Piştî ku di sala 1951an de, dema îktîdara Partiya Demokrat de îmam xetîb vebûn, ewil car Kurdên li bajara dijiyan, îmam xetîban wek dibistanekî dîni dîtîn û zarokên xwe şandin van dibistanan. Hukûmeta ku bi îddîaya demokratî hatibû ser hukim, bi dijiwariyekî mezin ajot ser medreseyên Kurda. Dest bi tekke û zawiye û medreseyê Tirkî nêdan; heta li hin ciyan alîkariya van tekke û zawiye û

medreseyan kirin. Lê gelek medreseyên Kurda girtin. Piştî 1951an li bajarê Kurda yek medreseyên Kurda vekirî nema. Medreseyên li gundan jî her ku çû feqiyên wan kêr bûn, tesîrê wan nema.

Di Medreseyên Kurda de Welatparêzî

Piştî îlankirina Komara Tirkiye jî gelek bajarên Kurda de medreseyên bi nav û deng hebûn. Medresa Bêdlîsê, Medresa Çolemergê, Medresa Wanê ku Bedîûzzeman Saîdê Kurdî vekiribû, her weha medresa bi nav û deng ya Mele Xelîlê Sêrtê ku li Sêrtê bû, tev hînkariya feqîyan bê westan dimeşandin. Herweha medresaya Kurda ya li herema Hezro, Farqîn û Amedê jî bi nav û deng bûn. Berî damezrandina Komarê dema Osmaniyan jî, Medresa Cizîrê, Medresa Şêx Mehmûdê Berzencî, Medresa Şêx Ebdulselam Berzanî, Medresa Şêx Hesenî Nuranî, Medresa Seyîd Haşîm ku kalikê Şêx Saîd e, medreseyên bi nav û deng bûn.

Ev medreseyên me bi navkir û sedan yê wek wan, tev li hember zor û zilma sazûmankaran berxwedane. Herweha di edebiyata medreseyan de, zilma li ser kurda jî hatiye eşkerekirin. Gelek mele û şêxên Kurda qesîde û beytên bi Kurdî nivîsandine û di berhemên xwe de welatparêziya xwe li paş dîne xwe nehêlane.

Wekî mînak, Bedîûzzeman Seîdê Kurdî, di sala 1908an de jimara yekem a Nûçenama Hevkarî û Pêşketina Kurdan (Kürt Teavûn ve

Terakî Gazetesi) de miqaleyek dinivîsîne. Bedîûzzeman di miqala xwe de ji bo Kurda sê cewheran dijmêre û weha dibêje: “Yek Îslamiyet ku hezar hezar xwîna şehîdan bûhayê wî dane. Ê didiwa însaniyet, ku lazim e em xwe nezera xelqê de bi xizmeta aqilî, ciwamêranî û însaniyetê xwe nişanî dinê bidin. Ê sisîyan milliyeta me ye, ku meziyetê da me; ê berê, ku bi qenciya xwe sax in, em bi karê xwe , bi hîfza milliyeta xwe ruhê wan qebra wan de şad dîkin.” Bedîûzzeman piştî vana jî sê neyarê Kurda dijmêre: Xizanî, cehaletî û nakokî û jihev belavbûna mîr û eşîrên Kurda.

Ji vê mînakê jî diyar e ku, dîndariya Kurdan ne li paş milliyeta wan e. Kurdên ku dîndariya wan herî diyar in û niha ji bi hezaran nijadperestên Tirk ku wan ji Kurdbûnê bêpar dîkin û li pêy bîr û raya wî wek terîqekî dimeşin, ango Bedîûzzeman Seîdê Kurdî, di miqala xwe da ji bo Kurda sê cewher dijmêre û yek ji wan dîn e, yek însaniyet e, ya din jî Kurdbûn e.

Belê, medreseyên Kurda herweha bûne wargeha welatparêzî jî. Parastina ziman û çand û edebiyata Kurdî ya li medresan jî ji ber vê meziyetê ye. Ev meziyet e kû di serîhildana Kurda de cîhekî girîng dide medreseyên Kurda. Wekî tê zanîn ku Medresa Seyîd Haşîm ku kalikê Şêx Seîd e, bûye navenda berxwedana li hember Muradê Çaremîn. Herweha Medresa Şêx Evdîrehmanê Baban li hember Osmaniyan, medreseyên Şêx Ebdulselam Berzanî û Şêx Mehmûdê Berzencî jî li hember Îngîlîzan bûne navenda berxwedanê. Ji alî din serokê

serîhildana Kurda ya bi nav û deng jî, her yek xwedî medreseyên giranbûha nin: Wekî Mele Mistefa, Şêx Seîd û Qazî Mistefa...

Welatparêziya li medresan û parastina ziman û çanda Kurdî, wekî li jor jî me got di medreseyê Kurda de cîhekî girîng digre. Bê guman sedemê vê yekê jî henin. Berî her tiştî, di Rojhilata Navîn de qewmê bê dewlet an jî bê dezgeyên dewletî tenê Kurd bûn. Hemû qewmên din, heta bi qewmên ne misilman, dibistanên wan ên taybetî, dezgeyê wan ên dewletî hebûn. Hinek ji vana xercên xwe didan dewlêtên hukûmdar û karên xwe bê têkilî dimeşandin. Ji ber vê yekê, bi taybetî qewmên ne misilman ango Rum û Ermenî û Cûhî di xwendin û tacirî û ilmê de jî gelek pêşve çûbûn, pêşketîbûn. Kurd di vî warî de ne wek qewmê din bû. Her çiqas di dema Osmaniyan de nasnamê wan neyê inkarkirin jî, tû caran Kurd û dewlêtên hukûmdar bi hev nekirine. Bi taybetî dû sed salê dawî de gelek şerê Kurda û sazumanên hukûmdar çêbûne. Di dema Osmaniyan de jî, piştî damezrandina Komara Tîrkiye jî, şerê Osmaniyan û Îngîlîz û Tîrkan bi Kurdan re kêmbûye. Tenê li dû sed salên dawî de nêzîkî çil caran şerê Kurda û sazumanên serdest çêbûne. Ev yeka tesîra xwe li hemû jiyana Kurda kiriye. Medreseyên Kurdî jî tesîra xwe ji vê yekê dîtiye.

Ev bêçaretîye ku Kurd li nasnama xwe xwedî derketine; wî parastine. Ew, di medreseyên xwe de ne tenê dînê xwe herweha ziman û çand û edebiyata xwe jî fêr bûne. Li ziman û çand û edebiyata xwe jî xwedî derke-

tine. Lê li vir tiştekî balkêş heye ku, Kurd bi salan xwe di medreseyên xwe de ji derve re girtine. Nehîştine ku ilmê Roava bighîje medresa Kurda. Bê guman tesîra ev yeka di destpêka sedsala bîstan de şikiyaye. Lê heta destpêka sedsala bîstan dijminahiya ilmê Roava jî hatiye kirin. Ev ji kêmasiyek e eşkere ya Kurda ye.

Medresa Kurda de cîhekî taybetî a Ereban heye. Ew jî ji tesîra zimanê Qur'anê tê. Zimanê Qur'an bi Erebi ye û pîroz e. Kurd jî wek hemû qewmên misilman qedrê vê yekê girtine û deriyên xwe bi piranî ilimdarên Ereban re vekirine. Lê piştî sedsala bîstan ango piştî Şerê Yekemîn a Cîhanê, Kurd jî ji vê kêmasiyê xilas bûne û deriyên xwe ji ilmê Roava re vekirine.

Jin û Ziman, le Raman û Dahênanî Kurdîda

Mehabad QEREDAXÎ

Le hewlê roşinkirdinewey hemû ew peywendîyaney ke jin be ziman û raman û dahênanî kurdîyewe debestêtewe, pêwîstman bewe debêt bizanîn:

Yekem: peywendî nêwan ziman û bîrkirdinewey be şêweyekî giştî û gerdûnî çone û karîgerîyan le ser yek-tirî çende?

Dûwem: pêwendî nêwan strektûrî zimanî kurdî û sîstemî bîrkirdinewey kurd çone?

Sêyem: Destewajekanî jin û afret le zimanî kurdî da çi îmajêkîyan heye?

Çarem: têrrwanîn mirovî kurd sebarete be jin be hoy îmajekanî zimanewey çon şeqlî girtuwe? Be watayekî tir, le bîrkirdinewey û ramanî mirovî dahênerî kurd da be hoy îmajekanî jin li ziman da ramanî ewî beramber be tuxmî mêç on dariş-totewe?

Pêncem: Jinî dahênerî kurd çon zimanî kurdî bikar birduwe, aya bekar-

birdinêkî nerîtî bûwe yan le berjew-endî çon û be mebestî destkarîkirdinî ew îmajane karî kirduwe?

Bo welamdanewey em pirsyanan le rûy metod û têrmînolojîyewe pêwîstman be hendê destwaze, pênasê û rûnkirdinewey derûnnasî ziman, komelnasî û kelturnasî debêt. Renge helbijardinî derwazeyekî felsefîş bo bestinewey bûn û sîstemî bîrkirdinewey mirov pêwîst bêt.

Tîorîyekanî Peywendî Nêwan Bûn û Bîr û Ziman:

Yekêk le here nasrawtirîn derbirinî felsefî ke peywendî ew sê destwajeyey derdexan, gûte benawbengekey feylesûfî eqlanî ferensayî Rînîye Dîkart e, ke gotûyete: “min bîr dekemewe ke wate min heme”. Eger çi Dîkart bîrekanî xoy le gumanêkî tewawewe serçaweyan girtuwe û pêy wabûwe hemû zanyarîyek deşê saxte bêt, welê

derbarey peywendî nêwan bûn û bîrkirdinewe, bew gûteye gumanêk nahêlêtewe û rrehayane em peywendîwe rûn dekatewe û derdebîrê.

Belam aya bîrkirdinewe be tenhayî detiwanê bûn biselmênê, yan pêwîstî be amrazêkî karîgerî weku zimane bo bercestekirdinî ew bîre û duwacarîş selimandinî xudî kesî bîrkerewe? Yan be şêwazêkî tir bilêyn, aya ziman pêşî bîr dekewêt, yan paş w île dayik debêt? Aya ziman û bîrkirdinewe peywendî û peywestbûnyan be yektirewe ta çi radeyek bo selimandinî bûn pêwîste?

Lîv Vîgotskî, yekêk le here zana dîyarekanî biwarî darûnnasî zimane û yekêk le koleke pitewekanî biwarî sosyolojîyaye le Rûsya û paşxanî zanistî ew mêjû, felsefe û edebîşe, be têrmanêkî wîrdewe le peywendîyezanî nêwan ziman û bîrkirdinewe dedwê û şîkarî derûnî bo dekat. Be pêy Vîgotskî geşesendinî jîyrî mirov û sîstemî bîrkirdinewey peyweste bew çalakiye komelayetîyanewe ke le rêgey zimane we encamyan dedat. Ewe zimane ke debête hoy peresendinî bîr û firawanbûnewey awez, zimanîş dîyardeyekî komelayetîye û le encamî peywendî û çalakîya komelatîyeke newe peredestênê. Ziman berdî binaxey bîrkirdineweye.

Yekêkî tir lew zanayaney biwarî derûnnasî ke le merr peywendî ziman û bîrkirdinewe tuêjînetewe, derûnnasî emrîkayî Cîrom. S. Bruner e.

Bruner pêy waye ziman û bîrkirdinewe dûwaneyekin lêkciyakirdineweyan esteme. Peywestbûnî em duwaneyê lay Bruner te ew radeyeke kez iman wek ew amraze debînêt ke bîrkirdinewey xawenekey dîl yan azad dekat.

Bîrkirdinewey rexnegirane lewewe serçawe degrêt ke zimanî bekarhênerekey bîrî ew kesey le urujênerekanî derewe azad kirduwe. Azadbûnî bîr ke be hoy amrazî zimane we dête behrem wa dekat têrwanî rexnegirane û serbexo û asbtrakt beafê. Ziman xoy sîstemêkî sîmbolî heye û fakterêkî karîger û eqlanîye bo geşesendinî bîrkirdinewe û sîstemî bîrkirdinewe.

Bêguman zanî wêş hey eke pêy wabêt ziman û bîrkirdinewe peywendîyekî binaxeyan be yekewe nîye. Nimuney ewaneş zananî bîyolojî û derûnnasî nasraw Can Pîaşê e. emyan tewaw be pêçewaney Brûner û Vîgotskiyewe le barey peywendî nêwan sîstemî ziman û sîstemî bîrkirdinewe dedwê û pêy waye karkirdey derekî û urujênerekan û peywendîye komelayetîyeke, hîç karîgerîyekî binaxeyan be ziman û lewîşewe be bîrkirdinewe nîye, bekle geşesendinî ziman proseyekî alozî nawewey mêşkî mirove û strektûrî bîrkirdinewey mirov bêberîye le ziman. Pîaşê têrwanînekî bîyolojîyaney heye bo dîyardey ziman û bîrkirdinewe û pêy waye ziman rolêkî lawekî, yan rolêkî destî duwî heye û karîgerîyekeş lawekîye le ser bîrkirdinewe. Ew pêy waye yekem car bîrkirdinewe heye û be proseyekî bîyolojîyane da têperbûwe û hatuwete arawe, încê ziman derkewtuwe bo rageyandin û derbirînî ew bîrane.

Le naw ew zana nasrawaney biwarî ziman û derûnnasî ziman da, Noam Çomskî emrîkayî le barî peywendîyezanî nêwan ziman û bîrkirdinewe da le derbirînekî çîrr û derûnnasane da ziman wek awêneyî

derûn debînêt. Le layî ew, ziman be hoy nawerokî mezn û fûlîyewe debête amrazêkî dahênerane. Jîrî û hoşyarî mirov be hoy zimanewe geşe dekat û bo witar û akarî rûnakbîrane teyarî dekat.

Bertîl Marbêrg, profîsorî Swêdî biwarî derûnnasî ziman pêy waye tenha zimane mirovî kirdote mirov. Têgeyîştin û têgeyandin be bê amrazî ziman debête mehall, mirov natiwanê eger le çekmê negeyîşt hestî pêy bikat û dahênanêkî lew biware da û peywendîdar bew çekme bikat.

Be pêy Malbêrg, mirov ta deselatî be ser ziman da zîatir bişkê û zimanêkî tokme û tewawî hebê zîatir tewawêtî û mirovatî xoy deselimênê. Ew pêy waye mirov be zimanêkî natewaw û lawazewe, mirovêkî natewaw û lawaz e.

Ewey lem tîoriyane û deyan tîorî tirîş ke peywendî nêwan bîrkirdinewe û ziman rûndekenewe, derdekewêt ke strktûrî ziman binaxe bo sîstemî bîrkirdinewe dadenêt, diwacar ziman ew deselatey hey eke corî têrrwanîn destnîşan bikat. Ke wate lew destpêkewe le bunyadî zimanî kurdî degerên ta bizanîn çon karîgerî le ser sîstemî bîrkirdinewe û corî ramanî kurd kirduwe.

Strktûrî Zimanî Kurdî û Sîstemî Bîrkirdinewey Kurd:

Bew pêyey komelgey kurd komelgeyekî nerîtîye û peywendîyewe komelayetîyewekanî ta emroş be amraze sakarekanî keltûrî xêl, tayfe û eşîretewe peyweste, bêguman be pêwerekani komelnasîş bo strktûrî xêl, sîstemî xêl bawksallariye, boye wek peywendîyekî srûştî keltûr û ziman,

strktûrî zimanî kurdî bawksalarane debêt. Bew manayey le keltûrî xêlîda çî sîmbolêk dedrêt be diardekan, zimanî kurdî ew kodane werdegêrête ser witarî kurdî û akarî kurdî û duwacar bîrkirdinewe û têrrwanîn û ramanî mirovî kurd be rehatî şêwe degrêt. Bo ewey rûntir lew peywendîye bidwêyn le pênasay lînvîstîkewe bo nawerokî ziman degerêyn û debêt billêyn ziman birîtîye le komelêk kod, ke pêkewe lojîkêk pêk dehênin û bekarhêneranî ew zimane ew lojîke dekan be binaxey bîrkirdineweyan. Zanakanî biwarî meerîfe cext le ser peywendî tund û tolî nêwan ziman û bîrkirdinewe deken. Kodî nalojîkî le her zimanêk da, debête hoy bîrkirdinewey nalojîkî bekarhêneranî ew zimane. Ziman keşêkî çîrî pirr le kod û sîmbole we, lew keşe da diyardekan tenha birîtî nîn le naw, bekle le mana û wata. Ewaneş derkê yekdûy bûn û tenha yek lêkdanewe helbigrin, yan çend dîwuy çend rehendeyî bin û lêkdanewey cîawaz helbigrin.

Le ziman da sîmbolekan pênasay diyardekan deken, hemû bûnêk û diyardeyekî konkrêt yan abstrakt le ziman da majey xoy heye. Ewey lem babete da cêy bayexe û mebeste, ew îmaj û kodaneye ke le zimanî kurdî da diyardey jinêti û pîyawêtî, jînbûn û pîyawbûn, jin û pîyaw le tiwê xoyanda heldegirin û le rêgey ew îmajanewe demewê bîrkirdinewey yan ramanî mirovî kurd peywest be jin rûnbikemewe û şîbikemewe, be taybetîş dahênrawî kurdîda rengdanewey ew îmaje bixeyne ber tîşkî serincî rexnegirane.

Le zemaney ciyawazekan da, ew amajaney ke pênasê deden be jin, yan diyardey jînbûn, jinêti û htd, yan ew

kodaney ke le beramber wajey pîyaw yan dîyardey pîyawbûn û pîyawtî dadenrên, cîyawazin, be hoy ciyawazî rrade û astî geşesendinî zimanekan ke astî geşesendinî komelge û keltûr be hemû peywendîyekan û dîyardekanîyewe hokarî ew geşesendinên. Geşesendinî zimanekanîş rolîyan bînîwe le gorînî têkfîrîn û riwangey komelge beramber be jin û jinêtî, piyaw û piyawtî û .. htd.

Le Zimane nasrawekanî Rojhelatî Nawerast, erebî, îbrî, tirkî, farisî û kurdî sîmbolekanî ziman û dîyarde keltûrîyekan ta radeyekî şayan be raman nîzîkin le yektirewe û têrwanekanîş be hoy peywewndî ziman û bîrkirdinewe, nîzîk debîn le yektirewe. Songeyekî berçawî ew nîzîkîyeş ew serçawe hawbeşeye ke keltûrekanî hemû ew deverey awdawe, ewîş ayîne. Têrwanînî baw û sepaw têrwanînêkî ayînî û aynzaîye û rrehaye, be çawyakey ayîn debînderê û dexwêndirêtewe, be pêwerekanî ayîn û keltûrî xêll kodekanî ziman bo dîyardekan, mirovekan, peywendîye mirîyekan, peywendîye komelayetî, sîyasî û abûrîyekan şekill degirêt. Tenanet eger mirîveke pêş wabêt zimanî ew le karîgerî keltûr, be manayekî tir le îmajekanî ayîn bo dîardekan dûre, belam be hoy ew peywendîye nîzîk û sirûştîyey ke le nêwan ziman û bîrkirdinewe da heye, sîstemî ramanî ew be kodekanî ayîn kontrol kirawe.

Jinî Kurd Le Sîstemî Bîrkirdinewey Kurdîda

Êsta demanewêt le rêgey kodekanî ziman le destewazekanî jin û afret, ke sînonîmî yektîrîn û mêûney mirovî

kurd degeynin, beramber be wergêrane keltûrî û kome-layetîyekanîyan û amaje bawekanî ew wajane, lewe bigeyn ke têrwanînî mirovî kurd peywest be jin çî peywendîyekî legel zimanda heye û çon raman û bîrî dahêneranî kurdî bew kode bawane rrahênawe. Be watayekî tir ziman û bîrkirdinewe ke yek ewîtir behrem dehêne û peywendîyekî dînamîkî berhemhênerîyan heye, çon têrwanêkyan le barey jinbînîyewe be mirovî dahênerî têkstî kurdî dawe.

Ewey bo hemûyan rûne keltûrî xêll uşey jin werdegêrête ser çend amajeyekî namo. Le baramber wazey jin, amajey lawaz, bêdesthelat, pasîv heye, le beramber destewajey jinêtî kodî koleyetî yan paşkoyetî danrawe. Hemû dîyardekeş, wate dîyardey jinbûn, girêdirawî manay (şeref û namûs û heya û abrûwe), manayî em çîwardestewajeyêş ke le binaxewe hîçyan kurdî nîn û sê destewajeyan erebîye û ewîdîş farisîye, wate şeref, heya û namûs erebî û abrû Farisîye, le cestey da kobûnetewe û le sîstemî bîrî kurd da emane îmajî jinyan pêkhênawe.

Jin le ziman û kelturekanî netewekan û gelanî dewruberî da ew îmajey hebûwe û be hoy karîgerêtî ziman û keltûrî ew gel û netewaney ke le songey dagîrkirawî kurdistanewe, le mêjû da û ta êstaş serdest bûn be ser kurdewe, hawkarêkî nêgetîv bûn lewey ziman û ramanî kurdîş be rradeyekî têxtirûş lewan jin wek ceste û cestey jin bew kodane qefil bidat. Be hoy rêge-girtinêkî be mebest le geşesendinî zimanî kurdî le layen dagîrkeranîyewe, geşesendinî keltûrîş û sîstemî bîrkirdinewey kurdîş le geşesendinêkî

sruştî xirawe. Le zimanî kurdî da(herweha le erebîşda) pîstirîn cinêw ewanen ke peywestin be jin, jinêti û ko endamî zanyendî jinewe. Garîgertirîn cinêw ke be pîyaw birdê û demarî bigrêt ew cinêwanen ke tîayda sîksî jinekey, kiçekey, xuşkekey, yan dayikî xirabête rû.

Le jîyanî rojane da û le bekarhênanî asayî zimanda nawî afret le piley hawserda ewendey bikrêt dûrdexirêtewwe le bekarhênanêkî rrastewxo û heta bikrêt le rêgey kodekanewe be narrastewxoyî basî dekirêt. Bo nimune le birî hawserekem çend kodêk bekardebirêt “xêzanekem, malewe, mindalekan yan dayikî mindalekan”. Çünke îmajî afret kodî xeter û heramî le xogirtuwe, pîyawî kurd be giştî û dahêneranî kurdîş be rêjeyekî zor xoyan le bekarhênanî rrastewxoy uşe xeter û herameke parastuwe û deparêzin û ew îmajane bekardeben ke dûrawdûr deyanbatewe ser manayî hawser. Em doxe le bekarhênanî zimanda jin xoyş bekarî debat, “xêzanî filan kesm lebatî hawserî filan kesm” bekarhênanekî zor berfirawanî hey eli naw jinanda. Em bekarhênanê ke le strektûrî zimanda çespîwe, sîstemî bîrkirdinewy kurdî be pîyaw û jinewe girêdawe bew lojîkî zimanewe ke le dîyardey jin û pîyaw û peywendîyekanî nêwanyan dedwêt. Em bekarhênaney ziman bew kodanewe ke peywestin be jinewe تنها le ziman û leberkarhênanî têorîda namênêtewe belge werdegêrdirête ser akarîş. Ziman bîrkirdinewe, derbirîn, akar surrî jîyanî kelturî ême pêkdehênin û leberhemhênanewey yektirîda karan.

Jin, ke le zimanda debête ew kode û zimanîş binaxey bo bîrkirdinewey

mirov, îdî têrwanînî baw lew komelgeyeda bo jinbînî Leser ew kollekeye binîda denrêt. Em têrwanîne nek تنها pîyaw, belku xudî jinîş heyetî û peywestî pêwey û le jîyanî rojaneda karî pêdekat. Wate ew sîmbolane le rêgey zimanewe akarekanî jîyanî rojaney jin û pîyawî komelge araste deken.

Jin Le Dahênanî Kurdîda

Meydanî dahênanî kurdî be rêjeyeKî firezor pîyaw û be rêjeyekî firekem jinî le xogirtuwe. Amrazî dahênanî nûsînî û edeb be hemû janrekanîyewe, cige le ziman ştêk dîke nîye. Ke wate nawerokî nûsînîş ke birîtîye le bîrkirdinewe be hoy zimanewe ke strktûrîkî bawksalaraney rrehay hebuwe, nawerokêk debêt le peywendîye kelturîye baw û sepawekanî nêwan nêr û mê kurdewe serçawe degrêt û heman ew kodane bekardebat ke le zimanda bo jin kirawe. Wate jinînî dahênerî kurd, heman ew jinînîye baw û sepawe buwe ke be lojîkî ew kodane dinyabîninî bekarhênerakeyan araste kirduwe.

Ziman be giştî û le hemû kelturekanda amrazêkî qorixkiraw buwe bo çînî baladest, çînî baladestîş le kelturî û komelgekanî dinyada pîyawan bûn, boye ziman amrazêkî pîyawane buwe û eger jinîş kemuzor bekarhênanêt be lojîkêkî pîyawanewe pêy duwawe. Zimanê kurdîş em peywendîye deygirêtewe û be zeqtirîş. Bekarhênerî zimanî kurdî le wutarî rojane û têorîşda, bêcige le dahênanî têkstî nûsrawîş amrazêk buwe bo pîyaw. Her ew be tenya behremend buwe le bekarhênanîda û maffî qisekirdin Leser gişt, guzarekanî le

dîyardekan hî pîyaw buwe, bew pêyaş detiwanîn bilêyn sîstemî bîrkirdineweş kontrolkirawe pîyaw buwe û be şêweyekî rreha bekarî birduwe.

Têkstî nûsraw, ke dîyartirîn ew serçawaneş kitêbe pîrozekanî ayîne zemînî û sruştî û asmanîyekan bûn, amrazgelêkî karîger bûn ke deshelatîyan be bekarhênerekeyan bew kodane daxistuwe.

Bênewe ser zimanê kurdî, be heman şêwe amrazî çînî baladestî komelge buwe. Çünke le mêjûşda û heta emroş çînî baladest pîyawan bûn, zimanî kurdî û wêje û edebiyatî kurdîş ke ziman taqe amrazêkî buwe, wêje û edebiyatêkî bawksalarane buwe. Le ramanî dahênerî kurda jinîynî heman ew kodane destnîşanî kiruwe ke ziman amajey pêdawe, ta çend salêkî lemewberîş be bê helwêstwegirtin û beşêweyekî rreha ew kodane bekarbiran. Pîyawî dahênerî kurd heman ew amajaney le têkstî dahênrawî xoyda bekarbirduwe ke le zimanda cêgîrbûwe û hewlî gorrînî ew kodaney nedawe. Belam nûseranêkî rrîzverr hemîşe hebûn û hewlî cêlejkindinî koderrehakanî zimanî kurdî ke bramber be jin û afret hatûn, dawe. Le naw ew nûseraneda ke her le seretakanî karkirdinî le naw zimanda be derk û hoşyarîyekî tewawe karî bo gorînî ziman û be hoy ewîşewe bo gorînî sîstemî bîrî mirovî kurd dawe, lew xaleda ke peyweste be jinbînîyewe, Şêrzad Hesene. Karkirdinî jîraney Şêrzad Hesene le naw zimanda û hewlî berdewam û corawcorî ew bo gorrînî îmajekanî jin û afret le naw zimanî kurdîda lem biwareda deykat be pêşrew ke ta maweyekî zor pêşrewêkî bêhawta bûwe û ta radeyekî zor be taybet lenaw janrî çîrokî kurdîda betenha

karî bo kirduwe. Zimanê kurdî wek amrazêkî taqaney dahênanî têkst ta çend salêkî lemewber bekarhênanêkî zor nerîtîyane bekarbirawe, belam hewlêk bo cêlefkindin be kodekan lem salaney duwayda lay çend dahênerêkewe hebûwe, le biwarî şîhirda be taybet. Ke le dahatûda bo em beşe têorîye be nimûnewe qisekindin leser ew nûser û têkstaneş be pêwîst dezanîm.

Wek amajem pêda jin le biwarî dahênanî kurdîda firekemin, hoyekî serekîş lew kemukurîye degerrêtewe bo ewey taqe amrazî dahênanî têkstî nûsraw zimanî kurdîye û zimanî kurdîş wek le serewe rûnkirayewe zimanî kî rreha û strktûrêkî nêrsalarî hebûwe û amrazêkî qorixkirawîş bûwe be destî çînî baladestî kurdewe, çînî baladestîş pîyaw bûwe.

Ew rêje firekemey jinanîş ke hatûnete nêw biwarî edeb û wêje û dahênanewe, sereta tenha ew zimaneyan şikbirduwe ke strktûrêkî pîyawane û bawiksalarane hebûwe û be heman kod û îmajekanewe bekaryan birdûwe. Be hoy ew peywendîye dînamîkî û zîndûweş ke le nêwan ziman û bîrkirdineweda heye, dahênerî mêiney kurdîş sîstemî bîrkirdinewey heman arastey bîrkirdinewey pîyawî hebûwe. Îmajî pîyaw le zimanda ke be watakanî behêz, aza dilêr û jîyr hatûwe, ewîş heman ew îmajaney dawe be pîyaw le wêne û wênakirdinekanda. Be heman Şêweş îmajekanî lawaz, nask û soznakî be hoy dawe û be bê destkarî bekarî birdûn. Belam legel behêzbûnî derkekanî jinanî dahêner, hewlî gorbînî kodekanî zimanîş dawe. Le naw jinanîşda dekirê Ehlan Mensûre wek

nimûneyekî pêşrew bihênrêtewe ke le bekarhênanî zimanî kurdîda hewlî berdewamî hebûwe bo cêlêjkirdin be kode samanak û xeterekan ke baramber be jin danrawin. Zimanî nûsînekanî Ehلام Mensûre her le seretawe û le ko çîrokî "pird"ewe ew hewley be berceste têda debînra û berdewamîş bû. Bo ew mebestêş be taybetî bo jinî dahêner biwêrî û rastgoyî legel sirûştî mirovaney xoda giring bûn. Dîyar ele naw edebîyatî kurdîda çi wek dahênerî pîyaw û çi wek dahênerî jin nimûney tirîş jin nimûney tirîş hen, ke le dahatûda be nimûne le berhemekanyanewe basîyan dekem. Bo em base tîorîyey emro tenha dû nimûnem le janray çîrokewe helbijard, ke be boçûn û lêkdanewey rexnegiraney min herdû nimûneke lem janreda kesanî pêşrewin.

Encam:

Be selmandinî peywendî karîgerî nêwan ziman û bîrkirdinewe be hoy tîorîyekanî zimanewe wîstim bigeme ew bawerey ke strktûrî zimanî kurdî î bîrkirdinewey mirovî kurd peywendîyekî tewawîyan pêkewe heye. Lew peywendîyeşda betaybetî le îmajî jin û afret le zimanî kurdîda û çonêti karîgerî ewan Leser rramanî mirovî kurd be taybetî le dahênanî kurdîda rrawestam û em encamanem wedesthat:

- Zimanî kurdî be hoy baladestî kelturî xêlwe strktûrêkî bawksalaraney heye.
- Zimanî kurdî şewey dawê be têwanîna baw û sepaw bawksalarî.
- Sîstemî bîrkirdinewey kurdî be

hoy ew kelture bawksalarî û zimanî bawksalarîyewe, bîrkirdineweyekî rrehaye û rêjeyî narwanête dîyar dekan.

- Jinbînî mirovî kurd peywendîdare bew kodaney le zimanî kurdîda be jin dirawe sîmbolekanî afretîş le zimanî kurdîda heman lawaz û pasîve ke be hoy kobûnewey çemkî heya û namûs û şeref le cesteyda berceste kirawe.

- Dahêneranî kurd çunke taqe amrazî dahênanyan ziman bûwe û zimanîş ew strktûre bawksalarîyey hebûwe, jin le dahênanekanyanda heman wêney baw û sepawî hebûwe.

- Jinî dahêner boye firekem helkewtûn le naw kelturî kurdîda, çunke taqe amrazî dahênan ke zimane le layen çînî baladestewe dahênrawe û qorix kirawe. Ke jin be kemîş bekarî hênanêt be Bê gorrankarî bekarî hênawe.

- Dû nimuney pêşrew le biwarî çîrokî kurdîda ke kodekanî zimanyan destkarîkirdûwe le peywendî be destewajekanî jin û afret û peywendîye cenderîyekanda, le naw pîyewanî dahênerda Şêrzad Hesen û le naw jinanî dahênerda Ehلام Mensûre.

- Zimanî kurdî û bekarhênanî le layen dahênerî pîyaw û jinî kurdewe lem çend saley diwayîda be arastey gorrînî kodekan û bêlayenkirdinewey ziman karî Leser kirawe.

Wutey Kotayî:

Bo ewey bîrkirdineweyekî rêjeyî le dahênanî kurdîda berceste bêt, pêwîste zimanî kurdî û strktûrî zimanî kurdî bigorrrîrêt le rrehawe bo rêjeyî.

Bo ewey mirovekan behay sruştî xoyanyan hebêt le jîyan û le dahênanî kurdîda, pêwîste îmaje tirsnahekan ke

nalojîkyane bîr araste deken bigor-
rderên.

Bo ewey miro jin le dahênanî kurdî-
da wek objêktêk tiyê birwanrê pêwîste
sereta ziman bêlayen bikirêtewe.

Bo bêlayenkirdinewey ziman hoş-
yarî le pêş hemû şitêk dîkewe dêt.
Nûserêkî hoşyar hewlî bekarhênanêkî
eqlane ziman dedat û bekarhênanêkî
hoşyaraney zimanîş bêlayenkirdinewetî
le cîyawazî û helawardîNî tuxmîy û
bînînî siruştî dîyardekan û mirovekan.

ZÎMAN-ÇAND-DÎROK-WELAT: NETEWE/NETEWETÎ Û ZÎMANÊ KURDÎ

Îbrahîm GÛÇLÛ

Bi çavekî matematîkî dema ku mirov li sedsalan binêre, sedsala 21an 5 sale ku dest pê kiriye. Lê dema ku li rastiya dinyayê, civatan û neteweyan binêrî, ji nû ve avabûna dinyayê şirove bikî, sedsala 20-an di salên 1990-yî de qediya û bi lezûbez emrê xwe çirand, tiştên nû yên ji derveyî sedsalên buhurî qewimand, derbasî sedsala pêşiya xwe bû.

Em sedsala 20-an bidin aliyekî, di 15 salên dawiyê de li dinyayê guhartinên gelek mezin ji aliyê netewan de hatin rojevê û gelek miletên ku xwediyê dewlet nebûn, bûn xwediyê dewlet. Di jiyana dinyayê ya siyasî û dîplomatîk de rolek lêhîstin. Mirov dikare bibêje beşek milet dema ku di bin bandora miletên din de bûn, xwedî rolekî aborî nebûn. Piştî bûn dewlet, ji bo dinyayê ji aliyê aborî de dewlemendiyek qewimandin. Wek mînak: Kurdsitan, Kazakîstan, Turkmenîstan û Azerbaycan û wd.

Ev ceribandina 15 salan jî, ji aliyê dewletbûna miletan de derxist holê ku di şertên azadî û serbixwe de pêşketina miletan û civatan xwediyê derfeteke dîrokî û mezin e. Miletên serbixwe û azad zêdetir dikarin ji mirovatî û dinyayê re bibin alîkar. Dema ku milet azad û serbixwe nebin, dewletên dagirker û kolonyalîst dewlemendiya wan miletan an nasnakin, an qiymeta dewlemendiya wan miletan nizanin, an dewlemendiya wan miletan bi çavekî talankarî derdixin û bi kar tînin, an jî ji bona ku ew dizanin ku welatên wan miletên kolonî û bindest, di dawiyê de dê ji destên wan derkevin. Ji bona vê yekê jî dê senaryo, plan û xebata xwe li ser bingeha dewlemendiya miletên bindest û kolonî ji bona bê qedandin, çê bikin.

Di ev 15 salên dawiyê de gelek askere ye ku ji aliyê neteweyan de guhartineke gelek girîng pêk hat. Di guhartina dinya ya nû de rewşa miletên

bindest û kolonyalîst rûyê dinyayê guhart û ji nû ve di avabûna dinyayê de miletên bindest, bûn dînamîkeke bingehî. Li cem demokratîzebûn û liberalîzebûna dinyayê, guhartina di rewşa miletên bindest de, ew xetiman-dina ku ji aliyê Dema Şerê Sar ve çêbûbû, ji holê rabû. Pozîsyon û opsîyona miletên bindest, zor da ku ew sînor û dîwarên di navbeyna du sisteman de hene, bixelin/birûxin. Pêwendiya miletan bi awayekî nû, di çarçava atmosfera dinyayeke zêdetir demokrat de xurttir bibe, ji nû ve blokên nû ava bibin, hat holê. Her miletekî gor sistêmên pejirandîbûn, ji bona xwe dîplomasiyek û di derece yekem û duyem de miletên pê re pêwendî çê bikin pejirandin, gorî rewşa nû ya avabûna miletan pêwendiyên xwe ji nû ve sistematîze û plan kirin.

Tê gotin ku lîberalîzebûna sistema aborî û demokratîzebûn, bûn sedem ku Dema Şerê Sar ji holê rabe û ber bi yek-sîstembûnê biçe. Lêbelê ev tespîta rastiyeke bingehî û tayinkirî vedişêre. Ev rastiya jî, opsîyon û pozîsyona nû ya ku ji bona miletan derketiyê holê ye. Heger di van 15 salên dawiyê de 20 milet negihîştina azadî û serxwebûna xwe û dewletên xwe ava nekirina, ew sisteme kolonyalîst a ku dixwast miletan di destê xwe de bigre, rê û derfet nedida ku pêwendiyên azad, berfireh û serbixwe di navbeyna blokan, sisteman û miletan de çê bibe.

Ji bona vê yekê rewşa Tirkiyeyê mîna keke gelek balkêş û diyar e. Tirkiye, îddia dike û dibêje ku ez dewleteke demokrat im û aboriya min jî li ser bingeha piyaseya azad dimeşe. Ez dixwazim pîvanên lîberalîzmê jî pêk bînim. Lêbelê ji bona ku Tirkiyeyê,

Miletê Kurd xistiye bin bandor û hegemonya xwe, welatê kurdan Kurdistan dagir kiriye û kiriye kolonî, ji dema Şerê Sar xelas nabe. Hemû siyaseta, dîplomasiyê û pêwendiyên navneteweyî yê Dewleta Tirk, di çarçova pîvanên Dema Şerê Sar de didomînin. Li Tirkiyeyê xalê şer û îdareya awarte, ji kurdan û ji cîranên xwe re dijminatî didomîne. Di peywendiyên navneteweyî de nasyon-alîzma şowen û nîjadperest pêşî li pêwendiyên wan digre û an jî pêwendiyên wan sînor dike. Di pêwendiyên Tirkiyeyê û Yekîtiya Ewropayê de Miletê Kurd û Qıbrıs gelek askere ye ku astengiyekê derdixe holê û Tirkiye, di van pirsên bingehî de helwesta şowen û nîjadperest dimeşîne.

Ev jî diyar û îspat dike ku di pêwendiyên miletan, blokan û sisteman de, azadî û serxwebûna miletan kêşeyeke/pirsgirêkeke gelek girîng e û heta serekî ye.

Helbet dema ku miletan bête behskirin, di hebûna miletan de ziman hêjayiyeke bingehîn e.

Ji bona vê yekê ez dikarim bibêjim ku rewşa miletê kurd ya îro, rewşa miletê kurd ya kolonî, di pêşiya demokratîzebûna Tirkiyeyê û dinyayê de astengiyek e. Lewra li dinyayê miletek jî ne azad û ne serbixwe be, ev yeka sistema demokratîk, hêjayiyên mirovaniyê qirêj dike û derbeka mezin li çandên dinyayê dixê.

Ji bona ku zimanê kurdî, li Tirkiyeyê, li Suriyeyê û li Îranê, ne zimanê perwerdeyî ye, xezîneya çandî ya dinyayê, ji zimanê kurdî sîd nagre, dewlemendiya ku ziman û çanda kurd bide çanda dinyayê, jê bêpar dibe.

Ziman/Zimanê Kurdî û Netewe

Netewe/Milet, civateke dîrokî ye û di pêvajoyeke dîrûdirêj de peyda dibe. Wek her alim, sosyolog, zanyarê siyasê û civatan jî dipejirînin, ziman jî hebûnek, hêjayiyek, unsureke ku millet çê dike û millet diqewîne. Lêbelê ez gelek aşkere dikarim bibêjim ku civatek xwediyê ziman nebe, hem bi civatên din ve xwediyê cûdabûyîneke nabe, hem jî ev civata di nav pêvajoya dîrokî de nabe miletekî xweser û cihê jî.

Gorî bîr û rayên min, di civata dîrokî ya millet de ziman, ne bes unsurekî bingehî ye. Ez dibêjim ku ziman, her tiştê miletekî ye. Bê ziman tu caran civat nikare bibe millet Ziman, di destpêka çêbûna civatan de peyda bûye. Lewra beriya ku civatek bibe millet/netewe jî, xwediyê ziman bû. Di nav jiyanê û pêvajoyeke gellek dirêj de, unsurên din yên netewebûnê peyda bûn. Ziman jî di nav pêvajoyeke dirêj de, gorî jiyanê xwe ya pirralî, jiyanê çandî, jiyanê edebî, jiyanê aborî, civakî, cîranî, pêwendiyên navcivatan, bi peyda kirin û afirandinên xwe yên pêk hatî pêş ket, dewlemend bû û formeke nû girt.

Di destpêkê de dema ku ziman peyda bû, gorî rewşa civata nehevbeş, parçekirî, girtî û paşvemaî, ziman jî hevbeş nebû. Lê gorî nehevbeşbûna civatê jî, xwediyê gelek zarav û devokan bû. Zarav û devok jî di dewlemendiya ziman de bûn unsurên bingehî.

Dema ku em ji milletê kurd jî behs dikin, em ji zimanê kurdî behs dikin. Lewra em baş dizanin ku dema zimanê kurdî nebe, ji neteweya kurd behs

kirin jî mimkûn nîn e.

Bi kurtî dikarim bibêjim ku civatek û an jî miletek dema ku ji ziman bêpar be, wê demê nabe civat û miletekî cihê: Heger zimanê civatê nebe, wê demê ew tê wê manayê ku miletek an asîmîle bûye, an ji holê rabûye û an jî tevî civat û miletekî din bûye. Di avabûna dinyayê de mirovatî, ji vê pêvajoyê û rastiya dîrokî jî dîr nîn e. Ez dikarim bibêjim ku dinya bi wateyekê jî, “goristana ziman, civat û miletan e.”

Ev pêvajoya bi gelek metodên hatiye meşandin. Yek metod ev bû ku zimanê nexurt di nav zimanên cîran de heliyan. Metodeka xirab ya nemirovane jî, civat û milletên xurt yên mîltarîst, bi zorê civat û milletên cîran xistin bin hegemonyaya xwe, bi zorê taybetmendiyan wan civatan û miletan ji holê rakirin.

Ev metoda, metodeke neînsanî, barbar û talankirinê ye. Ez dikarim bibêjim ku emperyalîzm û kolonyalîzm, li ser vê bingehê û bi vê metodê ava bû, sistematîze bû.

Miletê kurd û zimanê kurdî jî, ji bona ku ji holê rabe û asîmîle bibe, 4 dewletên kolonyalîst (Dewleta Tirk – Îran-Iraq û Suriye) nêzikî sedsalekê bi sistematîk û plan xebat dikin. Ji bona ku milletê kurd, ji çêbûna xwe miletekî zexm û xurt e, zimanê kurdî zimanekî ku di kategoriya zimanên dîrokî, awrupayî û di dereca yekem a xurt de ye, milletê kurd neheliya û zimanê kurdî hebûna xwe parast û jiyanê xwe domand.

Miletê kurd û zimanê kurdî, li hemberî êrişên kolonyalîst, şowen û nîjadperest ewqas xurt derket ku mêjiyên kolonyalîstan serûbinî kir. Dewletên kolonyalîst û milletên serdest, li hem-

berî xurtbûn û tehemûla miletê kurd û zimanê kurdî şaş man. Encama vê, dem bûn ku dewlet û miletên ku kurd xistibûn bin hegemonyaya xwe, gellek hovane û êrîşkar û dijwar bûn.

Ziman/Zimanê Kurdî û Çand - Dîrok - Welat

Ceribandin û çêbûna miletan û mirovatiyê, encameke gelek vekirî derxistiye holê ku ziman çand çêdike, çand, bêziman nabe. Vekiriye, dema ku ji çanda miletekî bê behs kirin jî, tê wê maneyê ku em di dereca yekem de ji ziman wê behs dikin.

Tu çand tune ye ku bi nasnameya neteweyî naye naskirin. Ew nasnameya çanda neteweyî, bi zimanê wê miletî îfade dibe. Heta dema ku ji çanda cîhanî jî tê behs kirin, ber hevoka "netewe", hevoka "nav" tê pêşiyê. Ew jî nîşan dide ku çanda mirovatiyê jî, bi "netewe" tê binavkirin. Lewra çanda "navneteweyî", hem çandeke têkel e û hem ji çandeke ji hevûdu veqetî ye. Di encamê de, çanda navneteweyî jî, ji aliyê her civat û neteweyekî ve bi zimanê wê civatê û neteweyê xwe tîne ser zimên û xwe ji nû ve dikewîne.

Ji bona vê yekê dema ku ji netewekî tête behskirin, ji zimanê wê tê behskirin. Lewra çanda netewî bi ziman çêdibe. Mirov dikare bibêje ku çanda neteweyekî bi ziman tête navandin. Ev rastiya dîrokî û civakî ji bona miletê kurd jî derbas dibe. Ev yeka jî vatiniyan (wezîfeyan) derdixe pêş me.

Rewşenbîrê neteweyekî û an jî hûnermendê neteweyekî bi zimanê xwe nenivîsîne û hûnera xwe bi zimanê xwe diyar neke, ew hûner û afi-

randinên rewşenbîran, aîdî wê neteweyî nabe. Rewşenbîrekî kurd dema ku bi zimanê xwe helbest, roman, kurteçîrokan, şanoyan û wd. berheman neafirîne, nabe rewşenbîrekî kurd. Bes dibe rewşenbîrekî ereb, tirk, faris û an jî rewşenbîrê neteweyekî din.

Dîroka miletekî, bûyerên jiyana wî miletî ya dîrûdirêj û bûyerên ku civat kiriye netewe ye. Helbet di dîroka miletan de, du konsept, an jî du babet hene: Babetek dîroka nenivîskî ye. Babetek jî dîroka nivîskî ye. Lêbelê di navbeyna dîrokzanan de lihevkirinek heye ku dema ji dîroka miletekî bê behskirin, ji dîroka wî miletî ya bi nivîskî tê behskirin. Heta dema dîroka nenivîskî, ji jiyana civatan a derveyê dîrokê tê şirovekirin.

Dîroka nivîskî, şik tune ye ku bi ziman, bi zimanê xwendin û nivîsandinê pêk tê. Ev yeka jî encamekê derdixe pêş me ku dîrok, bi maneyeke din ziman e. Wê demê mirov dikare bibêje ku netewe bi maneya dîrokeke dîrûdirêj û nivîskî jî, ziman e.

Heger kurd jî wek civatekê miletek be, wê demê miletbûna kurdan, di maneya dîrokî de jî ziman e.

Welat, cî û axa ku civat li ser diji ye. Dema ku civat û milet nebe, ji welat naye behs kirin. Lewra ax û erd bi jiyana mirovên li ser wê diji maneyekê qezenç dike. Hevoka "welat" jî, bi mirovan, ji komjiyana mirovan, bi civatan û bi miletan hatiye holê û maneyek qezenç kiriye. Di welat de hesta xwedîbûn û xwedîderketinê heye. Ev hesta ji bona ku di heywanan de tune ye û bes di mirovan û civatan de heye, jiyana civatan û çêbûna welêt, bi hev re derdikeve holê. Gorî merhelên

cihê ku civat têda dijîn, wek mînak beriya kapîtalîzmê û qewimandina millet/netew, hest û hîssa ji welat û ji axa li ser ku mirov dijî re xwedî derketin, mimkûn e ku bi maneyeke din bû.

Di jiyana civatan de, di navbeyna ziman û welat de nêzîkatîyek heye. Dîroka zimên û welat bi hev re dest pê dike. Ziman û welat, li ser hevûdu bandorê çê dikin, bi hev re dibin laşek û ber bi miletbûnê diçin. Li vir pirseke girîng heye, gelo ziman li pêş e, an welat li pêş e? Herdu ûnsur bi hev re girêdayîne, lêbelê di opsiyon/xalên/babetên cihê de, li pêşbûn û li paşbûna ziman, welat tê guhartin.

Mirovek û an jî grubek mirov, bi girêdayî sedemên gelek cihê, wek mînak girêdayî sedemên aboriyê, girêdayî sedemên şerên navxwe, girêdayî siyaseta dewlet û elîta desthilatdar, dikare ax û welatê xwe terk bike, biçe jiyana xwe li ser welatê civat/miletekî din bidomîne, an jî qedera xwe bi miletekî din re li ser axa wî miletî bike hevbeş. Di wan şertan de jî, welat nadomîne lê ziman li ser axeke din didomîne. Tê wê maneyê ku dema ku welat bê guhartin jî, ziman jiyana xwe didomîne.

Kurdên Anadolîyê, 250-300 sal in ku ji Kurdistanê koç kirine, her çiqas bi maneya welatê miletekî, welatek ji xwe re çênekirine, lêbelê ziman û çanda xwe domandine. Ev rastiya, ji bo Kurdên li Awrupayê jî rastîyek e. Di vê pîrsê de, jiyana milletê cihû (yahudî) minakeke gelek balkêş e. Cihû di enca ma zorê û siyaseteke taybetî de mecbur bûn ku ji welatê xwe dûr bikevin. Di dema koçberiyê de welatê Cihûyan tune

bû, lê zimanê Cihûyan û çanda Cihûyan li çar aliyê dinyayê jiyana xwe didomand.

Ev ceribandina milletê cihû, derdixe holê ku civat û millet di demekî muwaqet de dikare girêdayî sedemên dîrokî welatê xwe wenda bike û bê welat bimîne jî. Lê civat û millet tu deman bê ziman nabe: Heger civatek û an jî miletek bê ziman bimîne, wê demê ji nasnameyeka cûda ya civatekî û miletekî naye behskirin. Civat û millet dikarin bên helandin, dev ji zimanê xwe berdin û tevî civat û miletekî din bin. Wê demê jî civat û millet nasnameya xwe diguhare û bi nasnameya civat û milletê ku ew helandiyê tê binavkirin.

Hemû ceribandin û serpêhatiyên civat û milletên din jî derdixe holê ku dema ku civat û millet zimanên xwe wenda nekin, li ku dijîn bila bijîn, di jiyana civat û miletan de ziman, unsurekî sereke û yekem e. Ji vê yekê jî derdikeve holê ku heger ji welatê miletekî jî bê behskirin, ev tê vê manayê ku em ji ziman behs dikin.

Gelek aşkere û qetî dibêjim ku dema ku çend alternatîf pêşkêş bibin, gerek daxwaza sereke ziman be. Lewra ziman, çand û dîrok û heta dikare welat çêbike. Lê ax û welatê razber(soyut) û çand û dîrok, nikare ziman çê bike. Ziman, çand û dîrokê çê dike, heta welat jî çêdike.

Ziman/Zimanê Kurdî û Netewetî/ Welatparêzî û Kolonyalîzm

Netewetî/welatparêzî, bi îfade û maneyeke gelek prîmîtîv, ji welêt re xwedî derketin e. Netewetî, ji ziman, welat, çand, dîrok, folklor, edebiyat,

şano, kurteçîrok û ji hemû hêjayiyên din yê civatê û bi taybetî jî yên miletê re xwedî derketine.

Netewetî, xwe bi xwe dernakeve holê. Netewetî, di demeke taybet a dîrokî ya miletan de peyda dibe. Bi kurtî netewetî, formekî taybetî, helwesta demeka taybet e. Dema ku civat û milet tujî xeteriya civateka din dibin û an jî rûbirûyê êrîşa hêjayiyên xwe yên neteweyî bibin, netewetî wek reflekseke xweparastinê derdikeve rûyê jiyane. Heger li hemberê civatekî û an jî miletekî xeteriyek, bi taybetî jî êrîşeke bi plan, êrîşeke ku wî miletî ji holê rake nebe, wê demê netewetî wek hewcedariyeke pêwîst, organîk û tebîî dernakeve holê. Mirov dikare bibêje ku di vê merhelê de împeryalîzm û kolonyalîzm diqewime.

Jiyana mirovatî, civatên cîhanê û miletên dinyayê bêgeşe îspat kiriye ku di navbeyna netewetiyê û kolonyalîzmê de hevgirêdaneke jîyanî û dîrokî heye. Mirov dikare bibêje ku netewetî û kolonyalîzm, hem bi hev re cêwiyên civakî ne û hem jî dijminên cêwî ne.

Ji bona vê yekê, dema ku di nav civatan û miletan de ji xurtbûna netewetiyê tê behskirin, ew tê wê manayê ku ew civat û milet di bin xeterî û tehlûkê de ye. An jî ew civat û milet di bin destê miletekî din de bindest e: welatê wan civat û miletan hatine dagirkirin, hêjayiyên miletbûnê ji bona ku ji holê rabe, hewildaneke biyanî û kolonyalîst heye.

Dîsa dema ku xurtbûna netewetiyê hat behskirin, ew tê wê maneyê ku emperyalîzm û kolonyalîzm wek sîstem dijiye û li serê miletan belayeke/tehlûkeyeke diyar e. Di dema

ku em wek mirov, civat û miletê kurd tê de dijîn, emperyalîzm û kolonyalîzm wek sîstemekê, wek pergalekê li ser serê me xeteriyek e.

Dema ku civatek û miletek hate bindestkirin, an jî welatê wan civat û miletan hate dagirkirin û kolonîkirin, armanca ew milet û dewleta serdest û xwediyê desthilatdariya kolonyalîst ew e ku wê civatê û miletî tevî xwe bike, ji her alî ve (ji aliyê ax, ziman, çand, û wd.) dixwaze wek milet ji bona xwe zêdayîkê û fêdeyekê çê bike.

Miletên serdest û dewletên kolonyalîst/împeryalîst, heger bixwazin miletekî ji holê rakin, tevî laşê xwe yê miletî bikin, ji zimanê wê civat û miletê dest bi karên xwe yên xirab dikin Lewra dema ku civatek û miletek ji zimanê xwe dûr nekeve, ji aliyê ziman de asîmîle nebe, çanda wê miletî naye helandin, dîroka wê miletê naye jibîrkirin, welat û axa wê civat û miletê tevî axa miletên serdest nebe, ew axa naye îlhaqkirin û entegrekirin.

Ev pêvajoya kolonyalîzmê/împeryalîzm e, armancên van sîsteman jî derdixe holê ku ziman di jîyan û qewimandina civat û miletan de di dereceya yekem de xwediyê hêjayiyek, giraniyek û xaleke serekî ye.

Dema ku em ceribandina Tirkîyeyê û Bakurê Kurdistanê jî bînin ber çavan û şirove bikin, ev rastî gelek bi hêsanî derdikeve pêşîya me. Dewlet û miletê tirk, xwediyê qerekerêka kolonyalîst in. Miletê tirk serdest e. Miletê kurd, bindest û kolonî ye. Welatê miletê kurd Kurdistan, hatiye dagirkirin û kolonîze kirin. Ev pêvajoyê bi taybetî, piştî demazirandina Komara Tirkîyeyê bi înkara miletê kurd û bi siyaseta asîmîlekirin/helandina miletê kurd bi

xurtî dest pê kir.

Dewlet û miletê Tirk ji bona ku di vê siyaseta xwe de serkeftî bibe, axiftina zimanê kurdî qedexe kir. Dema ku li pêvajoyê û pêwendiya miletê kurd û dewlet/miletê tirk yê kolonyal binêrî, dîroka qedexekirinê, dîroka qedexekirina zimanê kurdî ye. Lewra ji qedexekirina axa Kurdistanê, ji aliyê huquqî de behskirin, ne hewce ye. Dema ku tu ji vê qedexeyê behs bikî, gerek dewleta tirk gerek hemû kurd koçber bikira û bikuşt û an jî Kurdistan bi tevayî vala bikira. Ew hem ji aliyê civakî de û hem jî ji aliyê teknikî de mimkûn nebû. Ji bona vê yekê dewleta tirk xelkeke esasî girt derstê xwe, ji bona ku zimanê kurdî ji holê rabe, rê û rêbaz, huquq, dezgeh û siyaseta meşand. Çimkî dewleta tirk jî baş dizanî ku dema ku zimanê kurdî ji holê rabe, miletê kurd jî ji holê radibe. Wê demê êdî ji welatê kurdan Kurdistanê, ji çand, edebiyat û dîroka kurdan behskirin, xwediyê îmkanekê jî nedibû.

Ev pêvajoya giştî ya kolonyalîzm/împeryalîzmê û pêvajoya taybetî ya kolonyalîzma tirk derdixe holê ku di forma netewetiyê de, di pêvajoya tevgera netewî de û di xurtbûna hest û netewetîya rasyonelîst û realîst de, ziman rolekî yekem û mezin dilîze. Heger ji holê rakirina miletan de dawîanîna zimanê wê civatê pirseke sereke be, wê demê li hemberî vê yekê, di pêvajoyê, xurtbûn û pêşvebirina netewetiyê de ziman rolekî girîng dê bilîze.

Ji bona vê yekê, di pêvajoya netewetiyê de ji ziman re xwedî derketin, ziman pêşxistin û bi ziman welatparêzî kirin gelek girîng û unsurekî ku tu dem mirov û miletek

dev jê bernede ye. Dema ku netewetî bi zimanekî xerîb bê meşandin, ev tevgera tevgera kêmtewî dibe.

Ev rastiya ji bo kurdên bakurê Kurdistanê û ji bo Tevergera Netewetî ya Bakurê Kurdistanê jî derbas dibe.

Zimanê Kurdî û Netewetîya Li Bakurê Kurdistanê û Kêm(neqis) netewetî

Dîroka Tevergera Netewetî ya Kurd gelek dûr û dirêj e. Gorî bîr û raya min, tevgera nasyonelîst a kurd/Kurdistanê beriya Ehmedê Xanî dest pê kiribû. Lewra di dema Ehmedê Xanî de, bi taybetî jî dema ku berhema dîrokî ya mezin û ya edebî ya Ehmedê Xanî Mem û Zîn bê şirovekirin, li wir gelek bi hêsanî tê tespîtkirin ku nasyonelîzma kurd/Kurdistanê formek girtiye. Bi taybetî jî, piştî salên 1840-î gehîştîye merheleya rêxistinî û tevgera kîtlewî û serîhildanê.

Ev rastiya jî derdixe holê ku 165 sale ku ji Tevergera Miletê Kurd tê behskirin. Di demên bihurî de unsur û hestên Tevergera kurd/Kurdistanê çiqas xurt bûn û wek unsurekî sereke li hemberî zimanê kurdî helwesta nasyonelîstên kurd çî bû, lêgerîn û lêkolîneke girîng, kûr û fireh dixwaze. Di vê nivîsara xwe de ez nakevim vê xebatê û nûha hewcedariyek jî nabînim. Lêbelê di sedsala 20an û bi taybetî jî dîroka nêzik ya Kurdistanê (45 salên dawî) û Tevergera Kurdistanê de rewşa ziman çibû, ez dixwazim li ser vê demê rawestim.

Dema ku ji Kurdistanê yan jî ji Tevergera Kurdistanê tê behskirin, pêwîste mirov ji çend konseptên cihê behs bike. Lewra rewşa Tevergera Kurdistanê/Kurd li başûr, li rojhilat, li rojava û li bakur xwediyê taybet-

mendiyên cihê ne. Ez li vir dixwazim li ser Tevgera Bakurê Kurdistanê rawestim. Helbet dema ku ez li ser Tevgera Bakurê Kurdistanê rawestiyam jî, ez Tevgerên beşên din û taybetmendiyên tevgera beşên din didim ber çav; heta bi awayekê jî wan qiyas dikim.

Tevgera Netewî, tevgereke gelemperî û ji gelek unsurên bingehî pêk tê. Tevgera Netewetî tê wê manayê ku ji ziman, çand, edebiyat, dîrok, folklor, welat re xwedî derketin e û ji bo azadî û serxwebûna welêt xebat kirin e, ji bo ku mafên netewî yên gaspkirî ji nû ve bêne wergirtine.

Ji bona vê yekê, di tevgera netewî de ciyê her kategoriya civat û milletê heye. Her kategorî jî, gorî taybetmendiyên xwe rola xwe dilîzin û vatiniya xwe tînin cîh. Lê rastiyeke bêmunaqeşe jî heye ku di tevgera netewî de unsurê siyasî di dereca yekem de rolekê dilîze. Lewra pirsar milletên bindest û kolonî, bi girêdayî kolonyalîzm/împeryalîzmê pirseke siyasî ye.

Tevgera bakurê Kurdistanê jî, wek tevgerên din yên milletên dinyayê, nêzikî çil (40) sal e ku di çarçava forma siyasî de dimeşe. Sinifa siyasî ya kurd, xwediyê desthilatdariya sereke ye. Ji bona vê jî, helwest û çanda siyasêvan û sinifa siyasî ya bakurê Kurdistanê gelek girîng bû. Helwesta siyasêvan û sinifa siyasî ya kurd, li hemberî zimanê kurd û çanda kurd, pozîtîv nebûye.

Hezar mixabin, sedem çî dibe bila bibe, rewşenbîr û siyasêvanên bakurê Kurdistanê, zêde qiymet nedane zimanê kurdî: siyasêvanên bakurê Kurdistanê bi giranî bi zimanê tirkî, siyasê kirin, kar û xebatên rêxistinî bi tirkî birêve birin, bi gel re pêwendiyên

xwe bi tirkî meşandin. Rewşenbîrên bakurê Kurdistanê jî, berhemên xwe (roman, helbest, şano, kurteçîrok û wd.) bi giştî bi zimanê biyanî (tirkî) afirandin. Helbet bi taybetî jî helwesta siyasêvan û rewşenbîrên bakurê Kurdistanê bû sedem ku helwesta kêmetewetî derkeve holê.

Dîsa ji bona ku rewşenbîr û siyasêvanên bakurê Kurdistanê qiymet nedan zimanê kurdî û bi tirkî tevger gerandin, Tevgera Bakurê Kurdistanê bi gelek taybetmendiyên xwe di bin bandora çanda tirk de ma. Zimanê kurdî ew qas biçûk û bêqiymet hate dîtin û ji aliyê hinek serokên tevgera kurd ve gellek bi hêsanî hat parastin ku dewleta kurd ava bibe jî, dê vê dewletê bi zimanê tirkî bimeşin.

Ferqa di navbeyna tevgera bakurê Kurdistan û Tevgera başur û rojhilata Kurdistanê jî ev e.

Ji bona vê yekê ez di vê baweriyê de me ku têgehîştina netewetîya bakurê Kurdistanê, têgehîştina kêmetewetî ye. Ev kêmetewetî jî, ji bona ku milletê kurd mafên xwe yên şexsî û grubî werbigre, mafê xwe bi xwe îdarekirinê bigre destê xwe, bibe federe û an jî dewleta serbixwe, dezgehên xwe yên desthilatdarî yên siyasî û temsilkirinê ava bikin têrî nake.

Gerek Tevgera Bakurê Kurdistanê ji vê nenxweşiyê xelas bibe. Ev yeka jî bi helwesta siyasêvan, sinifa siyasî ya bakurê Kurdistanê û rewşenbîran pêk tê.

Ziman – Huquqa Xwezayî (Tebîî) û Navnetewî

Wek min li rêzên jorîn jî diyar kir, piştî ku însan/civat peyda bûn, hew-

cedariya ji hevûdu fêmkirina însanan derket holê. Bi vê hewcedariya hevûdu fêmkirin û bi hev re pêwendî çêkirinê, pêvajoya ziman dest pê kir. Her ku civat pêşketin, ziman jî pêş ketin, di ziman de guhartin çêbû û zimanan formên nû qezenç kirin, dewlemend bûn. Pêvajoya zimanan vê guhartinê gihîştandê merhela ku em têde dijîn.

Tiştêkî gelek askere heye ku mirovatîyê pişt re ziman qezenç nekir, bi peydabûna insan û civatan re ziman derket holê. Ji bona vê yekê jî ziman, hêjayeke gellek tebîî ye. Ez ne di vê bawerîyê de me ku heta dema kolonyalîzm û împeryalîzmê, qedexekirina ziman hatibe fikirandin û tune qebûlkirina zimanê miletekî bê pejirandin. Di civatên tebîî de helwesta ku zimanekî qedexe bike, an jî zimanekî tune qebûl beke, hîç şik nîye ye ku wek dînîtî dihat şirovekirin.

Qedexekirin û tune qebûlkirin ziman, di dema kolonyalîzm û împeryalîzmê de, yanî di dema rasyon-alîzmê (aqilçitiyê) de dest pê kir. Hezar mixabin, pêvajoya rasyon-alîzmê bi xwe re rasyon-alîzm jî xist nav mûneqeşeyê; gelek askere diyar bû ku dema rasyon-alîzmê de heman demî karên nerasyoalîst kete jiyana civat û miletan: mafên civatan û miletan hatin sînorkirin, welatên wan hatin îşxal kirin.

Helbet piştî ku sîstema ku mafên miletan û civatan ji holê radike derket holê, yanî di dema kolonyalîzm û împeryalîzmê de tevgerêke beremberî vê, tevgerêke huquqî, civakî, siyasî ya navneteweyî qewimî, şikil û form qezenç kir. Di her welatekî ku hatibû îşxalkirin de, tevgerên siyasî yên neteweyî wek li dijî kolonyalîzm û

împeryalîzmê, ji derveyê îradeya mirovan derket rojevê, bi îradeya mirovan naverokek qezenç kir û bi rêx-istinî bû.

Di huquqa tebîî de tu munaqeşe tune ye ku her civat û her millet xwediyê maf e ku hêjayiyên xwe, ziman, çand, edebiyata xwe biparêze û pêş bixe; welat û civata xwe, xwe bi xwe îdare bike.

Huquqa navnetewî ya ku li ser bingeha edalatê û wekheviyê formeke giştî qezenckirî jî, parastin û pêşxistina mafên tebîî yên civatan û miletan wek exlaq û pîvan pejirand. Di nav demê de, di peymanên navneteweyî de parastin, pêşxistina mafên civatan û miletan hat diyar kirin.

Ez naxwazim van peymanan bi tevayî di vê nivîsînê de pêşkêş bikim. Lê divê ez bal bixşînim ser çend peymanên binge-hî. Ji bo mafên tebîî yên civat û miletan peymanên binge-hî ev in: 1- Beyannameya Navneteweyî ya Mafên Mirovan, 2- Beyannameya Neteweyên Yekgirtî, 3- Peymana Mafên Mirovî yên Awrupayê ye. Di van peymanan de mafên şexsî û grubî yên miletan ketiye bin parastina huquqa navneteweyî.

Girêdayî van peyman û beyan-nameyên navneteweyî, gorî maf û kêşeyên taybetî jî, peymanên nû yên navneteweyî hatine pejirandin. Wek mînak: 1- Peymana Li Dijî kolonyalîzm û Nîjadperestiyê. 2- Peymana Li Dijî Cûdaxwaziyê, 3- Peymana Helsînkî, 4- Peymana Ziman û Çanda Miletan Diparêze û wd. in.

Tirkiye jî, ev peymanan pejirandiye û îmza kiriye. Heta ji bo Tirkiyeyê pîvan û krîterên Yekîtiya Awrupayê (YA-ê) jî, li ser van peymanan zêde-

bûyinek çêkiriye. Hezar mixabin dîsa jî, li Tirkîyeyê hebûna mîletê kurd tê înkarkirin. Hemû hêjayên(nîrxên) mîletê kurd qedexe ne. Zimanê kurdî jî zimanê perwerdayî nîn e. Bes di pêvajoya endametiya YA-yê de hat pejirandin ku bi kurdî qurs bîn meşandin. Lê dema ku ev qurs jî hatin pejirandin, ji zimanê kurdî nehat behskirin û bi awakî fermî zimanê kurdî jî nehat pejirandin.

Di şertên Tirkîyeyê de ji bona ku zimanê kurdî bibe zimanê perwerdayî, unsurekî herî girîng Teverga Bakurê Kurdistanê ye.

Li Bakurê Kurdistanê Zimanê Kurd Çawa Dikare Bibe Zimanê Perwerdayê?

Helbet mirov ji bo vê pîrsgirêkê/kêşeyê gelek tişt dikare binivîsîne. Lê beriya vê yekê, divê pîrsgirêkê îfade bikin û ji bona pîrsgirêkê çarçoveyeke ku mirov jê hereket bike, tespît bikin.

Ziman unsurekî girîng û sereke ye mîletê kurd e jî. Ji bona ku zimanê kurdî bibe zimanê perwerdayî, pêwîst e ku mîletê kurd ji aliyê fermî ve bê pejirandin û bi girêdayî vê pejirandinê dema ku mafên mîletê kurd yên mîletî bi tevayî hatin pejirandin, wê demê wekî li Başurê Kurdistanê, zimanê kurdî jî, dibe zimanê perwerdayî.

Gelek aşkere ye ku perwerdayiya zimanê kurdî, girêdayî, azadî û rizgariya mîletê kurd û Kurdistanê ye. Yanî perwerdayiya bi zimanê kurdî, divê di nav projeya mezin ya azadiya mîletê kurd û rizgarbûna Kurdistanê de bê projekirin.

Dema ku ew projeya mezin, ji aliyê kurd û rêxistinên wan ve hate peji-

randin, wê demê divê pêwîstî jî bîne cîh. Ji bona vê yekê gerek her kurdek û her dezgeheke kurd li her ciyê zimanê kurdî bi kar bîne.

Ev pêwîstiyên şexsî û rêxistinî, ji bo ku ji aliyê pratîkî de bîne diyarkirin, pêwîstî bi Kongereyeke Zimanê Kurdî heye. Ji bo kongereyeke wisa, ez jî amade me ku projeyên xwe yên taybetî pêşkêş bikim.

Amed, 20-25. 09. 2005

Çavkanî: BÎR, Hejmar: 3, 2005

RADYOYA KURDÎ LI YÊRÊVANÊ Û BINGEHDANÎNA WÊ

(Bona 50. Saliya Radyoya Kurdî ya Yêrêvanê)

Prof. Celîlê Celîl

15-20 sal berê mi nikarîbû bawer biki-
ra ku dem û sal dê
derbas bibin û çerxa
sedsaliya nû de
axaftin ser radyoya
kurdî, ser rola wê ya
dîrokî bona hiş-
yarbûna hîsa
neteweyî, dê ewqas
bi xurtî û fireyî ser
zarê rewşenbîrên
kurdan û nek tenê
rewşanbîran, wa bi
rojane û hizkirî
bimîne, gelek cara
çîrokên ser radyoyê
dê bikeve ber guhê min.

Nava gera mi ya pirr caran li
herêmen Kurdistanê, çî li Îranê, çî li
Îraqê, Tirkîyê û Sûriyê, ji bona lêkolîn
û civandina matêryalên êtnolîn-

Prof. Celîlê Celîl

guistîk, ez rastî gelek
kurdên dilovan diha-
tim. Wan hema navê
Yêrêvanê dibihîst,
beşera wan xweş
dibû û bi dilxwazî
xeberdanê ser rady-
oya kurdî dest pê
dikir.

Zivistana îsalîn,
sibata sala 2005an ez
li bajarê Amedê bûm.
Nava mehekê da ez
rastî gelek kurdên
dilovan, xwedî
şuhret û mêvandar
hatim. Axaftina yekî

(bira ew camêr bibûre, ku li wê demê
min cem xwe not nekiriye û navê wî
ji bîra min çûye), gelekî bala min
kişand. Wî çîroka bavê xwe ji min ra
got:

-Hespekî bavê min hebû, kubariya bavê min bû. Em dewletî nebûn, lê bavê min bê hesp nikaribû bidebiriya. Dema axaftinên radyoya kurdî li salên pêncî dest pê bû, kêma xudiyê radyoyê bûn, ewên radyoya wan hebûya jî bi dizî di malê xwe da dengê kurdên Yêrêvanê dibihîst. Rokê bavê min ji bajêr bê hesp, peya vegeriya malê. Kêfa wî li cî bû. Hespê xwe firotibû û radyoyek kirrîbû, wekî mala xwe da her roj bêminet stran û axaftinên kurdî bibihîse.

Min gelek serpehatiyan li ser radyoya Yêrêvanê bihîstibû, gotinên wan awqas kûr şopa xwe ser hîsa min nehiştibûn, çiqas ev serpehatiya hespê va girêdayî.

Hesp bona mêrê kurd nek tenê miraz bûye, ber xizmeta malê bûye, lê ew serfirazî û serbilindiya her mêrekî kurd ê jêhatî bûye. Heger ew camêr bona radyoyê dest ji hespê xwe kişandiye, dêmek radyo çiqasî girîng û kêrhatî bûye ji bona wî, bona xelqê me yê bindest û mêrane.

Ew bûyer ez mecbûr kirim ser dîroka avakirin, despêka karê radyoyê binivîsim. Min xwest, ew roj û salên buhurî, ku parçekî jiyana min bûne û bûyerên ku bi radyoyê va girêdayî bûne hîn di bîra min da geş, bi ronakî mane, bidim ser kaxez.

Ez divê ew sal û bûyer parçekî jiyana min bûne, ji ber wê, ku dema radyoya kurdî weşanên xwe dest pê kir, barê amadekirina xebirdanêd kurdî, bingehdanîna wê spartin bavê min Casimê Celîl, pêlweşîna radyoyê ya her rojî bê tevbûna neferên mala me bêdeng û agahî derbas nedibûn.

Sala 1955an nû dest pê bibû. Wê demê Ordîxanê birayê min li unîversîta Yêrêvanê, fakulta edebiyetê li korsa sisêyan dixwend. Ez jî li heman unîversîtê li fakulta dîrokê korsa yekê bûm. Xuşka min Cemîle li dibistana muzîkayê xwendekar bû. Xuşka min ya biçûk Zînê jî heşt salî bû, nû diçû dibistanê. Dêmek ji her çar zarokan em hersêk îdî têra xwe mezin bûn, ku girîngiya wê bûyerê baş binirxandana û pê ra heyacan bûyana.

Xebirdanên radyoya Yêrêvanê bi resmî li yekê kanûna paş Yanvarê (Sermawez) sala 1955an dest pê kir. Beriya wê hinek bûyer hebûn ku hêja ye meriv bîne bîra xwe, ji ber ku ew bûyer belkî ne rasterast, lê dîsa bi karê destpêkirina weşanên radyoyê va dihatin girêdan.

Piştî wefata Stalîn bahara sala 1953an bayê dêmokratîyê û azadiya axaftinê ya hênîk di komarên Sovyetê da fitla xwe gerand. Bêdengiya tarî û bi xof, ku bi dirêjiya salan li Sovyetê per û baskên xwe vedabû, şikest. Serokê Partiya Komûnîstiyê yê nû Nîkîta Xruşçev guhastinên girîng di jiyana xelqê Sovyetê da dest pê kir. Di nava van guhastinan da pirseke girîng, ew rastkirina şaşiyên ku Stalîn û hevalbendên wî himberî mafê gelên biçûk hatibûn berdan. Di rêza van gelên biçûk da kurdên Sovyetê jî cî girtibûn. Tevlî sirguna parçekî kurdên Azerbêcan, Gurcistan û Ermenistanê mafê gişî kurdan ên ku nivîsandin û xwendinê bi zimanê kurdî ketibû ser rada sifirê.

Foto 1: Xaniyê Radyoya Yerîvanê

Ji bona eşkerekirin û rexnekirina zixtiya ser bîrûbawariya merivan, mafê nivîsarvanan bi ziman ên xwe, ev hemû pirs di civîn û konferansan da dihatin gengeşekirin. Bûyera mezin di vê çarçovê da, pey konferansa komunîstiyê ya XX. ew konferansa nivîs-arvanên giştîya Sovyetê ya duduyan bû li Moskovayê.

Ji bona endametî û cîgirtinê li konfe- ransê ji hemû komaran û herêmên Sovyeta berê, ji nava hemû gelan delege/nûner dihatin bijartin. Di delegasyona nivîsarvanê ermenîyan da ji nava rewşenbîrên kurd, wek nûnerê edebiyata kurdî Casimê Celîl hatibû hilbijartin. Delege sala 1954an bi tirênê rê ketin ber bi Moskovayê. Heftêk-dudu beriya rêketinê nişkê va dilê bavê min xayîntî pê ra kir. Pizîşk bona çûyîna Moskovayê garntiya ewlekariya tendurustiya wî nedida. Bavê min her du nigên xwe kir solekê û bi berk got, "Na, ez ê herim,

çi dive bira bive. Ji kurdan divê nûnerê edebiyata wî di vê konferansê da amade be." Û çû. Bona alîkirinê Ordîxan wek rêber bi xwe ra bire Moskovayê.

Konferans bi coşeke mezin derbas bû. Di konferansê da gelek nivîsarvanên dinyayê yên bi naskirî amade bûn. Konferans di karê xwe da ser ket û gelek jî deng da.

Deh roj şûn da delege vegeryan cî û warên xwe. Delegasyona ermenîyan jî bi kêfxweşî û bi kela karkirina nû vegeriya Yêrêvanê. Her yek ji mala xwe ra, nefer û hevalê xwe ra diyariyan ji Moskovayê anîbû. Barê bavê min mezin û giran bû. Baş e ku Ordîxan pê ra çûbû. Ji dikana taybetî ku ji bona nûnerên konferansê hatibû vekirin, bavê min radyoyeke mezin bi navê "Mîr" (Aştî) ji malê ra kirîbû. Hingê radyo, wek nika biçûk û bê têt, bi batarye nebûn. Giraniya "Mîr" 15 kîlo hebû, dirêjayî 70 cm. Bilindayî jî niv mêtro bû. Ordîxan ew giraniya bêfetal xêr û silamet gîhande malê.

"Mîr" şabûna bavê min bû, ew mocên dewletên dorhêla me çiqas hebûn: Welatên ereb, Tîrkiya, Îran, Îraq digirt. Dengweşanekî tîrkan hebû, wî bêtir ser disekinî. Çiqas di bîra min da maye ew ji Erziromê bû. Gelek cara ser wê pêlê muzîka kurdî

Foto 2. Casimê Celîl
(Bingehdarê radyo ya kurdî. Sala 1958)

dibihîst. Stran gelek xweşî wî dihatin, ji ber ku yên kurdan bûn û zarotiya xwe da bihîstibû, bi xwe distra, navê wan hildida, digo "Eva Zilfaniya me ye, eva Kinê ye, eva Domam e..." Pê ra hêrsa wî radibû, destê xwe maseya ku radyo ser bû dixist, ji ciyê xwe qîloz dibû, gavekdudu nav malê digeriya, paşê dîsa vedigeriya ber "Mîr" rûdî-nîşt, guhdariya stranan dikir. Awaz û stranên kurdan bûn, lê bi tirkî distiran. Eva bû sedema hêrsa bavê min.

Bûyera duduyan: Dostekî bavê min yê kevn hebû, Ahmedê Mîrazî. Her duyan ji hev gelek hiz dikir. Divê ez ser kesatiya Ahmedê Mîrazî bi kurtayî bisekinim. Belkî ji xwende-

vana ra navê wî camêrî îdî nas e. Ew xudanê pirtûka "*Bîranînên Min*" e, ya ku bi latînî jî çap bûye.¹ Ahmedê Mîrazî (Jê ra Ahmedê Şewêş jî digotin), merivekî xwendewar bû. Hê beriya ku Bolşevîk bêne ser text, ew Mîrze û dengbêjê Cangîr Axa yê bi navûdeng, serokê êla êzdiyan a mezin "Zuquriya" bû.² Piştî koçberiya êlê ber bi Ermenistanê koçber bû. Ahmedê Mîrazî salên pêşin li bajarê Tîbilîsiyê rûdinişt û xizmeta wî bona belavkirina xwendewariyê li nav êzdiyên Tîblîsê berbiçav bû. Li salên sîhî, wî jî tevî çend rewşenbîrên kurdan, wek dijminê hukumeta Sovyetê gunehbar kirin, demekê li hepisxanê hiştin. Gunehbariya wî ew bû ku, dengbêj û mîrziyê serokeşîrê Zuquriyan Cangîr Axa bûye. Di dadgehê da axaftina bavê min wek şade ser bêbingeh gunehbarkirina rewşanbîrên kurd ên zîndankirî, bandora xwe ser dadgeran hiştibû. Paşwextiyê, sala 1982an, di civîna rêzdariya 75 saliya bavê min da, ser bêtirsî û mêraniya bavê min li dadgehê bi dengê bilind Heciyê Cindî di peyva xwe da anî ser ziman.³ Dadgehê da ser Ahmedê Mîrazî, hinek kes ku wek şade anîbûn, gelo ewana

¹ Çîroka wê nivîsarê jî heye. Bi daxaza çend rewşenbîrên me di civîna nivîsarvanên kurdan de, ser vê kitêbê hinek rexneyên zêde û bêbingeh kiribûn, wî ev pirtûkê bona sererastkirinê ji bona amadekirina çapê spartibûn hinek hevalan, ewan jî bi meqesa devdirêj û tûj pêde ketibûn birrîbûn, jê parçeyekî biçûk hiştibûn.

² Êla Zuquriya, dema şerê cihanê yê pêşin li jorî gola Wanê dihêwirî.

³ Wî jî wê demê bêbingeh girtibûn.

çi dikarin ser wî da bibêjin, ji tirsaxwe, xwe dabûn aliyek, tevî ku pirbaş wî nas dikirin, gotibûn, em wîbaş nas nakin. Bavê min di hindava wî da baş xeber dabû û aminbûna wî ji bona dewleta Sovyetê dabû xuyakirin. Ahmedê Mîrazî bi xwe paşê, dema min îdî unîvêrsîtê xilas bikira, çend caran ez bi mêvanî birim mala xwe li gund û li ser wan bûyeran ji min ra gilî dikir. Gava ji dadgehê wî û kurdên girtî berdabûn, Ahmedê Mîrazî ser bavê min pirsî bû, "Ew kurê kê ye, ji kîjan gundî ye?" Paşê nêzîkî bavê min bibû û eniya wî paç kiribû û gotibû "Şîrê te li te helal be!"

Ji wê demê dostaniya bavê min û Ahmedê Mîrazî dest pê bibû. Tê bîra min, şîklê bavê min rex cî-nivînê xwe, ser dîwêr xistibû. Dostaniya wana heta mirina Ahmedê Mîrazî ya bêwext jî dom kir.

Bavê min bihîstibû ku di muzêya edebiyat û hunera ermeniyana da laboratorek heye, ku dengê hunermandên ermeniyana bona arşîvê dinivîsin û dengê kevn jî bi têknîka nû cardin ruhda dîkin, ew çûbû li wê û nasiya xwe bi wan ra dabû. Bala wî kişandibû ku cîhazek heye, ku dengê meriyan ji mîkrofonê digirte ser sêlikan, bi taybetî li ser sêlikên ji plastîkê nerm. Rokê bavê min çû gundê Ahmedê Mîrazî û wî bi xwe ra anî mala me.⁴

Ahmedê Mîrazî du sê rojan mêtavên mala me bû. Çend rojan ser hev du sê saet ew her du diçûn wê labora

torê û dengê Ahmedê Mîrazî ser sêlikê plastîk dinivîsin. Wexta ez îro jî dengê wî xweşmêrî dibihîsim û hûnera stranvaniya wî ku hemû nexşên awazên berê tê da cî digirtin, dikeve ber guhê min, ez zendegirtî dimînim. Nika kêma dengbêj mane ku stranên kurdî wa bi hayacan bistrên. Ew sêlikana hê di mala me da, arşîva bavê min da tene parastin.

Bûyera sisêyan: Ser bûyerekê jî divê ez bisekinim, ji ber ku dema nêzîk da, gava ku radyoyê xebirdanên kurdî dê dengê xwe biweşanda, ew bûyer ser destpêka karê radyoyê cîyê xwe yê siyanet girt.

Dema şer û li salên pey wî, siyaseta Partiya Komûnîstan li meydana rewşenbîriyê ew bû, ku bi destê rewşenbîr û zanayan di nava gel da ser rastbûna siyaseta partiyê û dewletê propaganda hêla bê kirin. Ser wê gelemeriv sistematîk diçûne gundan, zozanan û li ser temayên cûrbicûr axaftinên propagandayê dimeşandin. Navendeke taybetî bi navê "Zanistî" bingeş danîbûn û rewşenbîr, zana lê endametî dikirin û bi program di bin banê wê da karê xwe dimeşandin. Karê siyaseta partiyê propagandîstên wî yê taybetî dimeşandin, lê propaganda ji bona xurtkirina civaka neteweyên Sovyetê, bihêzkirina biratiya gelan komala "Zanistî" dimeşand. Endamekî komala "Zanistî" bavê min bû. Wî karê xwe di wê komelê da xurt kir di salên piştî şerî. Navaro ka axaftinên wî, ew dîroka kurdan, pirsên dostaniya ermenî û kurdan, ji karên rewşenbîrên kurd

⁴ Mala me ji muzeyê ne dûr bû. Muze, nêzîkî Meydana Lénîn bû. Nika jê re dibêjin "Meydana Azadiyê". Ew muze hê di cîyê xwe de ye.

bû. Têmayeke wî ya hizkirî, ew axaftina ser ronakbîrê ermeniya yê destpêka sedsala 19. Xaçatûr Abovyan bû. Navê Abovyan him ji bona kurdan, him ji bona ermenî û rûsan navekî bi qedir bû. Xaçatûr Abovyan bû bingehdarê zimanê ermeniya nû, zimanê "Aşxarabar".⁵ Navê Abovyan ji bona kurdan jî hizkirîbû, ji ber ku wî dema jiyan û kareseta rewşenbîriyê li Ermenistanê, peywendiya dostaniyê tevî kurdan bestibû. Gele kurd dostê mala bavê wî, apê wî bûn. Hizkirina wî himberî kurdan di nivîsarên wî da jî dihatin xuyakirin. Abovyan xudiyê du miqaleyên giranbuha ye ser kurdên êzidî û gelê kurd bû. Ji nêzîkiya naskirina kurdên musulman û kurdên êzidî firsendeke baş jê ra anî berdest, ku ew lêkolînên xwe ser çavkaniyên eslî damezrîne. Ew karakterê kurdan, mêvandari, mêrxasî û helaliya kurdan di peywendiya dostaniyê da di nivîsar-ên xwe da bi nimûneyên gelek balkêş îsbat dikir û berwe dida û mak (tevsîr û îsbat) dikir. Axaftina ser jiyan û karê X. Abovyan, ser nivîsarên wî derheqa kurdan da ew mijareke hizkirî bû ji bona bavê min.

⁵ Wî xwendina xwe li bajarê Dorpatê, li Estonya bi zimanê almanî girtibû û ji ber jêhatî û çelengiya xwe, bîr û baweriya pêşketî ji aliyê gele profesoran hizkirî bû. Wî bi karê xwe ma û îzbat kir ku Ermenistanê ser riya xwe ma û îzbat kir ku demokratekî piyyayî û bêderiz e. Romana wî ya dîrokî "Bîrînen Ermenistanê" bingeha xwe de programa pêşvaçûna civaka ermenyan vedikir. Bi bawariya wî azadiya ermenyan ji bin nîrê tîrkan û farisan di dostaniya wî ya tevî Êrîsan bû. Ev xal ji aqilmendên gele rewşenbîrên ermenyan hatibû pejirandin. Ji ber wê jî li Rûsyayê navê wî ji aliyê rewşenbîrên Êrîsan yê pêşverû ve gelekî bi nîrx bû.

Dema gerê xwe li gundên kurdan, ew ser vê mijarê taybetî disekinî. Rêwîtiya wî ber bi gundên berpala çiyayê Elegezê, ber bi gundên Sîçanlû û Baysiz ên ku nêzîkî zozanan bûn û xwerû bi kurdên êzidiyan va dagirtî bûn, jê ra riya herî xweş bû. Navbera her du gundan geliyek hebû, lê ew nebûye asteng ji bona peywendiyên six (berdewam) di navbera her du gundan da, bi taybetî ku daniştvanên van gundan ji êlekê bûn, êla Hesinya û merivatiya wana jî bona hal-zewacê berdewam bû.

Sala 1954an bavê min çû Sîçanlûyê. Wê derê du merivên xuya wek rewşenbîrên berbiçav kar dikirin. Yek Taharê Emer bû, dirêktorê dibistana gund û yê dinê Egîtê Têcir bû, serokê kilûba gund. Hevkariya wan her du camêran ber xizmeta perwerdeyî û rewşenbîriya gelê gund bû.

Sîçanlû navê gundê berê bû, navê nû Avtune bû. Çîrokeke pêkenînê bi wî navî va girêdayî ye. Gava navê gundên kurdan ji yê berê yê xerîb diguhastin, biryar hebû navê gundên kurdan bikin bi kurdî. Li jêrê, ber bi deştê, ber pêsa Elegezê gundekî êzidiyan hebû ku jê ra digotin, "Kelecut". Gundekî bê av bû, wek qijlê bû. Xelkê wê derê zû diçûne zozanan, payîzê jî dereng dadigeryane gundê xwe. Gorî biryara guhastina navê gundan Kelecut divê navê wî bibûya Avtune (ji ber ku av di gund da tunebû), lê navê Sîçanlûyê bibûya Zivistan, ji ber ku zivistan li wî gundî, ku ciyê wî hema-hema zozan bû, zû dihat û berf jî dereng radibû.

Karmendên dewletê navê her du gundan tev li hev kiribûn û navê Sîçanlûyê danîbûn. Avtune, navê Kelekutan jî Zivistan. Navê Avtune tişteki pêkenîne bû, paradoksek bû, ji ber ku dora gund tijî kanî bûn, cewikekî têrav jî ser gund ra derbas dibû. Havînan ava wî cewî awqas xurt dibû, ku ser ra derbasbûn dijar bû. Vê carê pey axaftina resmî, gundî mêvanê xwe ji nêzikayê nasî jiyana gund kiribûn û hurmetekî hêjayî mêvandariya kurdan nîşan dabûn. Gund bi xwe bi cografîya xwe û xelqê gund ve bi rabûn û rûniştandina kalûbava ya sade, gelekî balkêş bûn. Ji wê demê dostaniya bavê min tevî gund û tevî van her du rewşenbîran xurt û berdewam ma. Em bi malê va jî bûn dilgîrê vî gundî û bineliyê wî. Havînan ew der ciyê havîngeha min bû. Kurdîtiya xwe, zanîna gel bi stran şayî û çîrokên xwe min ji gundê Sîçanlû xurt kiriye.

Şayî, stran û dîlanên kurdan li wî gundî kêr nedibûn. Li kewşana distiran, li bêderê distiran, di malan da distiran. Zîrekî ji kurdîtiyê di vî gundî da kêr nebibû. Taharê Emer bilûrvanekî hunerbilind, Egîrê Têcir stranbêjekî dengşîrîn, di kilûba gund da ji qîz û xortên nûgihîştî koma stran û dîlanê çêkiribûn.

Bûyereke din jî heye, ku di mala me da qewimiye û hêjayî bîranîne ye. Sala 1954an bû, tê bîra min, wê salê dibistana deh salan min ser hev da danî, bavê min rokê sinduqeke mezin dabû piştî yekî, anîn malê, digot eva "Magnîtafon" e dengnivîsok e, dengê meriya digre, dinivîse. Ew ji me ra tişteki xerîb bû. Tişteki waha cara pêşîn bû ku li dikanan dihat firotin, cinsiyeta wê "Dinêpir-4" bû, malbata dengnivîsoka pêşîn, ku li Sovyetê bona

firotanê berdabûn. Gîrbûna wê ji radyoya bavê min "Mîr" hinekî dadi xwar. Qalpaxa ser vedibû û du sêlikên mezin rex hev bûn, şîrîta dengnivîsokê ji aliyek disûrî aliyê dinê. Mîkrafonek bi qasî du kulman ber dadanîn. Pêşiyê bavê min dengê xwe ser nivîsî, fiqê xist, guh lêda. Rojên pêşîn çend dengbêjên derdora Yêrêvanê danî dengê wana digirt. Kêfa wî bi wê dengnivîsokê gelek dihat. Rojê bîst caran ji hevalên xwe yên ermenî ra têlêfonê vedikir, stranê kurdî dadanî, ku guh lê bidin. Hevalên wî jî rewşenbîr, nivîsarvan û karkerê dewletê bûn, yên ji Welêt, ber qetla Romê revîbûn, xilas bibûn. Ewana ji Mûşê, Kopê (Bilanix), Sasûnê, Taronê, ji Qersê û ji ciyê mayîn bûn, ku zarotiya xwe tevî kurdan derbaz kiribûn û kurdî jî baş zanibûn. Wan tirê bavê min radyo daniye û pêlên ji welatên dûr girtiye, pêl dipirsîn, bavê min bi ken ji wan ra digot ewa radyoya Casimê Celîl e. Di nava stranên ku me ser şîrîtê girtibû dengê Seîdê Siloyê rehma ji hebû. Ew xwendekarê înstîtûta polîtîknîkê bû di koma xweefrandariyê ya înstîtûtê ya muzîk û stranan da, ji ber ku dengê wî xweş bû, çend stranên kurdî va pêş da hatibû. Di nava festîvala komên xweefrandar da dengê wî û stranên wî ciyê pêşîn girtibû. Stranên wî di roja dawiyê ya festîvalê bi radyoyê dan. Cara pêşîn bû ku straneke kurdî bi radyoya Yêrêvanê li Komarê belav dibû. Wê rojê me ji radyoyê stranên wî bi qedandina tevî koma sazbandan girte ser dengnivîsokê. "Dinêpir-4" û dengê Seîdê Silo, bi rêberiya çepikên sedan guhdarvanan ê bi gur û dirêj hîn di arşîva bavê min da tene parastin.

Çima van bûyeran min bîr anî? Ji

ber ku gundê Sîçanlû, Ahmedê Mîrazî, “Dinêpir-4” di karê radyoya kurdî da, bi taybetî piştî vebûna wê, dewreke xwe lîstin.

Sal îdî di hate 1955an. Sê biryarên dewletê yê girîng divê di jiyana kurdan da cî bigirtana. Biryar hebû, wekî rojname “Riya Teze” weşana xwe cardin berdewem bike. Îdî des pê kiribûn kadroyên xwendewar, bitecrûbe û zana ji bona karê rêdak-siyona rojnameyê dibijartin. Biryara dudu- yan, ew vekirina para xeberdanê bi zimanê kurdî li radyoya Yêrêvanê bû. Ya sisêya, ew biryara Partiya Komûnîst a Ermenistanê bû, wekî li nehiya Telînê, ku nivî zêdetir gundê kurdan bûn, serokê wê divê kurdanîna.

Berpirsyarê rojnameyê Mîroyê Esed hate navkirin, lê ji bona berpirs-yariya Radyoya Kurdî Casimê Celîl kifş kirin û wek katibê partî yê pêşin li nehiya Telînê Xalid Çetoyêv bijartin.

Rojname *Riya Teze* û radyoya kurdan ji 1ê yanvarê (Berfanbar/ Kanûna Paşîn) karê xwe dest pê kirin.

Mala Radyoyê li ser meydana Lenîn bû, 200-300 mêtro ji mala me dûr bû. Axaftinên bi zimanê kurdî pêşiyê, rojê panzde deqîqe bû, zûtir-ekê kirin niv saet, saetek, paşê jî saet û nîvekê. Balkêşiya radyoya kurdî cem radyoguhdaran zêde ser stran û miqamên kurdî bû. Stranên kurdî him xweşî kurdan dihatin, him jî xweşî ermeniyên. Wana kesera welêt ji wan stran û awazan distandin. Du axaftar hebûn yek bi dengê jinan, ew Nûra Polatovayê û dengê mêran

Ordîxanê Celîl bû.

Ji radyoyê ra stran û awazên kurdî lazim bûn. Desta pêşin ji stranvan û muzîkaran, ew koma sazbandan a Şamilê Beko bû. Şamilê Beko li nav kurdên Ermenistan û Gurcistanê zurnevan, sazbandekî bi nav bû. Ew bi koma xwe digeriya li gundên kurdan, nehiya û bajaran, bi resmî konsêrta dida. Şamilê Beko bi desteya xwe ya sazbandan hîn di salên sîhî li fêstîvalên komara Ermenistanê pêş da dihat û xelatên baş jî digirt. Awazên pêşin di radyoya kurdî da yê Şamilê Beko bûn. Di heman demê da ji bona radyoya kurdî Egîtê Têcir û Taharê Emer piştevan derketin. Taharê Emer bi hostevanî bilûrê dixist. Awazên kurdî bi dengê bilûrê bi qedandina Taharê Emer û stranên xweşik bi dengê Egîtê Têcir di “Fonda Zêrîn” da li radyoyê hatine qeydkirin. Dengê Egît û awazên bilûra Tahar ew dengê zozanên kurdan bûn, dengê ba û xuşexuşa ava kaniyan bûn. Hê-hê awaz û dengê stranên wan, guhdaran heyr û hijmekar dihelan.

Karê wan bona xizmeta radyoya kurdî diha mezin bû, gava wan ji gundê Sîçanlûyê qelfeke qîzên kurdan ên 14-16 salî bi xwe re anîn Yêrêvanê bona dengnivîsandinê. Sazband û stranvan, hemû proveya xwe li mala me, mala ser kuçeya Tipagrîçnêrî Nr. 3. dikirin. Proveyan dikirin, paşê dengê stran û awazên zurnê, meyê, fiqê û bilûrê me li dengnivîsoka “Dinêpir-4” da qeyd dikir. Bûyerên balkêş gelek hene, ku bi wan proveyan ra girêdayî bûne û di bîra min da mane. Belkî bûyereke hêja ye, em bîr binin.

Qîzên delal bi cilên kurdî, girêdana kofî-kitanan û laçikên rengîn cara pêşin Yêrêvan, bajarê mezin bi çavê xwe didîtîn. Bajar bandora mezin ser ruhê wan hiştibû. Dema prove, beriya ku ewana dengê xwe ser şîrîtê qeyd bikin, bavê min ji wan ra şîrove dikir, wekî wextê dengnivîsînê (dengqeyd-kirinê) divê bi hev ra xeber nedin, her tenê bistirên, wekî dengê wana zelal ser şîrîtê bigrin, binivîsin. Piştî vê şîrovekirinê, me dît qîzikan xwe qincilandin, rûyê xwe pişt yekûdu veşartin û bû piste-pista wan. Xuya bû, ku naxwazin dengê xwe bidin nivîsarê. Vir da-wê da, axirî gotin sebeb çi ye. Yekê ji wana, çiqas di bîra min da ye, ew Xezala qîza Şêx Şemo bû, got, "Apê Casim, tu divêjî, em dengê xwe bidin. Baş e, me dengê xwe da, ew qutiyê reş, ku dengê me bigre, lê paşê emê çawa bikin? Me dengê xwe da, lê ji me ra wê çi bimîne? Em ê bêdeng çawa bikin?..."

Em têra xwe kenîyan. Bavê min, Taharê Emer, Egîtê Têcir, şîrove dikirin, lê ji wan ra yek bû, dengê xwe nedidan. Bavê min mecbûr bû xwe bi xwe ber çavê wan bistrê û dengê xwe binivîse, wekî ewana bibihên, bawer bikin, ku ew sindoqa reş deng dini-vîse, lê deng nadize û ewana bêdeng namînin.

Stranên wana gelo çiqas xweş û zelal bûn, dengê wana eynî zengil bû. Bahara Misto, Gula Tahar, Şema Memo, Xezala Şemo... Kanên ew qîzên delal? Nika ew îdî mezin bûne, bûne xweyê mal û ewlad, nebiyê xwe dibînin, lê dengê wan ê xweş, stranên kurdî yên zelal, hê û hê dilê guhdaran dihin-givînin, dinyayeke cinetî, dîdemê zozanên welatê me ber me vedikin. Heywax, rojên çûyî!...

Gava axaftin tê ser dîroka civandin

û qeydkirina van stranan, her neferekî mala me, mala Casimê Celîl, bê hayecan nikare rex vê pîrsê derbas be, ji ber ku, ew kar bi hemû tamarên xwe va, bi dirêjîya 50 salan, bi navbiriya çar salan (1963-1967) bi jiyana mala me va hatiye girêdan. Çima? Ji ber ku neh sal bavê min Casimê Celîl, pêşiyê wek berpirsyarê radyoya kurdî (1955-1958) û paşê wek serokê beşa muzîkayê (1958-1963), barê amadakerina muzîk-karan û dengnivîsandina stran û awazan girtibû ser milê xwe. Heger ji gundan merivek, dudu, sisê, çar hatibana Yêrêvanê, bin banê mala me da şevêk, dudu, sisê diman. Peywandiyên me, endamên malê, bi wan ra çêdibû, me ji devê wan zargotina kurdî dinivîsî. Belkî eva yeka jî bûye hoyek ku paşwextiyê em her çar zarok jî, me jiyana xwe bi zargotin û muzîka kurdî va girêda.

Xemxwiriya bavê min ber van muzîkan ra, ku zanîna xwe hemû bidin nivîsarê, ew hîs û kela mezin, ku wî bi hucet tevî hevalên xwe yên ermenî dibir bona xwedîderketin û parastina kelepura kal û bavan, şopeke mezin hiştine ser bîrûbawariya me.

Sazbend û dengbêj profesyonel nebûn, jiyana xwe da neçûbûn stûdyo û mîkrafon nedîtibûn. Dihatin bi hostatî distiran û bêminet vedigeriyan cîwarên xwe. Ermenî, xebatkarên radyoyê ser karê civandin û dengnivîsandina stranên kurdî şaş û metal diman, carna jî hewsûdiyê lê dikirin.

Karê peydakirina dengbêjan, saz-bendan li wê demê karekî hêsan nebû. Transporta nika wî çaxî tunebû, çûyîn û hatina bi ereba wî çaxî degme bû. De îcar ewqas meriyan bîne cîwar ke, bê pere û honarar wana razî bike û xwe giro bike, wekî ewana bi xêr û silamet vegerin gundê xwe, gelo bi çi tê pîvandî?

Serokatiya radyoyê rê digeriya ku stranên kurdî ser dereca preofêsyonaliyê bîne. Carna ji karkerên ermenyan û rewşenbîrên kurdan jî dengê nerazîbûnê bilind dikirin, ku xwedêgiravî, stranên kurdan li radyoyê prîmîtîv in. Ewana fehş nêzîkî çanda kurda ya millî dibûn. Wana tirê ku profesyonel bistrên dê diha xweş be.

Tê bîra min, xanimeke ermenî vexwendibûn, bona ku ew stranên kurdî bistrê. Ew dengbêja opêraya ermenyan bû. Çend stranên kurdî “yên primîtîv” bavê min da wê, wekî prova bike û bê bistrê. Carekê ew xa- nima hêja, (navê wê Mêlaniya bû), hate mala me û bi dengê bilind stra. Stranê kurdî bi lîlandina dengê opêra diqedand. Ew yek xweşî bavê min nehat Rastî tama stranên kurdî bi strandina wê winda dibû. Bavê min stranek-dudu bihîst, îdî xwe negirt, go “Xwişka Mêlaniya, stranên kurdî bi qedandina te kurdû- na xwe winda dikan. Kurd tu caran mîna hespan nakin hîrehîr!” Feqîrê bi keyd ji mala me derket.

Li radyoya Ermenistanê girûbeke sazbandên ermenyan a gelêrî hebû. Serokê wê Aram Mêrangûlyan bû, muzîkarekî bi şuhret bû. Koma wî ji 30-40 kesî pêk dihat. Sazband gişk ermenî bûn û ser haletên şerqî lêdixistin. Peywendiyê baş navbera bavê min û serokê wê û vê girûbê çêbûbû. Ji dehan zêdetir stranên kurdî bi qedandina sazbandê vê girûbê û dengbêjên kurd hatin nivîsandin. Di nava wan stranan da dengê dengbêjê ermenyan yê bi navûdeng Hovhanês Badalyan jî heye. Ew ji Îranê hatibû û peyvên stranên kurdî hêsan ezber dikir.

Stranên kurdî yên ku bavê min Casimê Celîl dicivand, dinivîsî û dikire

fonda radyoya kurdî bi giştiya xwe srûştî bûn, natûral bûn, ji eslê xwe dûr nediketin. Bi dîtina min ev zelalbûn, ev xas kurdîbûna stran û awazên radyoya kurdî, bûne bingeş ji bona dengdayîna wana.

Di fonda radyoya kurdî da bireke stranan heye, yê piştî şorişê Îraqê ya 1958an ji radyoya Bexdayê wek diyarî ji radyoya Yêrêvanê ra şandibûn. Di wan stranan da dengê Mehmed Arif Cizrawî, Hesen Cizrawî û yê mayîn jî hebû. Di nava wan stranan da stranek jî hebû, ku ser biratiya kurd û ereb bû, strana “Welatê min Kurdistan e”. Ew stran ji aliyê kurdên Îraqê hatibû sêwirandin, dema ku esmanê dostaniya kurd û ereban bi ewrên reş va nehatibû nixamtin. Di stranê da cumleyek wiha hebû, “Kurd û ereb bira ne”. Ew cumle çend salan şûn da îdî ne di ciyê xwe da bû. Wekî ew stran gorî eslê xwe neyê weşandin, bavê min ew cumle guhast, kire, “Kurd hemû bira ne” û bi qedandina Aslîka Qadir, heta nika jî kêfa meriyan tîne. Bîranînekê jî bibêjim. Navê Eysana Elî, me her Eyşe Şan bihîstibû, navê bavê wê me nizanbû, bona ku stranên wî biweşînin û navê stranvan kamil bibêjin, bavê min ser navê wê zêdekir, kir Eyşe Şana Kurd. Bi vî navî jî li Fonda Zêrîn maye.

Karê hêlê û xwepêşkêşkirî ji ber çavê rewşenbîrên kurd û ermenî nedifilitî. Axaftina spasdariyê hê di wê demê da dihatin bihîstin. Ji welatên derûdorên me kurdên dibovan name û spasdariya xwe dişandin radyoyê ra. Wezereta Çanda Ermenistanê roja cijna radyoya Sovyetê ya li 7ê Gulana sala 1957an, bona karê baş û hêlê Casimê Celîl bi nama hurmetî û spasdariyê rawa kir. (Binihêre şikil, bi zimanê ermenî û rûsî).

Wezîrê Eşo li sala 1989an nivîsî, "1955an radyoya Ermenîstanê da dest bi xeberdanên bi zimanê kurdî bû, li vira rêdaksiyona xeberdanên kurdî hate vekirinê. Casimê Celîl bû rêdaktorê rêdaksiyonê yê çapdarî yê pêşîn. Eva dereceyeke nuh bû ne ku tenê nava goveka medeniyeta kurdan da, lê usa jî nava şuxulkirina wî da. Û boy hurmeta wî em divê bibêjin ku vê derecê da jî Casimê Celîl xwe îsbat kir, wekî çaxê ew dest davêje şuxulekî, usan e, bi temamiya hiş û sewda, hereketê xwe wê oxirê da xerc dike û tu çetina yî wî mehrûm nakin, mecbûr nakin, wekî ji ser oxira xwe şûn da vegere.

Xebata radyoyê bi cûre, bi xeysetê (teybetî) xwe va ji xebata neşriyat û çapxanê dihate cudakirin. Lê kê bala xwe daye karkirina wî ya mehên pêşîn li radyoyê şaş û methel maye, meriva tirê ku ew zikmakîyê da hînî wê pîşeyê, wê karkirinê bûye. Xên ji karkirina hîmlî-teşkîlkirina xeberdanê bi tîmamê muxulqet û siyasat û medeniyetê ewî bi şewat û kel û cehd dest bi dengnivîsara kilam û miqamê kurdî, dest bi danîna rîknê fonda radyo yên zêrîn, ya kilam-miqamê kurdî kir. Û eger em îro lezet ji bihîstina kilamê Şeroyê Biro û Mehmedê Mûsa, Efoyê Esed, Ahmedê Mîrazî, Aşiq Nazûk, Egîte Têcir, Sûsîka Simo û Gulîzera Etar divînin ew bi saya xerckirina hereketê Casimê Celîl e. Eger em îro heyr û muhtacê miqamê Şamilê Beko û Egîte Cimo dimînin ew jî esera karkirina Casimê Celîl e. Ewî wadê da ev kilam û miqam ser qeytanê dane nivîsarê û bi saya wê yekê deng û sedaya Şeroyê Biro, dengbêjê me yî milletî yê mezin, dengê zurne, fîq û meya Şamilê Beko, sazbandê me yî milletî yê mezin bûn

hebûna, çawa divêjin, nemirî (mayende), heta-hetayê bona nisleta hatin parastinê, mîna deng û sedaya Evdalê Zeynikê û Şêx Silê winda nebûn."

Karkereke radyoyê ya kevn Arêvîk Davtyanê, ya ku ji sala 1951ê heta destpêka salên sedsaliya XXI. li radyoyê wek berpirsyara cewabdar li para weşandina xeberdana bona walatê der kar kiriye, divêje, "Gava me komê kurdan bi kumê mezin ser serê wana, ber radyoyê civiyayî didît, ew gundi-yên ku ji serê çiyayê Elegezê def û zurne destê wan da dihatin, me hinekî bi qerf ser wana dinihêrî û bin pozê xwe da dikenyan. Casimê Celîl ji ku wan peyda dikir? Çawa digeriya û didît? Dêmek serê wî da her ew fikr bû ku stran û awazên milletî xilas bike. Ew karekî mezin e. Û ez, wek qîza folklorîst û zanyara çanda ermeniyana sêrînê vê pîrsê da kirinên Casimê Celîl rind fam dikim û qîmetê didim. Û ya herî seyr ew bû, ku Casimê Celîl, maşûqê stranên gelêrî bû. Carna dikete mitala û ber xwe diket gava stranên ermeniyana, îlahîm stranên Ermenistana Roava dibihîst. Û carna gava hinek pîrsên hucetê pêş da dihatin, ewî digot, "De zanin çi, em her du cimet cimetîne cînar in, dostê hev in, gelek sala em rex hev jiyane..." Diya min jî usa digo. Niha Casim ber çavê min e...

Em gerek bîr nekin nimûnê helaliya Casimê Celîl. Mesele 7-8 xebatkarên me berhev dibûn diçûne bal Şahên Tatûryan⁶ şikayat ser Casimê Celîl dikirin, digotin, ev çi hal e, ewana muzîkarên profesyonel nîn in. Şahên Tatûryan caba wana dida, digo: "Komê wan ên profesyonel

⁶ Şahên Tatûryan wê demê radyoyê da serokê para xeberdanên ji bona welatên der bû.

tunene, evî camêrî diçe, diçirçire, digere dengbêj û sazbandan bi çetînayî tîne tê, parçê sazbandiya gelêrî ji windabûnê xilas dike, hema bona vê kirinê lazim e em ji Casimê Celîl pirr û pirr razî bin. Çima em ha kirina wî bêqîmet bikin?" Ji kurdên we jî hinekan bi şikayet û kirinên neqenc dixwestin riya Casimê Celîl bigirtana lê ew ne mumkin bû. Ez rast divêjim Şahên Tatûryan bi heqî, mêrkanî piştî Casimê Celîl digirt. Pey Şahên Tatûryan dewsa wî profêso, filosof Xirlopyan hat. Ewî ber meriyan dikeniya lê alîkarî nedikir. Wê hênê Casimê Celîl nedixebitî.

Şahên Tatûryan digot: "Em gerek stranan binivîsinin çiqas dikarin, çi ku Casimê Celîl dike. Û Casimê Celîl diçû dengbêjan dianî, dibire mala xwe nan, av, xwarin, ciyê razanê dida wan, cêribandina stranan li mala xwe dikir. Dengbêjan du-sê roj, hergê lazim bûya heftêk mala xwe da xwedî dikir, çinke ji gundê dûreke dihatin. Mêrê mîna wî, ku bona gelê xwe usa xwe pêşkêş bike, usa rehm û helal be, niha kê mîna hene, diha rast tunene. Destê wî da kê mîna bû, lê ruhê wî bê kener bû. Merivê mîna Casimê Celîl xasên ji milkê merivatiya cihanê ne. Ewana ne bi gotin lê bi şuxul bi helalî xizmet dikin bona dostiya gelê dinyalikê. Meriyê usa gerekê nava miletan da hebin û ser meriyê usa divê biricifin. Û ez şa me ku ewladê Casimê Celîl im, di dereca zanyariyê da û bi xeysetê xwe va bûme peyhatiyê bavê xwe yê hêja. Tu çilkeke nasyonālîzmê nava wan da tune, lê heye serbilindî bona gelê xwe. Û ew ji Casimê Celîl, ji bermaliya wî ya qedirbilind Xanima Cindî tê, ya ku şikir zindî ye."

Axaftina bi kurdî li radyoyê pêşiyê 15 deqîqe bû, lê zûtirekê, salvegerê da

ew bû saetek, saetek û nîv. Dirêjiya dema axaftinê heta gihîşte saet û nîvekê, ev hema usa bi hêsanî dest neketiye. Tê de hêz û hereketa berpirsiyarê wê Casimê Celîl hebûye. Ser vê mijarê çêtir merivên wê demê şadetiye didin. Arêvîk Davtyanê berdewam dike, "Demekê, wexta Casimê Celîl tik û tenê karê xebardana radyoyê 15 deqîqe dimeşand, ewî hêdî-hêdî wextê xebardana kurdî zêde kir heta saet û nîvekê. Ew problêmeke mezin bû bona radyoyê bi temamî. Wext, deqîqe radyoyê da pirr bi nirx bû, dest nediket, em bin bandora Moskovayê bûn. Tê bîra min hîn serokê radyoya Ermenîstanê Ayvazyan Hakob Rafayêlovîç bû. Demeke çetin bû. Casimê Celîl ra dike-tine hucetê, lê bi kurahiya xwe va ew hucet hucetine bê kîn, bê ziyan bûn. Casim, ku tu kesî ra xebereke tahl, xebereke tirş negotibû, pirsra wade zêdekirina weşandina xebardana kurdî da, xwestinên xwe da dibû yekî hişk û ji gotinên xwe tu car paş va nedikişiya. Hema dibû civata organîzasyona partiya radyoyê, di civînên partîyê da problêmên wade nedihatine enenekirin, pirsê usa nedihatine lênihêrîn. Ew wade, ew saet îdî hatibûne parvekirin. Lê Casimê Celîl di civatên partiyê da jî radibû gilîk, dudu ser pirsra wê rojê digot û xebardan dîsa dizivirand ser problêmên xwe, ser kul û derdê cimeta xwe. Yanê 2-3 deqîqe jî digot ser xebardana para kurdî zêde bikin, hinek wextê rêdaksiyona me jî zêde bikin. Em gişk bi kêf û şa dibûn û bi sidqê qenc dikenyan, wekî Casimê Celîl tu mecal û momênt destê xwe bernade, wekî wextê xebardana para kurdî zêde bikin. Nizanim, hizkirin, hurmet, siyanet hebû ber bi Casimê

Celîl û me wî dibexşand. Kirinên wî, xwestinên wî me ra famdar bûn, ku em ermenî jî dikarin xwe usa pêşkêşî gelê xwe bikin çawa ku Casimê Celîl bû. Me hêdî-hêdî wadê xeberdana rêdaksiyonê zêde dikir, îlahîm cejnan da. Casimê Celîl digot, "Ez nikarim wadeke usa hindik da xeberdana xwe biweşînim, min ra wext hindik e!" Tê bîra min ji Moskovayê komîsyon hatibû Yêrêvanê, şuxulê me lêdinihêrî, me kontrol dikir. Komîsyon berk bû, hemû kirinên me da nasyonalîzm didîtin. Tatûryan gazî me kir, got "Di riya Xwedê, usa bikin Casimê Celîl pênehese wekî ji Moskovayê komîsyon hatiye, bikin ku ew neyê civatê. Te hew dît..." Belê me didît, wekî Casimê Celîl hemû civatan da radibû ji derd û kulê rêdaksiyona xwe xeber dida..."

Gotina Arêvîk, xanima ermenî, karkereke radyoyê ya kevntirîn Vartûş Mixîtaryana ku ji sala 1950an wek hesabdar û paşê, hesabdara sereke radyoyê da xebitiye, temam dike ku "Casimê Celîl merivekî bi rehm bû, temamiya hereketa xwe ewî xerc dikir, dixwest muzika kurdan, kultura kurdan, hemû hebûna wan bilind bike. Merivan ji nehiyeyan dianî. Rind tê bîra min, kurdan dianî, vira, dengê wan qeyd dikir." Û dû ra usa berdewam dike, "...Carekê jî rehmî got, 'Vartûş tu yê bêyî mala me? Were mala me bibîne, cî-nivîn bona mêvanan ser erdê raxistî ne. Were bibîne. Were mala me, mast jî anîne, mast bixwe." Kurdan Casimê Celîl zaf, zaf baş qebûl dikir. Xort bûn, bi navê wî sond dixwarin. Zaf baş bû, merivê usa bi rehm çawa min Casimê Celîl nedîtye.

...De em bin bandora Moskvayê da bûn. We hênê midûrê radiyoyê, yan dewsgirtiye wî [ji Moskovayê] dihatine

Yêrêvanê. Wê hingê midûrê me Hakob Ayvazyan bû, rica dikir, digo usa bikin wekî Casimê Celîl pê nehese, ewê bi daw û doza xwe bê, wê bibêje, 'Filan tiştê me tune, bêvan tiştê me tune, hêvî dikim dema xeberdanê me zêde bikin, diha zêde guh bidine ser rêdaksiyona xeberdana radyoya kurdî, wekî eva milletê xwe hişyar be, rabe ser piya...' Lewma jî Ayvazyan digo, 'Bira Casimê Celîl nizanibe wekî serkarê radyoya Moskovayê hatine. Em dê problemên xwe hel kin!'

..... Dom dike.

1 Çîroka wê nivîsarê jî heye. Bi daxaza çend rewşenbîrên me di civîna nivîsarvanên kurdan de, ser vê kitêbê hine rexneyên zêde û bêbingeh kiribûn û ew bona sererastkirinê ji bona amadekirina çapê spartibûn hinek hevalan, evana jî bi meqesa devdirêj û tûj pêde ketibûn birrîbûn, jê parçeyekî biçûk hiştibûn.

2 Êla Zuqurya, dema şerê cihanê yê pêşin li jorî gola Wanê dihêwirî.

3 Wî jî wê demê bêbingeh girtibûn.

4 Mala me ji muzeyê ne dûr bû. Muze, nêzikî Meydana Lénîn bû. Nika jê re dibêjin "Meydana Azadiyê". Ew muze hê ciyê xwe de ye.

5 Wî xwendina xwe li bajarê Dorpatê, li Estonya bi zimanê almanî girtibû û ji ber jêhatî û çelengiya xwe, bîr û baweriya pêşketî ji aliyê gele profêsozan hizkirî bû. Wî bi karê xwe piştî veg- era li Ermenistanê ser riya xwe ma û îzbat kir ku dêmokratakî pijayî û bêderiz e. Romana wî ya dirokî "Birînen Ermenistanê" bingeha xwe de programa pêşvaçûna civaka ermeniyar vedikir. Bi bawariya wî azadiya ermeniyar ji bin nîrê tirkên û farisan di dostaniya wî ya tevî Îrisan bû. Ev xal ji aqilmendên gele rewşenbîrên ermeniyar hatibû pejirandin. Ji ber wê jî li Rûsyayê navê wî ji aliyê rewşenbîrên Îrisan yê pêşverû ve gelekî bi nîrx bû.

6 Şahên Tatûryan wê demê radyoyê da serokê para xeberdanên ji bona welatên der bû.

Malva:

***Waaa zemano!... Ez dizanim çawa huner dibe renek
ji xwînê û ta niha, ez guleke sipî bi vê xwînê wêne
dikim!...***

Hevpeyvîn: **Martin Se. Hwab**

Wergerandina ji erebî: **Axîn Welat**

Zivistan bû, êvarkî, ez rûniştibûm û min bi hêminî li hevpey - vînekê temaşe dikir. Hevpeyvîn bi huner - mendekî Nemsawî re bû, bi xwe ji Sûriyê, navê wî Malva bû, ez matmayî mam dema ku min dît bi êş dibêje, "Her tişt, ji bêtirê tirsê, di kêşangeha min de bi hedan xew dike..."

Hevpeyvînek bû, berî wê min nizanîbû ew gotinên ku min bihîstin, dikarin bi vî hawî û bi vê germbûnê têkevin hundirê min, ez ê ku ji nivîsandin û xwen - dina amadekirina doktorayê êdî westiyame, doktoraya di rexnekirina hunerî de, li

ser hunera biyan, ya di meydana Ewropî de, wê hevpeyvînê ez bi aliyê nerînine nû de ajotim, dûrî hemû lêkolîn û nivîsên ku li ber destê min û yên ku di lêgerîna min ya dirêj de min karîbû bi dest bixistana... Ji pêşangehek ta pêşan - gehekê û ji şewekarek ta yekî din û ji bajarek ta bajarekî din... Ji bêtir pirtûkeke

biçûk li ser Malva di nav dikumentên min de tiştek nîn bû, ew jî sala 1990 ji galêriya Walî Fendelî li Parîsê bi destê min ketibû. Roja din min telefon ji wî re vekir, min navê xwe jê re got, herwiha min daxwa-za hevpeyvînekê li

ser kar û huner û jiyana wî, wek aliyek ji karê amadekirina doktorayê re da xuya- kirin, ji nişkê ve bi dixweşiyekê Malva ez veciniqandim û pirsî:

-Tu aniha li ku yî?

-Li Almaniyayê, Miyonix.

-Naxwe, divê tu werî Vîyênayê, di kêşangeha min de demekê bi min re biborînî.

-Kengî?

-Hema aniha...

Ez gelek bi pejirandina wî dixweş bûm. Dema ez gîham Vîyênayê, bi mijeke payîzî, ter, pêçayî bû. Ez çûm kêşangeha resam a ku li aliyê din ê çemê Danûb dikeve. Bi asansorê hilkîşiyam qata jor û tirsek ji hevdîtina ku ez gelekî xwe jê re amade dikim, bi min re heye. Wî bi dilfirehiyekê û destekî rengîn derî vekir. Silav veğerand, çixare û paçikek di destê din de bûn. Muzîka hundirê kêşangeha mezin nuxamtî bû...

Li ser kanepayeke zer em rûniştin, her du çavên min bi lez di wî ciyî de diçûn û vedigerîn; li tabloyan, li kêşangehê, li şewekar û li germahiya cihî. Hêdî-hêdî me qehwe vexwar. Piştî dan û stendineke danasînî, min dest bi nivîsandina têbînîyên xwe yên destpêkê kir...

Hema di cî de min dixwest ku destpêka wî nas bikim, zaroktiya wî, welatê wî...

Piştî bêdengiyê kin, Malva çixara xwe vêxist, di pencereya mezin re li derve nihêrî û bi hêminî dest bi çîroka xwe kir, tu dibê qey raza xwe ya mezin êşkere dike, bi dengê nîzîm xemgîniya xwe û muzîk û bêhna rengan tevlihev kirin:

- Dema ku berî salekê li Şamê, ez bi diya xwe Nora re li mala birayê min

Îsam rûniştim, ew jî, wek ku fêr bûye, li ser erdê rûniştibû, her du destên xwe danîbûn ser êşa çokan. Min jê pirs kir, 'Yadê ka li ser rojbûna min bipeyive. Zaroktiya min çawa bû?' Bersiv da, ku ez di dawîya şevê de hatime dinyayê. 'Zivistan bû, di xaniyekî biçûk de ji herriyê, banê wî text bû, li gundekî biçûk bi navê Tel Nayîf, li bakur, girêdayî bajarê Heseke bû, li jora bakurê rojhilatê Sûriyê. Ode ji du beşan hatibû birrîn, beşek ji bo xewê, beşa din ji pêz re bû, bavê te ne hazir bû, ew dûr bû, ji min re digotin ku ew li leşkeriyê ye, min nizanîbû ji bo çi?... Bapîrê te Hemdî û dapîra te Yazê bi min re bûn, ez gelek bi te kêfxweş bûm, wek niha tu xweşik bûyî, bêtirî salekê min tu mêjand, bi roj em bi pêz re bûn, bi şev me xew dikir, ji bêtirî çireyeke biçûk û argûnekê tunebû, carekê lingê metka

te Helîmayê kete argûnê, tu jî ne dûrî wê bûyî, çend pizot firriyan ser qirka te û ta niha şûna wan xuya ye...

Yazê, gelek bi min re sert bû. Li benda hatina bavê te bû da ku ji me xelas bibe û em ji wan cihê bibin... Gund ne mezin bû, tenê çend malên dûr li deverê rast. Gund, wê çaxê tenê sê-çar malbat bûn, jiyana xwe bi pêz û ajotina genim diborandin yan jî bi qaçaxiya tûtînê. Hinek ji qaçaxçiyên li ser sînorê Tirkiyê, li ber hesinê tirênê hatin kuştin!...

Hinek ji gundiyan bi aliyê Amûdê yan Tel Hecer ve, ji derdora bajarê Heseke ji ber kêmbûna baranê revîyan. Bi salan re ew malên jêbarkirî bi axê re bûn yek û heliyan, herwiha mala ku tu tê de ji dayîk bûyî... Tu pêxwes bûyî, kincine ku min bi destê xwe ji te re bihev dixist, te li xwe dikir, te bi mîh û dûpişkan re dilîst, ta ku bapîrê te lîstikek ji serdevka qutîkeke şêraniyê ya girover, bi perçak text û mîxekî ji te re çêkir.

Her dem li derve tu li pişt metka xwe Helîma bûyî.

Piştî demekê bavê te vegeriya, wê çaxê te ji bapîrê xwe re digot, "Bavo". Em ji mala bapîrê te derketin û li ser keviyên çemê Xabûrê me ciyek ji bo rûniştinê peyda kir, li gundê Diya Kevir. Te mîhan diçêrand û bavê te jî havînê bi paleyan re kar dikir, bi zivistanê re dil kete keçika cîranan û ew anî. Em tev bi hev re di odeyekê de bûn, bi girî tu diketî xewê, ji ber ku bavê te ji bo jina nuh li min dixist, hevalên te yên nû Heseno û Birro gênc bûn, lê her du jî dîn bûn, te piraniya demên xwe di siya dîwêr de bi wan re diqedand, yan jî we sergînê keran ji ser rêyên axî ji min re kom dikir, min

jî wan hişk dikir û ji bo vexistina tenûrê radikir. Carekê bavê te çû Heseke, depekî reş bi xwe re anî, hin hewereya ku pê dinivîsandin û ji ber ku dibistan hîn li gund tunebû li ser wî depresî te fêrî xwendin û nivîsandinê dikir. Bi te re gelek hişk û sert bû...

- Yadê, çima bavê min li min dixist?

- Ji ber ku te bi wan pênivîsên ji hewerê li ser depresî xêz û wêne dikşand!...

- Min çi çêdikir?

- Nizanim!

Tiştê xweş ku diya min heta roja îro nizane, ne bixwîne, ne binivîse...

- Û tu? Piştî wê, çi ji zaroktiya te tê bîra te?

- Belkî ez heftsalî bûm, tê bîra min, dema ku cara yekemîn li gund xaniyekî ji herriyê çêkirin da ku bikin dibistan... Mamosteyek ji bajêr hat ji me re, bi erebî dipeyivî, lê me, zarokên gund ji kurdî pê ve bi tu zimanên din nizanibû. Bi dizî me axê dixwar, kurmîkine sipî û biçûçik ji paşiya me derdiketin, heta ku carekê bavê min şerabek anî, min vexwar û kurmîkine mezintir ji min derketin, pişt re nema min axê xwar...

Li dibistanê, depresîkî kesk û mezin hebû, ew him kitêb him defterê me bû, kursiyên me jî, ji qutiyên şêraniya helawê yên mezin bûn, yan jî qutîkên xurman... Şagirt pêxwas li derve bi topeke ji paçikan dilîst, di wê demê de min ji xwe re li ser depresî, li hundir, tiştê ku dilê min dixwest çêdikir, ji nav hevalan nivîsandina min gelek xweşik bû, ji tirsê bavê xwe ez fêr bibûm lê ew xet destpêka resamiyê bûn...

Piştî sê salan, malbata min bar kir çû taxa Tel Hecer li Heseke, ew bajarê

ku kurdên ji gundên dûr bar kirine, tê de bicih bibûn.

Li Tel Hecer bavê min erdekî biçûk bi bihayê mîhan kirrî, me maleke ji du odeyan bi herrî û keviran lêkir, deriyekî wê yî kesk hebû û li ser keviyan çend xêzên pêûsê, bi qeysî hejmara dewlên avê yên ku belediyê ji me re anîbûn, hatibûn nivîsîn. Pişt re me bîrek di nivê hewşê de ji xwe re kola. Havînê min li ser xênî xew dikir, tije giyayê hişk bû, xwediyê min jî doşekên xwe datanîn ser erdzalê. Erdzal, ji pûş û darikên pembo yên hişk çêdikirin, ew cîyek bû ku dûpişkan xwe tê de vedi-şart. Dibistana min ne dûr bû lê piştî salekê ez bi meş diçûm dibistana bilindtir a li bajêr, piştî nîvro jî ku ji dibistanê vedigeriyam, ez diçûm karê li ser rêyan, min piskewît yan qeşîr difrot, an jî di resturanteke de min difrot, êvarî bi du lîrayan an sisêyan ez vedigerim mal, da ku sibehê diya min hinek nan û mast û çay ji bo taştê pê bikirre. Bavê min di kolana karîzan de kar dikir, pereyên ku her meh distend têra malbateke ji neh kesan nedikir.

Min ji dibistanê hez nedikir, ne jî ji pirtûkên wê yên wek defterên min riziya. Taştêya min a pirrî caran lêxistina ji mamoste bû, bi çovekî textî yê ter di destê min de an di lingên min de lêdixist, her roj pantolonê min şil bû. Ji ber ku ez ne paqij bûm, hevalên min li dibistanê nav li min kiribûn (Bizin!), di her tiştî de ez tembel û sist bûm, tenê di wênekêşiyê de jêhatî bûm, kesekî jî wek bavê min guh nedida wî tiştî, her roj bi min de diqîriya, digot "Ji ber ku tu ji dêyeke wek vêya

yî, ji bêyî barhilgêrekî di bazara keskayîyê de, tu nabî tişteke!"

Îro min bawer kir ku gotinên bavê min rast bûn; min jiyana xwe bi tevayî di hilgirtina tablo û reng û metiryalên xwe de qedand, ji devereke ta devereke!...

Havînan... Û di sibehên zû de, diya min nanek û du bacanên sor dixist buxçikekê, bi komek keçik re li benda erebeyeke servekirî û tozgirtî dimam, da ku me bibe nav zewiyên pemboyê sipî. Tozê û stranan bi yekbûna piştî me bi erdê re, valahiya cî tije dikirin. Kincên keçikan bi rengê dawet û dikanên şekiran bûn, êvarî wekî komeke bi toz û westanê pêçayî, em vedigeriyam mal.

Piştî dibistana navîn, rêyeke tenê li pêşiya min hebû, ku ez xwendina ji bo mamostetiyê bişopînim, ji ber ku wê xwendinê hinek pere didan xwendekaran, herwiha karê piştî xelaskirina xwendinê jî li ser dewletê bû, yanî Wezareta Perwerdehiya li Şamê mecbûr bû -wek ku rast dibîne- kar bide me. Ew pereyên ku min distendin, ji bavê min î her tim westayî re alîkariyeke biçûk bûn. Ez çûm sînemayekê, min karîbû karê bilêtbirrîn û

paqijkirina holê, herwiha wekî wênêkêşekî di wir de, bi dest bixista, di demên valabûnê de, bêpere min li hemû filiman temaşe dikir, pişt re dawiya şevê, li piskilêta xwe siwar dibûm û diçûm Tel Hecer. Li wir diya min li benda min bû, da ku hevîrekî ji rûnê germ û xwê û mûyê bizinan deyne ser her du lingên min yên werimî, ji tîrsa ku bavê min şiyar bibe û dest bi xeberdanan bike, bêdeng min şîv dixwar û xew dikir...

Di fêrgehê de hinek mamosteyên ku ji Şamê an jî ji başûr hatibûn em fêr dikirin, di nav wan de hinek mamos- teyên wênêkêşiyê yên pîspor hebûn lê guhdana wan bi tiştê ku min her tim çêdikir ne diyar bû. Ez û hevalekî min ê bin avê xwe Beşar, yên herî jêhatî bûn di wênêkêşiyê de. Her ku pêşangehên salane di dawiya salê de çêdibûn, mamosteyan tabloyên me dibir û bi behaneya ku ew bi reng û metiryalên li ser hesabê fêrgehê hati- bûn çêkirin ew li me venedigerandin, heta ku carekê ez li ber deriyê odeya mamosteyan giriyam. Min tenê tabloyeke xwe ji wan xwest, ew jî ya diya min bû, ji ber lêxistina bavê min bi du destên şikestî hêvîr distra... Hema çî ber destê wî keta, pê lêdixist!

Ji mezinkirina kilîşeyên mezin ên fîlmên sînemayê ez fêrî şêwekariyê bûm. Dema ku piştî fîlim bi dawî dibû min gemara bin kursiyên holê dimala, ez bêtir fêrî girî dibûm.

Di vê demê de êşa piştî min di mofirkên jêrîn de dest pê kir û ji ber tunebûna peran ez nikarîm biçûma bal doktorek ne jî ez çûm wan nexweş- xaneyên ku mirov sax dikeviyê û mirî jê derdikeve. Ta roja îro jî ku ez tiştêkî giran hilgirim an serma li min bixe,

êşa piştê ji ber dikşînim...

Bi dizî, dûrî bavê xwe min tablo çêdikirin, tiştê ku min pê dikarî, ji ren- gan min dikirrî û li ser rûyê çewalên şêkir min xêzên xwe dikşand. Birayê min Îsam, wan ji min re kom dikir û bi gwîzaneke kurkirinê dibirrî, min jî rûyê paleyan, şivanên pêz çêdikir, wêneyê bavê xwe yan xweh û birayên xwe min çêdikir. Êdî min dest bi xewna vekirina pêşangehekê li Şamê - paytextê- kir, ev bajarê mezinê ku gelek hunermend tê de dijîn û galêriyeke taybet a girêdayî Wezaretê Çandê lê heye, wek ku carna min ji radyoya ku bavê min ew tevî elektrîka wê ya wek kelpîçeke mezin kirrîbû, dibihîst. Em li derdora wê rûdiniştin, bi ecêbmayîn me lê dinerî, wê çaxê ji me welê dihat ku hinek mirovên biçûk di hundirê wê mekînê de dijîn, em karin li wan guhdar bikin... Û dema ku elektrîka wê ya mezin vala bû, min ew vekir, tiştêkî lastîkî reş tê de hebû, me ew wek benîşteki xiste devê xwe. Û hinek tiştên din jî ku bêhneke wan ya cuda hebû, me nas nekir bê çî ye?

Xewna min bû ku ez karibim li Şamê tabloyên xwe nîşan bidim, ne li Heseke, ma kî guh dide şêwekariyê? Jixwe, şêwekarî (resamî) şermek bû, ji ber fedî dikirin, tenê xaçxaneyeyeke ortodoksan wê demê ji min xwest ku ez wêneyên keşe û evrayên wan çêkim, pişt re ew tiştên ku min çêkiribûn nepejirandin, xeyala min ya di tabloyan de ne li gorî nerîn û ramanên wan bû, tablo bi kêreke tûj û biçûk hatin çirandin, tê bîra min carekê parêzgerê Heseke sed lîreyên Sûrî dan min ku ez tabloyeke mezin ji metreyekê, yê rûyê Gîvara çêkim, piştî ku min bi dawî kir, bi şev min tablo da

ser serê xwe û ji Tel Hecerê ta Heskê di bin baranê de meşiyam. Min tablo da destê çavdêrên wî, piştî çend rojan diyariyek ji wî giha min; pirtûka "Dê" ya Maksîm Gorkî bû. Min pirtûka qalind xwend. Ew yekem roman bû ku ez dixwînim, pişt re bavê min jî xwend û wî jî eciband. Gelek hewl da ku romanên Rûsî yên ku hatine wergerandin peyda bike. Wê çaxê bê pere dihatin belavkirin. Bi rêya bavê xwe min "Xaka Dê" ya Anton Çexov xwend û tabloya "Malva" min çêkir. Malva, navê kulîlka ku di pirtûkê de hatibû binavkirin, pişt re min ew

ji ber jina xwe direviya cem min. Carekê ez birim odeya jinikekê ku bi tenê li bajêr dijî, ew mezin û qelew bû, ew tecrubeya min a yekemîn bû. Pişt re bi salan ez fêrî li xwe xweşanîna bi dizî bûm.

Bi şev ez gelek ji c e n d i r m e y a n ditirsîm, ji ber ku ew li hespan siwar dibûn û digeri-yan, bi daran li bavê min an jî li hinekên din ji cîranan dixist, ji ber ku wan piçîkek ji tûtînê qaçax vedîşart an jî, kitêbin ji yên helbestvanên kurd ên wek Cîgerxwîn an jî ji ber ku ramana wan hinekî wek ramana kitêbên ku ji Rûsî hatibûn wergerandin

bû!

Ev cendirmeyên han çekdar bûn, her tiştê ku ji destê wan feqîran derdiket; ji mirîşk û hêkên qelandî bi xurman re dixwarin, me jî ji bilî bêhna xwarinên ji mala cîranan dihat tişteki din nedixwar, lê mirîşka ku ji aliyê cîranan de dihat cem me, diya min nedihîşt ew cardin vegere malê. Me bi şev perrîkên wê binax dikir, me nasnedikir bê fêkî çi ne, tenê me wan li bazaran didît. Carekê min zebeşek ji zewiyekî dûr dizî lê xwediyê wê bi min hesiya û ta malê bi dû min de hat, dema ku min bi derbekê ji destê xwe zebeşê

şikand, hundirê wê sipî bû!...

Tê bîra min, em çiqas şa bûn dema ku bavê min carekê ji bajêr hat û hinareke mezin di destê wî de bû! Ez bawer im, ew erzan bû. Dema ku wê wek çavên me yên bendewar vekir, ji hundir de xerab bû, bavê min rabû wê danî nivê hewşê û bi ser de mîz kir.

Her demekê mêvanine bi dizî dihatin cem bavê min, derengî şevê wan vedişart, ji ber ku wan di siyaseta de kar dikir û ew ji aliyê polîsan ve dihatin xwestin. Di qunceki de ji odeya çarkoşe, min xwe dimelîsand û hinek navên wek Lênîn, Marks, Engilîs... ji devê wan dibihîst.

Havînan ez dewlemend bûm, qutîyeke şêraniyê tije gulîlîkên qizêzî yên rengîn li cem min hebû. Ez diçûm ciyê ku zarokên cîranan li wir kom dibûn, ez fediyokî û bejinzirav bûm, hinek dûrî wan radiwestiyam, du gulîlîkên qizêzî yên rengîn di bêrîka min de bûn û dema ku rê didan min ku ez bi wan re bilîzim, tevî gulîlîkên wan serkeftî ji lîskê derdiketim, ji ber ku min gelek bi guhdan bala xwe dida lîskê lê her car wan li min dixist û ez direviyam mal, di qunceki de min xwe vedişart, min ji kesekî hez nedikir!

Min ji bavê xwe û ji vegera malê hez nedikir, pirrî caran min li mala bapîrê xwe xew dikir, ya ku hema ne gelekî dûrî me bû, bapîrê min bi jina xwe û lawê wê re rûniştibû, yanî apê min Ezîz, ji bêyî hinek nanê kufikî û avê û çêlekekê tiştekî kalikê min tune bû.

Ji xwe re tûtîn bi şîrê wê dikirî û pereyên din didan hev ji bo ku rojekê pê here Suûdiyê, heca xwe bike.

Ezîz, bi çavekî bû û piskilêteke wî hebû, min bi dû de baz dida, ez mat-

mayî dimam çawa nakeve!

Dema ez gihîştim çardasalîyê, keçikeye cîranan di hate mala me, ew jî di temenê min de bû, pişt re diya min nema hîşt ew careke din bê cem me!...

Bi destpêka sala dawî re ji xwendina min a di fêrgeha mamosteyan de, min xortekî ji maleke dewlemend nas kir, navê wî Hesen Hemdan bû, maleke wan a mezin hebû û erdekî fireh, ji şêwekariyê hez dikir û gelek metiryal û reng ji bo wênekişandinê li cem wî hebûn. Her demekê ez diçûm cem, ji bo ku ez bi reng û metiryalên wî yên pirr tabloyan çekim lê bi şertê ku ew navê xwe li ser tabloyê deyne, ez jî bi wî tiştî kêfxweş bûm, her dem henekên xwe bi min dikir, ji ber ku zimanê min ê erebî ne wekî zimanê wî rast bû!...

Beriya ku ez xwendina xwe ya fêrgehê bi dawî bikim bi demeke kin, xortekî bîstsalî û jina xwe, hatin odeya duyemîn a di mala me de bi kirê birin. Navê wî Ebdul Rehman Dirêî bû, ji Amûdê hatibû, êvarkî li bilûrê dixist û bi roj jî wêneyan dikişand û gelek li jina xwe dixist. Carekê min ji diya xwe pirs kir ku çima ew lêdixe? Diya min got, "Ji ber ku jinik ji wî hez dike û ew jî jê hez nake!"

Ebdul Rehman Dirêî, mamosteyê min ê yekemîn bû di şêwekariyê de, her ku ew û jina xwe diçûn nexweşxanê û dûrî mal diketin, min kevirek dida bin lingên xwe û di pecereya fireh re li tabloyên wî dinêrî, carekê min bihîst ji bavê min re dibêje, "Dev ji Omer berde bila karê xwe yê tabloyan bike, dema mezin bibe, dê rojekê bi xwe dev jê berde".

Ebdul Rehman jî wekî me xizan bû

herwiha, di lêdana xwe ya bilûra textî de gelekî xemxwar bû... Pişt re min nizanî bê ew çû ku?

Bi serkeftin min sala xwe ya dawî di fêgehê de bi dawî anî û ez dixweş bûm ku ez dikim bibim mamoste û êdî nema derim dibistanê. Pişt re min di jimêryariyê de kar kir, havîn qediya û ez bi hevalên xwe re bendewar im ku biryara destnîşankirina me were. Diya min ne dilrehet bû, ji ber ku wê bihîstibû divê mamosteyên ji bakurê welêt herin başûrê wê kar bikin û yên ji başûr herin bakur, ez tînedigihîştîm bê çima?!... Lêbelê, her roj ez bendewarê lîsteya navan bûm, ya ku bi camekê ve li ser dîwarê şaliyargeha perwerdeyê li bajarê Hesekê daliqandî. Lîste ji Şamê hat. Ez li navê xwe geriyam, min nedît, em duwazde mamoste bûn, navê me ji aliyê hêzên ewlekar ên parastinê ve nehatibûn pejirandin ku em kar bikin, bi girî ez vegeriyam malê, diya min pê hesiya ku tiştêk çêbûye, got:

- Xêr be lawê min?

- Navê min di lîsteyê de tune, yadê... Min nedît!

Diya min axê li serê xwe kir û porê xwe kişand, rûyê xwe bi neynokan birîn kir, bersînga xwe çirand û bû wîle-wîla wê, (Çima?... Çima, te çikiriye lawê min? Bavê te dê çi bike, ku bibihîse? Mala me xera bû Omer, Omer!...)

Tevlî xemgîniya xwe ji mal derketim, meşiyam û meşiyam, gelek meşiyam û dirêjiya çend rojan nan nekete devê min, min li ser erdê xew kir, pişt re veegeriyam. Diya min li ber derî bû, bang kir, got "Omer, ez bi qurban, careke din wiha meke!..." Û sênîkek girar û pîvazekî sor ji min re

danî û tasikeke simî ya tije av.

Roja din ez çûm cem birêvebirê perwerdeyê, navê wî Xeddor bû, berê jî birêvebirê dibistana ku min lê dixwend bû, gotinên min û girî tevlihev bûn, rabû wî soz da min ku ew ê li ser ber- pirsîyariya xwe çend saetên wênekêşiyê wekî mamosteyekî serbixwe li dibistanên bajêr ji min re bi dest bixîne û ji min re teqez kir ku hevalekî min bi navê Hesen Hemdan ku li min dida, raport li ser min dinivîsandine û dane hêzên ewlekariyê, lê ew birêvebirê han, yanî Xeddor baş nas dikir ku ez tenê wênekêş im û tu pêwendiyên min bi tu partiyên siyasî re nîn e!...

Û bi destpêka sala nû re sozê Xeddor bicih hat, ez bûm mamostayê wênekêşiyê û bi hezkirin min dest bi çêkirina tabloyan kir. Hinek ji pereyên mehaneya xwe, ji bo kîrîna reng û xame û metiryalên wênekêşiyê min dihişt, ên din jî min didan bavê xwe.

Min sîh û pênc tablo çêkirin, desteya çînînê (Kometabloyên çînînê).

Min piskilêta xwe firo, tablo xistin sundoqeke textî ku min bi destên xwe ew çêkiribû. Tevlî sundoqê hilkişiyam ser posteyeke dirêj û kevin, min berê xwe da Şamê. Ne tenê ez li ser piştê postê bûm, çendekê din jî hebûn; mîh an mirîşkên xwe hemêz kiribûn. Ew cara yekemîn bû ku dûrî dê û xwişk û birayên xwe dikevim. Tenê ez û sundoqeke tije êş û hêvî û xewnên mezin.

Rêya Şamê dûr û drêj bû, ji tariyê min tiştêk li dora xwe nedît, li ber destê sibehê, dema ku em ketin bajêr, poste li navenda bajêr, li Elmercê sekîni, min sundoq bi alîkariya barhilgêran daxist, me xist erbeeyeke bi

sê dolaban a servekirî, ez li kêleka şofêr rûniştim û min jê xwest ku min bigihîne hola pêşangehan a girêdayî Wezareta Çandê ya li kolana Ebo Rummanê. Min sundoq danî ber devê derî, ketim cem birêvebirê holê Efff Behnesî. Cilên min bi gemar bûn, toza li rih û por û solên min girtibû, bi qasî ya li ser sundoqa min a li derve bû. Birêvebir got:

- Te go çi?

- Navê min Omer Hemdî ye, ez ji Heskê me, ji bakur, min tabloyên xwe anîne ji bo ku pêşangehekê li vir çêkim.

- Ji Heskê?

Ecêbmayî pirsî:

-Û te sozek ji bo şanedanê stendiye?

-Na!... Çawa dikarim sozekî bistînim?

-Divê komîte hebe, komîteya nîrxandinê, tabloyan ji bo şanedanê bipejirîne, pişt re sozekî didin.

-Ev cara yekemîn e ez tême vir û kesekî jî nas nakim, hûn dikarin hinekî zû soz bidin?

Serê xwe hejand û awirin dan min, ez tirsîm ku pantolonê xwe şil bikim, lê bi nermî hinekî kenîya (belkî dilê wî bi halê min î perîşan şewitî) û soz da ku ew ê telefonî komîteyê bike û ji min re got, piştî rojekê were.

Min tablo xistin hola şanedanê ya vala, dergevanê wir sundoq jî bi min re nexuşand hundi, birêvebir ji oda xwe derket, li tabloyên sor nerî û bi dengê nerm got, "Çi ecêb e, ev komkujî ye yaw!" Û berdewam kir, got "Ez jî tabloyan çêdikim, min doktora di dîroka hunerê de stendiye".

Bêdeng min xatir jê xwest û derketim. Derketim cada mezin, min bala

xwe da avahiyê, hêdî-hêdî meşiyam, vegeriyam navenda bajêr, li erzantirîn xewxaneyê digeriyam ku tê de razê, di xewxaneya Dar Elferêh de min doşekeke gemarî ya bê çarşef bi dest xist, min danî hewşa xewxaneyê û tevli cilên xwe min xew kir. Bi sibehê re li ser dengê çerçî û qerebalixa bajêr ji xwewê rabûm, li ciyekî geriyam ku tê de nanekî bixwim. Min sendiwiçeke mezin ya "Felaîl" kirî, li baxçeyek rûniştim, wek mirovekî ji serdema kevirîn hatibe, min ew xwar. Pişt re, ez çûm hola şanedanê, heta ku komîte hat li derve rawestiyam. Komîte ji çend hunermendan pêk hatibû û rexnegirek ku min navê wî di rojnameyan de dixwend. Ez gelek kêfxweş bûm ku ez aniha di nav wan de me... Gotinên bavê min ên beriya derketina ji malê hatin bîra min: Tu hunermendekî ne serkeftî yî û dawîya te, tu dê bibî barhil- gêrek di bazara keskayiyê de!

Xazî Elxalidî, Îd Yaqûb, Memdoh Qeşlan û Ebdul Ezîz Ellon di komîteyê de bûn. Xazî, bi sivikiya canê xwe ber bi min ve hat û bi germî silav li min kir, pesnê tabloyên min da û got ku ew di tevgera hunerî de tişteki surprîz in, (surprîzeke ji bakur), min di cî de jê hez kir... Pişt re komîteyê ji bo taybetiya rewşa min biryar da ku tenê heftiyekê ji bo şanedanê tabloyên min bidin, yanî di valabûna navbera du pêşangehan de. Û Xazî ez bi xwe re birim rojnameya Elbaas, rojnameya ku tê de dinivîsand. Wênegirek anî û hevpeyvîneke dirêj bi min re çêkir, êvarî ez bi xwe re birim mala xwe, gelek xwarinên xweş û rengareng ku berê min di jiyana xwe de tam nekirine, ji min re danîn.

Êvarî tablo hatin daliqandin û bi lez kartek bi navê tabloyan hat çapkirin; diyarkirin jî tê de hebû, berê wisa bû, tê bîra min, diyarî ji bo diya min bû, wiha hatibû nivîsîn: Ji bo diya min a ku ev êş tev de li min bar kirine.

Roja din pêşangeh vebû, gelek ji hunermendan hatin, wezîrê çandî Fewzî Elkayyalî jî hat herwiha ji televîzyonê jî. Tablo wek şerîteke sor ji êgir xuya dibûn, diwarên holê bi rûyên rêzkirî hatibûn dagirtin; rûyê cotkar û şivanan, goşiyên bilûran di destên wan de, yan nanê germ. Kesekî ez bi xelkên li wir nedam naskirin, ez biyan bûm di nav wan de. Qerebalix gelek bû, piştî ku hol vala bû, ez derketim derve. Îd Yaqûb ez bi hinek şagirtên xwe yên zanîngehê re birim wênekişangeha xwe, Yosif Ebdelkî li wir bû, min ji hevalên xwe yên nû hez kir û qedeha yekemîn ji meyê vexwar. Roja din, Yosif Ebdelkî hat serdana min. Min firavîn li mala wî xwar, xwişka wî di deriyê nîvvekirî re ber çavên min ket, ji odeyekê diçû yeka din, min li wêneyên wî yên karîkaturî nerî, ew wêneyên ku wê demê wî di roj-nameyan de diweşand, pê hesiya ku ez gelek bala xwe didim xweşikbûna xwişka wî, hema di cî de ji min re xuya kir ku ew xiristiyan in û ez jî, ne wekî wan im, min jê pirs kir, çima ez jî ne xiristiyan im? Bi ken bersiva min da, got "Ji ber ku navê te Omer Hemdî ye! Ew jî navê muslimanan e..." Min ev tişt berê nizanîbû. Her heft rojên şanedana tabloyan qediyar, piştî êvara vekirinê kesek ji bilî dergevanê holê nedihat, dergevanê ku hema carekê qedehek çay jî neda min. Pere, hema ne tiştê jî bi min re neman, êvarî Yosif û hevalekî wî yê çîroknivîs

pereyên vegera Heseke dan min...

Sibehê dema ku ez ji xewxaneyê derdikeitim cardin bav û diya min hatin bîra min, ji bêyî du tabloyan ku Wezareta Çandê ew kiribûn û heta niha min bihayê wan nestendiye, tiştê nehat firotin.

Dirêjîya rêya holê, ya ku ez bi meş çûm, min ji xwe pirs dikir ku ez çi bikim? Ez ê çawa rûyê bavê xwe bibînim? Ez ê van tabloyên li ber dilê min biha, di ku de veşêrim?...

Gelek pirs dema ez diçûm hola şanedanê, di serê min de digeriyan.

Min tablo daxistin, hemû bi werîsekî girêdan û xistin sundoqa xemgîn, careke din min erebe anî, ji şofêr re got ku min bigihîne ciyekî vala û hinekî derveyî bajêr, ciyekî ku gemarê lê diavêjin, wî got, "Cada Cinan?"

Li wir min sundoq daxist, tablo derxistin û agir bi wan xist, min koma rengareng şewitand, hêdî-hêdî agir derbas dibû, rûyên bi rengê sor hatine kişandin, pişt re agirekî sor û bilind da ser komê û hîşt ku şofêr bi erebeya xwe ve bi lez bazde, rû û dest bi êgir hatin şewitandin û pîs bûn, ez pê hest bûm ku ew ji berê xweşîktir bûn, ji nişke ve ez cemidîm, di tîrmehê de ez ketim tayê, dirêjîya demê min kûr li dînbûna şewat û dûmana rengan dinêrî, heta ku ew tev bûn komeke reş û biçûk, min bala xwe dayê û ji hiş ketim...

Piştî du rojan ji nexweşxaneyê Elmowasat derketim min berê xwe da bi aliyê bossên Heseke, vegeriya malê, min dê û xweh û birayên xwe hemêz kir, pişt re bavê min hat, bi lez diya min ber bi wî ve çû, giraniya xwe

tevde xiste bin lingên wî, tika jê kir ku destê xwe li min raneke û min jî soz dayê ku ez nema careke din tabloyan çêdikim piştî vê bûyerê.

Roj derbas bûn... Nema ji min hat ku ez dest bi rengan bikim, kesên min ên ku di tabloyan de bûn, şevpeştine bi tirs di xewnên min de xwe li min xuya dikirin. Diya min gelek li ser min bi tirs bû ku ez dîn bibim, heta ku carekê bavê min ber bi min ve hat, çixareyek da min û got, "Êdî tu bûyî mêr, ji îro û pê ve tu dikarî çixare bikêşî!"

Di vê demê de rojnameyên Sûrî êdî nûçe û gotarên hunerî her çend rojan diweşandin, herwiha şewata tabloyên min jî, ji ber ku wî şofêrî wek ku hate xuyakirin, vegeriyabû hola şanedanê û xeber daye wan, ku wî xortê tablo ji vir bar kiribûn ew tev birin di nav gemera Cada Cinan de agir bi wan xist!

Heta niha ez ji komika reş a ku her tim di bîreweriya min de jê direvim, min karîbû tablo ji bîr bikirana lê ew komika nifrînkirî heta roja îro ji min dûr neketiye...

Malva westiya û ez jî... Kêşangeh tije dûmanê çixaran û bîna wîskî bibû, bi saetan dem derbas bibû û min her tiştê ku dibihîst dinivîsand, bi hêviya ku em ê roja din hevdu bibînin, min xatir jê xwest.

Roja duyemîn, min dizanîbû ku wî jî wek min xew nekiriye, dema got, "Piştî ku tu çûyî, gelek tiştên din hatin bîra min..." Û min jî hîşt ku ew bipeyive...

Piştî ku çend meh di ser vegera min a ji Şamê re derbas bûn, apê min Ezîz erebeyek ji bo baran kirî û ez bi xwe re birim gundê min ê yekemîn Tel Nayîf ku metka min Monîfa li wir e, tişteke ji gundê min nedihat bîra min.

Tel Nayîf çar malên ji herriyê bû û çend kaviyên din... Xelkê wê rawestiyayî bûn, li her kesê ku ji wê ve dihatin dinêrîn, dema ku toza erebeyê ji dûr ve dîtîn. Her kesî apê min nas dikir. Apê min got, "Ev jî Omer e, lawê birayê min". Giştik matmayî man ku ew Omeroyê biçûk wisa bûye xortek, tev di odeya metka min de rûniştin, min jî bala xwe dida dêmên wan. Wek yekî ku ji bajêr hatibe ez hinekî girnîjî û min bala xwe da rûniştina wan, peyvên wan, solên wan ên ku avêtibûn derçika deriyê odeyê û dema derketin, hinekan ji wan solên xwe xistin destên xwe, pêxwas çûn malê. Keçeke xweşik li ber lingên min rûnişt, ji min re got ku ew dixwaze goreyên min ên nuh bişo, metka min got, "Ev keça min Hediya ye, ew a te ye, ji zaroktiya wê de ez li ser te, jê re dipeyivim, wisa min soz daye bavê te..." Ez bêdeng mam û min lê dinêrî, ew jî bi fedî digirniyî û li min dinêrî. Wê demê ez têgihîştim ku ez ji yeka wek xwe hez dikim...

Roja din em vegeriyan Tel Hecer. Diya min pirsra Hediya ji min kir, min got, "Wek berxikeke sipî xweşik e" têgihîşt ku ez pê razî me, pişt re serê xwe hejand û got, "Ez rojên xweş û xêrê ji we re hêvî dikim, kurê min". Piştî çend rojan Hediya û diya xwe hatin cem me, lê beriya hatina wan navê min ji bo leşkeriyê hatibû.

Dema ku Hediya li erdê nihêrî û ji min re got, "Ez ê jiyana xwe gişî li benda te bihêlim" diya min û metka min her du giriyan. Ez mecbûr bûm du sal û nîvan herim leşkeriyê, her kes li ser zarokên xwe bi tirs bû ku şerek dest pê bike û ew venegerin...

Ez hilkişiyam dawiya kamyoneke

mezin a servekirî ji yên leşkeriyê, diya min bi lingên min girtibû, digriya û digot, "Min jî bi xwe re bibel!..." Dawiya erebeyê tije xort bû, diya min bi dû tirimbêlê de bazdida, herwiha xwişk û birayên min jî. Bavê min destê xwe danîbû ser devê xwe û serê xwe bi erdê de xwar kiribû lê her du çavên wî li min bûn; me nizanîbû bê ev erebeya han me bi ku de da, piştî rêwîtiyeke dirêj û dijwar em gihîştin bajarê Elnebik. Pişt re em bi aliyê penagehên mezin de ajotin, li wir rih û porê min ên dirêj kur kirin, simbelên min jî mezin li ser dêmê min ên biçûk ve hîştin... Pişt re kincine fireh û yekrengî li me belav kirin û soline mezin û giran ji yên leşkeriyê.

Her roj em di gelek rêzên yekta de radiwestiyan, heta ku carekê zabitek bi ciline belek-belekî di ber min re derbas bû, simbelên min ên mezin bala wî kişandin, bi çavên xwe îşaret da min û got, "Navê te çi ye?" Min got, "Omer Hemdî, ezbenî". Êvarî di qatê çaran de ji penagehê, min gewdeyê pîrekeke tazî bi komirê li ser dîwarê ber serê textê xwe yê hesinî çêkir. Sibehê zû, cardin di meydana mezin û fireh de, di nav sedan kesî de ji xortan, di rêzine yekta de, bédeng ez sekînbûm, çend zabitên bi cilên xwe yên belek-belekî hatin û yekî ji wan bi qîrîn navê min û çendekên din bang kir, ku em bi dû wî de herin, em tev hilkişîyan erebeyeke servekirî û bi aliyê Şamê ve em ajotin... Piştî ku yekî ji me got, "Mirin li hêviya me ye!" axaftina me bi rê de xemgîn bû û tirs di hundirê me de şiyar bû, ji ber ku ciyê ku em derinê, hemû cilên belek-belekî li xwe dikin û perwerda wir gelek zehmet û dijwar e...

Dema ku em gihîştin wir, yek li benda me bû, bi awayekî taybet xêrhatina me kir, me xwe li ser erdê dirêj kir, da ku bi zikxuşkê em herin penagehên xwe. Sibehan zû, saet pêncan em hevdu li meydana dibînin...

Çend mehên tirsdar û dijwar ji perwerdeyê derbas bûn û dîwarên leşkergeha ku me tê de xew dikir tije wêneyên ku min bi komirê çêdikirin bûn: jinine tazî, leşkerine ala hildane jor û nivîsine balkêş li ser canfidabûn û mêrxasiyê...

Nema ez ew xortê hanê me, yê sist û zirav di nav hevalên xwe de, masûlkên gewdê min wekî her du bibikên çavên min, êdî berz bibûn, min wêneyekî xwe ji xudiyên xwe re şand, jê tirsîn, lê bavê min ew xiste paş cameke şikestî ya pencerê û li ser dîwarê odeya xwe ya nû daliqandibû.

Di vê demê de xudiyên min, li ciyekî nêzîkî navenda bajêr bicih bibûn, maleke tazî, ji çîmento. Bavê min jî di nivîsgeha erdpîvanê de bi kar bibû û bi rojan dûrî mal diket, ji bo ku wan erdên li gundên bakur ji xudiyên wan hatine stendin û dabûn hinekan ku ji çolê an jî ji bajarê Elreqqayê, nêzîkî çemê Ferêt anîbûn, kêl bikin. Û dema ku vedigeriya malê gelek hêkên mirîşkan ên ku belaş ji gundiyan dibir, bi xwe re tanîn.

Niv sal di ser perwerdeya me ya dijwar re derbas bû, her du lingên min werimîn, tiliyên min ji solên mezin û giran nêr girtibûn, di rêza leşkeran de bi solekê tenê min dest bi bazdanê kir û ya din di nav paçikekî gemarî de bû. Tiştêkî reş wekî melhemê jê diherike, ji nişka ve min qêrîna zabitekî bihîst, ji destpêka penagehê de dihat: Omer Hemdî! Serleşker te

dixwaze! Ew serleşkerê han navdar bû û hema ku me navê wî dibihîst em dilerizîn; ez û wî zabîtî, me bazda avahiyeke mezin, piştî ku min lingê xwe yê kul heta nêvî hilda û bêyî ku ji êşê biqîrim, di erdê de lê- xist û piştrast ez li ber maseya serok sekinîm, min got “Omer Hemdî, hejmar (...), ezbenî serok!”

Ew zabîtê han li kêleka min dilerizî, min jî nizanîbû bê ka çi li pêş min e. Serok got:

- Min bihîst ku tu şêwekarekî baş î, nivîsa te ya destan jî gelek xweşik e, herwiha nameyên hezkirin û eşqê ji hevalên xwe yên ku xwendin û nivîsandinê nizanin re dinivîsî?

Bêyî ku derewan bikim, min got, “Belê ezbenî”.

- Naxwe ji niha û pê ve, ez dixwazim tu û zabît Ehmed Dawod, hûn ji bo derxistina kovareke leşkerî bi navê “Elfursan-Siwar” xwe vala bikin.

- Belê ez benî, ez amade me.

Û min dîsa lingê xwe yê rastê hilda û bi êş li erdê xist, bi rêz paş de vegeriyam û bi aliyê deriyê mezin de zivîrîm.

Ehmed Dawod, hemû babetên kovarê dinivîsand, ez jî bi hemû karê derhênan û berg û wêneyên hundir û heta çapkirinê, radibûm. Ez gelek dilxweş bûm di odeya xwe ya taybet de, ya ji bo karê kovarê, maseyeke textîn û maseya Ehmed Dawod a tije kaxet û kevirên şaterencê, min ji wî re çay dikeland, ode dişûst, ew hem hişk bû hem jî dilovan...

Min sê sal bi wî re qedandin, paşê leşkeriya wî bi dawî bû, piştî wî gelek berpirsyar hatin. Hejmara karmendên kovarê zêdetir bû. Ciyê derxistina wê jî çû avahiyeke mezin û xweşik li Şamê.

Ji bo min hat qebûlkirin ku ez cilên leşkeriyê bi yên sivil biguherim.

Heft sal sax derbas bûn. Serok bi karê min ê di kovarê de serbilind bû, kovar jî bû yek ji kovarên herî navdar û baş di wê demê de. Hêdî-hêdî bû yek ji girîngtirîn kovaran ji aliyê grafîk û şêweyê rûpel û tîpan de.

Di van salan de min nikarîbû ciyekî ji bo razana xwe, yan ji bo karê xwe yê şêwekariyê kirê bikim, demên xwe tev de di odayên hevalan de min diqedand, yan jî di jêrmînâ kovarê ya li jêrî pêpirkan, li ser textekî hesinî yan jî li nav daran ku dem havîn bûya, paşê li ser du kursiyan li buroya xwe yan jî li ser kaxetên riziyaî di çapxaneya leşkerî de. Dîsa min nivê pereyên wergirtina xwe ya mehane ya hindik ji xudiyên xwe re dişand, min ji bo kovareke zarokan wêneyan çêdikir. Li ser şêwekariyê di rojnameyên rojane de min dinivîsand û her ku derfeta cî û rengan hebûya min tabloyên xwe çêdikir...

Di gelek pêşangehan de ez beşdar bûm, sendîqa hunerên xweşik wan di hola xwe Elşeeb, (yanî millet) de dinirxand, ta ku ew hol di wan salan de bû navekî balkêş û girîng; karê min ê di kovarê de û ew fermanên leşkerî yên ku her dem di kar de hebûn nehîştin ji bêyî careke tenê ez herim mal cem xudiyên xwe li bajarê Heseke. Rojekê bûyereke tirafîkê bi min re çêbû, dest û lingên min şikiyan û piştî nexweşxanê laşê min avêtin ser kursiyeke kevir î sar a li balafirgeha Şamê. Min şeva xwe li wir qedand, da ku roja din ez ciyekî ji xwe re di balafirê de bigrim û bi aliyê Qamişlokê, bajarê nêzikî Heseke ve bifirim, di vê demê de her du hevalên min Ebdul

Xenî Şeban û Ebdul Hekîm Elhuseynî valahiya ku min di kovarê de hîştibû, dadigirt.

Min heftiyek li Heseke derbas kir, êşa destên min di nav cebsînê (alçî) de zêdetir dibû, heta ku kalikê min hat vekir, bi awayekî din destê min şidand û êdî ber bi rehetbûnê ve çû, pişt re ez vegeyriyam karê xwe, min dît ku zindan li benda min e, ji ber ku ez dereng mabûm!... Piştî ku ji zindanê derketim Henna Elhayîk ciyê min girtibû, tevî ku min ew bi peran ji bo alîkariyê anîbû, da ku karibe zarokên xwe xwedî bike, paşê min di bin destê wî de kar berdewam kir û dû re ji ber sistbûn û nebişkêhatina wî, ji kar hate derxistin û ez dîsa vegeyriyam ciyê xwe yê berê.

Piştî ku min bihîst Hediya ne bi dilê wê dane mêrekî din, di cadeyên Şamê de her dem xemgîn dimeşiyam û diponijîm, pişt re min bihîst ku ew ji her du ligan de pûç bûye, zarokek li şûna xwe hîşt û mir...

Min helbest û tevliheviyên xwe dinivîsandin... Ez biyan bûm, bi mirinê difikirîm ku min ji karê leşkeriyê xelas bike... Min dixwest wek hevalê xwe Loey Keyyalî û Wehîd Mexaribê ji şêwekariyê re vala bibim û min jî wek ewên ku diçûn Ewropa dixwest huner û şêwekariyê bixwînim, min hêvî dikir ku herim ciyekî dûr û ji her tiştî dûr bikevim, ez di karê xwe de zindan kirîbûm, di êş û hêviyên kuştî de.

Êvarekê min li ser her du kursiyên xwe yên hêja dîsa di buroya xwe de xew kiribû, serleşker û hinekên din derbas dibin. Di rûyê berpîrsê buroyê Cozêf Sansîl de diqîre, ku "Çima Omer li vir xew dike?" Ew jî dibêje, "Xuya ye ji kar westiyaye û di xew ve çûye,

ezbenî". Min çavên xwe vekirin û qîriyam, min got "Na na!..." û bi girî min got, "Ciyê min tune ku tê de razem, serokê min!..."

Malva rawestiya, bi hêstirine pîrr ku tu caran min nedîtine, giriya, min ew bi tenê hîşt û bêdeng derketim...

Roja sêyemîn, ez hatim cem wî, min dît ku ew tabloyekê çêdike, kar wî sekinand. Em rûniştin, li ser jinê axivîn, li ser şerê Îraqê û tiştine din... Ew sert û ne li ser hev bû, xeberan ji biyanîbûnê re dida... Ji sarmaya Nemsayê re... Ji Xweda- yan re... Ji huner û her tiştî re... Min dît ku zehmet e em hevpeyvînê berdewam bikin, min xwest herim lê wî xwest ku bimî- nim û ji min re got:

-Ku tu dixwazî li ser hunera şêwekariyê binivîsî, mereve! Divê tu zanibî çi di paş rengan de heye, divê tu çîroka vî rengî bizanibî, ku ez hîn jê xelas nebûme!...

Min bi dudilî min got:

-Bibore Malva, min dixwest tu xwe rehet bikî.

-Heta ku ez hundirê xwe ji vê êş û azariya kevin vala nekim, tu car rehet nabim... Rûne!

Hinek bi tirs rûniştim û cardin vegeyriyam nivîsandinê, bi min re dipeyvî, tu dibê belkî çîroka miletekî, gelek tiştên wekî wê komika reş, a ku ji ber her sîh û pênc tabloyên wî yên şewitî mabû, hildaye ser milên xwe, ji min re vedigot...

-Serleşker matmayî ma ji tiştê ku min gotî, ferman da ku bi lez ciyekî ji min re peyda bikin, ew cî li taxa Dummer bû ya ku li rojavayî Şamê dikeve, xaniyekî biçûk û netemamkirî, bi destê min ket, rûniştim û min tabloyên xwe yên belawela, hinek li

cem hevalan, hinek li ciyên wînda û jibîrkirî, tê de civandin. Hêdî-hêdî min dest bi çêkirina tablo û tiştên xerab ên malê kir...

Erebeyeke leşkerî ya biçûk û kevin her roj ez dibirim kar û vedigerandim.

Min tabloyine mezin ji serleşker re çêkirin û quruşek bihayê wan min jê nestend. Hinekên din min çêkirin, min pêşangehek li Şamê pê vekir û paşê li muzexaneya Helebê, li wir min keçeke bejinzirav nas kir: Canê Korkîs. Bi hevalê min Selahdîn Mihemed re dihat Şamê ku gotarên xwe di kovarê de biweşîne. Ji ber ku kesekî wê li Şamê tune bû, min jê re got ku li cem min bimîne, razî bû, lê razî nebû ku ez nêzîkî wê bibim. Li bende bû ku hevaleke wê ji Kanadayê jê re hinek pere bişîne, da ku karibe derkeve derve û li wir bi yekî merivê xwe re şû bike, çû... Lê wê valahiyek li cem min hişt, dirêjiya wê demê min wênayên wê çêdikirin. Min navê wê kometabloyê kir "Malva". Tevde hatin firotin, paşê min nas kir ku ew li Roma ye, piştî çûna wê ya Kanada nameyek ji min re şand, tê de li ser rewşa xwe ya zehmet dipeyive û dibêje ku ew ji nexweşiyekê dikêşe, wê çaxê ji bêtî hinek tabloyên temamnabûyî tişteki din li cem min tune bû, min giş jê re birêkirin ku wana bifroşe û hinek rewşa xwe li wir pê bimeşîne...

Sibehekê ez ecêbmayî mam, dema ku min dît ew li pêş deriyê kovarê li benda min sekiniye, min ji çavên xwe bawer nekir... Di wê kêlikê de pasporta xwe çirand, da ku careke din ji vir nere, Canê xemgîn bû ji ber ku nikarîbû careke din here Kanadayê û ji min pê ve wê kesek nas nedikir, wek ku wê digot, ew sêwî bû.

Di rojên pêş de qebûl kir ku em jiyanê bi hev re dabeş bikin. Û Xwedê zarokek da me, min nav lê kir: Lîbêrtî. Wê navê wî kir Olîvêr. Piştî çend mehan Olîvêr bir û çû Beyrûdê, bal hinek merivên xwe. Ji ber ku şer li wir dest pê kir, nema karîbû vegere, min şand dû xudiyên xwe, hatin Şamê, bi heftê hezarên Sûrî min xanî firot û li ser piştê xewxaneyê li Şamê min xatir ji wan xwest. Wê şevê xew nekete çavên diya min, min xatir ji hevalên xwe yê hindik xwest!...

Bê pasport, bêtî ku kaxetêke fermî bi min re hebe, tenê bi nasnameya xwe ya rojnamevanîyê derbasî sînorên Lubnanê bûm, li Beyrûdê şer û kambaxiya mezin hebû...

Min bi şofêrekî teksiye re bi hinek pere li hev kir ku min bigihîne devera ku Canê Olîvêr li wir bûn.

Ev yek ne hêsan bû, bi rojan ez mam, di binerdên hilweşiyayî de min xwe veşart, ta ku şofêrê ermen ez birim ku gelek nasnameyên bi navine cuda dan min û ji min re got ku divê bi rê de li her ciyekî û her ku em bigihên çepereke leşkerî ya kontrolkirinê ez yekî ji van nasnameyan li gor ku ew ji min re bibêje şanî wan bikim... Piştî demeke dijar ez gihîştim cem wan: Ew li Kenîseyekê, di binerdê de veşartî bûn, rojine bi tirs me qedandin û min keşe Corc Salîbe nas kir, alîkarî bi me re kir ku em karibin pasportine Lubnanî bikirin û di şeveke reş de me ji Beyrûdê bar kir, keştiyeke nêçîra masiyan li benda me bû, ku me bibe Qibrîsê...

Deryaya ku cara yekemîn bû ez wê dibînim, min lawê xwe hemêz kiribû û xwe komî ser hev kiribû, min dikir û nedikir dilê xwe di cî kim û bawer

bikim ku em dilxweş in lê neçar bû! Tabloya “Şîna Mezin” asoya çiyayî winda bû, ez pê hisiyam ku ez gewdeyê xwe bi derbekê re li şûna xwe dihêlim, wek ku çawa bi milyonan bîrhatin ji şîna tarî der bibin; rûyê diya min, xwişk û birayên min, tabloyên min, heval û xizanên gundê min, zewiyên genim ên xweş, gîhayê ser piştî xaniyan, salên ku ez tê de li azadiyê digeriyam, gelek hest û tiştên cuda û belawela wek şevê bi min re şiyar man... Canêtê li ser milên min xew kir, ez jî di valahiya mezin de li Xwedê digeriyam!...

Min nas kir ku ez nema careke din vedigerim. Sê rojan rêwîtiya me dirêj kir, nan û ava ku deryavanan dida me, em vedireşiyam, min tu zimanên biyanî nizanîn. Canêt hinekî bi îngilîzî dipeyivî...

Polîsên lengergehê wekî koçberên ku ji ber şer reviyane, em girtin... Û ji wir di rêya Etîna re, em şandin Viyennayê.

Li Viyennayê dem êvar bû, ji xemgîniya bajarê kevin û valabûna wê ji mirovan, ez veciniqîm, şofêrê taksiyê em giyandin navnîşana ku keşe Corc Salîbe daye me, ji bo keşe Aydîn li Viyennayê, wî jî em şandin gundê Trayskirxîn ê wekî kampeke leşkerî mezin, ji her deverên cîhanê tije koçber bû. Piştî çêkirina kaxez û pirs û goftûgoyê, kincine dan me û hinek betanî û ciyekî ji bo razanê, Olîvêr nexweş ket û gelek nava wî diçû, piştî çend rojan hinek baş bû, sibê û êvarê em di rêzeke dirêj de disekinîn, wek ku em leşker bin, ji bo ku em hinek xwarina ku berê me jê nexwariye bibin: Perçeyek goştê berazan ê bira-jtî, hinek şorbe û perçeyekî mezin

nan... Çend roj derbas bûn, min bawer nedikir ku em bi rastî giyane Nemsî, bajarê huner û xewnan...

Piştî nêzîkî mehekê, paseportine taybet bi rengê kesk dan ên wekî me koçber, diviyabû em ji wê kampa mezin derkevin, a ku bi qasî hejmara mirovên ji hemû deverên cîhanê çîrok têde hene, ev ciyê han kampeke girêdayî Netewên Yekbûyî bû, em çûn Viyenna ku li xaniyek bigerin. Bi rêya keşe Aydîn me xaniyekî kevin û lihêmi dît.

Tiştê ji peran bi min re nema, pêwîst bû ez li karek bigerim, min ji Aydîn pirs kir ku navê hunermend bi almanî çi ye? Got, “Malîr”. Min wê gotinê li ser pelekê nivîsand û çûm buroya ku kar ji bêkaran re dibîne, min kaxet da jinika ku li wir kar dikir, wê jî kaxetek da min, navnîşaneke li devereke girêdayî Viyennayê têde bû, ez çûm, ew fabrîkeyeke boyaxkirina xaniyan bû, min di boyaxkirina dîwarên malan de kar kir, pişt re Canêt çû dibistaneke belaş ji bo fêrbûna zimanê almanî. Olîvêr li cem pîrejineke Nemsawî dima, cîrana me bû, wê navê Olîvêr kiribû Arnêst, ew jî navekî Nemsawî bû, ji ber ku Olîvêr bi ser gewrbûnê ve diçû û jinikê digot, “Ew wekî Nemsawîyan e”. Her ku dem û metiryal hebûna min hinek tablo çêdikirin. Min tabloyên xwe hilgirtin, hol bi hol, galêrî bi galêrî geriyam, qebûl nekirin tabloyên xwe nîşan bidim, heta ku min dikaneke biçûk a tabloyên bazirganî û erzan nas kir, tabloyên kulîlk û daran ji min xwestin, berê tiştêkî wisa min çênêkiribû, tevî wê jî min tabloyên xwe danîn qorzikekê ji odeya mezin û piştî heftiyekê min dest bi tabloyên hinek

hunermendên wî şêweyî kir û tabloyine wekî yên wan çêkirin, deh tabloyên nuh û ter min birin dikanê, xudiyê dikanê du tablo bi perene hindik ji min kirîn û yên din li min vegerandin. Hefte li dû hefteyê derbas bûn û min tu şêwe û tecrube nehîşt, ji her yekê tiştek dibir û tabloyên surîştê çêkirin, lê her û her xudiyê dikanê kêr ji min dikirî û wan peran têra bihayê caw û reng û metiryalên ku min dikirîn, ne dikirin. Pişt re Canêt di fabrîkeyeke tîrşo de dest bi kar kir, dû re min jî li wir dest bi kar kir. Êvarî ez diçûm rawestgehên trênan bi parsek û serxweşan re rûdiniştim, da ku xwarineke germ an hinek kinc ji aliyê komeleyeke xêrxwaz ve dihatin belavkirin, bidine me.

Min bazirganekî tabloyên bazirganî û erzane nas kir, çend dikanên wî li Vîyenna hebûn. Gelek hunermend li cem wî dixebitîn, pîrraniya wan ji dewletên sosyalîzmî hatibûn. Wê çaxê, wek ku ez herim dikana şekir û caw, min tabloyên xwe hilgirtin û di meydana avahiya mezin de, ya ku mala bazirganê tabloyan tê de bû, bi gelekê din re sekinîm...

Dema ku bala xwe da qîlafetê min û tabloyên min, ji min pirs kir çima ez nav yan înzeya xwe li ser tabloyan nanivîsim? Min bersiv dayê, ji ber ku ew ne tabloyên ez hez dikim, ew wekî gepa nêr in, tu dikarî navê ku tu bixwazî deynî ser, ji min xwest ez hema bi çî navî dibe înzeyekê li ser deynim, lê ne navekî rojhilatî, min got, "Malva!" Wî pejirand û êdî tabloyên min bi bihayekî erzane kirîn, herwiha caw û reng jî ji cem wî bûn, min dev ji karê din berda û bi roj û şev tablo çêdikir. Olîvêr jî li bal min bû, ez jî ji

wî fêrî almaniya ku wî ji jinika cîran girtibû, pişt re min ew xiste zarokxaneyekê. Canêt çû zanîngehê bixwîne, ez derketim derve û tiştê ku li ber çavên min, yekser min dikirin tablo: Rezên tirî, zeviyên berberoyan...

Wê çaxê ez pê hisiyam ku bi azadbûneke nuh ez tabloyan çêdikim, dûrî azariya kopîkirina tabloyên ne xweşik. Bazirganê tabloyan bi tecrubeya min a nuh gelek kêfxweş bû. Êdî bihayekî bêtir ji bo tabloya ku ew di çav xwe re bike dida min, pişt re min çar tabloyên nuh firotin holeke biçûk a şanedanê. Xudiyê holê ew di festîvala salane ya hunerê de li bajarê Frankfûrtê berçav kirin. Piştî çend rojan kalemêrekî Amerîkî hat Vîyenna, navê wî Herbêrt Arnot bû, dema rewşa jiyana me ya dijwar û xizaniya ku em tê de ne dît, gelek xemgîn bû û bi dilgermî got, "Ji niha û pê ve ez dixwazim tu lawê min ê duyemîn bî piştî Pîtir, her tabloyên ku tu amade bikî, tu dê ji min re li ser navnîşana min ya li Newyorkê bişînî. Sê hezar dolar dan min û çû...

Min gelek caw û reng û sêpêyek ji bo tabloyan bi van pereyên pîrr kirîn, her tiştê ku dilê min tê de bû, min kirrî û her tiştê ji bo wênekêşiyê ku min jê hez dikir... Êdî her roj ez ji mal derdaketim derve, min li dora xwe dinêrî; li dar û beran, li surîştê, li wêneyeke ku min bi aliyê xwe ve bikşîne digeriya... Min bala xwe dida her tiştî û bi lezeke ecêb, beriya ku ronahî wê dîmena ku min ew hemêz kiriye biguhirîne, min tablo çêdikirin. Bi çavên xwe û eşqeke mezin û bi hezkirin ez fêrî livîn û teferuatên tiştan bûm, ez fêr bûm ku bê çawa rengê têrronî û bi toz û bîna tiştan dibe... Bi birçîbûneke mezin, min kûr bala xwe

dida zewiyên ganguliyên sor, wek ku çawa ez li ciyê bûyîna xwe bim... Suriştê ez bi raza xwe ya mezin re birim û asoyine nuh ji bo derbirînê dan min...

Piştî salekê min perçeyek erdê biçûk li devera Viyênayê, ya bîst û duduwa li nêzîkî derdorên paytextê ji aliyê çemê Eldanob, kirrî. Sara, keçîka me ya duyemîn bû piştî Olîvêr, beriya înzekirina peymana kirrînê, ez û malbata xwe ya biçûk li ser gîhayê erdê hilketibûn, Canêtê got, "Ez dixwazim erd bi navê min tenê bête nivîsandin!" Min sedema daxwazê jê pirs kir û min pêşniyar kir ku bi navê me herduyan be, lê wê got, "Ji bo ku tu rojekê neşînî dû xudiyên xwe, ew bên serdana me li vir, ji ber ku ez qebûl nakim ew bên li cem min, di malê de rûnin, ez qebûl nakim merivên zarokên min ên xizan wek xudiyên te hebin!..." Bi pozbilindî û baweriyeke ku beriya wê demê min jê nedîtibû, wisa got ku ez bi vê yekê veciniqîm û baş zane ku hîn kesek ji xudiyên min nizane em li ku ne, piştî derketina me ya ji Beyrûdê. Nizandin çî bi me re çêbûye, ez jî dizanim ku ew dirêjîya demê li xwe dixin û digrîn!... Ji bo ku kesek ciyê me nizanibe min yek name ji kesekî re nenivîsand û neşand, herwiha tu car neketibû bala min ku ez ji xudiyên xwe bixwazim ciyê rûniştina xwe biguherin, ma qey biyanbûna min a bi tenê ne besî min e?!... Canêtê bi hêrs li min vegerand û got, "Baweriya min bi tiştê ku tu dibêjê nayê!..."

Min xwest lêxim lê ji tirsê ku zarokên min bigrîn, wek zaroktiya min a bi bavê min re, min nekir, herwiha ji tirsê polîsan, ên ku bi hêsanî dê ez der- xistama derveyî sînorên

Nemsayê, wek bacdarê bacan ên ku her tim digot, "Ez bacê bi temamî nedim wî, ewê pasporta min li min vegeirîne û cardin min bişîne Beyrûdê!..." Bêtirî çil ji sedî ji pereyên xwe min dida xezîneya dewletê...

Wekî niha!

Piştî ku Canêt û her sê zarok çûn, êvarî ez çûm mal, min dît ku kinc û daçekên min ên şewekariyê li derve ne, bi hedan û gelek min hewl da ku ew derî li min veke lê bê sûde bû, min tiştên xwe yên avêtî rakirin. Ez çûm baxçeyek, wê şevê min lê xew kir, roj derbas bûn û ez razana li baxçeyan xweşik nas dikim, herwiha bîna axa şil jî... Heta ku min kêşangehek li ser piştê avahiyeke kevin peyda kir, banê wê yî textî jêbarkirî bû, ba tê de rûdinişt û hêlînên teyrikên wekî min barkirî... Ji bo raxistina kincên şûştî dihat karanîn. Min bêriya zarokên xwe kir, ez li ber Canêt geriyam ku wan bibînim, an bi wan re derkevim lê ew ji berê dilhiştkir bû. Ji hundir de bang dikir, digot "Ji niha û pê ve ez ê te bikim kûçîk, bila navê min ne Canêt be eger min tu venegerand Sûriyê!..." Ev tiştê han ji min re gelek bûn, bi rêya dadgeha ku mafê dîtina zarokan ji heftê carekê da min, me hevdu berda, bi şertê ku ez hinek pere dawîya her mehekê bidim wan...

Canêtê qebûl nekir, ez diçûm taxa wan û ji qunceki cadê de, di çûnûhata wan de min li wan dinêrî. Piştî ku keşe Aydîn kete meselê, Canêtê qebûl kir ku heftê carekê ez zarokên xwe bibînim...

Roj derbas bûn, Canêtê di mey-xaneyekê de bi şev kar dikir û zarok bi tenê li mal dihiştin...

Min û Canêtê û zarokan regeza

Nemsawî stend. Piştî ku min pere bi deyn ji bankê birin, min dest bi avakirina xaniyek kir, di wî erdî de yê ku min kirîbû. Bi her du destên xwe min kevirek li dû kevirekî danî, hêdî-hêdî binerda wî bi serî dibû. Li şûna kêşangeha ku min bi kirê biribû, ez tê de rûniştim, dem zivistan bû, zemîn sar bû, pencereyên wê tenê bi nayloneke tenik hatibûn girtin, herwiha derî jî. Ez nexweş ketim, cîranan ji min re derman û çay dianîn...

Dû re wek her car di dawiya hefteyê de, ez çûm ku zarokên xwe bibînim lê vê carê min tu deng nebihîst. Kesekî derî ji min re venekir, heta ku cîrana me ya pîr derket û got, "Canê û zarokên xwe çûn Amerîkayê, tenê ev e, tiştê ku ez dikarim ji te re bibêjim, li min bibore kurê min" û derî girt.

Ez çi ji te re bibêjim?

Zarokên min di vê dunyayê de her tiştê min bûn, tenê wan dilê min fireh dikir û hinek xurbetîya min bi min didan jibîrkirin.

Wênêdêmên wan, livên wan, bîna wan... Wek zarokekî sêwî daketim kolanê. Ji bêyî girî min nizanîbû tiştê bikim.

Meh derbas bûn, hat bîra min ku rojekê kurê min Olîvêr ji min re gotibû ku diya wî yekî gîtarjen nas kiriye û ew dixwaze rojekê ji rojan bi wî re here Amerîkayê, wê çaxê min ev yeka bawer nekiribû.

Ez vegeyriyam avakirina malê û çêkirina tabloyan. Çend mehên ku ez nikarim vewênandina wan bidim, rojine xwekuştineke giran bûn, min tê de desteya tabloyên "Biyanîyan" çêkir.

Ji bêyî çend wêneyan tiştê ji zarokên min nema. Bîrhatinên ku

dihîştin her roj ji hundirê xwe de xwîn bigirîm; piştî çûna wan bi şeş mehan, kaxetek ji abûkatek ku di dadgeha Viyênnayê ya piroblemên malbatî de kar dike gîha min, hejmareke hesabekî bankê li bajarê Los Ancilosê Kalîfornya têde heye, dibêjin ku divê ez her mehê hezar Dolarê Amerîkî bişînim ser vê hejmarê heta ku zarok hijdesalî dibin. Dirêjiya van salên borî min ev yeka hanê kir, ji bêyî wê hejmarê û navnîşana bankê tiştêkî din li ba min tunebûn, du caran ez çûm wir lê mixabin bêhûde bû, bi her hal û her hawî min hewl da ku nîşanekê ji wan bigrim, an xeberekê ji wan bikim...

Heta roja îro ez bendewar im...

Heta niha jî ez ji bîreweriya xwe, ji dîtina wêneyên wan ên kevin direvim, bêguman niha mezin bûne, gelo ez ê rojekê wan bibînim?

Piştî ku min avakirina malê bi dawî kir, min firot, min nikarîbû têde rûnim, ji ber ku ew ji bo zarokên min hatibû kîrrîn, pişt re bi bihayê wê malê, min sê defterên hilanîna peran bi navên wan kîrrîn, bi rêya dadgehê min ew şandin ser hejmara li Amerîkayê, ji bêyî jineke Nemsawî kesek li kêleka min tunebû, navê wê Gabriyêlla bû.

Ez li cem wê rûniştim û min perçeyek erdê nuh li serê çiyayekî di ser bajarê Viyênnayê re kirrî, (Klostirniyo- borg) û min careke din xanî lêkir. Min zarok jê xwestin, ji min re Nora û Evînê anîn, min duwazde sal di wê malê de bi wan re qedandin, pişt re min mal ji wan re hişt û ez çûm Spanyayê da ku li ciyekî germtir bigerim. Gabriyêlla, jineke pîrr delal û dilsoj bû, bi awayê xwe yê Nemsawî pîrr îdarelî bû, lê ji min hez nedikir, her

tiştê ku jê dihat xwestin, ji bo min û her du keçikên me dikir. Li Spanya min karîbû xaniyekî kevin di ser deryayê re li devera Kostabrava peyda bikira lê ji ber ku min nikarîbû dûrî Nora û Evînê bimînim û ji ber ku dema ez diçûm Viyênayê ji bo dîtina Nora û Evînê, gelek caran diz ketin wê malê, piştî du salan min jê bar kir...

Min Spanya û roka wê û zimanê wê yî zor li dû xwe hiştin û vegeyriyam Viyênayê. Min ev mala ku niha ez û Sîlviya tê de dijîn kirrî. Sîlviya, ku min û wê me ji hevdu hez kir û her tiştê ku ez dixwazim dike. Wê dîroka hunerê xwendiyê, şewekar e, hundirê hunermendan xweşik nas dike, dema ku rewşa wan ne baş be, her bûyerên dijwar ên ku di ser min re derbas bûne bi min re dabeş dike. Di rêwîti û pêşangehên min de, kul û derdê rojhatlîbûna min bi min re dabeş dikir û jiyana min tevde kontrol dikir, herwiha arşîv û name û her tiştên min ên hunerî jî...

Her tişt ji bo min dikir da ku ji şewekariyê re xwe vala bikim, lêbelê tirs ku di hundirê min de şiyar e, nemirîbû. Bi rengê bîrêkirinekê her êvar dihat û ez dipêçam, ez dibirim kêlîkên ku min têde zarokên xwe winda kirine, tabloyên xwe û wênedêmên diya min a mezin, bi dilpakî û kûrbûna wê, bi êşa her du çogên wê, ya ku roj bi roj zêdetir dibe, bi gîrnîjîna wê ya tenik û pak, ez dibirim cem bavê min ê ku ji berê bêhnfirehtir û dilxweştir bûye, tecrube- ya wî ya mezin di jiyânê de, û ez dibirim ba xwişk û birayên min ên ku mezin bûne û xwendinên xwe bi dawî kirine û zarokên wan li cem, hevalên min tev ji hunermend û helbestvanan ên ku li

hemû aliyên cîhanê belawela bûne...

Wisa dem dimeşe û ez her dem bi rok û rûyê nanekî germ ku nuh ji tenûrê derketibe xewnan dibînim.

Xewnan bi ciyekî dibînim ku gew - deyê xwe bi tenê tê de bihêlim, ciyekî ku bîna mîh û mirîşk û zaterê jê were, ciyekî, her ku ez li neynikê binêrim, sînor û jînenîgariya wî di rûyê xwe re nas bikim...

Sibe bi sibe, dema ez li hember rûberê sipî yê ku di kêşangeha xwe de rû bi rû radiwestim, welat tê ber çavên min, xwe bi lîstika serdem ku ez jî welatekî mijûl dikim, lê welatê min hîn di tabloyekê de ye, bêdeng tê de rûdinê.

Bi tenê bûm, wek gotin û çemên beriya ku xwe berdîn deryayeke mezin, mofirkên bajarên mezin, gelî û newalan derbas dikin...

Nema bajar û qerebalixa xelkê, yan ciyên kuştin û terorê min diêşînin, an wek berê bala min dikişînin, kûr li tabloyên xwe dinêrim û li muzîka xwe guhdar dikim û baş dizanim çawa huner dibe veşargehek, dibe revek ji ber xwe, û çawa dibe mirineke nêzîkî rojevê, û çawa dibe welatek ku heta niha min nikarîbû ew nas bikira!...

Waaa zeman!... Ez dizanim çawa huner dibe rengê ji xwînê û ta niha, ez guleke sipî bi vê xwînê wêne dikim!...

Beşeke girîng û ji bo min balkêş maye, ew jî Welatê Dê ye (Sûriye), serdanên te yên vê dawiyê ji welêt re çawa bûn? Wek ku ez dizanim, di salên biyanbûna xwe de te bêtirî pêşangehekê li wir vekir...

-Piştî şazde salên ji biyaniyê, vexwendnameyeke fermî ji şaliyargeha çapemeniya Sûriyê ji min re hat, da

ku wekî mêvanek li festîvala Elmehebbê, yanî hezkirinê, ya yekemîn li Lazîqiyê amade bibim. Dema ku di pencereya balafirê re çavên min li sînorên Sûriyê ketin ez giriyam, piştî ewqas sal, va ez hatim!...

Xudiyên min û gelekên din li balafirgehê li benda min bûn, piştî ewqas berzebûn min xudiyên xwe li Lazîqiyê dîtin, pişt re li Şamê, bi çar tabloyên mezin ez beşdarî fêstîwalê bûm, rojine gelek xweş û rengareng bûn, çape-meniya Sûriyê guhdaneke taybet da serdana min, piştî du hefteyan ez vegeriya Viyenna, bi hêviya ku sozê xwe bi min re bicih bikin, pasporteke Sûriyê bidin min û ew piroblema ku ji dema reva min a ji leşkeriyê de daliqandî maye êdî çareser bibe.

Dû re, dîsa ez çûm Sûriyê ku pêşangehekê li pirtûkxaneyê Elesed a li Şamê lidarxim û yeka din li galêriya Etasî. Wek turîstekî biyan nuh nîşan û dîmenên Sûriyê yên dîrokî û girîng nas dike, bi birayê xwe Îsam re li Şamê geriya, em çûn delava Sûriyê, xweşîkbûna surîştê wê ez dîl kirim û min perçeyek erd li herêmeke ferîbende kirrî, latên wê sipî bûn û rengê deryaya wê bi rengê tirkowaz bû. Min dest bi pêdiviyên qanûnî yên fermî kir û pêşkêşkirina kaxetan li aliyên berpirs da ku ez karibim muzexaneyekê ji bo hunera Sûriyê ya hemdem bi pereyên xwe ava bikim lê hêzên leşkerî ew erdê han radest kirin û tiştêk jî li şûna wê nedan min heta ku aliyên bilind û fermî yên dewletê biryar dan ku erdekî din nêzîkî wê ku ji min stendine bidin min da ku pirojeya xwe ya şaristanîyê li ser ava bikim, pirojeya ku min dixwest bibe qonexê girîng û berçav ji bo hunera

Sûriyê. Li dawiya wê, ew erd û ew muzexane ji dewletê re bimînin û piştî ku min hemû kaxet û pêdiviyên fermî yên ji min dihatin xwestin bi dawî kirin, herwiha piştî ku muhendisekê di cîhanê de bi nav û deng Rîxard Mayir moxdetê avahiyê danî û piştî ketina hundirê gelek şaşînokên dezgehên fermî û çûnûhatin û sergêjiya zor ji bo nivîsandin û tomarkirina rêbazî û fermî li gor zagonan, ji ber xweşîkbûna cî û surîştê xweş ez gelekî dîlxweş bûm ku ez xewna xwe ya mezin ji bo welêt li wir ava bikim... Lê di destpêkê de piroje rawestiya û gelek bi tiştan têk çûm, min car din ji welêt bar kir, bi hêviya ku ez careke din vegerim dera ku elfabayê ji bo bûyîna xwe hilbijartîye û şaristanî nîşana wê ye.

Îro û piştî vê pevçûnê tevde, bi qederê re, qedera tije êş û biyanbûn û serkeftinên mezin di tevgera hunerî de li cîhanê, Malva (Omer Hemdî) çawa tabloyê, pîrekê, şer û pêşerojê dibîne?

-Tablo!... Li cem min hîn robereke çargoşe ye, cîyek e, nivînek e ji bo xewê, valahiyek tije qerebalixeke zindî ye, û tije tirs û netebatbûn e, her ku bêtir nêzîkî wê dibim, bêtir tê de wînda dibim. Ev valahiya han bi yekemîn pêbûna rengêkî, yan bi pakkirineke destan bêtir diyar dibe. Kîtekîten çîroka min di vê raza hanê de ye, raza ku neçar e bê wergerandin... Meramên min... Û nerîna min, tablo ji bo min surîşt û lêxuyabûnên bê dem û çarçove ye, tablo dîdariya serdemekê ye, dîdariya xakekê ye.

Jin!... Gewdeyek e, tabloyek e, li ser wê elfabaya mirin û jiyane bikar tînim. Jin perestgehek e, hemû ol û olsazî û

şer û bihar, li ser şûnwarên wê ji dayîk dibin, jin ciyê bicîkirina hêminiya vê cîhana zor e.

Şer!... Şer pîşesaziyek e, kargehek mezin e, ji me re çekan ji bo kuştina xwe tê de çêdike.

Xeyaseta kuştinê ji destpêkê de bi mirovan re heye, heta ez, dema ku tabloyan çêdikim, dibim kujareyek, bêsûcbûna valahiyê dikujim.

Paşeroj!... Paşeroj, wekî hezkirinek nuh e, bê reng, termekê ku di meydana de xwîn jê dirijê, meydana ku bi tofanan tîn nuxumandin, tofana mirovan, tofana kar û kîrîna rojane, tofana gemarbûnê...

Tu paşerojê ji min dipirsî? Li dûmahiyên dîrokê dimeyzînim, li canê latan, li danûstendinên şaristanan, li tevger û liva bajarên bi qerebalix, li rêyên çûn û hatinê yên tije erebe, li kargehên atomê, li kompaniyayên çekên pêşketî û kujare, li awayên tirsandinê yên cuda dinêrim, ji tirsandina siyasî de... Û tirsandina bûjen an metiryalê... Û tirsandina bûjenên xwarinê...

Tirsandina hunerê!... Ya olîtiyê... Tirsandina çandê... Ya çapemeniyê... Peywendiyên hemdem, heta mirin jî bûye bazirganî, wekî xwarina nêr û keskayî û goşt, ya ku rojane bûye.

Serê xwe bi sibehê re meêşîne! Ji ber ku tu nikarî tişteki biguhêrî, eva ku tu ne yek ji aliyên mafiyaya mezin bî...

Mafiyaya herî xurt, ev mafiyaya ku wekî hez dike dîrokê dinivîse û wekî dixwaze destên xwe datîne ser siyaset û çandên cîhanê tevde.

Li muzexaneyên hunerê yên xelkên rojava binêre, li hunera nûjen û ya hemdem, çî ne ew navên ku di

van mûzexaneyan de cî digrin?

Kî ne ewên ku di kovarên navdar û çapxaneyan de bêdawî dibin?

Berpirsiyarên van muzexane û holên şanedanê yên mezin kî ne? Û rexnegirên ku biryarê didin bê ka, kî kî ye, û kî çî ye?!...!

Tiştê ku ji wê de tê, kambaxbûn û zêdegavî ye.

Ji bo mayînê, pevçûnine mezin bi tiştê di paşerojê de tê re hene, pevçûnine rehdar û tamar û behaneyên wê hene, ji ber şaştiyên ku xudiyên fermanên mezin kirine, şaştiyên ku çareserkirina wan demeke dirêj bi derengî xistin û goriyên vê yekê jî mirov û heywan û dar û ber in.

Li vê cîhana agirvêketî temaşe bike!... Wekî roja îro xwîn li erdê negiriyaye.

Li min binêre çawa bêtirî carekê ez mirim!... Çima?

Jiyan pêkenînek mezin e... Wekî filimên kertonê ye, ji bêtirî rastiyê her tiştê de mumkin e...

Min nedixwest vê danûstendinê bi dawî binim, lê Malva westiyayî ji min ve xuya bû, min kûr bala xwe da tabloyên wî, pirtûkên wî, arşîva wî ya dewlemend, piştî spaskirina wî min xatir jê xwest. Û li ser sêpêya tabloyan hîn tabloyeke şil a nîvtemam hebû; rûyê kalemêrekî navsal.

Bê dil min xatir jê xwest, min mirovekî ku rojekê ji rojan min bawer nedikir vê rastbêjiyê gişî jê bibim li dû xwe hişt, da ku vî barî gişî bi xwe re rakim, min çîrok û bêdengiya xwe di çavên wî kale- mêrî de hiştin.

12/2004

HAVÊRKAN AŞİRET KONFEDERASYONU VE ALİKÊ BATÊ İSYANI - 2

Nezîrê CIBO

Hatırlanacağı gibi bundan bir önceki yazımızda Osmanlı Devletine karşı Botan Miri Bedirxan Beyin başlattığı isyanının yenilgiyle sonuçlanması ile Havêrkanda başlayan kaos ortamını, II. Haco'nun öldürülmesiyle şiddetlenen Havêrki-Dekşuri çatışmasını, Haco'nun intikamının alınması ve sonrasında meydana gelen gelişmeleri anlatmıştık. Bu yazımızda ise I. DünyHa Savaşı ve sonrasında, yaşanan gelişmeleri, Cumhuriyet döneminde yörede yaşanan olayları ve özellikle Elikê Batê olayını tarihsel süreç içinde irdelemeye çalışacağız.

Osmanlı Devleti zamanında olduğu gibi cumhuriyet döneminde de Havêrkanlıların bağımsızlığı, milliyetçi faaliyetleri şu veya bu şekilde devam etmiştir. Bu faaliyetler bazen doğrudan devlet güçlerine karşı başkaldırı şeklinde gelişirken bazen de devlet yandaşı olan aşiretlerle mücadele şeklinde olmuştur. Bu neden-

le Havêrkanlılar gerek Osmanlılar döneminde gerekse de Cumhuriyet döneminde resmi makamlarca hep asi ve tehlikeli olarak nitelendirilmiştir. Kürt aşiretleri üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınan M.Van Bruinessen *Ağa, Şeyh, Devlet* adlı eserinde Havêrkanlıların bu özelliğinden söz ettikten sonra şöyle devam etmektedir:

"Haco'nun stratejisi hiçbir zaman Botan Emirliği'nin egemenliği altında yaşamayan komşu Dekşuri ve diğer aşiretlere savaş açmayı içeriyordu... Diğer yandan da Dekşuri aşireti ile müttefik olan Osmanlı hükümetiyle aralarında çatışma çıktı. Bu olaydan sonra Havêrkanlar asi bir aşiret olarak tanındılar, bu böyle sürüp gitti."

Gerçekten bunun böyle sürüp gitliğini cumhuriyet hükümetlerinin resmi açıklamalarından da anlıyoruz. 2000'e *Doğru* dergisinin 13 Aralık 1987 tarihli, 51. sayısında kamuoyuna

açıklanan Aşîretler Raporunda bu anlamda çok net ifadeler vardır. Devletin resmi makamlarınca hazırlanan bu rapor daha sonra Kaynak Yayınevi tarafından kitap haline getirildi. Kürdistan'daki hemen bütün aşîretlerle ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Raporu hazırlayanların en çok önemsendiği şey aşîretlerin, devlet yandaşı olup olmadıklarıdır. Buna göre aşîretler iki gruba ayrılmıştır; devlet yandaşı ve devlet aleyhtarı. İşte söz konusu raporda, Havêrkanlılar ikinci grupta kabul edilmiş ve şu bilgilere yer verilmiştir: *"Suriye'deki Hacooğulları ile ilişkileri vardır. İsyanlara katılmışlardır. Yurdumuza bağlılıklarına güvenilmez. Kürt- çülük faaliyetlerini desteklerler."* İlginçtir, aynı raporda daima devlet yandaşı olan ve yöredeki özgürlükçü eğilimlere karşı duran Dekşuri aşîretiyle ilgili benzer bilgiler verilmiştir. Yani *"Kürtçülük faali- yetlerini destekledikleri ve güvenilmez oldukları"* belirtilmiştir. Neden böyle bir bilgi aktarılmıştır kesin olarak bilemiyoruz, ama bizce iki ihtimal vardır; birincisi, raporu hazırlayan birimler ödevlerini iyi yapamamış, yanlış bilgi vermişlerdir. İkincisi, Dekşuriler her şeye rağmen yaranamamışlardır. Devlete verdikleri hizmet- ler Kürtçülükten sıyrılmaları için yeterli olamamıştır. Ancak bizce raporun en ilginç yanı; Cumhuriyetin Osmanlıdan aldığı politik mirası ifade etmesidir. Yani *"Kürdü Kürde kırdırma"* politikasının devam ettirildiğinin açık bir kanıtı olmasıdır. Cumhuriyet hükü- metleri, Osmanlı'nın son dönemlerinde varlığını sürdür- bilmek, egemenlik altına aldığı millet- lerin ayrılmasına engel olabilmek için

izlediği **"böl ve yönet"** politikalarını geliştirerek devam ettirmişlerdir. Diğer bir ifadeyle; devlet "vatanı'nın bölünmez bütünlüğünü, milletin huzur ve güvenliğini (!)" sağlamayı, vatan- daşını düşman kamplara ayırmakta bulmuştur. *"Yönetim otoritesini sürdür- bilmek için aşîretler arası bölünme ve çatışmalara muhtaç olduğunu düşün- müştür"*(Aşîretler Raporu). Bir diğer ifadeyle devlet, otoritesini sürdürmek için iç çatışmalardan, vatandaşlarını birbirine kırdırmadan, anarşi ve terörden medet ummuştur. Gerçekten ilginç ve üzerinde durulması gereken bir konu ama biz asıl konumuza, yani Hevêrkan sultanlarının *"Kürtçülük"* ve *"bölücülük"* faaliyetlerine dönelim.

Alikê Batê zaman zaman ailenin bir diğer lider adayı olan Çelebi'yle rekabet içinde idiyse de konfederasyonda kontrolü ele geçirmesini bildi. Daha önce belirtildiği gibi, Haco'nun intikamını alması onu Konfederasyonun liderliği yarışında Çelebiye karşı oldukça avan- tajlı duruma getirmişti. Onu avantajlı duruma getiren bir diğer etken bölgedeki Hristiyan ve Yezidi Kürtlerin desteğini almasıydı. Ama onu asıl avan- tajlı kılan ve gerek Havêrkanda gerekse de Kürtler arasında öne kavuşturan milliyetçi bağımsızlıkçı eğilimleriydi. Atası Haco'dan devr alınan bir mirastı . Hayalinde hep bağımsız Kürdistan vardı. Yaşamı boyunca bu uğurda çarpıştı. Osmanlı güçlerine karşı yirmi yıl gerilla savaşı verdi. Bu süre zarfında Havêrkanın tek hâkimiydi denilebilir. Hatta Havêrka'nın dışında kalan komşu aşîretler üzerinde de hâkimiyet kur- muştı. Osmanlı hükümetlerinin bölgedeki otoriteleri sadece kâğıt üzerindeydi. Vergiler bile askeri

operasyonla topla- nabiliyordu. Askerlik çağına gelen gençler onun güçlerine katılıyorlardı. 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve devletin savaşa katılmasıyla Ali'nin bölgedeki etkinliği daha da güçlendi. Çünkü devlet askeri kuvvetlerinin hemen tümünü savaş alanına çekmişti. İmparatorluğun kaderini ellerinde tutan İttihat ve Terakki liderlerinin Turancı hayalleri ve onların müttefiki Almanların emperyalist emelleri uğruna binlerce, yüz binlerce asker Kafkasların karlı dağlarında, Arap çöllerinde yok oluyordu. Bu nedenle cepheye sürekli asker aktarılıyordu. Dolayısı-yla iç asayışı sağlayacak yeterli askeri gücü kalmamıştı. Aslında bu durum Havêrkan açısından da memnuniyet vericiydi. Çünkü devletin çeşitli bahanelerle yaptığı operasyonlar, zorla asker toplamalar, kanunsuz yüksek vergi toplamaları, köy ortasında meydana dayakları, İmparatorluğun uzak köşelerine sürül- meler bir süre için de olsa sona ermiş, halk rahat bir nefes almıştır. Yezidi ve Hristiyan Kürtler üzerindeki maddi manevi baskılar kalkmış, değer veriliyor, saygı gösteriliyordu. I. Dünya Savaşı boyunca bölgedeki tek gerginlik durumu; Omeri ve Dekşuri aşiretlerinin Ali'nin otoritesine karşı zaman zaman ittiat etmekte isteksiz davranmalarıydı. Zaman zaman çatışmalar oluyordu. Ancak genel anlamda Ali yörede kontrolü elinde tutuyordu.

1914'te başlayan I. Dünya Savaşı 1918'de Osmanlı Devleti ve müttefiki olan İttifak Devletlerinin (Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan) yenilgisiyle sonuçlandı. Hepsi büyük kayıplara uğradılar. Denilebilir ki en

çok kayıp veren de Osmanlı devleti oldu. Savaş sırasında büyük toprak kaybına uğramış, elinde sadece Anadolu ve Kürdistan'ın bir bölümü kalmıştı. Yenilen devletler tek tek masaya oturarak ateşkes antlaşmaları imzaladılar. Osmanlı Devletinin imzaladığı antlaşma olan Mondros Antlaşması, çok ağır şartlar taşıyordu. Antlaşmanın en önemli bazı hükümleri şöyleydi;

“- İtilaf Devletleri , (İngiltere, Fransa, İtalya) güvenliği sağlamak için gerek gördükleri an istedikleri yeri işgal edebilecekler.

- Küçük bir jandarma gücün dışında Osmanlı ordusu terhis edilecek.

- Her türlü savaş araç gerece, silah ve cephaneye el konulacak.”

Böylece İmparatorluğunun elinde kalan toprakların işgal edilmesinin hukuki gerekçesi de hazırlanmıştı. Kısa bir süre sonra da Mondros hükümleri uygulamaya sokuldu. Anadolu toprakları yer yer işgal ediliyor, ordu terhis ediliyor, bütün silah ve cephaneye el konuluyordu. Kısacası devletin var olma nedenleri bir bir ortadan kaldırılıyordu. Koca kaplan kediye dönüşüyordu.

Tabi Mondros Mütarekesi uyarınca yapılan işgal eylemlerinden Kürdistan da nasipleniyordu. Bugünkü Irak toprakları ve Kürdistan'ın petrol bölgeleri (Musul, Kerkük ve çevresi) İngilizlerin payına düşüyordu. Zaten daha savaş sırasında Musul'a kadar olan yerleri işgal etmişlerdi. Bugünkü Suriye ve dolayısıyla Güney Batı Kürdistan toprakları Fransızların payına düşüyordu. Gerçi buralar savaş sırasında İngilizlerce işgal edilmişti. Ancak İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli antlaşmalar gereğince Fransızlara

bırakılmıştı. Yine bu gizli antlaşmalar uyarınca Mardin, Nusaybin, Midyat çevresi yani Havêrkan toprakları, Urfa ve Antep Fransızların payına düşüyordu. Mütareke imzalanırken henüz buralar işgal edilmemişti. Ancak o gün için her an işgal tehlikesi vardı. Bütün Anadolu'da olduğu gibi Osmanlı Devletinin Kürdistan coğrafyasında da etkinliği oldukça zayıflamıştı. Otoritesi fiilen sona ermişti. Bu durum milliyetçi özgürlükçü Kürt unsurları için oldukça uygun bir ortam yaratıyordu. Başta imparatorluğun başkentinde, özellikle de Kürdistan'ın önemli merkezlerinde (Diyarbakır, Urfa, Mardin vb.) yoğunlaşan bir hareketlilik başlamıştı. Birçok yurtsever aydın başta olmak üzere asker, sivil şahsiyet, aşîret liderleri, soylu aile mensubu, din adamı vb. Kürt milli unsurları yoğun bir faaliyet içine girmiş bulunuyorlardı. Gazeteler, dergiler çıkartılıyor, bildiriler dağıtılıyor, cemi-yetler kuruluyordu. Bu çalışmaların sonucunda ortaya çıkan en önemli organizasyon hiç kuşkusuz Kürdistan Teali Cemiyetidir. (Kürdistan'ı Yüceltme Derneği) Cemiyet "**milletlerin kendi kaderlerini özgürce belirleme hakkı.**" Prensibi doğrultusunda yoğun bir faaliyet içine girmişti; Kürdistan'ın çeşitli merkezlerinde şubeler açıyor, temsilciler gönderiyor, ulusal uyanışı sağlamak için toplantılar düzenleniyor, yoğun bir propaganda faaliyeti sürdürülüyordu.

Bu arada Havêrkanda da benzer bir hareketlilik vardı. Beklenen gün gelmişti. Botan Kürt yönetiminin sona ermesinden beri hiç sönmeyen özgürlük ateşi daha da alevlenmişti. Ali'nin Kasrında yoğun bir trafik vardır. Bir yandan kurmaylarıyla, diğer yanda

Hevêrkan'ın yurtsever unsurlarıyla, bölgedeki diğer aşîret liderleriyle görüşmeler yapıyordu. Yıllardır sürdürülen düşmanlıklar, kan davaları sona erdirilmeye çalışılıyor, çatışan aşîretler arasında barış ilan ediliyordu. Amaç güç birliği sağlayıp bağımsız Kürdistan'a kavuşmaktır. Bu amaçla çalışmalar Havêrkan'ın dışına taşınarak daha da boyutlandırılmaya çalışılıyordu. Kürt özgürlük hareketinin, dolayısıyla o günlerde Kürtlerin en önemli siyasal organizasyonu olan *Kürdistan Teali Cemiyeti*'nin de önemli merkezlerinden biri olan Diyarbakır'la haberleşiliyor, karşılıklı temsilciler gönderiliyordu. Yine aynı amaçla Ali Batê'nin bizzat Şırnaklı aşîret lideri Abdurrahman ve Salahan Aşîret lideri Ramazan ile görüştüğü bilinmektedir. Hatta bu görüşmelerde Güney Kürdistan'da bulunan İngiliz işgalinin kuzey Kürdistan'a yayılması durumunda karşı koyma fikri üzerinde anlaşıldıkları, çeşitli kaynaklar tarafından kaydedilmiştir. (Kurdistan and Kurds- Kürt Milliyetçiliğinin tarihi- Wadie Jwaideh) Oysa günümüz resmi kaynaklar ve Türk tarihçileri Ali Batê hareketinin tamamen İngiliz destekli olduğunu, İngiliz çıkarlarına hizmet eden bir hareket olduğunu belirtmektedirler ki bu doğru değildir. Ali Batê ile yaptığı görüşmenin hemen ardından Şırnaklı Abdurrahman Ağa'nın diğer aşîret reislerine gönderdiği mektuplarda İngiliz müdahalesinin kabul edilmemesini ve İngiliz yönetiminde bulunan bölgelerdeki Kürt aşîret reislerinden direnişe geçmelerini istemiştir. Bu mektupların bazıları İngiliz yetkililerince ele geçirilmiş ve bugün devlet arşivlerinde mevcuttur.

Söz konusu kaynaklarda Türk yetkililerinin bölgede İngiliz karşıtı bir direniş başlatmak için hummalı bir faaliyet içinde olduklarını, Kürtleri etkileyebilmek için de özellikle "Hıristiyan müdahalesine karşı Müslümanlar birleşin." "Kürtler ve Türkler din kardeşidir" şeklinde dini duygulara hitap eden etkili propaganda geliştirdikleri ve oldukça başarılı oldukları da belirtilmektedir.

Ali'nin çalışmaları her ne kadar milliyetçi ve özgürlükçü hedeflere yönelik olsa da öz itibarıyla çağdaş, ulusal bir yapıya dönüşmekten uzak olmuştur. Kurulan siyasi ilişkiler, örgütlenme faaliyetleri, askeri etkinlikler tamamen aşiretsel yapıya dayanıyordu. Kaçınılmaz olarak aşiret ve aşiret önderliği ön plana çıkıyordu. Üstelik aşiretler arasında asırlar boyu devam eden kin ve husumet, ulusal bir bütünlüğün oluşmasına fırsat vermiyordu. I. Dünya savaşı süresince Havêrkanda göreceli bir barış ortamı yaratıldıysa da uzun vadeli olamadı. En ufak sorunlar hemen çatışmalara neden oluyordu. Nitekim ünlü Tınat Çatışması böyle bir nedenle patlak verdi;

Omeri Aşireti lideri Ehmedê Suleyman'ın baskısından kaçan Mele Osman adında birinin Ali'ye sığınmasıyla taraflar arasında gerginlik başladı. Omeri Aşiretine ait Tınat köyüne giren Ali güçleriyle Omeri ve Dekşuri güçleri arasında başlayan çatışmalara daha sonra devlet güçlerinin Dekşurilerin yanında yer almasıyla çatışmalar daha da şiddetlendi. Her iki taraf da büyük kayıplar verdi. Kuşkusuz en büyük kaybı yok-sul Kürt insanı verdi. Bu çatışma ve sonrasında yaşanan acı olayların yöre

insanının belleğinde bıraktığı derin izler bugün bile canlılığını korumaktadır. Kürt halk edebiyatının çok önemli ürünlerinden olan "stran"lar bu olayların en canlı tanıklarıdır. Yörede yıllardır dillerden düşmeyen onlarca strandan biri olan "Şerê Tınatê" da bunu çok net bir şekil- de görebiliriz;

Şerê Tınatê

Hey lê dayê hey lê dayê hey lê dayê.
Dilê min de wayê.
Ehmed Axa xwe berda bajarê Nisêbînê.
Cem Qaîmmeqamê Nisêbînê.
Gotê Qaîmmeqamê Nisêbînê dilê min de wayê
sed cara min wayê.
Elîyê Betê bavê Êsîf û Nezîr ferxê mala Haco
sultanê
Hevêrka qaçax bû kete dunyayê.
Li piştî qaçxbûna Elîyê Betê bavê Êsîf û Nezîr
ferxê mala Haco debara min di cihê te da nayê.
Qaîmmeqamê Nisêbînê go Ehmed Axa tu rabe
lez bike, bilezîne
Axawat û Muxtaran bîne mezbeta cê ke îmza
lê bixîne emê vê mezbetê deyne walî Begê
bajarê Midyatê.
Belê walîyê bajarê Midyatê tîlefônê bidite
bajarê Estembolê.
Belkî emê fermana Elîyê Betê bavê Êsîf û
Nezîr ferxê mala Haco ji dergê Estembolê
hilînin
Ehmed Axa lezê dikê dilezîne
Axa û Muxtara di cemînê û mezbeta cê dikê
mora lê dixîne.
Dane walî Begê bajarê Midyatê, walîyê bajarê
Midyatê tîlefôn dabû bajarê Estembolê fer-
mana Elîyê Betê bavê Êsîf û Nezîr ferxê mala
Haco ji dergê Estembolê li ba Sultanê
Estembolê deranî.
Elîko lawo min digo memanî xweş memanî
tîştê rebê alem li banê batî qelem li erdî Xwedê
kes lê nezanî.
Li wê roja fermana Elîyê Betê bavê Êsîf û
Nezîr ferxê mala Haco ji bajarê Istembolê der-
anî.
Hazar esker lawê dewletê bi topan û xîvet û

çadira ve li dewra qesra Tînatê .
Li dora Elîyê Betê bavê Ûsîf û Nezîr ferxê mala
Haco girtine û derê topa dane qesra Tînatê.
Elikê Betê digo gelî xulama lez bikin bilezinin
hewara Şîm'ûnê Henê Heydê kakê Melkê bavê
kurê ji min ra bînin
hewara Şemdînê Çolî ji min ra bînin
Îsayê Şeref ji minra bînin.
Lo lo lo Eliko lo lawo qesra Tînatê wa bi hejîr e.
Bejn û bala Elîyê Betê bavê Ûsîf û Nezîr ferxê
mala Haco
Sultanê Hevêrka Xelefê mala Osman Paşa,
bejna şala û şapika ye
rextan û zincîra Axa fermana hukmetê li malê
li eşîrê giran e.
Ji xêra Xwedê ra ne fermana Hukmetê ba
bila fermana sîhûsê (33) eşîrê kurda ba,
fermana eşîrê kurda bê ra û bê tekî ye.
Bi telaqê jin berdanê li piştê kozîk û çepera dê
kêwa min lê digote
gurmêna dihol û zirna daweta her dû Axayê
min Ûsîf û Nezîr e.
Elîyê Betê go lawo Şîm'ûn û qesra Tînatê bi
dar û bî ye.
Fileho çavê te keta eskerê dewletê zirav te qetî ye.
Kerrbê li Şîm'ûnê Henê Heydê da, go lo lawo
Eliko qesra Tînatê bi simaq e.
Heçî kesê ji min û te ji talî ya şevê pêda destê
xwe ne dê qevda xencerê hicrîmta bernede
zabîtê ser topê, jina xwe berdit bi sê telq e.
Û qesra Tînatê û dilê min bi xeber e.
Şdan û navmîşûdê Şîm'ûnê Henê Heydê kakê
Melkê gelek hene.
Dest da qevda xencerê hicrîm berda bû eskerê
dewletê ji taliya şevê pêda zabîtê ser topê kuşt
û da ber xenceran e.
Dilê min li xeber e û şadan û navmîşûdê
Mihemedê Êlo gelek hene.
Dest da qevda xencerê hicrîm berda bû eskerê
dewletê ji taliya şevê pêda zabîtê ser topê kuşt
û da ber xencerae.
Şîm'ûnê Henê Heydê bandikî lo lo Eliko lo lawo
qesra Tînatê bilind e wa li herem e.
Dengê top û topxana dewleta Turka li ser serê
Elî yê Betê bavê Ûsîf û Nezîr lêda lem e lem e.
Axa roja koçka û dîwana tu li serê jorê rûniştî
tu ji mala Osman paşay tu Axayî û ez xulamê
te me.

Belê roj qesra Tînatê ew gava xulîna topan û
teyaran li şwînê bomba hîngê roja mirinê
Axa bi xwedê tu celebî û wê rojê ez ribadê te me.

Yukarda belirtildiği gibi Ali'nin başlattığı hareket bir yönüyle geleneksel aşîret ilişkileriyle yoğurulmuş bir yapılanma arz ediyorsa da öteki yönüyle milliyetçi ve yurtsever bir içerik taşımaktadır. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası yaptığı çalışmalar da, kurduğu ilişkilerde bunu görmek mümkün. Havêrkan lideri, özgür Kürdistan uğruna en büyük rakipleriyle hatta can düşmanı sayılan aşîret liderleriyle görüşüp, birlik çağrısı yapmaktan geri kalmamıştır. Bu aşîret liderlerinden biri de ünlü Dekşuri lideri Izedin Ağa dır. Eski düşmanlıkları unutmak ve ulusal çıkarlar etrafında bir araya gelmek için birçok görüşme yapıldı. Ancak hep aşîretsel çıkarlar önplana çıkarıldığından bir sonuç alınamaz, birlik sağlanamamıştır. Büyük Ozan Seydayê Cigerxwîn "Hayat Hikâyem" adı verilen biyografyasında; anlaşmazlığın temelinde, liderlik konusu olduğunu, kurulacak Kürdistan'ın lideri kim olacak konusunda anlaşamadıklarını söylemektedir.

Yine de Ali'nin bu çabalarının sonucunda yörede birçok aşîretin desteği alınır. Bazı resmi kaynaklar da Ali'nin bölge halkını kandırmak için: "Ben İstanbul'daki Halifenin temsilcisiyim." dediği belirtilmektedir. Bizce bu Havêrkan liderinin oldukça kıvrak bir zekâyâ sahip olduğunun göstergesidir. Güç bulmak, amaca ulaşmak için başvuru akıllıca bir taktik... Nitekim hemen aynı tarihlerde Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal halkın desteğini almak için benzer bir taktiğe başvuru-

rarak; "Amacım, padişah ve hilafeti kurtarmaktır." diyordu. Oysa aynı M. Kemal üç yıl sonra saltanata, beş yıl sonrada halifelîğe son vermiştir. Sadece bu topraklarda değil tarih boyunca hemen dünyanın her yerinde halkı etkilemek, üzerinde otorite kurmak için siyasilerin, devlet adamlarının başvurduğu bir yöntemdir dini duygu... Pek başarılı olamamışsa da Havêrkan liderinin de başvurduğu aynı yöntemdir. Ama Sezar'ın hakkını Sezar'a vermek gerekirse, bu konuda Türk siyasilerinin eline hiç kimse su dökemez. Öyle ki bu yöntemle Hem Kürt hem Türk halkını bin yıldır uyutmayı büyük bir beceriyle başarmışlardır.

Ali, yılların engin askeri deneyimine sahip Osmanlı ordularıyla boy ölçüşecek gücü bulamadıysa da yörenin bazı büyük aşîretlerinin desteğini alır. Artık zamanın geldiğine inanır ve harekete geçer. (11 Mayıs 1919) En yakın adamlarıyla (Ali'nin en sadık adamları Hiristîyan ve Yezidiler'dir.) Midyat'tan yola çıkar. Önce Savur-Mardin istikametinde yürür. Bazı güçlerini de Nusaybin, Cizre yöresine yollar. Bu yörelerdeki birçok aşîret ona itaat eder ve destek sağlar. Aldığı bu desteğe de güvenerek Nusaybin şehir merkezine yürür. Şehri kontrol altına alır. Buradaki askeri birliklerin bir kısmı teslim alınır, geri kalanı şehri terk eder. Ceza evinin kapıları açılarak bütün tutukluları serbest bırakılır. Ali halk tarafından sevinç gösterileriyle karşılanır. Ünü daha da yayılır. Ancak yöredeki 5. Tümen'e bağlı askerler harekete geçer ve şehri kuşatırlar. Bunun üzerine Ali, Nusaybin'in bütün sivil ve askeri idarecilerini rehin alarak

şehirden ayrılır. Yörenin dağlık kesimine çekilir. Bundan sonra amansız bir takip başlayacaktır. Devlet güçleri gerek silah gerekse de sayı bakımında kıyas kabul edilmez bir üstünlüğe sahipti. Havêrkan lideri gerilla taktikleriyle savaşı sürdürür. Sürekli geri çekilerek tekrar Midyat'a varır. 4. Haziran da Mıqrê denilen yerde Kürt tarihinde sık rastlanan bir olay gerçekleşir. Tarih yine tekerrür eder; daha önce Ali'ye itaat eden ya da tarafsız kalacağını bildiren birçok aşîret devlet güçleriyle birleşerek saldırıya geçer. (Şerê Mıqrê) Çember içine alınan Havêrkan güçleri büyük kayıplar pahasına çemberi yarmasını başarırlar. 5. Tümenin takibi devam etmişse de artık başarısızlığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine bölgede bulunan 6. Piyade Alayı'na bağlı birlikler harekete geçirildi. Artık Havêrkanın dağı taşı asker kaynıyordu. Evet, tarih yine tekerrür ediyordu; Ali atası II. Haco gibi çarpışa çarpışa geri çekiliyordu. Güçleri giderek eriyordu ve yine en büyük darbeyi Kürtlerden yiyordu. Dekşuri, Omeri, Kosi, Hebizbini, Hesari vb. birçok Kürt Aşîreti devlet güçleriyle birleşerek Ali ve bir avuç savaşçıyı Medah Köyü çevresinde çembere aldılar. Bu sefer kaçış yolu kalmamıştı. Havêrkanın Hiristîyan, Yezidi, Müslüman savaşçıları bir bir düşüyordu. Derecikler oluşturan kanları göl olup bir birine karışıyordu. Ve son olarak Ali de düştü. Hattının en zor anlarında yanında olan, onu yalnız bırakmayan yoldaşlarını, o da terk etmemişti. Ölümü onlarla kucaklamıştı. Ama halk vefalıdır. Sevdiklerinden kolay kolay vazgeçmiyor, kolay kolay öldürmüyor. Havêrkanlılar Ali'nin

ölümüne inanmadılar; "O efsunludur, ona kurşun işlemez." diyorlardı. Bunun üzerine Alay Komutanı Binbaşı Pehlivanzade Nuri Bey hem kazandığı zaferi kanıtlamak, hem de halka gözdağı vermek için, Ali'nin cesedini bir katra yükleyerek Midyat sokaklarında gezdirip teşhir etti. Böylece hatasıyla, doğrusuyla, günahıyla, sevabıyla bir Kürt isyanı daha, yine Kürdün büyük! katkısıyla sona erdi. (18. Ağustos 1919) Ve Havêrkan yine karalar bağladı ama sevdiklerini öldürmedi... Onları yaktığı ağıtlarda, stranlar da, diloklarda yaşattı. Onları terk etmedi. Ali ve arkadaşlarının özellikle ünlü savaşı, efsanevi Hiristiyan Şemunê Hanna Haydo'nun, Şemdinê Çoli'nin kahramanlıkları yörede dillere destan oldu. Onlarca stran'a konu oldu. Yörede onları tanımayan isimlerini işitmeyen yoktur desek kesinlikle mübalağa yapmış olmayız(Önümüzdeki sayılarımızda bu stranlardan örnekler vermeye devam edeceğiz).

Ali'nin ölümünden sonra, aşiretin birliği bozuktu. Hevêrkan güçleri dağıldı ve yöre tamamen devlet denetimine girdi. Yeniden liderlik kavgaları başladı. Konfederasyonun bir kısmı III. Haco'yu lider kabul ederken, diğer bir kısmı aynı aileden yani Mala Osman'dan biri olan Çelebi'nin etrafında toplandı. Çok şey eskisi gibi değildi artık. Çok yönlü bir değişim süreci başlamıştı; bir kere yeni bir devlet kurulmuştu. Osmanlı Devletinin yerine, Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Cumhuriyet hükümetleri dönemi başlamıştır. Artık yörede okuduğu gibi bütün Kürdistan'da daha sıkı bir denetim vardır. Çok daha farklı politikalar gündemdedir. Çok daha farklı ve kar-

maşık sorunlar ortaya çıkmıştır. Bütün bunlara rağmen, Havêrkanda iki şey uzun süre değişmedi: biri, geleneksel aşiretsel yapı ve aşiretler arası çatışmalar, diğeri de Kürdün özgürlük aşkıdır. Evet, Havêrkanda bu ikili adeta ikiz kardeş gibidir. Son yıllara kadar bu böyle sürüp gitti. Ancak son dönemlerde değişen ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler ikizlerden birini, - aşiretsel yapı- iyice sarstı. Hatta büyük ölçüde yok etti diye- -biliriz. Ama öteki yani Kürd'ün özgürlük aşkı hiç değişmedi.

Ali'den sonra da Mala Osman'ın, bu uğurdaki çabaları devam etmiştir. Yeni kuşaklar atalarının yolunda yürüdüler. İşte bu yeni kuşağın en önemli üyelerden biri III. Haco dur(Bak. Mala Osman'ın kısmı soyağacı.) Ama onun hikâyesi başka bir yazı konusudur.

WERGIRTINÊN BÊ NÎŞANDAYÎNA ÇAVKANÎ

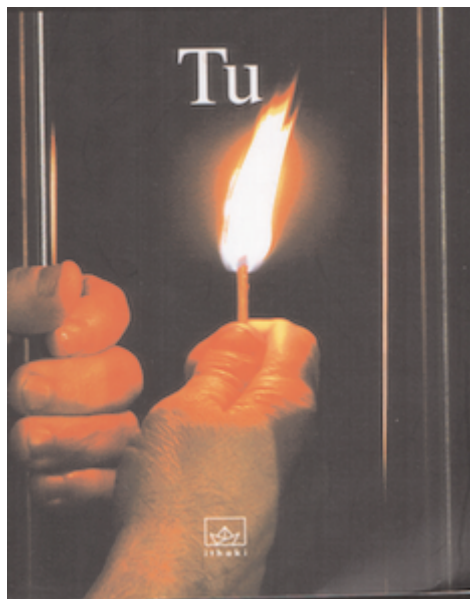
AMEDAKAR : FERHAD YEŞÎL

PÊŞGOTIN

Çaxê ku meriv li nivîsên nivîskarên kurdan dinihêre, meriv di nivîsên wan de rastî hinek wergirtinan tê. Heke di wan wergirtinan de çavkanî bên nîşandayîn, tiştê ku hatiya kirin pirr normal e. Lê heke ew wergirtin bê nîşandayina çavkanî bin, tiştê ku hatiye kirin pirr şaş e.

Ez ê di vê xebatê de ji çend nivîsyan jî kitêbên hinek nivîskarên kurdan ên ku bê nîşandayîna çavkanî nivîs wergirtine çend nimûneyan bidim. Ez ê eslê nivîsan û nivîsên wergirtî tevî çavkaniyên wan neql bikim da ku xwendevan bi xwe jî karibin her duyan bidin ber hevûdu.

Pirraniya van nimûneyan berê jî di hinek weşanan de hatin weşandin.

Di gelek tiştan de min jî wan weşanan îstifade kir. Çavkaniyên ku min jê îstifade kirine jî ez ê binivîsim.

Sîstema ku ezê di vê xebatê de bi kar bînim ev e:

"Navê nivîskarê ku bê nîşandayîna çavkanî nivîs wergirtiye.

"Carna derheqê mijarê de haydariyeke kurt

"Nimûneyên nivîsên ku bê nîşandayîna çavkanî hatine wergirtin. Ev nimûne di binê herfa A de hatine neqilkirin.

"Metnê eslî yê ku nivîs jê hatiye wergirtin. Ew beş di binê herfa B da hatiye neqilkirin.

"Beşên "A" û "B" carna bi jimar in. Ev jimar, jimara nimûneyan in. Mesela A1 wergirtina yekem e, B1 jî eslê wê ye. Yanî B metna kevn, A metna nû ye.

Min pirr dixwest ku ez piştî vê xebatê bi nivîskarên ku çavkanî nîşan nedane û nivîs wergirtine re jî bipeyivim û ramanên wan ên derheqê vê mijarê de bistînim. Lê ji ber ku wext teng bû, min ji bo vê yekê kes nedît.

Ez ji hemû kesên ku di amadekiri-na vê xebatê de ji min re bûne alîkar re gelekî spas dikim.

Hezîran sala 2000î
Uppsala

Kurtkiriya Peyvan

B.Î. : Berî Îsa
bn. : binihêre
Dr. : doktor
nr. : numre
r. : rûpel

NIVÎSÊN KU BÊ NÎŞANDAYÎNA ÇAVKANÎ HATINE WER- GIRTIN

1 - MEHMED UZUN

Di Nûdemê de nivîseka Mûrad Ciwan a bi sernameya "Hustuyê Devê û Rastiya Mehmed Uzunî" hat weşandin. Di vê nivîsê de tê îddîakirin ku gava Mehmed Uzun romana xwe ya pêşîn a bi navê "Tu" nivîsiye, ji "Hawar" û hin berhemên din hin beş wergirtine û xistine romana xwe. Û tê îddîa kirin ku Mehmed Uzun, demekê çûye Suriye, ba jina Mîr Celadet Alî Bedirxanî, Rewşen Xanimê. Wê ew tekst, foto û belgeyên ku ji bal Celadet Alî Bedirxanî ve ha-tibûn civandin, yên ji devê dengbêjan hatibû berhevkirin, kovarên ku di deh salên sih û çilî de di bin serokatîya Celadet Alî Bedirxanî û Kamîran Alî Bedirxanî de hatibûn weşandin, gellek berhemên wan ên din ên çapbûyî û çapnebûyî dane wî. Qewî wiha bû kû wî wê ev behrem amade bikirana û biweşandana. Lê ewî ew berhem hemî anîn, li ser wan, rûniştî, romanên xwe yên bi navê "Rojek Ji Rojên Evdalê Zeynikê" û "Bîra Qederê" re kirin hevîr. Îro şahid û belge hene ku Rewşen Bedirxan Xanimê heta ku mir jî Mehmed Uzun efu nekir. (Ciwan, Mûrad, "Hustuyê Devê û Rastiya Mehmed Uzunî", Nûdem: kovara hûnerî edebî û çandî, nr. 29-30,1999,r.109)

Beşên Wergirtî

Di rojnameya Armancê (1) de jî nivîsek bi sernameya "Mehmed Uzun û Çîroka Diziya Tu" derket. Di vê nivîsê de li romana Mehmed Uzun a bi navê "Tu" rexne hatiye girtin û hatiye gotin ku hin beşên romanê ji van weşanan hatine wergirtin:

Tu, r. 16 (Ji Hawar, nr. 24, r. 5)

Tu, r. 17 (Ji Hawar, nr. 25, r. 6)

Tu, r. 23 (Ji Hawar, nr. 28, r. 3)

Tu, r. 24 (Ji Hawar, nr. 28, r. 3)

Tu, r. 25 (Ji Hawar, nr. 31, r. 3)

Tu, r. 44 (Ji Hawar, nr. 24, r. 1)

Tu, r. 45 (Ji Hawar, nr. 24, r. 1)

Tu, r. 94 (Ji Hawar, nr. 25, r. 15)

Tu, r. 141 (Ji Hawar, nr. 25, r. 4)

Tu, r. 142 (Ji Hawar, nr. 25, r. 4)

Tu, r. 144 (Ji Ronahî, nr. 28, r. 17)

Tu, r. 152 (Ji Hawar, nr. 34, r. 6)

Tu, r. 166 (Ji Hawar, nr. 34, r. 12)

Tu, r. 167 (Ji Hawar, nr. 53, r. 8)

Tu, r. 167 (Ji Hawar, nr. 34, r. 12)

Tu, r. 170 (Ji Hawar, nr. 34, r. 5, nota binî)

Tu, r. 170 (Ji Hawar, nr. 34, r. 8)

Tu, r. 171 (Ji Hawar, nr. 34, r. 11)

Tu, r. 171 (Ji Hawar, nr. 34, r. 5)

Tu, r. 174 (Ji Hawar, nr. 53, r. 8)

Tu, r. 199 (Ji Hawar, nr. 33, r. 14)

Tu, r. 200 (Ji Hawar, nr. 33, r. 14)

Tu, r. 23 (Ji K. Bedirxan, *Dersên Diyanetê û Hedîsên Cenabî Pêxember*, Ji Tefsîra Quranê, Parîs, 1971, r. 3, 5)

Tu, r. 64 (Ji N. Zaza, *Destana Memê Alan*, r. 1)

Tu, r. 103 (Ji Zinar Silopî, *Doza Kurdistan*, r. 96)

Çend Nimûne Ji Nivîsên ku bê Nîşandayîna Çavkanî Hatine Wergirtin

A1

"... zarokno. Qulingan îsal ji me re xayintî kirin. Di vê zivistanê de zû pişta xwe dan çîyan û baranan, bamişt û sîpanan. Zû berê xwe dan deşt û beriyan. Çima zarokno?....

Ev çi deng e zarokno? Ev çi heydedan e, çi guregur e li ezmanan? Dengê nefir û zirna ezman e. Ne qiyamet e û ne jî axirzeman e..." (Mehmed Uzun, *Tu, Weşanên Dengê Komal*, Stockholm, 1984, r. 17)

B1

"Lo qulingo, ez dibêjim tu bi cihê xwe xayîn î, her zivistan tu pişta xwe didî çîyan û berfan û bamişt û sîpana, berê xwe didî deşt û beriya û sefayê dikî...

Lo ev çi deng e û çi heydedan e û çi guregur e li ezmana? Dengê nefir û zirne û borizana. Hin dibêjin qiyamet e, hin dibêjin axirzeman." (Hawar: kovara Kurdî, Şam, nr. 25 (19.08. 1934), r. 657, 654) (2)

A2

"Yê ku rastiyê na bêje û derewa dike û ne xwediyê gotina xwe ye û ji emanet re xayintiyê dike, ew nimêja xwe bike, zekata xwe bide û here Hec û Emrê jî, ew dîsa minafiq e.

-Sipehîtiya mirovan, xweşiya zimanê wan e.

-Bihuşî di bin lingê diyan de ye."

(... -Dermanê nezaniyê pirs û xebat e.

-Pê zerer bigîhê te rastiye bibêje.
-Paqijiya dil û laş nivê baweriyê ye." (Mehmed Uzun, Tu, r. 23-24)

B2

"Yê ko rastiye nabêje û derewa dike û ne xwediyê gotina xwe ye û ji emanetê ra xayintiyê dike, ew nimêja xwe bike, zekata xwe bide, û here Hec û Emrê jî, dîsa minafiq e.

46-Spehîtiya mirovan, xweşiye zimanê wan e.

47-Buhuşt di bin lingê diya de ye.

... 78-Dermanê nezaniye pirs û xebat e.

... 86-Pê zerer jî bigihe te, rastiye bibêje.

... 90-Paqijiya dil laş nivê baweriyê ye." (Hawar, r. 707)

A3

"-Ji heft tiştên neqenc ku xelk pê diçin helakê, xwe biparêzin: ji mişrikiyê, ji sihirbaziye, ji kuştina xelkê bê rê, ji xwarina malê sêwiyan û faîzê, di şer û qewimandinê de ji bazdanê ji kêr kirina qedrê jinên xwedî namus û ji paşgotiniya wan....

-Ji dinya we sê tişt bi min xweş in: pîrek, bihna xweş mirovên nimêjker." (Mehmed Uzun, Tu, r. 25)

B3

"Ji heft tiştên neqenc ko xelk pê diçin helakên xwe biparêzin: Ji mişrikiyê, ji sihirbaziye, ji kuştina xelkê bê rê, ji xwarina malê sêwiyan û faîzê, di şer û qewimandinê de ji bazdanê, û ji kêr kirina qedrê jinên xwedî namus û ji paşgotiniya wan....

226-Ji dinya we sê tişt bi min

xweş in: pîrek, bihna xweş, mirovên nimêj-ker." (Hawar, r. 767)

A4

"...Deriyê derva ye malê mezin bû, ji darê berûye pêhet çêbûbû. Deriyên din yên hundir, hemû ji darê gezûye bûn. Dîwarên xaniye we bi kevirên reş, û bi heriya kakirî ve hatibûn jenîn. Banê xênî ji heriyê bû. Di ser dîwarên re bi bihustek an bi du bîhustan ji hev dûr, beştinên spîndaran dirêj kiribûn û bi mirdiyaqan ve neqeban beştan dagirtibûn û bi qasî piyekî ax berdabûn ser. Li havînê çaxa hûn ne diçûn zozanan, di bin temaşegaha ezmên de, we li stêrîkan dinihêrên û li ser banê dinivyan. Bê tu zimanî, bi alîkariya li hevûdu nihêrînê ve, we derdên xwe yên sed salan, xweziyên xwe yên qayîm û keşiyên xwe yên biçûk û rojê, ji dostên xwe re, ji stêrîkan re digot. Dora banê xaniye we bi dîwarekî çarpê bilind ve girtî bû. Wê dîwarê şûna sîngtaldekî digirt. Bapîrên te xanî wisan ava kiribûn, ku di dema şer û pevçûnan de, bila bi kêrê wan bihata, bila ji wan re bibûya asêgeyek." (Mehmed Uzun, Tu, r. 44-45)

B4

"Dîwarên xaniyan bi kerpîçên xo bi heriya kakirî tete birîn, lêdikin, bê tu dar û dep. Li şûna pencaran di jorê dîwaran re qulan vedikin. Ev qulên ha bi tû tiştî ne girtî ne. Ji ber ko hatindîtina pîpok û kaxezê li wir hêj ne nas e.

Deriyê xaniyên xwe jî bi darê berûwe pihêt çêdikin. Di ser dîwaran

re bi bihustek an bi du bihustan ji hev dûr, şitlên spîndaran drêj dikin û bi mirdiyaqan neqeba şitlan dadigirin û axê berdidin ser. Qederê pêkî, pêyek û nîv. Ev e banê xaniyên wan.

Li havînê, kurdmanc di ser van banan de dinivîn, û pirîcar ev banên ha bi dîwarekî çarpê bilind, dorgirti ne. Ev dîwar şûna sîngtaldekê digirin. Xaniyên maqulan jî di vî şiklî de ne. Tenê du tayênwan hene û carinan bi milekî wan ve burceke çarparsû bilind dibe.

Belê xanî bi her tiştên xwe welê hatine lêkirin ko di wextê şer û pevçûnan de bi kêrî wan bî, ji wan re bibin şergeh û asêgeh.." (Hawar, r. 629)

A5

"... Rojekê mîrê Amedê, yanê Diyarbekra îro nêriyekê pezkûvî kuşt. Xelk ji mezinahiya wî ecêb mayî man. Stîrihên wî pîvan, heft bihust derketin. Li ser yekê mîrê Amadê got "ez dê van stîrihan ji mîrê Botan re bişînim, ka yên wisan di çiyayên Botan de hene." Ser wî yekê mîr rabû û stîrih jê re rêkirin. Miheme beg jî li wan ecêbmayî ma. Emrî nêçîrvanan kir, ku herin nêrîkî wisa bikujin, ku stîrihên wî jê mezintir bin. Nêçîrvan bi çiyê ketin, çend rojan geriyan, nêrîkê wisan bi dest ne xistin. Efnî û Hejale hebûn, ev herdu nêrî li ber dilê mîr gelekî ezîz bûn, dilê wî gelek bi wan ve bû....

Ji bona ku ji mîrê Amedê re fehîdkar ne be, da ber çavê xwe ku nêriyên xwe bi destên xwe bikuje. Bi xulam û nêçîrvanan re derket nêçîrê, çû

raserî Dirba-şkêr, di çepera stûnê de rûnişt. Xulam û nêçîrvanan pez xira kirin bi ser mîr de anîn. Hejale di pêşiya pez de dihat, mîr sê derp berdanê, her sê derb jî lêketin, lê dîsan jî nêrî neket û hat ji mîr borî. Efnî li dû pêz bû. Mîr bi derbekê Efnî di cîh de xist. Dilê mîr gelekî pê ve ma. Wî li dora xwe fikir, çavên wî li xulamekî xwe Hesên ket, jê re got "Hesên carekê bavêje ser." (Mehmed Uzun, T, r. 141-142)

B5

"... Rojekê mîrê Amediyê -li gora gotinekê yê hekariyan- nêriyek pezkûvî kuşt. Xelk ji mezinahiya wî man ecêbmayî. Stîrihên wî pîvan, bi heft bihustan derketin. Mîr got "Ez ê van stîrihan ji mîrê Botan re bişînim, ka ên holê di çiyayê Botan de hene." Ser vê yekê mîr rabû û stîrih jê re rêkirin. Mihemed beg jî li wan ecêbmayî ma. Emrî nêçîrvanan kir ko herin nêrîkî welê bikujin ku stîrihên wî jê mezintir bin. Nêçîrvan bi çiyê ketin çend rojan geriyan, nêrîkî welê bi dest ne ket. Efnî û Hejale hebûn. Ev her du nêrî ber dilê mîr de gelek ezîz bûn, dilê wî gelek bi wan ve bû.

Lê ji bona ku ji mîrê Amediyê fehîtkar mebit da çavê xwe ko nêriyên xwe bi destê xwe bikuje. Bi xulam û nêçîrvanan ve derket nêçîrê çû raserî Dirba-Şkêr, di çepera stûnê de rûnişt. Xulam û nêçîrvan pez xera kirin, bi ser mîr de anîn. Hejale li pêşiya pez de dihat, mîr sê tîfing berdanê, her sê derb lê ketin, lê nêrî bi xwe neket û ji mîr da borî. Efnî li dûvê pez de bû. Mîr bi derbekê Efnî

çî de êxist. Dilê mîr gelek pê ve ma. Li dora xwe fedîkirî, çavê wî li xulamêkî xwe-Hesen- ket, jêre got: -Hesen-carekî bavêje ser." (Hawar, r. 652)

A6

"Axa me reş, ezmanê me tarî ye. Efrîtan pêşiya ronahiya me girtine, xorto, efrîtan. Em nikarin ji cixare xwe hilmekî rehet bikşînin. Em difetisin, dengê me dernakeve, dest û piyên me nalepitin. Dêw hatine li ser singa me rûniştine." (Mehmed Uzun, Tu, r. 144)

B6

"Lawo tu dizanî çira em hev nabînin, çira axa me reş ezmanê me tariye? Efrîtan pêşiya ronahiyê girtiye.

Lawo, tu dizanî çira em nikarin hilmeke rahet bikşînin, difetisin, dengê me dernakevê, dest û pê me nalipe. Dêwin li ser sîngên me rûniştine." (Ronahî, nr. 28, adar 1945, r. 17)

A7

"Carekê siltanê Osmaniyan, Mîrê Botan dixwaze Stanbolê. Rîsipîkî mîr heye, ew jî pê re diçe. Dema digîhên Stanbolê, rîsipî ji mîr ra dibêje, 'Ez benî, sibehê ez ê cilên te wergirim, bibim mîr. Tu jî cilên min wergire bibe rîspî. Ma em ji ku dizanin ku Siltan çima banî te kiriye? Ez ê herim ba dewletê. Heke Siltan ez kuştîm, tu vedigerî malê. Hingê cîhê Botan bêserî namîne. Tu ê zaroyên min jî xwedî bikî. Û heke Siltan qencî bi min kir, jixwe ew qencî ji te re ye.'

Mîr tevdîra Rîspiyê xwe diecibîne. Sibehê rîsipî cilên Mîr werdigre û diçe ba dewletê. Mîr çend rojan li

hêviya Rîsipî dimîne, lê ew venagere.

Mîr ji hinekan dipirse. Yek jê ra dibêje: 'Tu here mala xwe, mîr êdî venagere.'

Mîr vedigere mal û ji bona xizmeta rîspiyê xwe, banî kurê wî Elî dike û axatiya Jêliyan û pênc-şeş gundên qenc jî, bi ax û av, didiyê.

Ji wê rojê pê ve ye, di navçeya Botan de cîhek heye, ku jê re dibêjin Cîhê fitnan.." (Mehmed Uzun, Tu, r. 152)

B7

"Carek siltan Mîrê Botan xwestiye Stênbolê. Rîsipîkî mîr heye, ew jî pê re çûye. Wekê gihan Stênbolê, rîsipî gote mîr:

-Ezbenî, sibehê ezê cilên te wergirim, bibim mîr. Tu jî cilên min wergirê bibe rîspî. Ma em ji ku zanin Siltan çire banî te kiriye. Ezê herim ba dewletê. Heke Siltan ez kuştîm, tu vegerî mal. Cîhê Botan namîne bêserî. Tûê zarowên min jî bi xwedî bikî. Û heke Siltan qencî bi min kir, ji xwe ew qencî ji te re ye.

Mîr tevdîra Rîspiyê xwe eciband. Sibehî Rîsipî cilên mîr wergirtin û çû ba dewletê. Mîr çend rojan li hêviyê ma, Rîsipî venegeriya. Mîr ji henekan pirsî. Yekî gote mîr: 'tu here mal, mîr hêdî venagere.'

Mîr vegeriya mal û ji bona xizmeta rîspiyê xwe ba kire kurê wî Elî û axatiya Jêliyan da yê. Pênc şeş gundên qenc jî bi ax û av ve danê....

Ji bona vî qasî navê vê zikakê bûye zikaka fitnê.' (Hawar, r. 830)

A8

"Her celeb, her texlît dar hebûn.

Darên bi ber, darên bêber, zirav, qalind, dirêj, kin, qayim û kevnar her babet hebûn. Darên qeysiyan, mimişan, hirmiyar pir bûn. Bê van, darên karçikan, xox, hilû, hejîr, hinar, sêv û tû jî çend celeb bûn. Hilûyê zer, hilûyê reş hilûyê havînî. Hêjîrên tefarî, rijik, şingalî, bêhnatî, zerik, bêrkevanî, dirbî, bacanî, û nizanîm çend celebên din...

Hinar jî, hinarê tîrş, şêrîn, rarişok bûn. Sêv, sêvên guhîjok, şekirî, xişxişok, xeylî û çermkerî bûn.... Bi hezaran darê tûyê hebûn. Tûyê reş, ezreqî, garisî, şemî hebûn....

... Ev hemû giyayên xwarbar in. Yanê tîn xwarin, ... navê vê tolik e, ev giyayê kerengê ye, navê van her duyan kariyê belek û kariyê kelehê ne, ev tûzmazk e, ev tolik, ev soryaz, ev sîrmak, ev sîrik, ev tîrşok, ev pûnk, ev semlik, ev rişwat, ev gulmêv, ev... wisan yek bi yek nîşanê min didan û navê wan digotin.

Navên giyayên nexwarbaran û kulilkan jî, ... giyareş, nefel, kelik, ket, çever, zîrçik, giyayê keran, kelemper, karfirêz, sorik, hêro... (Mehmed Uzun, Tu, r. 166-167)

B8

"Di cihê Jêliyan de her texlît darên bi ber û bê ber hene: Hirmê, karçik, xox, hilû, (çend texlît in: hilûyê zer, hilûyê reş, rehavînî), qeysî, mijmijik, hêjir (çend texlît in: bêhnatîşingalî, zerik, berkevanî, dirbî, bacanî, rijik, tefarî), bihok, hinar (çend texlît in: tîrş, şêrîn, rarişok), sêv (çend texlît in: guhîjok, şekirî, xişxişok, emêr reş, xeylî, çermkerî), û (çend texlît in: reş, ezreqî, garisî, şemî)...

Giyayên xwarbar yanî, yên ko têne

xwarin: quzmaz, tolik, soryaz, sirmok, sîrik, tîrşok, kereng, kenzer, helîs, kidadik, sêvbinerdê, pariyê mihê, benik, gozerebik, spindik, gulmêw semlik, pûnk, kariyê-belek, kriyê-kelehê.

Giyayên nexwarbar û kulîlk-Giyareş, nefel, kelik, ket, çever, zîrçik, giyayê-keran, kelemper, karîş, ribêz, sorik, nêrgîz, hendekû, bêrzan, hêro..." (Hawar, r. 836)

A9

"Piraniya xaniyên wan şikeft bûn, şikeft di rêza hev, di nav hevdû de bûn. Şikeftên gundiyan pir spehî û xweşbergeh bûn. Di şikeftan de derî diçûn hev. Ji ber vê jî meriv..." (Mehmed Uzun, Tu, r. 170)

B9

"Piraniya xaniyên wan şikeft in. Şikeftên wan, gelek spehî û xweşbergeh in. Di nav wan de şikeftolî, yanî dutebeq hene. Di şikeftan de derî diçûn hev. Ji lewre mirov ji serê gund heta biniya gund di şikeftan re dikare here." (Hawar, r. 832)

YAŞAR KAYA

Beşê jêrîn ê nivîsa Yaşar Kaya ji nivîseke Mehmed Malmîsanli hatiye wergirtin (5).

A

".... Yezidilerin kutsal kitaplarının yanısıra Ehl-i hak mezhebinin benimseyenlerin kutsal metinlerinin dillerinin de Kürtçe (Gorani lehçesi) olduğunu da düşünürsek, din dili

olarak Kürtçenin önemini görmezlik-
ten gelemeyiz. Yukarıda Kitab-ul
Cilwe diye geçen (Kıtaba Cilwe)
eserin özgün bir alfabeyle yazılan
metinleri 1911 de Viyana da yayın-
lanmıştır. Anastas Mari, bunları
Yezidile- rin tapınaklarının bulun-
duğu Laleş'te gördüğünü anlatır ve
derki: "Kitabı orada demir bir
sandığın içinde gördüm, bu sandığın
anahtarı bir Yezidi şeyhinde idi.
Sadece onun izniyle nöbetçi sandığı
açardı..... Metinleri inceleyen ve
Kürtçenin değişik lehçelerini iyi
taniyan Qanatê Kurdo'ya göre, bu
metinler Kürtçenin Soranî lehçesidir.
Metinlerin yazılışında kullanılan
alfabe ise Arapça alfabesi gibi sağdan
sola yazılan değişik bir alfabedir. Ona
göre bu metinler, 11-12. yy.da
yazılmıştır. (O. L. Viçevski'ye göre 17.
yy.da)." (Kaya, Yaşar, "Din Dili Olarak
Kürtçe", Rewşen, Stenbol, nr. 1, sibat
1992, r. 40-41)

B

".... Yezidilerin kutsal kitaplarının
yanısıra Ehl-i Hak mezhebini benim-
seyenlerin kutsal metinlerinin dilinin
de Kürtçe (Goran lehçesi) olduğunu
da düşünürsek, "kutsal kitap dili"
olarak da Kürtçenin önemini görme-
mezlikten gelmek mümkün değildir.
Yukarıda Kitab-ül Cilve diye geçen
Ktêbê Cilwe'nin özgün bir alfabeyle
yazılan metinleri 1911 de Viyana'da
yayınlanmıştır. Anastas Mari, bunları
Yezidilerin tapınaklarının bulunduğu
Laliş (Laleş)'te görmüştü... 'kitabı
orada demir bir sandığın içinde
gördüm. Bu sandığın anahtarı bir

Yezidi şeyhinin yanındaydı. Sadece
onun izniyle nöbetçi sandığı açardı.'

".... Metinleri inceleyen ve
Kürtçenin değişik lehçelerini iyi
taniyan Qanatê Kurdo'ya göre, bu
metinler Kürtçenin Soranî lehçe-
siyledir. Metinlerin yazılışında kul-
lanılan alfabe ise Arap alfabesi gibi
sağdan sola yazılan değişik bir alfabe-
dir. Ona göre bu metinler 11-12.
Yüzyıllarda yazılmıştır. O. L.
Viçevski'ye göre ise 17. yüzyılda
...."(Malmisanlı, Mehmed, "Osmanlı
Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler
Üzerine", Tarih ve Toplum Yayınları,
İstanbul, nr. 54, Haziran 1988, r. 59-
63)

KOYO BERZ

Koyo Berz, di du hejmarên roj-
nameya Welat de rêzenivîsek bi ser-
nameya "Dîroka Nivîsandina Destana
Memê Alan" nivîsiye. Ew, vê nivîsê ji
pêşgotina ku Dr. N. Zaza ji destana
Memê Alan re nivîsiye, standiye. Beşê
ku di rojnameya Welat (nr. 8, 11-17
Nîsan 1992 de ye, bi çend guherand-
inên biçûk weşiyaye. Lê di beşê
nivîsê yê duhem de (Welat, nr. 9, 18-
24 Nîsan 1992) guherînên biçûk
kirine (6)

Bo nimûne; N. Zaza gotiye "Ji
çiyayê Dêrsîmê heya bi Lorîstanê
Memê Alan li her derên Kurdistanê bi
nav û deng e".

Koyo berz, navê Diyarbekirê,
Mehabadê, Suleymaniyeyê, Qamişlo-
yê û Swregê jî li van bajaran zêde
kiriye. Di hin ciyan de "piçûk û xort"
kiriye "zarok û xort", "kal û jin" kiriye

"pîr û jin" û hin beşên ne paragraf kirine paragraf.

A

"Bingehê wê ji Îsa pêxember pirr wê de ye. Lê avahiyên bê hejmar li ser hatine danîn û gelek rengareng bûye.

Mewzuyê Memê Alan ji Melayê Cizîrî jî hîn pirr kevintir e. Li gora dîroknivîsê Danîmarkî yê Îrannasê bi nav û deng A. Chrîstensen (Krîstensin), destanek wek ya Memê Alan, 1000 sal berî Îsa pêxember di nav gelên Arî de pirr belav bûbû. Nivîskarê Yewnanî bi navê Charês de Mîtylêne (Şarêsê Mîtilenî) 500 sal berî mîladî çîrokeke wisa nivîsandiye.

Dîroka qehremanên destanê çîroka Memê Alan ji rojhelat hatiye Rojava û hêdî hêdî misliman bûye". (Berz, Koyo, "Dîroka Nivîsandina Destana Memê Alan", Welat, nr. 8, 11-17 nisan 1992, r. 11)

B

"Bêgehê wê ji Îsa pêxember pirr wê da ye, li avahiyên bêhejmar li ser hatine danîn û gelek rengareng bûye." (Zaza, Dr. N., Destana Memê Alan, r. 11)

"Mewzu'ê Memê Alan ji Melê jî hîn pirr kevintir e. Li gora dîroknivîsê Danîmarkî yê Îrannasê bi nav û deng, A. Christenses (Kristensin), destanek wek ya Memê Alan, 1000 sal berî Îsa pêxember di nav milletên arî de pirr belav bûbû. Nivîsewarekî yewnanî, bi navê Charês de Mîtylêne (Şarêsê Mîtilenî) 500 salî berî Mîladê

çîrokeke ûsa nivîsandiye." (Zaza, Dr. N., Destana Memê Alan, r. 12)

Dîroka Qehremanên Destanê. Me gotibû ev çîrok ji Rojhilat hatiye Rojava û hêdî hêdî misilman bûye." (Zaza, Dr. N., Destana Memê Alan, r. 15)

FERHENG A JÎN

Roşan Lezgîn

Ferhenga Jîn, ferhengeke kurmancî-erebî ye. Beriya pêşgotina ku Seydayê Tîrêj û jînenîgariya Mehemed Cemîl Seyda ku Abdurrehman Alûcî nivîsandiye, bi "Mafê çapê parastî ye, ji danerî ra ye, çapa yekem(1), Libnan-Beyrûd, *Çapxaney a EMÎRAL*, deh dolar nîrxê ferhengê ye" dest pê dike û di dawiya qedandina tîpa "Z" de jî xuya ye ku danerê *Ferhenga Jîn* Mehemed ê Cemîlê Seyda bi xwe wisa nivîsandiye, "HEWBÎ - Bi arîkari- ya Xwedayê gewre kuta bû FERHENG A JÎN, sal 1987-Z, Mehemed Cemîl Seyda, Sûrîye-Qamişlî" lêbelê mêjûya çapkirina ferhengê ne diyar e.

Di pêşgotinê de ku mêjûya nivîsî-

na wê jî ne diyar e, Seydayê Tîrêj bi kurtasî behsa dîroka kurdan û zimanê wan dike û dibêje "... Beriya 2600 salî Avesta, pirtûka Zeradeşt bi

xêzên zarava Mîdya hatiye nivîsandin. Kurdistan hatiye parçekirin, ketiye bin destê koledar-an û her dem li ser wê kuştin û talan û ceng e, lê heta îro jî dîsa dev ji ziman û reng û nîşanên xwe berne-daye. Di vir de xweş tê zanîn ku kok û bingeheke wî ya kûr û dirêj di dîrokê de heye. Ziman kok û bingeha miletan e. Çi

miletê ku dev ji zimanê xwe berde dê di nav gelê cîhanê de winda bibe û dê tu bingehe jê re nemîne..." Seydayê Tîrêj behsa girîngiya kilasîkên kurdan dike û pişt re pesnê kesên ekola

Hawarê dide. Seydayê Tîrêj, Mehemed Cemîl Seyda jî di nav wan de dihesêbe û dibêje ku wî di sîh (30) salan de vê ferhengê amade kiriye. Di dawiya pêşgotina xwe de jî bang li kurdan dike ku ji bo ziman û milletê xwe bixebitin û bi gotineke pêşyan dawî li gotinên xwe tîne ku dibêje, "Ga dimire çerm dimîne, mêr dimire nav dimîne."

Di jînenîgariya Muhemed Cemîl Seyda de ku Abdurrehman Alûcî nivîsandiye û mêjûya nivîsandina wê jî ne diyar e, tê gotin ku Mehemed Cemîl Seyda di sala 1918an de li navçeya Licê ya Amedê hatiye dinê. Û bavê wî Cemîlê Seyda yek ji leşker û lehengê şoreşa Şêx Seîdê Pîran bû, ku milletê kurd wan di dîroka mêrxasiya xwe de nivîsandiye.

Her wisa dewam dike û dibêje, "Mehemed kurê Cemîl e. Cemîl kurê Muhemed Hadî (Seydayê Licî) ye. Seyda kurê Sebgutullah e. Ew jî kurê Resûl Paşayê Sorî yê Rewandizê ye û birayê Kor Muhemed mîrê Soran e." Û bi vî awayî dewam dike, "Muhemed Cemîl Seyda ji malbateke mezin, mêrxas û şoreşger e. Her wekî ku bapîrê wî Seydayê Licî kurê xwe Cemîl da xwendin, lê Cemîl bi temamî xwendina xwe nebî serî. Seydayê Licî hozanekî hozan bi tol bû.

"Muhemed çavên xwe vekir li ser sîtemkariya faşîstên tirk. Şoreşa Şêx

Seîd xweş tê bîra wî:

"Atatîrk generalek bi navê Alî Barût şand bajarê Licê. Piştî şiketina Şoreşa Şêx Seîd wî generalê xwînmij, yê ku şoreşgêran bi saxî diavêt nav ava kelandî û hinekan jî bi dar û lêdanê dikuşt... Vê sîtemkariyê bi awayeke kûr di nav raman û can û cergê wî de cih girt û ji bîra wî neçû. Mehemed û her du birayên wî yên mezin Evdîlbarî û Evdîlqudûs digel dayka wan û pênc

sed (500) malên zaza ve anîn nav Amedê, ku di rê de gelekê zarokan ji ber sermayê mirin. Wê koça mezin xistin Mizgefta Hz. Silêman. Pişt re wan surgunî bajarê Nîgdeyê kirin. Sê sal ew li wê dîrgehê man. Di sala 1928an de efû derket. Piştî vê fermanê malbata Mehemed bi koçberî hat Sûrîyê. Her du birayên Mehemed îlma olî xwendin û bûn mele. Cemîlê Seyda kurê xwe Muhemed şand dibistana Şamê û wî spart Celadet Elî Bedîrxan da ku dibistana fransî bixwîne. Mehemed li bin nihêrîn û şiyariya mamostayê hêja û serbilind, hozan Celadet Elî Bedîrxan ku alaya ziman-rêziman û toreya kurdî bi xurtî hilda bû, dixwend û li mala Mîr radîza; zanîn û torevaniya kurdî ji Mîr Celadet hîn bû. Di sala 1930an de firansîzan libatên civata XOYBÛNê li bajarê Şamê dan îskankirin. Libatên civatê ev kes bûn: Celadet Elî

Bedirxan, Kamîran Elî Bedirxan, Qedrî Cemîl Paşa, Ekrem Cemîl Paşa, Mîqdat Beg, Bedrî Beg, Muhemed Beg, Dr. Memduh Selîm, Dr. Ehmed Nafîz, Nuredîn Zaza, Bozan Beg, Şahîn, Mistefa Beg (Hirço), Hemze Beg, Şewket Beg, Osman Sebrî, Qedrî Can û Haco Axa digel kurên xwe Hesên Haco, Çaçan Haco, Yûsif Haco, Cemîl Haco, Muhemed Şerîf Haco, Ekrem Haco û Behram Haco.

"Muhemed Cemîl Seyda di demeke girîng û giran de di nav box û beranên şoreşa kurdî de bû. Di nav hozan û torevan û konevanên neteweya kurd de dijiya. Muhemed ta sala 1939an li Şamê li nik Celadet Elî Bedirxan li dibistanê xendina fransî û erebî berdewam kir. Tore, dîrok, ziman û rêzimanê Kurdî û çî ser-pêhatî û babetên Kurdî hene ew li ber destê Mîr Celadet fêrî wan bû.

"Mehemedî 9 sal dibistan xwend. Di sala 1939an de dîplomaya fransî stend. Di Cenga Cihanê ya duyem de tevayî dibistanên fransî hatin girtin. Di sala 1940î de Mehemed hat Cizîrê (Cizîra Binxetê-R.L.) û ji ber ku nivîsandin û xwendina kurdî bi tîpên erebî bû, wî dest bi arîkariya xort û xwendevanên kurd kir. Mehemed pirr dil hebû bo xwendina bilind biçe Ewropayê lê mixabin hejarî û xizaniyê vê riyê li ber wî girt, digel vî qasî dîsa jî karê wî her xwendin û nivîsandin bû. Di sala 1962an de infisaliya kirêt (Dewleta Sûrîyê-R.L.) hin pirtûk û helbestên wî şewitand û wî xist zindanê. Dû re, wî surgunî Siwêda kir. Di sala 1964an de dîsa vegeriya Cizîrê û dest bi daneriya

Fêrhenga Jîn kir ku heta bi sala 1987an berdewam kir.

"Hêviya me ev e ku ev dar bibe ronahiyek, li ber çavên wî ta ku berê têkoşîna vî miletî ev yek jê bibe. Û hêviya me ev e, qada wî geş bibe; gul û lal û çiçekên wî geş bibin û bêhnê bidin."*

Fêrheng li gor sîstema alfabeya latînî ji aliyê çepê ve dest pê dike lê li gor alfabeya erebî ji aliyê rastê ve (di dawiya fêrhengê de) bi zimanê erebî wek berga kitêbê "Qamûs El-Heyat, Kurdî-Erebî, Teelîf: Mehemed Cemîl Seyda" dinivîse û di rûpela 424an de duaya qedandina fêrhengê, di rûpela 423an de bi sernavê "El-Hedai" ango "Diyarî" de bi zimanê erebî behsa xebata Fêrhenga Jîn a bi zehmet dike û pesnê Hafîz Esad ê serokê dewleta Sûrîyê dide û fêrhenga xwe diyariyê wî dike, dibêje "Hafîz Esad, Xwedê wî serkeftî bike û biparêze..." hingê mirov têdigihê ku Mehemed Cemîl Seyda ji bo ku karibe fêrhenga xwe çap bike, dibe ku ji bêgavîyê wisa dike! Di rûpela 422an de di bin sernavê "El-lugatul Kurdîye" de behsa dîrok û lehçe û taybetîyên zimanê kurdî dike. Di rûpelên 421 û 420an de jî 55 heb çavkaniyên ku M. Cemîl Seyda peyvên Fêrhenga Jîn jê hildane, ku pirraniyê wan klasîkên kurdî ne, diyar dike. Di rûpela 419an de jî navê kesên kurdperwer ên ku wî wan naskirîye û di warê fehma neteweyetiyê de ketîye bin bandora wan, ên wek Celadet Elî Bedirxan, Kamîran Elî Bedirxan, Cîgerxwîn,

* Wergirtin ji aliyê min ve hate teshîhkirin(R.L.)

Hesen Hişyar, Ehmed Namî, Osman Sebrî, Qedrî Can, Dr. Memduh Selîm, Ekrem Cemîl Paşa, Nûredîn Zaza, Mele Ehmed Ziqenkî (Muftiyê Qamişlo) û Mele Evdiselam Nacî dihejmêre û di benda dawiyê de jî behsa xelkê Çiyayê Kurmênc û Cezîreya Sûriyê û Kurdistanê Bakur û Başûr dike. Di rûpela 418an de jî, bi erebî hin îzahetên xwendina ferhengê qiset dike.

Ferhenga Jîn bi tevayî 424 rûpel e û 22.150 peyvên kurdiya kurmancî bi alfabe ya latînî û li hember wan jî bi alfabe ya erebî peyvên hemwate yên erebî, ku di her rûpelê de du stûn in, hatine rûberkirin.

Li gor tîpên alfabe ya kurdî hejmarê peyvên wisa ye:

A-478, B-1652, C-473, Ç-809, D-1576, E-270, Ê-63, F-328, G-1046, H-1360, I-32, Î-40, J-238, K-1641, L-716, M-1056, N-1055, O-64, P-1872, Q-973, R-990, S-1444, Ş-1031, T-78, V-136, W-218, X-928, Y-98, Z-782 = 22.150

Lêbelê di tîpa "T" û "V" de xeletî hene: Di dawîya tîpa "T" de du rûpel jî tîpa "Ş" bi xeletî û dubare cih girtine, her wiha peyvên tîpa "T" eynî wek hev dubare bûne; jî rûpela 347 heta 360 diçe û xuya ye ku hîn peyvên tîpa "T" neqediyanê lê çawa ku me got, du (345, 346) rûpel jî tîpa "Ş" ketine dawiyê. Û dîsa bi vî awayî, cardin jî rûpela 345an dest pê dike heta bi rûpela 360 diçe. Îcar di pey vê dubarekirinê re, jî rûpela 360 derbasî rûpela 377 dibe ku di nav de jî dawîya tîpa "T" û destpêka tîpa "V" 16 rûpel winda ne. Îhtîmaleke mezin,

dibe ku ev xeletî ya çapxaneyê ye. Ji ber vê yekê herçendî peyvên ku di ferhengê de ne, me yek bi yek jimartibin jî, xuya ye ku dê peyvên ku daner berhev kirine di Ferhenga Jîn de bi tevayî cih negirtine.

Bêguman Ferhenga Jîn jî her hêlê ve ne ferhengeke ewçend tekuz e, xeletiyên xwe jî gelek in. Lêbelê, ger li gor dema xwe û şertên kurdan û zimanê kurdî ku di bin qedexê, zilm û tadeya dagîrkerên bêînsaf de ye, li ber çavan bête girtin hingê kêmasî û qusûrên Ferhenga Jîn li ber dilê mirov siviktir dibin û her wiha qedrê vê xebata Mehemed Cemîl Seyda yê fedakar kêmtir nabe.

Ji van kêmasîyan wek mînak, di tîpa "B" de, li rûpela 12. peyvên "baylôz: el-sefir, qonsol", "baylôzgeh: el-sefareh", baylôzxane: el-qonsolîyyeh" dinivîse, lê dîsa li rûpela 14. "baylôz: el-sefir, qonsol", "baylôzgeh: el-sefareh" dubare dinivîse. Dîsa xeletîyeke bi vî awayî heye ku li rûpela 16. "behîv: lûz", "bhîvterk: lûz exder" nivîsandîye lê li rûpela 30 "bihîv: lûz", behîvterk: lûz terî" dinivîsîne. Xeletiyên bi vî awayî ku me du mînak jê darî çavan kir, gelek in.

Xeletîyeke giştî jî ev e, ku di zimanê erebî de kirdeya her karî wek navek dibe peyveke xweser. Wek mînak, "El-Intîşar: Weşangerî", "Munteşir: Weşiyayî, weşandî; tiştê hatiye weşandin", "Munşir: Weşanger; ewê/ewa ku karê weşangeriyê dike", îcar di Ferhenga Jîn de Mehemed Cemîl Seyda wisa dinivîse, "belakirin: el-intîşar", "belakirî: munteşir", "beladike: yunteşir". Li

hember peyva "Dar-el Neşr" ya erebî ku niha kurd dibêjin "Weşanxane", wî "belavxane" nivîsiye.

Dîsa numûneyek ji xeletiyên giştî jî ev e, ku kurd bi awayake îdyomkî (biwêjkî) dibêjin, "Ber destê sibehê" wî her sê peyv wek ku peyvek be, bi hev ve nivîsîne û gotiye, "berdestêsi-bê: metle'elsabah", ji bo biwêja "Avêtina pişt guh" nivîsandiye "avêt-inpiştguh: ihmal".

Xuya ye ku Mehemed Cemîl Seyda ji ber xwe ve gelek peyv çêkirine. Lêbelê ji peyvên heyî yên kurdî îstîfade nekiriye. Ji van peyvên çêkirî di Fêrhenga Jîn de numûneyên balkêş hene. Wek mînak, "bajêrvan: reys meclîs el-medîne (reysê meclisa bajêr; reysê beledîyê; şaredar-R.L.)", "balafir- aşerkerî: el-taîre el-muqatele", "balafirvan: el-teyyar", "balafirxane: me'mel el-taîrat", "balafirê bombe- avêj: taîreh qazîfet el-qenabil", "balafirêşerker: mixbe' el-taîre", "balafirêdûdar: el-taîret el-nefaseh", "balafirêbarkêş: taîret şehî".

Hin peyvên din ên balkêş: "Axlêv: Şehr Hezîran (Meha Hezîranê; Pûşper; Cewzerdan-R.L.), "babelîs = sedsal: el-qern, 100 sineh".

Mehemed Cemîl Seyda digel ku di dawiya Fêrhenga Jîn de (Li gor erebî di serî de), li bin "EL-Mustelihat" dibêje "Ez dê peyvên ku koka wan erebî bin bi îşareta "eyn" a erebî (e), farisiya nûjen bi (F-N), kurdî bi (K), kurdî-soranî bi (SOR), tirkî bi (T) û her wiha îngilîzî, frasî, îtalî, yewnanî û almanî jî bi îşareta (L) di dawiya peyvên de bidim nîşandan lêbelê gelek kêrîyê wê yekê kiriye.

Xulasa, Fêrhenga Jîn di nav lîteratura kurdî de cihek ji xwe re çêkiriye. Helbet dê zimanzan û fêrhengsazên kurdî jî vê xebata Mehemed Cemîl Seyda sûd werbigirin.

PÊKHATİYÊN KOVARA VATE

(Mînaka Hejmara 24an ya Bihara 2005an)*

Dr. Zorab Aloian

Xebatkarên kovara çandî "Vate" ji zû de barê standardkirin, bipêşxistin û berfirehkirina bikaranîna kirmancî (kirdkî, zazakî, dimilkî) hildane ser milên xwe. Keda van yekezanayên hêja di jiyana rewşenbîriya kurdî de ber çavan e: Malmîsanij, Munzur Çem, Seyîtxan Kurij, Mehmet Uzun (Selîm), Deniz Gündüz, J. Îhsan Espar, Roşan Lezgîn û yên din. Cihê gotinê ye, ku berî çendekê navenda weşana "Vate"yê derbasî Stenbolê bûye. Li gor agahdariya xebatkarên kovarê, di destpekê de nêzîkî temamiya nivîsan ji aliyê kesên li dervayê welêt dihate amadekirin. Lê îro xwediyên piraniya gotar û riportajan li ser axa bav û kalan dijîn. Bêguman ev yek - hem ji bo kovarê, hem jî ji bo rewşenbîriya kurdî - nîşaneke serbilindiyê ye.

Eger em nivîsên hejmareke kovara Vate'yê wek mînak li ber çavan bigirin, em ê çêtir bikaribin pêvajoya parastin û nûjenkirina zaraveyê kirmancî (kirdkî, zazakî, dimilkî) bibînin û binirxînin. Hêjayî gotinê ye, ku di vê nivîsê de dê yek ji van navan - kirmancî, dimilkî yan zazakî- bê biqelemkirin, lê belê di warê

*[Ev gotar di rojnameya Peyama Kurd de (19.08.2005 û 26.08.2005) hatibû weşandin].

dîrokî de têngîna kirmancî kûrtir û dirûsttir e. Ev yek ji aliyê xebatkarên kovarê ve jî tê pejirandin.

Hejmara 4an ya sala 2005an, ya ku hejmara 24an ya kovarê ye, bi kurtenivîseke redaksiyonê ji xwendevanan re destpê dibe. Tê de pêdiviya çapkirina gotar û berhemên curbicur ji bo zengînkirina vî zaraveyê kevnare tê destnîşankirin. Bi rastî jî, ev hejmara kovara kulturî (li gor xwebinavkirina "Vate"yê) 176 rûpelî ye û bi nivîsên cihêreng ve xemilandî ye. Bi dîtina min, mirov dikare serencema hejmarê li gor babetan weha dabeş bike:

1. Beşa zimanzanî

Nivîsa destpêkê encamgotara civîna rêk û pêk ya zanistî li Swedê ye, di kîjanê de pisporên ji hemû herêmên kirmancîaxiv yên Bakur civiyabûn û pirsên rastnivîsê û hinde tegînan gengeşe kiribûn ("Derheqê Kirmancî de Kombîyayîşê Hîrêsine", rûpelên 4-88). Ev ji bo hemû kurdnas û îranîstan deryayeke ferhenga kirmancî ye. Lê ez ê bala berpirsyarên vê kovarê bikişînim ser pêşdestiyekê: Ji bo ku dewlemendiya vî zaraveyê han bi giştî û zimanê kurdî bi taybetî diyar bibin, dê baş bûya, eger li kêleka terîpên (paralelên) tirkî her weha terîpên Kurmanciya Jorîn jî xuya bikirana. Helbet, dil dixwest, ku Kurmanciya Jêrîn û zaraveyê nêzîk yê hewramî-goranî jî bihatana bibîranîn û asoya raberzînan firehtir bikirana. Bi çar nimûneyên li jêr ez ê têbikoşim, ku mebesta xwe zelal

bikim. Peyva veyveke (gelin bi tirkî) bi êşkere bi peyva bûk ya zaraveyên din ve hevkok e (rûpela 29). Mînaka duduyan li ser rûpela 48an tê xuyakirin: kışlyk (bi tirkî) bi kirmancî zimistanî ye. Yan formeya zimistan rastnivîsa zivistan (Kurmanciya Jorîn) û zistan/ zeystan (Kurmanciya Jêrîn) şirove dike, çünke dibe belgeyeke hevguhartinê dîrokî ya dengdêrên m û v/w. Balkêş e, ku etîmologiya vê peyvê bi van bêjeyan ve girêdayî ye: Zîma ("zivistan" di ziman-ên Slavî de) û Sommer/ Summer ("havîn" di zimanên Germanî de). Lewma li ser bingeha analîzeke weha meriv dikare formeya zivistan di Kurmanciya Jorîn de wek xwerû bipejirîne. Lê eger em bi tenê kışlyk bixwînin, rêya zimanzanî dixetîme.

Mînaka sisiyan ji bona qenciya hevberkirina zaraveyên kurdî: Li ser rûpela 84an e, yapmak (bi tirkî) nabêje me, ku lêkerên kerdene (Kirmanckî), kirdin (Kurmanciya Jêrîn) û kirin (Kurmanciya Jorîn) di maneya xwe de yek in û digihijine lêkerên hemwate di zimanên îranî yên din de. Û mînaka çaran: yîl (bi tirkî) hîç peywendiyê digel serre (kirmanckî) û sal (Kurmancî) nîşan nade. Lê ya hewas li vir ev e, ku di zimanê kurdî yê berê de hevguhastina dengdêrên r û l pêk dihat.

Keresteya din di vê beşê de analîza ferhenga "Türkçe-Dersimce Sözlük" ya Huseyîn Çakmak e. Xwediyê vê analîzê birêz Munzur Çem li ser rûpelên 108-115an li ser cîhanbîniya Huseyîn Çakmak radiweste, yê ku çarçoveya kirmanckî tengtir dike û navê Dersimce (zimanê Dêrsîmê) bi kar diîne. Bêguman, di van mijaran de encamên dîrok û zanistê ji "qenaatê min o şexsî" (gotina Çakmak) giranbuhatir in. Lê îdeologiya Huseyîn Çakmak xwe di tîpa "ö" tirkî re bera dike, ya ku ew dewsa tîpa "x" bi kar diîne. Huseyîn Çakmak bi xwe venaşêre, ku: "Çiqas ke destebera mi ra ame, ez çarçewa alfabetê tirkî de menda" (rûpela 111an ya gotara Munzur Çem û rûpelên 106-107an yên ferhengê). Her weha Munzur Çem li ser kêmasiyên zimanzanî jî radiweste, gelek ji wan lawaziya argumentên amadekarê vê ferhengê diyar dikin. Nimûneyeke berbiçav: Huseyîn Çakmak ji lêkerên kerdene û werdene suffîksa -dene- werdigire û

ev yek şaşiyeke gelek mezin e, çünke suffîksa rast -ene- ye û kokên van lêkeran kerd û werd in. Dîsan jî Munzur Çem daxwaz dike, ku her rewşenbîrekî kirmanc çî ji destê wî tê ji bona vejînkirina kirmanckî bike.

Gotara Roşan Lezgîn *"Tercume û Aversîyayîşê Ziwanê de Rolê Tercumeyî"* hinde pirsên teorî û praktîkî dike mijar (rûpelên 117-121). Wek mînak, birêz Roşan Lezgîn wergeran agahdar dike, ku ew hevokên tirkî yan farsî bi rengê mekanîk nekin kirmanckî û cureyên vegotina kurdî bi qelem bikin: "Adýnýzy lütfeder misiniz?" (bi tirkî), "Êsmê şerîfet?" (bi farsî) û "Nameyê to bi xeyr?" (bi Kirmanckî).

Lêkolîna Ehmedê Dirihî *"Kirmanckî de Namedayîşê Nebatan"* li ser rûpelên 127-132 berde wama nivîsa wî ji hejmara berê ye. Agahiyên birêz Dirihî bi rastî xezîneyek in ji bona hevberkirina zarave û devokên kurdî. Gava min dît, ku hejmareke mezin ji peyvên dimilî û bêjeyên devoka Serhedê (devera Qersê) yeksan in, ez pê re heyirîm. Rewa ye, ku beşeke van peyv û têngînan ji bilî Qersê û zaraveyê kirmanckî di devokên din de nayên bikaranîn.

Gotin û îdiyomên zazakî bûne mijara du nivîsên din. Serdar Bedirxan di *"Tayê Îdyomî"* de (rûpelên 148-149) weke 30 îdiyomên balkêş bi rêz dike û şirove dike. Mehmûd Nêşite jî xwe dispêre jêmayiyên devkî li derdora Licê: *"Dorûverê Licê ra Tayê Vateyê Verênan"* (rûpelên 157-159).

2. Beşa Wêjeyî

Di vê beşa han de wêjeya gel, wêjeya nûjen û werger cih digirin. Ji tekstên tomarkirî mirov dikare bi taybetî van cewherên çandî bi nav bike: "Hacî" (ji sedsala çûyî, amadekar H. Giran, rûpelên 160-161), "*Semedê Qîçan a Vateyî*" (amadekar Xezala Şarikî, rûpela 163) û "*Rîpelê Fiqrayan*" (henekên gel ji hêla çendîn kesan ve qeydkirî, rûpelên 166-173).

Di kurteçîrok û helbestên wêjener û xwendevanên dimilî re hesreta welêt û diltengiya bi şewat derbas dibin. Mîna keke helbesta ciwan û serkevtî:

*Şewa tarî ya
Astarê hê ezman a kay kenî
Bêveng û bêpîyeci.*

*Xeyalan ramit mi ser
Xençeranê yin ra dejî rijênî.
Hûnê kenî aya derdî cîgera min a hare
Hûnê zerrîya min a veşayî
Hurdî-hurdî bermena heta siba.*

*Şewa tarî ya
Astarê hê ezman a kay kenî
Xemî înan ez nîya.*
(Helbesta "Xeyalî" ya N. Celalî, rûpela 122).

Her carekê ku em berê xwe didine xezîneya wêjeya gel, em mêze dikin, ku tê de hêza hundirîn ya bedewbûnê xwe ditelîne. Ne dûr e, ku berxweda- na me ya çandî jê tê:

Kuçey ma der û tengî

*Qatlixê Hacî qahwerengî
Heywax, heywax, leminey!
Dayey korey, leminey!*

("Hacî", rûpela 160).

Çawa baş tê zanîn, yek ji egerên pêşkeftina zimên wergerandina wêje- ya biyanî ye. Cihê keyfxweşiyê ye, ku kovara "Vate" pencereya edebiyata cihanê vedike. Wisa, li ser rûpela 156an helbesteke Emily Dickenson (1830-1886) ji Dewletên Yekbûyî yên Amerîkayê bi kirmanckî tê pêşkêş- kirin. Ji bilî vê, ji pirtûkên teze, yên ku di dawiya kovarê de têne birêzkirin, wergerandina du berhemên payebî- lind ser kirmanckî me dişad dikin: "*Notre-Dame a Paris*" ya Victor Hugo û "*Robinson Crusoe*" ya Daniel Defoe. Cihê xweşhaliyê ye, ku ev du ber- hemên klasîkên ewropî bi piştgiriya Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê ketine nav pirtûkxaneyê me ya neteweyî.

3. Beşa Hevpeyvînan

Di vê hejmarê de sê hevpeyvînên watedar jî têne çapkirin. Du heb ji wan bi serhildana Dêrsimê ve girêdayî ne û ji bo belgeparêziya dirokê gelek girîng in: "Ma uza de qir kerdîme" (riportaja Y. Barî Arslan, rûpelên 91-94) û "1938 di Ez Dêrsim di Esker bîyo" (reportaja C. Zerdûşt Pîranij, rûpelên 96-106). Sernavê hevpeyvîna sisiyan "*Çewlîgî ra Seydayo Namedar Mela Silêmanî Sipênî-1*" (reportaja W.K. Merdimin, rûpelên 134-146) naveroka xwe belî dike.

4. Beşa Agahî û Nûçeyan

Du wêneyên xerabeyên dêrên Ermeniyên (rûpela 89), agahdarî li ser pirtûkan, ku li jorê jî hatibûn bibîranîn (rûpelên 173 û 176) û hinde tiştên din dikarin li bin siya vê beşê de bêne bicihkirin. Mixabin, di van rojên dawî de nûçeya dadana (girtina) kursên taybetî yê kurdî li Amedê ghiştine me. Lewma kurtegotara "Akerdişê Merasimê Sertîfîkaya Kirmanckî (Zazakî)" (rûpelên 150-151) di rewşa îro de dibe şabûna berwext

Rêjeya pêkhatiyên vê hejmarê "Vate"yê gelek balkêş e:

- % 63 cih ji bo keresteyên zimanzanî hatine dayîn;

- % 18 ji bo wêjeyê;

- % 16 ji bo hevpeyvînan û

- % 3 ji bo agahî û nûçeyên din.

Bi gotineke din, armanca bikaranîna kirmanckî wek zaraveyê nivîskî li pêşiya her tiştî ye û ji bo vê yekê xebata zimanzan û wêjeneran bêrawestan e. Têbîniyeke din belkî ne bi dilê rewşenbîran be, lê % 90 ji xwediyên nivîsan mên in.

Zimanê ku di kovarê de tê xebitandin hêjayî pesn û serfiraziyê ye. Her hevokek li ser asta zanistî ye û her peyvek bi destrastî hatiye çapkirin. Heyf û mixabin, ku kêmkovarên kurdî hene, yê ku tesktên xwe di ber çavên pisporên zimên re didin derbaskirin. Lê xebatkarên kovara "Vate"yê xwe di vî warî de diwestînin û lewma kurdên ku bi kirmanckî nea- xivin jî, dikarin mêldariya vê kovarê bikin.

Li vir em têne ser pirsê bingehîn: Gelo rewşa yekgirtina zimanê kurdî dê çawa be? Ev pirsêke dûr û dirêj e, lê xalên sereke têne zanîn:

- Hemû zaraveyên kurdî divêt bi şanazî bêne xebitandin û geşkirin;

- Çawa Kurmanciya Jêrîn (ango Soranî) êdî hatiye standardkirin, wisa jî divêt standardkirina Kurmanciya Jorîn û dimlî-kirmanckî-zazakî jî (her yek di nav xwe de) bi zanistî biqedin;

- Yekkirina alfabeta kurdî gerek e bikeve rojevê.

Di vê pêvajoya avakirinê de kovara "Vate" rêzaniyê dike. Ji ber vê yekê, ew hêja ye, ku bigihîje destê hemû kesên ku serê xwe ji bo ziman û çanda kurdî diêşînin. Bi baweriya min, eger di her hejmarekê de sê-çar rûpel bi Kurmanciya Jorîn û Kurmanciya Jêrîn bi kurtî basa naverokê bikirana, xwendevanên nû dê bihatana qazanckirin.

Ji bo daxwazkirinê:

Vate

Şehit Muhtar Mah.

Nane Sok. No: 5/5 Kat: 3

Beyoğlu/Istanbul

Telefon: (90 212) 244 94 14

E-mail: butkan@mynet.com

espar@bredband.net

Serrastkirina Hinek Xeletiyên Hejmara (2) ya Kovara BÎRê

Nîşe: Di hejmara me ya duduyan de rûpela pêşîn a nivîsa Brz. Felat Dilgeş (Li 1840-41, Li Diyarbekir Xela û Mirina 5. 000 Kurdî), di nivîsa Brz. Eyub Kiran (Li Suryê Dîroka Kurdan) de berovajî derketina xerîteyan û dîsa di nivîsa Brz. Roşan Lezgîn (Navê Gund û Mezrayê Licê) de li tabloya navê gundan xeletiyên me yên teknîkî çêbûbûn, lewma ji ew rûpelên ku xelet derketibûn em ji nuh ve diweşînin û ji xwendevan û nivîskaran lêborîna xwe dixwazin

(BÎR)

1- Li 1840-41, Li Diyarbekir Xela û Mirina 5. 000 Kurdî:

Horatîo Southgate, carekê di sala 1838an de, careke din jî di sala 1841an de, di navbera sê salan de du car Kurdistanê ziyaret dike. Nivîskar, çavdêriyên xwe yên gera duduyan di kitêba bi navê *“Çîroka Ziyareta Dêra Suryanî (Aqûbî) ya Mezopatamya”* (Narrative of a visit to the Syrian [Jacobite] Church of Mesopotamia) dinivîse. Yekem car li sala 1856an ji aliyê *Dana and Company* ve li New Yorkê tê çapkirin. Çapa di destê me de, li sala 2003an ji aliyê Gorgias Pressê ve li New Jersey hatiye çêkirin.

Horatîo Southgate, di 7ê Gulana 1841an de ji Stenbolê bi gemiyekê ber bi Trabzonê ve bi rê dikeve. Gemî di 9ê Gulanê de digihîje Sînopê, her eynî rojê êvarê di Samsûnê re derbas dibe û di 10ê Gulanê de digihîje Trabzonê. Hê gava ku li Stenbolê ye, Horatîo Southgate fermannameyekê ji desthilatdarên dewleta Osmanî distîne, da ku di gera wî de paşa û waliyên her herêmê jê re bibin alîkar û kes jê re zehmetiyê dernexe, herwiha bîkaribe li her derê ji bo xwe muhafîzan jî rayî bike.

Bi awayê ku ji kitêba wî tê fêhm- kirin, Horatîo Southgate li Amerîka keşe ye û di hatina xwe de, ji bo ku dêrên xirîstiyanan jê re bibin alîkar, nameyekê ji berpirsiyarên dêra xwe jî bi xwe re tîne. Ji ber ku carekê di 1838an de jî hatiye, cara duduyan pirr zehmetiyê nakşîne, çunke êdî hin nasên wî jî li derên ku berê ziyaret kiriye, çêbûne.

Horatîo Southgate, di kîjan bajar û qesebeyê re derbas bibe, salixê wê derê dide, di derheqê nufûsa bajêr a xirîstiyân û misilman de, li gor texmîna xwe hejmara ermenî, suryanî, rûm û cihûyan jî dide. Hema bibêjin ji serî heta bi dawiya kitêbê qala kurdan û Kurdistanê tê kirin. Nivîskar bi dehan car gotina “Kurdistanê” bi kar tîne, ji rewş û jiyana kurdan, ji mêvanperweriya wan qal dike.

Piştî ku bi gemiyê ji Stenbolê tê Trabzonê, Horatîo Southgate ji wê derê ...

2 - Navê Gund û Mezrayên Licê

Navê Gund û Mezrayan: Tirkî-Kurmancî

No	Tirkî Köy	Kurmancî Gund	Tirkî Mezra	Kurmancî Mezra	Lehçe
2	AKÇABUDAK	ZENGESOR			Kirdkî
			Yolcupınarı	Wesmanan	Kirdkî
			Kaynaktaş	Helezin	Kirdkî
			Hiç	Xij	Kirdkî
			Mahmut	Mehmûdan	Kirdkî
			Kasan	Kasan	Kirdkî
			Alıçlıyayla	Silêmanan	Kirdkî
			Tahtakölek	Mehmedan	Kirdkî

DI DİROKA ME YA NÉZİK DE
KÜYEREKE GIRİNG:

KUŞTINA Seid ELÇİ û Dr. ŞIVAN

Amadekar: Seid VERDİ

ŞİİR

FERHENGÊ İDYOMANÊ KURDKI (KIRMANCKI/ZAZAKI)

Amadekar: Şivan LEZGİN

Dêsan de
Sûretê Ma
Nimite

Roşan LEZGİN

ŞİİR

ŞİİR

BÊ LOME BÊ

ŞİİR